

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. V (2007), No. 1

REPRESIJA U SRPSKOM I JUGOSLOVENSKOM DRUŠTVU

*Vladimir Petrović • Mirko Popović • Ljubomir Petrović
Srđan Cvetković • Zoran Janjetović • Dragomir Bondžić*

Istraživanja

*Ivana Dobrivojević • Milan Koljanin
Kristofer Brauning • Srđan Cvetković*

Ogledi

Dejan A. Milić

Zbivanja

Vladimir Vodinelić • Srđan Cvetković

Polemike

*Srđan Cvetković, Vladimir Petrović • Đorđe Stanković
Branka Prpa • Milan St. Protić*

Intervju

Milan Trešnjić • Dragi Stojadinović

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. V (2007), No. 1

Glavni i odgovorni urednik

Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

Predrag J. Marković

Dejan Milić, sekretar

Vladimir V. Vodinelić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija

Adresa uredništva

Beograd, Goce Delčeva 36, tel/fax: 011/2095-512

E-mail: cups@cups.org.yu

Lektura i korektura

Marinko Arsić Ivkov

Izvršni izdavač

Dosije, Beograd

Tiraž

500 primeraka

Godišnja pretplata: za pojedince 1.200 din., za ustanove 2.000 din.

Uplatiti na račun: 275-2230121081100-19

Ilustracija na naslovnoj strani

Mića Popović, „Svečana slika“, 1974.

Radove objavljenje u ovom časopisu nije dozvoljeno preštamovati, bilo u celini, bilo u delovima, bez izričite saglasnosti Uredništva. Ocene iznesene u člancima lični su stavovi njihovih pisaca i ne izražavaju nužno mišljenje niti urednika, niti Izdavača.

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. V (2007), No. 1

SADRŽAJ

Uvodnik 5

REPRESIJA U SRPSKOM I JUGOSLOVENSKOM DRUŠTVU

Vladimir Petrović

Etnicizacija čišćenja u reči i nedelu.
Represija i njena naučna legitimizacija 11

Mirko Popović

“Narodni odisaj” i dolazak Narodne
radikalne stranke na vlast 37

Ljubomir Petrović

Shvatanje represije u pravnim
i sociološkim diskursima Kraljevine SHS 48

Srđan Cvetković

“Divlja čišćenja” u Beogradu 1944. 74

Zoran Janjetović

Proterivanje mađarskog i nemačkog življa
na kraju Drugog svetskog rata 106

Dragomir Bondžić

Politički progon studenata
Beogradskog univerziteta 1945-1948. 119

Istraživanja

Ivana Dobrivojević

Zatvori u Kraljevini Jugoslaviji 137

Milan Koljanin

Represija kao sistem – Logori u okupiranoj
Srbiji 1941-1945. 157

Christopher Browning

Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu 172

Srđan Cvetković

Neki mogući oblici kvantifikacije
državne represije 1944-1953. 198

Ogledi

- Dejan A. Milić*
"Ja ne pristajem da budem osuđen" 207

Tokovi

- Dragoljub Jovanović*
Ja vam priznajem pravo da me više
u svome društvu ne držite 243

Zbivanja

- Zakon o rehabilitaciji 247
Vladimir V. Vodinec
Rehabilitacija, svemu uprkos 251
Srdan Cvetković
Delimičan pregled do sada rehabilitovanih
političkih osuđenika – januar 2007. 272
Prilozi
Rešenja o rehabilitaciji 275
Zahtevi za rehabilitaciju u Sloveniji 292
Apel za otvaranje arhiva Centra za kritičko mišljenje
Instituta za savremenu istoriju 295

Polemike

- Srdan Cvetković, Vladimir Petrović*
Gvozdene zabrane – odnos prema
arhivskoj građi komunističkog perioda 299
Đorđe Stanković
Gvozdene zabrane i naučna površnost 302
Vladimir Petrović
Ka historiografiji bez nadzora 305
Branka Prpa, Milan St. Protić
O rehabilitaciji – kolaboracionisti u ratu, žrtve u miru 308

Intervjui

- Milan Trešnjic*
"O, slobodo, koliko je zločina počinjeno u tvoje ime?" 315
Srdan Cvetković
Bekstvo od slobode 325

Dosije

- Vasa Čubrilović*
Manjinski problem u novoj Jugoslaviji 377
Edvard Kardelj
O takozvanom ograničenju slobode i prava
u našoj samoupravnoj demokratskoj zajednici 392

Prilozi

Presuda Branku Popoviću (1882-1944)	398
Ko je ovde lud? – Slučaj Vladimira Markovića	405

Osvrti, recenzije, prikazi

Aleksandar A. Miljković, Sećanja na Veselina Čajkanovića (<i>Legende beogradskog Univerziteta</i> , katalog izložbe)	419
Vladimir Petrović, Dileme tranzicione pravde (<i>Forum za tranzionu pravdu</i> , br. 1, 2007.)	421
Srđan Cvetković, Razmišljanje o evropskim revolucijama (<i>Čarls Tili, Evropske revolucije 1492-1992.</i>)	422
Vladimir Petrović, Državna represija u Srbiji (<i>Ivana Dobrivojević, Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935</i> , Institut za savremenu istoriju) (<i>Srđan Cvetković, Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953</i> , Institut za savremenu istoriju)	425

In memoriam

Sećanje na Olgu Popović Obradović	429
Napomena redakcije	431

U V O D N I K

U naučnoj i široj javnosti je, ne sasvim bez osnova, uvreženo mišljenje da nasilje na Balkanu predstavlja kulturnu konstantu. Česti ratovi i izgradnja nacionalnih država, promene granica i prisilne migracije, kult sile i patrijarhat obeležili su društveni i politički razvoj ovog prostora. Tako je jedno od ključnih pitanja koje je opterećivalo Jugoslaviju od njenog osnivanja do propasti, pored nerešenog nacionalnog i socijalno-ekonomskog, svakako bilo i pitanje kršenja ljudskih prava. Shvatanje neistomišljenika kao neprijatelja uticalo je na oblikovanje isključive političke kulture u kojoj se posezanje za represivnim merama razvilo u sistem vladanja. Tek započeta izgradnja građanskog društva i demokratskih institucija prekinuta je pojavom totalitarnih ideoloških koncepcija i političkih praksi. Autoritarni nacionalizam, fašizam i komunizam dramatično su povećali stepen nasilja, čineći represiju trajnom karakteristikom političke, društvene i kulturne istorije Srbije i Jugoslavije.

Ničući, s jedne strane, na političkoj tradiciji istočnjačkog despotizma i, s druge strane, potcenjujući ili anulirajući emancipatorska dostignuća demokratskog građanskog društva u pogledu ograničavanja i regulisanja političke vlasti, politički poreci Srbije i Jugoslavije su tokom XX veka izgradili glomazne autoritarne političke strukture, zasnovane na ideološkom i političkom monopolu, u odnosu na koje je čovek sveden na beznačajan detalj. On je najčešće glina koja se oblikuje po zamisli državno-partijskog uma, cigla koja se ugrađuje u monumentalnu patriotsko-državnu piramidu. Rezultat toga su kruti pravni sistemi koji podržavaju ideološke dogme i koji su ugušili inicijativu, lišili ljude motiva za rad, onemogućili da se raspoloživi materijalni i ljudski potencijali koriste i da se živi u skladu sa mogućnostima koje pružaju savremena tehnologija i moderna liberalno-demokratska organizacija društva.

Svekolika kriza našeg društva početkom XXI veka razotkrila je ograničenja i slabosti naše društvene nauke, njenu nesposobnost da ponudi odgovarajući teorijsko-metodološki instrumentarijum za razumevanje novih promena u savremenom svetu i Srbiji. Ovo se posebno odnosi na problem kritičkog preispitivanja i savladavanja zla autoritarne prošlosti i njenih represivnih posledica. Taj problem nametnuo se snagom svoje predominacije u našoj sumornoj pravno-političkoj i kulturnoj stvarnosti. Reč je o pravno-političkoj destrukciji i pustoši koju su za sobom ostavili pret hodni autoritarni režimi i koji u svom malignom nastupu gotovo da nisu ostavili prazan prostor. Njihova žrtva su bili i ostali građani Srbije, kao i

pravo, koje je pod bezobzirnim udarcima autoritarne prošlosti devalvirano i stavljeno pod tutorstvo vlasti. Jer autoritarizam zakonito proizvodi nepravo. Njegove manifestacije su: povreda ljudskih prava, privredni kriminal, nekažnjeno kršenje zakona od strane visokih funkcionera, zloupotreba moći, izborne krađe, delikti mišljenja, politički procesi, političke likvidacije, ratni zločini i sl. Otuda se savladavanje autoritarne prošlosti mora odvijati na više koloseka: (1) revidiranje zakonodavstva nepravne države (otvaranje dosijea, rehabilitacija, denacionalizacija, lustracija i sl.; (2) savladavanje prošlosti iza ratnih pohoda, krvavih etničkih sukoba, angažovanja vojski, policija, paravojski; (3) otklanjanje posledica autoritarne prošlosti u oblasti kulture i stvaralaštva.

Čeljust velikog zla autoritarne prošlosti zjapi otvorena nad našim sudbinama i ukoliko se ne zatvori ili bar ne premosti, preti da postane provalija budućnosti naše dece. U njoj se batrgaju, svodeći bezuspešno svoje račune, progonjeni i progonitelji: koliko su progonjeni dobili moralnog priznanja, a koliko progonitelji ukora. Koliko su progonjeni podneli patnji, zlostavljanja i žrtava, a koliko njihovi goniči primili priznanja, privilegija i nagrada?

Nažalost, naša naučna zajednica nije do sada na zadovoljavajuć način tematizovala fenomen represije. Pokretanjem ovakve teme ulazilo se u najčuvanije arcana imperii, pa tako dugo nisu postojali osnovni heuristički preduslovi za ovakvo istraživanje. Bilo je teško i opasno tražiti svedoke koji bi govorili o represiji. Najrelevantniji arhivski fondovi bili su (a mnogi nažalost još uvek i jesu) nedostupni. Zato dosadašnja istraživanja represije u srpskom i jugoslovenskom društvu karakteriše parcijalan pristup. Temi se sa razumljivim žarom, ali ne uvek sa nužnom akribijom, prilazilo u publicistici i pseudonauci. Političke podele prelivale su se često u nauku, sužavajući istraživački okvir, deleći žrtve na "naše" i "njihove" i onemogućavajući celovito sagledavanje kršenja elementarnih ljudskih prava. Pojedinaac je instrumentalizovan, njegova je uloga u istoriji često ostajala na nivou anonimne žrtve.

Ovakvo stanje motivisalo je redakciju Hereticusa da posveti temat fenomenu represije, u nastojanju da ostvari preduslove za sistematsko sagledavanje teoretskih aspekata represije i njenih manifestacija u srpskom i jugoslovenskom društvu. U duhu kritičkog preispitivanja prošlosti, kojem je Hereticus od nastanka posvećen, temat nastoji da podstakne interdisciplinarna istraživanja ovog fenomena na razmeđi istorije i prava. U tom je cilju časopis otvorio prostor generaciji ideološki neopterećenih mladih istraživača okupljenih oko Centra za kritičko mišljenje Instituta za savremenu istoriju u Beogradu. Ovi istraživači (Vladimir Petrović, Mirko Popović, Ljubomir Petrović, Srđan Cvetković, Zoran Janjetović i Drago

mir Bondžić) su priložima tematizovali ispoljavanja represije u periodu od kraja IX do kraja XX veka.

I druge rubrike ovog broja Hereticusa posvećene su fenomenu represije. Istraživanja Ivane Dobrivojević, Milana Koljanina, Kristofera Brauninga i Srdana Cvetkovića pružaju integrisan pogled na zatvore, kazniionice i logore kao institucionalne manifestacije represije na ovom prostoru tokom dvadesetog veka. Ova istraživanja potkrepljujemo rubrikom Ogledi, tekstom Dejana Milića o stradanju Dragoljuba Jovanovića, i rubrikom Dosije, u kojoj objavljujemo dokumenta vezana za: (1) planiranje, programsko opravdavanje i vršenje represije (memorandum Vase Čubrilovića, govor Edvarda Kardelja), (2) ubistvo Branka Popovića i (3) zloupotrebu psihijarije u slučaj Vladimira Markovića. Izvorni karakter imaju i svedočanstva Milana Trešnjica i Dragog Stojadinovića, objavljena u rubrici Intervjui. Na aktuelnost teme ukazuju i prilozi iz rubrika Zbivanja i Polemike. Oni se bave reflektivnim pristupom pravnim i vanpravnim merama kojima savremeno srpsko društvo nastoji da zaleči traume represije. U fokusu su kontroverze koje je izazvalo donošenje Zakona o rehabilitaciji (Vladimir Vodinelić), pregled toka rehabilitacije za 2006, kao i inicijative za otvaranje nedostupne arhivske građe.

Ovakav izbor odražava težnju uredništva da presekom kroz dosadašnja saznanja o represivnom iskustvu srpskog i jugoslovenskog društva podstakne dalja istraživanja nasilnih aspekata srpske i jugoslovenske prošlosti, doprinese debati o prevladavanju autoritarne prošlosti i njenih posledica i ojača senzibilitet za važnost odbrane ljudskih prava i ljudskog dostojanstva.

Beograd, april 2007.

Uredništvo

.....
TEMA BROJA
.....

Represija u srpskom i jugoslovenskom društvu

Van Gog, *Zatvorsko dvorište*

UDK 321.01:323.1(497)"18/19"
323.281(497.1)"19"
316.356.4.(497)

Vladimir Petrović
Institut za savremenu istoriju,
Beograd

ETNICIZACIJA ČIŠĆENJA U REČI I NEDELU **Represija i njena naučna legitimizacija***

Rezime: Istražujući genezu sintagme “etničko čišćenje” u srpskom jeziku, članak proširuje postojeća istraživanja koja nastanak pojma smeštaju u kontekst jugoslovenske krize i rata u Bosni. Prve upotrebe sintagme “etnički čistog” lociraju se u projektima nacionalne homogenizacije nastalim tokom Drugog svetskog rata. Interpretiraju se kao ishod dugotrajnog procesa u kojem je termin *čišćenje*, korišćen u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. veka da označi uklanjanje političkih prepreka i protivnika, etniciziran pod uticajem razvoja nauka o čoveku. Eksplozivna se smesa znanja i moći, nauke i nasilja, karakteristična za visoku modernu, prati kroz međuratne predloge rešavanja manjinskog pitanja. Drugi svetski rat se sagledava kao katalizator koji je omogućio i pojmovnu i praktičnu artikulaciju projekata nasilne homogenizacije društva, u kojima su manjinske grupe sagledavane kao prepreka koju treba ukloniti.

Ključne reči: “Etničko čišćenje”, “etnički čisto”, etnopolitika, nacionalna homogenizacija, represija.

Sa žaljenjem se mora primetiti da se neveliki fundus srpskog doprinosa svetskoj jezičkoj baštini uvećao. Uz bok vampiru i šljivovici, srpskim se poreklom u stranim etimološkim rečnicima ističe odnedavno sintagma “etničko čišćenje”. *Ethnic cleansing* na engleskom, *ethnische Säuberung* na nemačkom, *nettoyage ethnique* na francuskom, *эò ническая чистò ка* na ruskom, žalosni su lingvistički nusprodukti rata u kojem je nestala socijalistička Jugoslavija. Kreatori jezika rata su jačali svoje borbene položaje kako arhaizmima, tako i neologizmima, ostavljajući jezički prostor miniranim i kontaminiranim terminima kojima ni mnogi od neslavnih protagonista ove borbe ne znaju poreklo. Tako je i sa pojmom “etničko čišćenje”. Prava etimološka potera, i na prostoru bivše Jugoslavije, i na globalnom nivou, susretala se sa ozbiljnim problemima.

* Članak je deo rada na projektu Instituta za savremenu istoriju “(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921-1991”, koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine republike Srbije (projekat br. 147039).

Neobična fascinacija terminom i njegova popularnost u savremenom političkom, medijskom i naučnom diskursu otežala je potragu za poreklom pojma koji je Ahmed Akbar nazvao “metaforom našeg vremena.”¹ Malo je ko zadovoljan ovom metaforom, koja represivnu, kriminalnu politiku deportacija i prinudnih iseljavanja, pljačke, ubistava i silovanja, zločina protiv čovečnosti i genocida, naziva *čišćenjem*. Velik broj autora se buni protiv eufemističkog, pozitivnog konotiranja prljave prakse sistematskog kršenja ljudskih prava, a svoj bunt iskazuje stavljanjem pojma pod navodnike ili njegovim izbegavanjem.² Stoga je i razumljivo što se niko ne grabi za autorstvo nad notornim izrazom i što je njegova geneza umnogome zamagljena.

Sintagma “etničko čišćenje” nesumnjivo duguje svoju rasprostranjenost ratovima u bivšoj Jugoslaviji. Krajem 1991. i tokom 1992. pojavila se gotovo istovremeno u srpsko-hrvatskom i engleskom obliku u političkim izjavama i elektronskim medijima. Njeno nejasno poreklo je ubrzo privuklo pažnju istraživača. Dražen Petrović je sugerisao da je termin nastao posuđivanjem iz vojnog vokabulara Jugoslovenske Narodne Armije.³ Rajko Muršič je podsetio da pojam predstavlja derivaciju termina “etnički čisto”, koji se pojavio “u jugoslovenskom diskursu... posle 1981. na Kosovu, sa optužbom od strane srpskih i federalnih vlasti da kosovski Albanci navodno planiraju da stvore Kosovo bez Srba”.⁴ Kontinuitetom u terminologiji pozabavili su se Slaven i Bartol Letica, koji su u retorici “etničke čistoće” videli okosnicu predratne i ratne srpske propagande.⁵ Norman Najmark je ove interpretacije objedinio zaklju-

- 1 Ahmed Akbar, “Ethnic Cleansing: a Metaphor for our time?”, *Ethnic and racial studies*, vol. 18, no. 1, 1995, 2.
- 2 Različita mišljenja o svrsishodnosti pojma u: Norman Cigar, *Genocide in Bosnia. The Policy of “Ethnic Cleansing”*, College Station: Texas A&M University Press 1995; Klejda Mulaj, *Ethnic Cleansing in the Former Yugoslavia in the 1990s: A Euphemism for Genocide?*, u: Stephen Vardy et alia, (prir.), *Ethnic Cleansing in Twentieth-century Europe*, Boulder: Social science Monographs, 2003, 693-713; Alfred Rieber, (prir.), *Forced Migrations in Central and Eastern Europe*. Portland, OR: F. Cass, 2000, 3.
- 3 Dražen Petrović, “Ethnic Cleansing—An Attempt at Methodology”, *5 European Journal of International Law* (1994), 1.
- 4 Rajko Muršič, “Jugoslovenska mračna strana ljudske prirode: pogled iz slovenačke slepe mrlje”, u: Džeoel M. Halpern, Devid A. Kaidikel, *Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*, Beograd 2002, 85. Alice Krieg-Planque, “*Purification ethnique*”. *Une formule et son histoire*, Paris: CNRS Editions, 2003, sistematski je pratila transformacije ovih termina, sistematizujući njihovu dinamiku u period protokoncepta (1980-1992) i koncepta (1992-1994).
- 5 Slaven Letica, Bartol Letica, *Postmodernity and Genocide in Bosnia. “Ethnic Cleansing”: The Great Fraud of our time*, Zagreb 1997, 19.

čkom da “termin zapravo dolazi iz srpskoga jezika, zapravo su Srbi bili ti koji su ga prvi upotrebili kako bi opisali ono što im se, navodno, događalo na Kosovu tokom 80-ih godina prošlog stoljeća. Tvrđilo se, naime, da Albanci na Kosovu provode kampanju etničkog čišćenja Srba. Pokazalo se na početku bosanskog rata da je taj termin i dalje bio živ i da su ga preuzeli i preveli strani novinari kako bi opisali ono što se događalo Bošnjacima koji su živjeli na teritoriju koji su osvojili Srbi.”⁶

Ova istraživanja nesumnjivo osvetljavaju dinamiku buđenja nacionalizma i vođenja manipulativne politike etničkim identitetima u poslednjoj deceniji bivše Jugoslavije. Međutim, metodološki razlozi i empirijski nalazi upućuju na hronološki i disciplinarno šire postavljanje problema. Ne sme se prevideti da se sintagma “etničko čišćenje” sastoji od dva snažna simbola koja imaju svoju složenu predistoriju. Njeno proučavanje osvetljava kako kontinuitete i međuodnose u razvoju srpskih, jugoslovenskih pa i evropskih projekata izgradnje homogene nacionalne države, tako i važne promene koje su oni vremenom doživljavali. Ta je dubinska potraga na samom početku hendikepirana naučno-političkom “maglom rata”, koja se nadvila nad razvaline Jugoslavije početkom devedesetih.⁷ Ipak, ovim se skliskim putem neminovno mora poći. Stoga je svrha ovog članka da na te elemente ukaže praćenjem političkih funkcija “čišćenja”, njegovog postepenog etniciziranja u međuratnom periodu pod uticajem razvoja nauka o čoveku i pune artikulacije pojma i prakse “etničke čistote” tokom i neposredno nakon Drugog svetskog rata.

Čišćenje kao ritualni ekstrem represivne političke kulture

Čišćenje predstavlja više od eufemističke metafore kojom se prikriva i legitimise nasilje. Kako primećuje Meri Duglas u knjizi indikativnog naslova *Čisto i opasno*, “svaka kultura mora stvoriti sopstveni pojam prljavštine i sknavljenja, kao nedvosmisleni kontrast pojmu pozitivne strukture, koja se ne sme narušiti”. Stoga je i “nečistoća ili prljavština... ono što se ne sme uključiti u obrazac koji se želi sačuvati”.⁸ Preplitanje

6 Radio Free Europe, *Vatre mržnje*, <http://www.slobodnaevropa.org/djss/prikazi/naimark_prikaz.htm> (1.1.2007). Naimark je autor studije *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-century Europe*, Harvard University Press: Cambridge, Mass 2001.

7 U takvom je kontekstu insistiranje na kontinuitetima srpske i jugoslovenske represivne politike i frazeologije imalo akuzatorijalnu težinu (Up. Miroslav Brant *et alia*, *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb 1991; Mirko Grmek *et alia*, *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Zagreb 1993), a podvlačenje diskontinuiteta i široko kontekstualizovanje vršilo odbrambenu funkciju. Up. Vasilije Krestić *et alia* (prir.), *Velika Srbija–Istine, Zablude, Zloupotrebe*, Beograd, 2003.

8 Meri Duglas, *Čisto i opasno*, Beograd 2001, 213, 59.

kultne i političke funkcije čišćenja (pročišćenja, očišćenja), iskupljenje zajednice uklanjanjem elemenata koji je “prljaju” svojstveno je još antičkim politejama (καθαρειν u grčkoj, *lustratio* u rimskoj kulturi). Monoteističke religije su doprinele produbljanju političkih funkcija koncepta čistoće. Stari Zavet, kao i Kuran, pripadnost zajednici vernika vezuju za poštovanje rituala usmerenih ka održavanju čistote i izbegavanje prljajanja. Novozavetna tradicija potvrđuje ovu vezu između čišćenja i pripadnosti. Perući noge svojim učenicima, Isus kaže: “I vi ste čisti, ali ne svi. Jer on znadijaše izdajnika svoga. Zato reče: Niste svi čisti.” (Jovan, 13: 10-11). Čistota je bila uslov inkluzije u društvenu zajednicu, a nečistota je pozivala na ekskluziju. Čišćenjem se stoga zajednica ojačavala, kroz odstranjivanje nepoželjnih elemenata. Za razliku od rata agresivne politike usmerene prema drugim zajednicama, čišćenje je akt ekstremne i intimne represije unutar određene zajednice kojom se potvrđuje kolektivni identitet preostalih, “čistih”, pripadnika. Stoga je simbol redovno evociran u verskim sukobima i progonima manjinskih grupa. Srednjevekovna dualistička sekta čiji su se pripadnici nazivali katarima (čistima) uklonjena je sa juga Francuske u nekoliko inkvizitorijalnih i krstaških talasa čišćenja. Svetovnim vladarima je odlukom Četvrtog Lateranskog koncila 1215. zaprećeno ekskomunikacijom ukoliko “propuste da očiste svoju teritoriju od ove jeretičke prljavštine”.⁹ Na sličan način je nešto ranije i Stefan Nemanja iskorenio bogumile, sprečavajući širenje “nečiste njihove odvratnosti”.¹⁰ Vartolomejska noć je paradigmatičan primer čišćenja u Francuskoj (fr. *epuration*) XVI veka, a Prajdova čistka (eng. *purge*), kojom su Kromvelovi puritanci očistili Parlament od svojih protivnika, u Engleskoj XVII.

Čišćenje tako postaje babicom mnogih savremenih država. Organizovana, sistematska represija kao da je venčana sa ovim pojmom. Stoga su i “sekularne religije” devetnaestog i dvadesetog veka, liberalizam, komunizam i nacionalizam, takođe tražile svoj oslonac u konceptu čistote, koja postaje opsesija savremenih društava, kako u higijenskom, tako i u političkom smislu. Hegel je smatrao da se čišćenjem kolektivi približavaju ispunjenju svoje istorijske misije, a pojedinci saobražavaju ovom kolektivnom pregnuću: “Za to je potrebno čišćenje subjekta na njemu, da postane zbiljskim, konkretnim subjektom, da kao svjetovni subjekat stekne opće interese, da radi prema opštim ciljevima...”¹¹ U in-

9 “The Canons of the Fourth Lateran Council, Canon 3”, u: Paul Halsall (ed.), *Internet Medieval Sourcebook*, <<http://www.fordham.edu/halsall/basis/lateran4.html>> (20.3.2007).

10 Stefan Prvovenčani, “Žitije Svetog Simeona”, u: *Sabrana dela*, Beograd 1999, str. 35.

11 G.W.F. Hegel, *Filozofija povijesti*, Beograd 2006, str. 324.

strumentalizaciji čišćenja su najdalje otišli totalitarni pokreti dvadesetog veka. U skladu sa čuvenom Lenjinovom procenom da komunistima mogu glave doći samo mangupi iz sopstvenih redova, čišćenje (*чистò ка* na ruskom) postaje ključna unutarpartijska dinamika.¹² Za Hitlera je praktikovanje “u prirodi opštevažjećeg nagona za čistotom rase” predstavljao okosnicu političkog programa, usmerenog ka izgradnji “zdravijeg” nemačkog društva, očišćenog od Jevreja (nem. *judenrein*).¹³ Međutim, čišćenje nije ograničeno na neliberalne poretke. Zbornik *Političko čišćenje*, posvećen posleratnom progonu pristalica fašizma u Evropi nakon Drugog svetskog rata, počinje depresivnom konstatacijom: “Političke čistke pripadaju istoriji kao oluja vremenu.”¹⁴

Čišćenje predstavlja ekstreman izraz politike netrpeljivosti prema razlikama i ključno oruđe homogenizacije zajednice. Otud je i u neposrednoj vezi sa nastankom i izgradnjom srpske države, pa tako i provodi se kroz srpske devetnaestovekovne tekstove različitih žanrova. U njemu se politički i religijski motivi teško mogu razdvojiti, budući da je čitava tri četvrtine devetnaestog veka Srbija nastajala u pokušajima da se ospori i uruši suverenitet Otomanskog carstva na području Šumadije. Njena se državnost stoga gradila u oštroj opoziciji prema otomanskom političkom i kulturnom nasleđu i u otvorenom neprijateljstvu prema islamskim vernicima.¹⁵ Njihov progon se rutinski opisivao kao *očišćenje*. Srpski sveštenik i diplomata, prota Mateja Nenadović, jedan od vođa Prvog ustanka, priseća se u memoarima “kako se Požarevac preda i *očisti* od Turaka”.¹⁶ Opisujući početne faze ustanka, i Vuk Karadžić piše: “Pošto Srbi zauzmu i *očiste* Biograd od Turaka godine 1807, premjesti se Sovjet iz Smedereva u Biograd”.¹⁷ Da je čišćenje predstavljalo više od pobedničkog ekscesa, svedoči drugi Karadžićev opis strateških aspekata čišćenja na terenu današnjeg Sandžaka: “Kara-Đordžije, *očistivši* tako onaj kraj od Turaka, i sastavivši Srbiju s Crnom Gorom, ostavi ondje

-
- 12 E. Иарославский (пр.и.), *Как ѝ ровогуò чистò ку ѝ арò ии*, Moskva 1929. Up. Robert Conquest, *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*, London 1968.
 - 13 Videti posebno poglavlje “Narod i rasa” u: Radimir Smiljanić (пр.и.), *Mein Kampf Adolfa Hitlera*, Zrenjanin 2001, 190-218. Videti i priloge u Roger Griffin (пр.и.), *Fascism*, London 1995, 116-153.
 - 14 Klaus-Dietmar Henke, Hans Woller (пр.и.), *Politische Säuberung in Europa*, München 1991, 7.
 - 15 Up. Cathie Carmichael, “Neither Serbs, nor Turks, Neither Water nor Wine, but Odious Renegades”: *Ethnic Cleansing of Slav Muslims and its Role in Serbian and Montenegrin Discourses since 1800*, u: Steven Bela Vardy, T. Hunt Tooley, *op. cit.*, 271-3; Bojan Aleksov, “Poturica gori od Turčina: srpski istoričari o verskim preobraćenjima”, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003, 225-258.
 - 16 Protа Mateja Nenadović, *Memoari*, Beograd 1954, 77.
 - 17 Vuk Stefanović Karadžić, *Istorijski spisi*, Beograd 1969, knj. II, 65, 71.

nešto vojske...”. Konstantin Nenadović, Karađorđev biograf, opisuje ulazak svog heroja u Beograd: “Kako dođe u Beograd, u tajnom zasjedanju Sovjeta, rečeno bude: da se svi Turci i iz donjeg Grada očiste... I tako do 10 sati pre podne budu iz sve varoši Turci istrebljeni i varoš zauzeta.” Pisac zaključuje da “dođe vreme da se i taj Beli-grad od kuge Azijatske očisti”.¹⁸ Dubina ove eufemističke normalizacije zločina postaje jasnija kada joj se protivstave opisi istih događaja kod kasnijih autora. Stanoje Stanojević, na primer, kratak je i jasan: “U to ustanici prirede pokolj među Turcima u Beogradu i Šapcu”.¹⁹

Afirmativno shvatanje čišćenja naročito je karakteristično za romantičarsku književnost. Još u Njegoševom *Gorskom vijencu* Vuk Mićunović brutalnom otvorenosti preseca dileme vladike Danila: “Da li ovo svetkovanje nije, na komu si sabra Crnogorce, da čistimo zemlju od nekrsti?”.²⁰ Fenomenom isključivosti u književnosti ovog perioda detaljno se pozabavio Jovan Skerlić: “Slovenski romantičari grčevito su se uhvatili nemačke ideje o “narodnom duhu”, *Volksgeist*, koji se ostvaruje na svoj način i saobrazno naročitom temperamentu jedne etničke individualnosti, i u državi su gledali izraz jedne duše, rezultat psihičkog jedinstva nacije... To mnogo jako nacionalističko osećanje šezdesetih godina, otišlo je do šovinizma, nacionalne nadmenosti i neke vrste megalomanije”. U romantičarskoj predstavi se nije tražilo samo očišćenje od nasleđa Orijeanta, zapadna je civilizacija takođe smatrana trulom i trošnom. I Istoku i Zapadu se protivstavljaju “Srbi, što čistiji Srbi, bez ikakvih stranih primesa... književnost onog doba puna je mržnje”, zaključuje Skerlić.²¹ Romantičarska tradicija predstavljala je više od književnog izraza. Njeni se elementi ugrađuju u političku publicistiku epohe. U eseju Nikole Pašića *Sloga Srbo-Hrvata*, ta se sloga uslovljava preporukom hrvatskoj inteligenciji da se “od zapadnjaštine hrđave odvikne i da se privikne i prisvoji poglede i čiste naravi slovenske”.²²

18 Konstantin N. Nenadović, *Život i dela velikog Đorđa Petrovića Kara-Đorđa*, Beč 1883, knj. I, 166, 161.

19 Stanoje Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1926, 327. Slično bi se izraz čišćenje uzaludno tražio i u delu Leopolda Rankea *Srpska revolucija*, budući da je ovaj autor umeo da razdvoji svoje simpatije prema ustaničkim ciljevima od zgražavanja nad njihovim zločinima, u kojima je i tražio uzroke propasti ustanka. Up. Leopold Ranke, *Srpska revolucija*, Beograd 1965, 92-3, 136.

20 Petar Petrović Njegoš, *Izabrana dela, Gorski vijenac*, stihovi 92-95, Beograd 1998, 13. O Njegoševoj poetici i antiislamskim elementima u njoj više u: Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Beograd 2001, 58-65. O eksproprisanju Njegoševog dela u međuratnom periodu: isto, 124-134, a takođe i u posleratnom: 176-180.

21 Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost*, Beograd 1925, 161, 165, 170.

22 Nikola Pašić, *Sloga Srbo-hrvata*, Beograd 1995, 99.

Od memoarskih, historiografskih i književnih žanrova ka eksplicitnijim političkim projektima, koncept čišćenja poprima svoju unutrašnju dimenziju, poistovećujući se sa snaženjem stvorene države. Ideja jačanja države kroz čišćenje nalazi se u “Načertaniju” Ilije Garašanina: “Ovaj temelj i ove osnove zidanja Carstva srbskog valja dakle sad od razvalina i nasutina sve vazda *čistiti* i sloboditi...”²³ Čišćenje je tako postalo i proces kojim se uspostavlja direktna veza sa slavnom prošlošću i stvara organicistički kontinuitet, transcedencija, kojim se iskupljuju istorijski gresi i pripremaju buduće pobjede. Ovu političko-religijsku fuziju dobro odražava Nikola Pašić: “Kod srpskog naroda je to čisto. Imao nekad carstvo silno, no ono je propalo sa nesloge velikaša... dok se nije *prečistio* grehova i naučio slozi i opet je silom svojih mišica stvorio kraljevinu – kojoj želi da raste i obuhvati sve Srbe, gde ih ima”.²⁴ Takav se ekskluzivistički koncept stvaranja srpske nacionalne države čišćenjem njenog “tela” iskazivao u otvorenoj netrpeljivosti prema verskim i etničkim manjinama. Izgon muslimanskog stanovništva iz niškog, vranjanskog, topličkog i pirotskog okruga nakon Berlinskog kongresa je pokazao da je država ovladavala instrumentima sprovođenja sile u meri koja joj je omogućavala da se upušta u etnopolitičke eksperimente.²⁵ Ovu će sposobnost postepeno uvećavati uvođenjem stajaće vojske, administracije, sudstva, pa i zdravstvenog i obrazovnog sistema i nauke. Ta spoljna obeležja modernizacije ne samo što nisu humanizovala društvene odnose, već su doprinela sistematičnosti njihovog nasilnog rešavanja i institucionalizaciji represije.

Znanje i moć: nauke o čoveku i stvaranje nacionalne države

Naučno interesovanje za etničku kompoziciju stanovništva, etničke migracije i međuetničke odnose koincidiralo je sa ekspanzivnim političkim projektima. Karadžić i srpski autori druge polovine XIX veka su

-
- 23 Prema: Radoš Ljušić, *Knjiga o Načertaniju*, Beograd 1993, 153. Ove reči su direktno preuzete iz Zahovog koncepta. Isto, 132.
 - 24 Nikola Pašić, *Sloga Srbo-hrvata*, Beograd 1995, 141. O organicističkoj koncepciji srpskog nacionalizma više u: Olivera Milosavljević, “Elitizam u narodnom ruhu”, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Knj. 3 Uloga elita*, Beograd 2003, 128-133.
 - 25 O politici prema muslimanskom stanovništvu u: Miloš Jagodić, “The Emigration of the Muslims from the New Serbian Regions 1878-8”, *Balkanologie* 2 (1998), 99-121. Ditmar Miler ocenjuje ovu politiku kao prvim sistematskim etničkim čišćenjem. Dietmar Müller, “Das ‘lange 20. Jahrhundert’ der ‘ethnischen Säuberungen’ in Südosteuropa”, u: *Das Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* 7 (2005), 35-32. O oblicima (van)institucionalne represije krajem XIX veka vidi prilog Mirka Popovića “*Narodni odisaj*”. *Državna represija ili nezrelost političke elite* u ovom broju časopisa *Hereticus*.

doduše preferirali termin “narod”, povodeći se po prilici za herderovskom terminologijom. Pa ipak je njihovo viđenje naroda kao organske zajednice bilo oslonjeno, ako ne imenom, ono svojom suštinom na ono što Patrik Kabanel naziva “duh nacije: jedna etnografska koncepcija”.²⁶ Ova se koncepcija na prelazu iz devetnaestog u dvadeseti vek oblikovala kroz institucionalizaciju niza nauka koje su iz različitih disciplinarnih uglova proučavale čoveka u društvu. Neke od njih (etnologija, antropologija, psihologija, demografija, sociologija) su se ustalile.

Druge, poput antropogeografije, etnopsihologije, socijalne higijene, eugenike zvuče uhu manje poznato. Međutim, u pionirsko vreme nastanka ovih disciplina, ideal naučnosti u proučavanju i opisivanju ponašanja i običaja ljudi istovremeno je obećavao i sredstva kontrole nad njima. Brz razvoj istraživanja svedočio je da je država umela da shvati njihov značaj, a njihova interakcija sa represivnim formama političke kulture zapravo je prilično pesimističan doprinos razmatranju odnosa između znanja i moći, o kojem je toliko teoretisao Mišel Fuko.

Zakonom o osnivanju Srpske akademije nauka 1886. predviđa se pristupanje “istraživanju etnografskom”, i otpočinju prva institucionalna istraživanja etničkih grupa kojima rukovode Stojan Novaković (1842-1915), Tihomir Đorđević (1868-1944), Jovan Erdeljanović (1874-1944), a pre svega Jovan Cvijić (1865–1927).²⁷ Pod Cvijićevim uticajem oblikuju se veliki projekti prikupljanja etnografske građe, koja se od 1894. publikuje u zbornicima “Život i običaji narodni” i “Naselja i poreklo stanovništva”. Ovaj je prikupljački posao vršen upravo grozničavo, sa jasnom svešću o nestajanju objekta istraživanja. “Da se ne bi to desilo, treba svu

26 Patric Cabanel, *La question nationale au 19e siecle*, Paris 1997, 13. Dugotrajan uticaj ovog koncepta opisuje Holm Sunhaussen, “Serbische Volksgeschichte. Historiker und Ethnologen im Kampf um Volk und Raum vom Ende des 19. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts”, u: Manfred Hettling (prir.), *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*, Göttingen 2003, 301-325. Izraz *ethnos*, premda dobro poznat još od antičke Grčke, nije stekao veću popularnost ni u nauci niti u politici sve do kraja XVIII veka, kada je počeo da zaokuplja pažnju prosvetitelja. Izgleda da je i reč etnologija nastala tek 1787, antropologija 1795, a etnografija 1810. (Prema: Žan Poarije, *Istorija etnologije*, Beograd 1999, 720.) Dugotrajan uticaj ovog koncepta opisuje Holm Sundhaussen, “Serbische Volksgeschichte. Historiker und Ethnologen im Kampf um Volk und Raum vom Ende des 19. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts”, u: Manfred Hettling (prir.), *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*, Göttingen 2003, 301-325. Prevlast romantičarske koncepcije u srpskoj etnologiji analizirao je Ivan Kovačević, *Istorija srpske etnologije*, Beograd 2001, knj. II, 7-44.

27 Nikola Pantelić, “In Memory of Tihomir Đorđević and Jovan Erdeljanović”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. XLIV, Beograd 1995, 1721. O razvoju srpske etnologije: “Etnološka nauka u Južnih Slovena”, u: Tihomir Đorđević, *Naš narodni život*, Beograd 1930, knj. I, 121.

da učinimo svoju dužnost prema narodu iz koga smo potekli”, piše 1911. u uputstvima za prikupljanje građe Jovan Erdeljanović.²⁸ Ova je groznica imala i svoj pragmatičniji aspekt. U nestabilnoj atmosferi balkanske politike na prelazu vekova etnografski su podaci predstavljali politički kapital. Iste 1911, u programskom obraćanju Narodnoj skupštini, premijer Pašić je izneo principe srpske spoljne politike: “Svaki narod na Balkanu treba da ide dotle, dokle su njegove etnografske granice”.²⁹ Stoga je te granice trebalo utvrditi, u čemu je uloga etnografije bila velika, a i obezbediti, što je bio posao političara i vojnika.

Politički sporne oblasti na Balkanu bile su predmet ogorčene etnografske debate. Načelo “Balkan balkanskim narodima”, pod kojim su balkanske države otpočele 1912. napad na otomanske posede u Evropi, u praksi se pokazalo kao vrlo varljiva smernica za preraspodelu teritorija. Kada je Srbiji odlukom Velikih sila uskraćen izlaz na more u severnoj Albaniji, ona je nastojala da gubitak kompenzuje pripajanjem zamašnog dela Makedonije. Pašić je tada isticao da “Makedonija nije celina etnografska, nije zemlja u kojoj živi jedan narod, nego je mešavina raznih narodnosti. U njoj ima Srba, Bugara, Grka, Rumuna, Turaka i Arnauta, pa i jedan znatni deo Jevreja”.³⁰ Uzroke Pašićeve brige za etnički sastav Makedonije daleko iskrenije formuliše Cvijić: “neodoljivo se nametnuo problem: kome će pripasti Vardarska dolina... naročito smo istakli veliki značaj ove doline za Srbiju”.³¹ Ovaj se značaj branio i na etnografskom “frontu”.³² Cvijić je bio pristalica razgraničenja između država koje bi pratilo etnografske podele. Međutim, kako je sam priznavao, “dok je ovo načelo čisto i jasno za kompaktne i nesumnjive oblasti jednog naroda, vrlo ga je teško izvesti u takozvanim prelaznim oblastima, na granici dva naroda, u kojima su ovi uzajamno jedni na druge uticali i stapali

28 Jovan Erdeljanović, *Uputstva za ispitivanje narodnog života i običaja*, Beograd 1911, 6.

29 “Govor Nikole Pašića u Narodnoj skupštini”, 31. marta 1911, u: Dubravka Stojanović (prir.), *Nikola Pašić u Narodnoj Skupštini*, Beograd 1997, knj. III, 453.

30 “Ekspozicija Nikole Pašića o spoljnoj politici”, 15. maj 1913, u: Dubravka Stojanović, *n. d.*, 508.

31 Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Beograd 1966, 111.

32 Linije tog fronta mogu se otkriti i u Cvijićevoj glasovitoj podeli balkanskih etničkih tipova. Vidi: Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, *n. d.*, 361-436 (dinarski tip), 437-520 (centralni tip), 521-538 (istočnobalkanski tip). Ivo Banac smatra da je na Cvijićevu tipologiju uticala politika, i da ona može objasniti odvajanje centralnog od istočnobalkanskog tipa. (Up. Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell University Press: Ithaca and London, 1988, 311-31.) Slične tendencije Cvijiću pripisuje Peter J. Taylor (ed.), *Political Geography. World Economy, Nation-state and Locality*, Prentice Hall: London, 1999, 209-212. On ih prati preko promena na Cvijićevim etnografskim mapama iz 1906-1918.

se”.³³ Ove su zone bile izuzetno ranjive, budući da nakon pobeđe nad Otomanskom imperijom 1912, balkanske države nisu samo nastojale da zauzmu što više teritorije, već i da utiču na njenu etničku kompoziciju, nastojeći da poboljšaju svoj položaj na antcipiranoj mirovnoj konferenciji.³⁴

Promena etničke kompozicije nije se mogla izvršiti drugačije no nasiljem, pa je tako sa Balkanskim ratovima termin “čišćenje” ušao i u vojnu terminologiju, u kojoj je korišćen u više značenja. Sa jedne strane, sanitetska služba se počela baviti “čišćenjem bojišta”, odnosno zbrinjavanjem ranjenih i uklanjanjem i sahranom poginulih nakon bitke: “Naredite da se odmah pomoću zarobljenika očisti varoš, zakopaju lešine (izvrši asanacija)”, stoji u jednoj vojnoj depeši.³⁵ Sa druge strane, isti je termin kolokvijalno upotrebljavan da označi pacifikaciju osvojene teritorije i uklanjanje protivnika sa nje. Vladimir Ćorović opisuje uspehe srpske vojske 1912: “Oni su uništili tursku vojsku upućenu protiv njih i za mesec dana raščistili su celo područje od srpske do blizu grčke granice”.³⁶ Onovremena *Politika* o tome piše: “Vojska čisti sela u debarском okrugu od manjih arnautskih odeljenja”.³⁷ Komandant Ohridskog odreda oktobra 1918. izveštava da srpske trupe napreduju “čisteći teren na pravcu odstupanja od neprijateljskih razbijenih odeljenja”.³⁸

33 *Cvijičeva knjiga*, Beograd 1927, 7.

34 Mirovne konferencije predstavljaju nedovoljno prepoznati podsticaj razvoju nauka o čoveku. Jednu od prvih srpskih istorijsko-etnografskih studija, naslovljenu *Stara Srbija*, napisao je Đorđe Popović-Daničar, na podstrek Jovana Ristića, koji je u njoj video “trijumf nauke i znanja”. Studija je nastala nakon zaključenja Sanstefanskog mira, sa namerom da se dokumentuju i naučno fundiraju srpske pretenzije na teritorije koje su tim mirom dodeljene Bugarskoj. Više u: Mihajlo Vojvodić, “Srbija i Albansko pitanje krajem XIX veka”, u: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd 1990, 64-75. Ovaj je trend nastavljen i na mirovnoj konferenciji 1913, kojom prilikom su u izradi memoranduma srpske delegacije učestvovali Čedomilj Mijatović, Milan Rakić, Ljuba Kovačević, Vladan Đorđević i drugi. Prema: Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1985, 17-23.

35 “Jugoslovenska divizija”, dok. 79, 12/25. X 1918. u: Ljubodrag Dimić, Đorđe Borozan, *Jugoslovenska država i Albanci*, Beograd 1998, knj. I, 125. Čišćenje, odnosno asanacija bojišta definisano je u *Pravilima bolničke službe srpske vojske kao proces sahrane poginulih nakon bitke. Vojna Enciklopedija*, Beograd 1958, s.v. *Asanacija bojišta*.

36 Vladimir Ćorović, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1989, knj. III, 201. Pojam čišćenje u ovom smislu, a u kontekstu Balkanskih ratova pominje i Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War*, Texas A&M University Press: College Station 1997, 7 (citira Edith Durham. *The Struggle for Scutari*, London 1914, 271).

37 “Borbe s Arnautima”, *Politika*, 18. septembar 1913, 2.

38 “Od komandanta Ohridskog odreda”, dok. 29, 26. IX/9. X 1918. u: Ljubodrag Dimić, Đorđe Borozan, *n.d.*, knj. I, 92.

Iako sam izraz nije etniciziran tokom balkanskih ratova, praksa čišćenja svakako jeste. Suprotstavljene vojske zauzimale su nove prostore, čije se stanovništvo neretko smatralo protivnikom, te je stoga bilo izloženo različitim vidovima represije, koju su sprovodile kako vojne i političke vlasti, tako i različite paravojne formacije, četnički odredi i druge vrste gerilaca.³⁹ Pervertirano shvatanje dominacije nad prostorom i njegovog ispunjavanja lojalnim i nacionalno svesnim stanovništvom preraslo je iz ratnog ekscesa u strategiju koja je bila “usmerena ka potpunoj transformaciji etničkog karaktera prostora naseljenih isključivo Albancima”, kako primećuje Međunarodna komisija Karnegijeve fondacije, komentarišući operacije srpske vojske na Kosovu.⁴⁰ Termin se takođe upotrebljavao u smislu stabilizacije kontrole u zadobijenom području, kako nakon Balkanskih ratova, tako i u završnici Prvog svetskog rata. Načelnik pilepskog sreza apeluje na Vrhovnu komandu “da pošalje potreban odred vojske, te da od ovih zlikovaca očiste ovde pomenutu okolinu”.⁴¹ Obraćajući se srpskoj vojsci o Božiću 1919, regent Aleksandar se zahvaljuje na poredama: “Našu lepu Srbiju i kršnu Crnu Goru očistite od teškog robovanja mrskom tuđinu i donesoste svima zlatnu slobodu”.⁴² Čišćenje je postalo državna praksa, instrument stvaranja i ojačavanja novog državnog poretka.

Sam nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a posebno njeno razgraničenje sa okolnim državama, predstavlja primer interakcije između vojnih dejstava i naučne argumentacije.⁴³ Njen opstanak je pak, kao složene zajednice više naroda, zavisio od načina političke artikulacije etničkog pitanja. Stoga je i međuratna nauka o čoveku sa velikom inventivnošću posvetila pažnju etničkim grupama. U pročelju ove aktivnosti ponovo se nalazi Jovan Cvijić, koji je svojim seminalnim delom *Balkansko poluostrvo* interiorizovao i odomaćio mnoge derivate reči etnos, poput pojmova etnobiološko, etničke promene, etnički sastav, et-

39 O razmerama ovih progona u: Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press, inc: Princeton, New Jersey, 1995, 135-164. O ulozi iregularnih formacija u ovim poduhvatima vidi relevantne priloge u: *Gerila na Balkanu*, Beograd 2007.

40 *The Other Balkan War. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect*, Washington 1993, 115.

41 “Ministru vojnom”, dok. 53, 3/16. X 1918, u: Ljubodrag Dimić, Đorđe Borozan, *nav. delo*, knj. 1, 105.

42 “Regent Aleksandar srpskoj vojsci”, 7. januar 1919, u: Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1920, 301.

43 U delegaciji Kraljevine SHS na posleratnoj mirovnoj konferenciji vidno mesto je zauzimala etnografsko-istorijska sekcija, na čelu sa Jovanom Cvijićem. Više u: Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države*, Beograd 1987.

ničko jedinstvo i etničke razlike. Kao pristalica jugoslovenske ideje, Cvijić nije insistirao na etničkom ekskluzivitetu baziranom na čistoti, već je u procesu mešanja južnoslovenskih etničkih grupa video ključ stvaranja nove države. Smatrao je da su “etnobiološki procesi bili unekoliko od značaja i za izjednačavanje Srba, Hrvata i Slovenaca”.⁴⁴ Prepoznajući značaj pokreta etničkih grupa, Cvijić se sa posebnim žarom posvetio teoretisanju ovog fenomena, koji je nazvao “metanastazička kretanja”. Uveren u značaj proučavanja ovih kretanja za budućnost nove države, nastojao je da definiše i “etnički koeficijent po kome se menjaju brzina i dubina asimilacije raznih etničkih grupa”.⁴⁵ Za njega nije bilo sumnje da su “migracije i s njima vezani etnički i etnobiološki procesi stvorili... osnovu iz koje se radom najprosvećenijih duhova razvilo jedinstvo književnog srpsko-hrvatskog jezika i misao o jednoj državi”.⁴⁶ Uzdao se da su stvaranjem te države ostvareni i preduslovi za rešenje južnoslovenskog nacionalnog pitanja.

Etnicizacija čišćenja: nauke o čoveku od deskripcije ka preskripciji

Međuratni je naučni razvoj bio obeležen svojevrsnom eksperimentalnošću. Nova država, novo ustavno i administrativno uređenje, stvaranje novih političkih partija, rekonstrukcija teritorije uništene ratom, agrarna reforma i kolonizacija, a nadalje težnja ka izgradnji novog društva stvarali su kontekst u kojem su naučnici nastojali da svoje spoznaje o stvarnosti pretoče u održive etnopolitičke projekte. Učenje o etničkim tipovima, etničkim zajednicama i njihovim migracijama probilo je tako disciplinarnu zidove etnologije i antropologije i našlo svoju primenu u rasponu od istorije do medicine, preuzimajući nova obličja u sinkretskim poduhvatima karakterističnim za period. Cvijićevi saradnici i učenici nastavili su nakon njegove smrti (1927.) tipologiziranje etničkih grupa i produbili ga u pravcu izvođenja psiholoških osobenosti tipova. Tako je Dušan Nedeljković svoju monografiju *O psihičkom tipu Južnosrbijanaca* posvetio upravo uspomeni na Jovana Cvijića, koga je smatrao “svojim učiteljem u etnopsihologiji”.⁴⁷ Gerhard Gezeman je dalje razvi-

44 Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Beograd 1966, 173.

45 Jovan Cvijić, *isto*, 168.

46 Jovan Cvijić, “Seobe i etnički procesi u našem narodu”, u: *Cvijićeva knjiga*, Beograd 1927, 42. Politička misao Jovana Cvijića se opire jednostavnim generalizacijama. Videti priloge u Mihajlo Marković *et alia* (prir.), *Društveno-politička delatnost Jovana Cvijića*, Beograd 2005.

47 Ovom je studijom nastojao da iz dinarskog psihičkog tipa izdvoji “naročitu, južnjačku varijantu dinarskog psihičkog tipa”. Dušan Nedeljković, *O psihičkom tipu Južnosrbijanaca*, Beograd 1929, 22.

jao karakterološki pristup crnogorskoj podvarijanti dinarskog tipa.⁴⁸ Još je jedan etnopsiholog, Vladimir Dvorniković, premda načelno skloniji pojmovima naroda i rase, kroz svoj pokušaj naučnog utemeljenja postojanja jugoslovenske rase popularizovao i širio analitički vokabular pojmovima etničkog sklopa, etničkog korena, psihičke etnogeneze, etničkog relikta i etničke preistorije.⁴⁹ *Etničko* je postalo ne samo analitička kategorija sa kojom se moralo računati, već i objektivna vrednost koja se imala štititi.

Snažan podsticaj u ovom prelazu sa deskripcije na preskripciju dolazio je iz novih, ekspanzivnih disciplina rasne antropologije i eugenike.⁵⁰ Pod njihovim uticajem je dokazivana distinktivnost, rasna osobenost i superiornost dinarskog tipa, čije je psiho-fizičke kvalitete posebno promovisao Branimir Maleš.⁵¹ Ovakva shvatanja su u velikoj meri doprinela promociji ideje očuvanja rasne čistote, koja je u tekstovima Svetislava Stefanovića uzdignuta u rang neoborive naučne činjenice: “Što je nesumnjivo to je da nordijski, severni i zapadnoevropski tip postoji, najčistiji na severu i zapadu Evrope, zatim da smo po krvnom indeksu mi tome tipu bliži od nekih koji bi rado hteli da nas strpaju u neku inferornu rasu. Ne praveći se silom superiornim, mi zato nemamo potrebe, imamo razloga da budemo svesni da pripadamo grupi naroda Evropskog tipa i treba da između ostalih briga vodimo i tu da u tom tipu ostanemo i da ga što čistijim očuvamo”.⁵² Rasna čistota tipa, za koju je Stefanović smatrao da je dokaziva “biohemijskim indeksom”, smatrana je dragocenim biološkim kapitalom.⁵³ Stoga je ovaj koncept predstavljao važan element ideologije međuratne desnice, stapajući se sa klerikalnim, organizacionim diskursom nacionalne misije. Vladimir Velmar-Janković je, analizirajući stanovništvo Beograda, zaključio da “nisu samo rasna čisto-

48 Gerhard Gezeman, “O karakterologiji životnog stila”, u: *Karakterologija Srba*, Beograd 1992, 103146.

49 Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd 1990, 267, 301.

50 O razvoju eugenike u ovom periodu v. Rihard Vajkart, *Od Darvina do Hitlera: evolucionarna etika, eugenika i rasizam u Nemačkoj*, Beograd 2005. O njenoj recepciji u međuratnoj Jugoslaviji: Rory Yeomans, “Of ‘Yugoslav Barbarians’ and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia”, u: Marius Turda, Paul J. Weindling, *Blood and Homeland*, Budapest 2006, 83122.

51 Up. Branimir Maleš, *O ljudskim rasama*, Beograd 1936; Branimir Maleš, “Rasni tipovi Balkanskog poluostrva”, *Unus Mundus*, br. 12 (2003), 161-174.

52 “Još dve reči o rasnom problemu”, *Vreme* 03. septembar. 1923. Reprodukovano u: Svetislav Stefanović, *Starim ili novim putevima. Odabrani politički spisi 1899-1943*, Beograd 2006, 319.

53 Svetislav Stefanović, *n. d.*, 314.

ta i krvna prekaljenost davale njemu snage.”⁵⁴ Po Miroslavu Spaljankoviću, “srpski narod je često puta propadao, ali nije nikad propao. On se i sad, kao posle svakog trenutnog raspeća, opet ponovo vraća životu. Njegova mučenička prošlost ispunjena je sva Golgotama. Ali posle svake Golgote, umesto smrti, nastajao je novi život u kome je narodna duša, očišćena od greha, zračila još svetlije. Ona je nagoni još jače stremila obnavljanju države kao najvišeg spoljašnjeg simbola narodne zajednice”.⁵⁵ Ova misionarska uloga iziskivala je aktivan rad na očuvanju rasnih osobina i “pročišćavanju nacionalnog organizma”. Po rečima Dimitrija Ljotića: “I svako to čišćenje ne samo da ne šteti ‘Zboru’, već ga čini silnijim i prodornijim”.⁵⁶ Ove ideje nisu ostajale bez odjeka u oblikovanju međuratne zdravstvene, socijalne i populacione politike, usmerene ka stvaranju novog jugoslovenskog čoveka.⁵⁷

Naučno proučavanje kretanja etničkih grupa pružalo je još više mogućnosti za etnopolitičke eksperimente. Jedva što se Prvi svetski rat i završio, regent Aleksandar je već najavio agrarnu reformu, praćenu kolonizacijom i masovnim preseljenjima stanovništva.⁵⁸ Stoga je fenomen migracija nastavio da zaokuplja pažnju međuratne nauke. Njihov je značaj posebno isticao istoričar Vasa Čubrilović, i sam Cvijićev učenik: “Raseljavanje i naseljavanje stanovništva od uvek je bilo važno sredstvo raznim državama u razna vremena kad su htele da osiguraju svoju premoć u pojedinim balkanskim zemljama”. Čubrilović je zastupao osobeno čitanje balkanske istorije XIX veka, obeleženo nastojanjem “balkanskih naroda da stvore rasno nemešane, nacionalno i verski čiste države”.⁵⁹

Čišćenje je kod njega i istorijski prepoznato kao važan preduslov nastanka moderne srpske države. On je smatrao da je “glavna i osnovna zadaća Mihajlovoeg nacionalnog programa bila... čišćenje Turaka iz

-
- 54 Vladimir Velmar-Janković, “Prelaznički mentalitet”, u: Bojan Jovanović, *Karakterologija Srba*, Beograd 1992, 221.
- 55 Miroslav Spaljanković, “Duhovni temelji svetosavske Srbije”, u: Mirko Đorđević (prir.), *Srpska konzervativna misao*, Beograd 2003, 98.
- 56 Cit. prem. Nebojša Popov, *Srpski populizam. Od marginalne do dominantne pojave*, <<http://147.91.230.48/ifdt/izdanja/casopisi/ifdt/IV/D4/document>> (20.3.2007).
- 57 Up. Vladimir Stanojević, *Eugenika. Higijena čovečijeg začeća i problema nasleđa*, Beograd 1920; Laza Marković, *Zadaci narodne uprave za unapređenje rasne higijene i Evgenike*, Novi Sad, s.a.; Svetislav Stefanović, “Rasna higijena, abortus i zaštita matere”, *Evgenika*, 1 (1935), 110.
- 58 O toku ovog projekta u međuratnom periodu vidi: Bogdan Lekić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2002.
- 59 Vasa Čubrilović, “Politički uzroci seoba na Balkanu od 1860-1880”, *Glasnik geografskog društva*, 16 (1930), 26.

Srbije”.⁶⁰ Ne izostavljajući komparativni aspekt, ukazivao je da je “Bugarska ušla u XX vek kao nacionalno čista zemlja”.⁶¹ Deleći Cvijićevu fascinaciju Južnim Slovenima, u ime čijeg oslobođenja je još kao maloletnik uzeo učesća u atentatu na prestolonaslednika Austro-Ugarske, Franca Ferdinanda, Čubrilović je prepoznao u etničkim migracijama ne samo objektivni proces, već i aktivno oruđe izgradnje nacionalne države.

Ovaj je južnoslovenski konsenzus posebno otvarao pitanje tretmana neslovenskih manjina u Kraljevini Jugoslaviji, koje je, pored zategnutih srpsko-hrvatskih odnosa, predstavljalo suštinski test funkcionalnosti države.⁶² Tako je, nakon stvaranja Banovine Hrvatske dogovorom Cvetković-Maček, i u ovom pitanju učinjen pomak od deskripcije ka preskripciji. Ova simbioza nauke i politike je svoj vrhunac dosegla stvaranjem Srpskog kulturnog kluba. Slobodan Jovanović je u glasilu SKK-a, *Srpskom glasu*, na jednostavan način formulisao tu logiku: “Kad se obeležava hrvatska etnička celina, onda se neminovno mora obeležiti i srpska etnička celina”.⁶³ Klub je organizovao ciklus predavanja i inicirao stvaranje niza elaborata koji su za temu imali aktuelna državna i društvena pitanja. Indikativno, najveći deo ovih elaborata odnosio se na pitanja tretmana manjina i etnopolitičku situaciju.⁶⁴ Poseban je značaj pridavan pitanju albanskog stanovništva u Jugoslaviji, a predlozi za njegovo rešavanje predstavljaju vrhunac spacijizacije etnološko-političkih problema

60 Vasa Čubrilović, nav. del. 35. I drugi su autori prepoznavali istorijsko-etnološku važnost čišćenja: “Srbija je još u dva maha čišćena od Turaka”, pisao je Tihomir Đorđević. (Tihomir Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946, 183.)

61 Vasa Čubrilović, n. d., 42.

62 O politici prema manjinama vidi u: Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1997, knj. III, 5132. O pritisecima kojima su bile izložene: Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2005. Dobar primer ekskluzije je i standardni etnološki udžbenik Jovana Erdeljanovića, u čijem se posebnom delu, “Pregled naroda Jugoslavije od najstarijih vremena do danas”, više puta naglašava ključnost 5/6 slovenskog stanovništva. Vidi: Jovan Erdeljanović, *Osnove etnologije*, Beograd 1932, 150-185.

63 Pero Simić, *Iskušenja srpske elite. Dokumenti o radu srpskog kulturnog kluba*, Beograd 2006, 24. Detalji o osnivanju i aktivnosti kulturnog kluba u: Pero Simić, nav. del. 740. i u “Srpski kulturni klub između nauke i politike”, u: Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1997, knj. I, 506-561. Predsednik SKK-a bio je Slobodan Jovanović, potpredsednici Nikola Stojanović i Dragiša Vasić, sekretar Vasa Čubrilović. Klub je okupljao srpsku naučnu, kulturnu i političku elitu.

64 Primeri u: Pero Simić, *op. cit.*: Borivoj Panjevac, “Manjine u Kraljevini Jugoslaviji s naročitim osvrtom na arnautski živalj”, Vaso Čubrilović, “Iseljavanje Arnauta”, Đoko Perin, “Nacionalizacija Vojvodine i Južne Srbije”, “Problem narodnosti u Južnoj Srbiji”, Radoslav Grujić, “Istorijski značaj Srba u Hrvatskoj” i drugi referati (417, 73-97, 105-120, 150-163, 201-213).

i ideja za njihovo represivno dokončavanje. Prostorno i organsko shvatanje ovog problema nadovezivalo se na dugu tradiciju. Još je Nikola Pašić smatrao da je problem nastao “stvaranjem autonomne Arbanije, koja se uvlači kao klip u Staru Srbiju”.⁶⁵ Njegove je konstrukte naučnijim vokabularom izražavao i Cvijić: “Metanastazički pokreti su odneli mnogo srpskog stanovništva s juga na sever; u nekim oblastima (Metohija, Kosovo, skopski kraj) ostale su praznine; u svima su oslabile pojave srpskog života i duha. Usled toga, pored drugih uzroka, nastalo je prodiranje Arbanasa u centre stare srpske države i prevlađivanje bugarskih uticaja u Makedoniji”.⁶⁶

Nadovezujući se na ovu tradiciju, referati SKK-a su otišli korak dalje. Svojim doprinosom radu Kluba, referatom *Iseljavanje Arnauta*, Vasa Čubrilović je nastojao da animira vlasti za čitav niz represivnih političkih mera u cilju izгона ove manjinske zajednice. “Albanski klin” je po njemu predstavljao ključni “etnički problem”, koji država nije uspjela da reši kolonizacijom. Koristeći iskustva drugih zemalja, Čubrilović je sugerisao niz represivnih tehnika usmerenih ka raseljenju Albanaca i koloniziranju Kosova Srbima. “Jedini način i jedino sredstvo to je brutalna sila jedne organizovane vlasti, u čemu smo uvek bili iznad njih.”⁶⁷ Nasilje je pravdao time “što imamo posla sa jednom sirovom, žilavom i plodnom rasom, za koju je pokojni Cvijić kazao da je najekspanzivnija na Balkanu”.⁶⁸ Upozoravao je: “Ne raščistimo li stvari na vreme, za 20–30 godina imaćemo jednu strahovitu iredentu čiji se tragovi već opažaju a koja će neminovno u pitanje dovesti sve naše posede na Jugu”.⁶⁹ Ovim koracima od deskripcije ka preskripciji ostvareni su preduslovi za “eticizaciju” *čišćenja*, koje je od ritualnog ekstrema represivne političke kulture preraslo u sistematičan, proračunat, naučnim rezultatima fundi-

65 Dubravka Stojanović (prir.), *n. d.*, 506.

66 Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, 190.

67 Vaso Čubrilović, “Iseljavanje Arnauta”, u: Pero Simić, *op. cit.*, 74. Sredstva represivnih mera koja su državi u međuratnom periodu stajala na raspolaganju tema su priloga Ivane Dobrivojević, *Zatvori u Kraljevini Jugoslaviji*, a teorijska shvatanja represije u pravnim i sociološkim tekstovima u ovom časopisu analizira Ljubomir Petrović, *Shvatanja represije u pravnim i sociološkim diskursima kraljevine SHS*.

68 Vaso Čubrilović, “Iseljavanje Arnauta”, u: Pero Simić, *op. cit.*, 96. Ova fobija i osećanje nesigurnosti provejava i kroz druge referate SKK. Za Borivoja Panjevca, sekretara opšte državne statistike “nema sumnje da za nas najveću opasnost predstavlja taj veliki blok koji se nalazi smešten između Žljeba i Šare... ovaj moćni blok arnautskog življa u našoj Kraljevini se tako prisno naslanja na jezgro albanskog naroda”. Borivoj Panjevac, “Manjine u Kraljevini Jugoslaviji”, u: Pero Simić, *op. cit.*, 456.

69 Vaso Čubrilović, “Iseljavanje Arnauta”, u: Pero Simić, *op. cit.*, 80.

ran projekat homogenizacije društva i stabilizacije države. Bila je potrebna samo varnica da potpali ovu eksplozivnu smesu.

Pandemonijum Drugog svetskog rata

Aprila 1941. Jugoslavija je napadnuta od strane sila Osovine, vojnički poražena i razgrađena. Rat je doneo i kolaps društvenog ustrojstva. Delovi Jugoslavije su pripojeni Nemačkoj, Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj. Formirana je Nezavisna Država Hrvatska. U Srbiji je uvedena komesarska uprava. Ubrzo je usledio organizovan oružani otpor protiv okupacije, kao i građanski rat, karakterisan izuzetnom složnošću, opisan ne jednom kao “rat sviju protiv svakog”. U tom ratu je politika etniciteta predstavljala izuzetno važan, ako ne i ključan element strategije svih zaraćenih strana. Tako su civili postali ne samo potencijalna regrutna masa, već i objekti represivne politike, koja je dosegala razmere eksterminacije. Surovost sa kojom su se protivnici odnosili jedni prema drugima reflektovala se i u semantici. Jezik mržnje se razobručio u ratnom pandemonijumu, a *čišćenje* je postalo standardan opis za vojne operacije kojima su izmeštani ili likvidirani stvarni ili nabedeđeni protivnici, bili oni naoružani ili ne. Termin je korišćen da opiše kako neposredne vojne aktivnosti tako i širi etnopolitički cilj ka kojem su bile usmerene.

Dve su osnovne linije sukobljavanja posebno dale povoda zamahu retorike čišćenja. Prva se odnosila na sukob uzajamno isključivih nacionalnih projekata. Politika Nezavisne Države Hrvatske prema njenim nehrvatskim stanovnicima je odzvanjala ustaškim pozivom na čišćenje. Ministar u vladi NDH, Milovan Žanić, proklamovao je: “Ovo ima biti zemlja Hrvata i nikog drugoga, i nema te metode, koju mi nećemo kao ustaše upotrebiti, da načिनimo ovu zemlju zbilja Hrvatskom i da je očistimo od Srba”.⁷⁰ Njegov kolega, Mladen Lorković, smatrao je da se država “mora očistiti od svih onih elemenata, koji su za taj narod nesreća, koji su mu tuđi i strani...”.⁷¹ Ustaše su zagovarale i “unutrašnje pročišćenje” hrvatsva od elemenata koji se “nehrvatski ponašaju”. Stožernik Viktor Gutić je pretio “da svaki Hrvat koji danas pomaže naše neprijatelje nije samo loš Hrvat, već takođe i neprijatelj i ometač pripremljenog, dobro smišljenog plana za čišćenje Hrvatske od neželjenih elemenata”.⁷²

70 Prema: Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd 1986, 506. Citira *Novi list* 3.6. 1941.

71 Prema: Viktor Novak, n. d., 6078. Citira *Hrvatski narod* 28.7.1941.

72 Prevod iz: Wikipedia, s.v. *Nettoyage ethnique*. Autor prenosi govor iz *Hrvatske krajine*, 16. maj 1941. Ovaj unutrašnji aspekt koncepcije čišćenja u NDH analizira Nikola Popović, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*, Beograd 1990, 150-3. U ovom sveobuhvatnom projektu čišćenja avgusta 1941. izlazi čak i “Zakonska odredba Poglavnikova od 14. avgusta 1941. o hrvatskom jeziku,

Indikativno je da je i politika saradnje sa Bošnjacima takođe bila legitimisana njihovom čistotom. Ministar Mile Budak je podsećao “da su naša braća Muslimani naši najčišći Hrvati...”.⁷³ Tako se čišćenje imalo odnositi pretežno na Srbe i Jevreje, kao i na Hrvate koji su stajali na putu ostvarenju ovog plana. Vreme od plana do izvršenja merilo se danima. Viktor Gutić je u Banja Luci pretio: “Pucat će kičma... Nastat će čišćenje... Poglavnik i hrvatski ministri jedva čekaju da dođu u očišćenu Banja Luku, a to će biti brzo, brzo ćemo i mi raditi”.⁷⁴

Implementacija takve politike dovela je do sličnih projekata i na srpskoj strani. Tako je Stevan Moljević, banjalučki advokat i član Srpskog kulturnog kluba, u svom projektu *Homogena Srbija* već juna 1941. isticao važnost stvaranja Velike Srbije, “očišćene od nesrpskih elemenata”.⁷⁵ Moljević se ubrzo povezoao sa pokretom Draže Mihailovića i postao uticajan faktor njegovog političkog krila. Moljevićeve pokušaje da nametne svoje viđenje raspleta međunacionalnog sukoba odražava i njegovo pismo Dragiši Vasiću, u kojem opisuje teritorije koje treba zauzeti i “očistiti pre nego što se iko pribere”.⁷⁶ I Vasić je isticao, komentarišući Moljevićev projekat, da “pitanje homogene Srbije, koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome žive Srbi, jeste van diskusije”, dodajući da je “ovo pitanje odavno prečišćeno”.⁷⁷ Način rešavanja ovog pitanja odražavaju instrukcije četničkim komandantima za operacije usmerene protiv muslimanskog stanovništva u Sandžaku i Istočnoj Bosni, u kojima termin čišćenje postaje opšte mesto.⁷⁸ Čišćenje, koje je u praksi

njegovoj čistoći i pravopisu”, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, knj. I, Beograd 1993, 512-13.

- 73 Prema: Viktor Novak, *n. d.*, 604. Autor je preneo govor iz *Katoličkog tjednika*, 20. VII 1941.
- 74 Prema: Viktor Novak, *n. d.*, 609. Autor je preneo govor iz *Politike*, 20. XII 1945.
- 75 Stevan Moljević, “Homogena Srbija”, u: Milan Vesović, Kosta Nikolić, *Ujedinjenje srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program*, Beograd 1996, 190-5.
- 76 Cit. prema: Milan Vesović, Kosta Nikolić, *Ujedinjenje srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program*, Beograd 1996, 47. O Moljevićevim shvatanjima u kontekstu četničke strategije: isto, 41-55.
- 77 Cit. Prema: Nikola Milovanović, *Dragiša Vasić. Od građanskog buntovnika do kontrarevolucionara*, Beograd 1986, 267.
- 78 Mihailović se na suđenju branio da čišćenje “nije bilo uništavanje, nego ovladavanje prostorom... to su vojničke formulacije, hoću da kažem formulacije tehnike zapovedanja, kada se kaže raščistiti–uništiti. To se kaže u svakoj zapovesti. Tako se kaže i u zapovestima partizana i svih vojski. Raščišćavanje je ovladavanje terenom, postavljanje naših organizacija”. *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom. Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, Beograd 1946, 207. Indikativno je da je za formacije Jugoslovenske vojske u otadžbini, inspirisane motivima četničkog ratovanja, jedno vreme bila predviđena podela po starosti na žeteoce, sejače i ko-

bilo već etnicizirano, postalo je to i semantički u jednoj od Mihailovićevih instrukcija upućenih Pavlu Đurišiću i Đorđu Lašiću, u kojoj se ističe da je “cilj naše borbe stvoriti Veliku Jugoslaviju, i u njoj Veliku Srbiju, *etnički čistu*, u granicama Srbije – Crne Gore – Bosne i Hercegovine – Srema – Banata i Bačke”.⁷⁹

Druga velika linija podele delila je partizanski pokret predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije od svih drugih. Mihailović je po ovom pitanju bio eksplicitan u naredbi Pavlu Đurišiću iz aprila 1942: “Komuniste čistite gde možete a izbegavajte Talijane i posredno koristite...”.⁸⁰ Dragiša Vasić je, međutim, smatrao da “njihovo uništenje treba prepustiti Nemcima i Italijanima. Nama jedino ostaje da izvršimo čišćenje terena...”.⁸¹ Milan Nedić je čak u svom istražnom postupku tvrdio da je po pitanju antikomunističke akcije postigao sporazum sa predstavnicima Draže Mihailovića upravljene ka “čišćenju, to jest, uništenju komunista u Srbiji”.⁸² Nedićev režim je nastojao da ostvari program “nacionalno i rasno čiste Srbije”.⁸³ Nedićeve jedinice su svakako nastojale da ovaj plan sprovedu u delo: “Srpski naoružani odredi preduzeli su u toku 10. i 11. o. m. akciju čišćenja komunističkih razbojničkih bandi... U toku te akcije bande su razbijene, i tom prilikom ubijeno je 30 komunista a uhvaćeno 25... Pored toga, srpski oružani odredi raščistili su i sa jatcima po okolini i egzemplarno ih kaznili”, piše beogradsko *Novo vre-*

pače, gde bi za sejače bila predviđena “kontrola i čišćenje oslobođene teritorije”. Prema Miloš Aćin-Kosta, *Draža Mihailović Čiča – Apostol Slobode*, Vašington 1993, 49.

79 Vladimir Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka 1981, 54-78; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Beograd 1981, XIV, knj. 1, 93-97. Misteriji koja okružuje pojam etničko čišćenje doprinose sumnje u autentičnost ove instrukcije, u kojoj se sintagma “etnički čisto” možda prvi put pojavljuje u srpskom jeziku. Ova instrukcija je uvedena u dokazni materijal na suđenju Draži Mihailoviću, što je dalo povoda sumnjama koje je izneo David Martin, *Patriot or Traitor: The Case of General Mihailovic*, Stanford 1978, 428-430. Dokument smatraju falsifikatom priređenim za svrhe postupka i Milan Vesović, Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević (priř.), *Dragoljub M. Mihailović. Rat i mir Đenerala*, Beograd 1998, knj. II, 357-361. Mihailo Stanišić takođe drži da naredba nije Mihailovićeva, već da su je Đurišić i Lašić sami napisali zarad učvršćivanja svog autoriteta na terenu. Up. Mihailo Stanišić, *Projekti Velika Srbija*, Beograd 2000, 56-58.

80 *Zbornik dokumenata i podataka...*, tom XIV, knj. I, 208.

81 Nikola Milovanović, *n. d.*, 35.

82 *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom*, 63.

83 O konceptu čistote u retorici Nedićevog režima više u: Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd 2006. O pokušaju da se naučnim argumentima podupre teritorijalno širenje Srbije u okviru novog evropskog poretka vidi referat Milutina Nedića “Srbi i srpske zemlje. Etnografski problem srpskog naroda”, u: Mirko Grmek (priř.), *n. d.*, 135-141.

me.⁸⁴ Strategija prema partizanima slična Vasićevoj može se naći i u pismu biskupa Bonafačića: “Srećom je posljednje čišćenje poduzeto od njemačkih trupa s ustašama uspješno otkriveno njihova gnijezda, raspršiti ih i protjerati sa obale...”.⁸⁵ Italijani su se također upuštali u operacije čišćenja, o čemu svjedoči izvještaj pukovnika Alberta Saraglia iz 1942: “Sa čišćenjem smo tek započeli i u toku slijedećih dana mi ćemo sa čišćenjem nemilosrdno produžiti”.⁸⁶ I ratni dnevnik Vermahta u Srbiji u poznju jesen i zimu 1941. gotovo iz dana u dan beleži “čišćenja terena” od partizana i četnika.⁸⁷ Iz ovih se navoda vidi da čišćenje kao represivna aktivnost sledi nakon okončanja neposrednih vojnih operacija, sprovedena sa ciljem uspostavljanja potpune kontrole nad prostorom uklanjanjem i zastrašivanjem stanovništva.

Partizani su u početnim fazama rata uzvraćali lokalnim čišćenjima delova teritorije koju su kontrolisali. Već oktobra 1941, na savetovanju komandanata partizanskih odreda zaključeno je: “Očišćen je veći dio teritorije od okupatora i njegovih slugu u Srbiji, Bosni i Hercegovini, u Crnoj Gori i djelimično u Lici i Kordunu”.⁸⁸ Ova su čišćenja bila brutalna i temeljna, tim pre što su partizani bili svesni mogućnosti brzog napuštanja dane teritorije. Tako Milovan Đilas piše 1942: “Mi smo stavili sebi u zadatak da očistimo Gornju Moraču... Poslije čišćenja Gornje Morače ili ćemo se povući ili ići dalje”.⁸⁹ Međutim, kako se rat bližio kraju, i partizani uspostavljali efektivnu i kontinuiranu kontrolu, Josip Broz Tito je bio u prilici da kaže: “Prema mojoj ocjeni, za mjesec – mjesec i po dana cijela teritorija Jugoslavije biće očišćena od neprijatelja”.⁹⁰ Operacije čišćenja postaju organizovanije. Tito piše operativnom štabu Kosova januara 1945: “Zadatak: čišćenje teritorije od naoružane bande...”.⁹¹ Sa sve izvesnijom pobjedom partizana, sticali su se preduslovi za uklanjanje političkih i klasnih protivnika, koje je Edvard Kardelj nazivao “veliki posao čišćenja”. Kardelj je termin upotrebljavao u političkom i klasnom smislu, ubrajajući u kandidate za čišćenje izdajnike, ratne zlo-

84 “Razbijene komunističke bande koje su vršile sabotaze kod Lipovičke šume, Železnika, Rušnja i na glavnoj pruzi”, *Novo vreme*, 12. oktobar 1941, 1.

85 Cit. prema: Viktor Novak, *n. d.*, 954. Citira Arhiv Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina, Zagreb.

86 Cit. Prema: Viktor Novak, *n. d.*, 1074. Citira *Narodni list* 6.1.1946.

87 Kosta Nikolić, Nikola Živković, *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Beograd 2003.

88 Josip Broz Tito, *Četrdesetprva*, Beograd 1961, 23.

89 “Pismo Vrhovnom štabu od 22. aprila 1942. godine”, u: *Stvaranje i razvoj Jugoslovenske Armije*, Beograd 1951, 137.

90 Josip Broz Tito, *Govori i članci*, Zagreb 1959, knj. I, 275.

91 “Tito operativnom štabu Kosova”, 26. januar 1945. u: Vladimir Dedijer, *nav. del.*, knj. II, 11-32.

činice i reakciju. Izašavši iz pandemonijuma kao pobednici, komunisti su institucionalizovali represivni mehanizam širokih razmera.⁹²

Kobna sinteza: “etnički čisto” crno na belo

Pobedom partizana nametnula se tema političkog, pa i etničkog strukturiranja nove države. Čišćenje na etničkoj osnovi nije predstavljalo okosnicu njihovog programa. Naprotiv, programsko viđenje nacionalnog pitanja, izneto u tekstu *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti NOB* zasnivalo je na politici koja “nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije”, nasuprot nacionalno ekskluzivističkim koncepcijama njihovih protivnika.⁹³ Međutim, pitanje koje je ipak uvelo etnopolitiku u završnicu rata, a na svetlost dana iznelo sintagmu “etnički čisto”, odnosilo se na tretman neslovenskih manjina u novoj Jugoslaviji. Vodivši rat na širokoj platformi saradnje između južnoslovenskih naroda, komunisti su konceptuirali njihovu federativnu zajednicu. Ovaj je južnoslovenski konsenzus činio budućnost neslovenskih manjina nezvesnom, čak ugrožavao njihove šanse za opstanak. Najveći deo tih manjina, Nemci, Italijani, Mađari, Bugari i Albanci, pripadao je državama koje su se angažovale u rasturanju Jugoslavije. Namera da se manjine kolektivno kazne bila je tako prisutna i u četničkim planovima, o čemu svedoči Draža Mihailović na sopstvenom suđenju. Braneći se protiv optužbi Miloša Minića da je u svojim planovima predviđao izgon celokupnog muslimanskog stanovništva Jugoslavije, Mihailović je insistirao da je “krajnja namera bila u momentu interregnuma izbaciti sve manjine, to jest sve one koje docnije ne bi mogli izbaciti, a to su Nemci, Mađari i Rumuni”.⁹⁴ Interesantno je da je Mihailović procenio da je ova linija odbrane smisljena pred komunističkim sudom, što svedoči o opšteprihvaćenosti koncepcije izгона manjina u gotovo čitavom političkom spektrumu ratne Jugoslavije.

U kontekstu završnice rata, ovaj konsenzus ne čudi. U Potsdamu su se Staljin, Truman i Atli dogovorili o uklanjanju Nemaca iz Istočne

92 Cit. Prema: Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd 2006, 259. Dinamika ovih čišćenja, kao i pokušaji da se ovaj segment prošlosti pravno i historiografski prevlada, tema je više priloga u ovom broju časopisa.

93 “Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti NOB”, u: Josip Broz Tito, *n. d.*, Beograd 1961, 121.

94 *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom. Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, Beograd 1946, 375. O planiranom izgonu manjina svedoči i priručnik za četničku borbu izrađen početkom rata, čija je poslednja faza izbacivanje neprijatelja, a ujedno i nacionalnih manjina iz zemlje. Priručnik je komentarisao u Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979, 160-1.

Evrope, nazvanom eufemistički “transfer populacije”.⁹⁵ Čerčil je otvoreno govorio o potrebi za “čistim brisanjem kontinenta”, a Benešova vlada se spremala da zauvek reši pitanje nemačke manjine u Čehoslovačkoj. Tako ni jugoslovenski komunisti, imajući za uzor Sovjetskog Saveza koji se još u međuratnom periodu upuštao u nasilna preseljenja čitavih etničkih zajednica, nisu propustili da se okoriste ovim oruđem društvene transformacije.⁹⁶ Iako je princip klasne borbe u teoriji negirao nacionalne podele, u praksi se iskazivao u podeli etničkih skupina na manje ili više lojalne. Još tokom trajanja vojnih operacija Tito je pisao Peki Dapčeviću: “Pošalji mi hitno preko Bele Crkve za Vršac jednu od najboljih jakih brigada eventualno krajiška. Potrebno mi je da očistim Vršac od švapskih stanovnika.”⁹⁷ U mirnodopski period se ulazilo postepeno, a interregnum je otvarao mogućnosti za nekažnjeno sprovođenje ekstremnih mera.

Interregnum je bio karakterisan i institucionalizacijom partizanskog pokreta, kroz stvaranje novih organa vlasti. Tražene su dodirne tačke koje bi “napredne” i “nekompromitovane” elemente građanskog društva integrisale u novi sistem. Jedan od takvih mostova je svakako predstavljala agrarna reforma i kolonizacija, koja je bila visoko na listi prioriteta.⁹⁸ Stoga su se na čelu ključnih resora koji su ovaj projekat imali sprovesti u delo našli ljudi koji su se ovom problematikom bavili u međuratnom periodu. Novoosnovano povereništvo, docnije ministarstvo za kolonizaciju, preuzima Sreten Vukosavljević, Cvijićev učenik, koji je u Kraljevini bio poverenik za agrarnu reformu, ali i oštar kritičar rešavanja seljačkog pitanja. Ministarstvo poljoprivrede preuzima Vasa Čubriović. Oba stručnjaka za migracije su u periodu interregnuma videli neponovljivu priliku za trajno rešenje manjinskih pitanja u Jugoslaviji. Vukosavljević je, nesumnjivo pobuđen izgonom vojvođanskih Nemaca, izradio elaborat *O delimičnom iseljenju Mađara iz Bačke*. Obrazlažući

95 “Article XII Orderly Transfer of German Population”, u: *Agreements of the Berlin (Potsdam) Conference, July 17–August 2, 1945*, <http://www.pbs.org/wgbh/amex/truman/psources/ps_potsdam.html> (21.2.2007).

96 Više o sovjetskoj praksi represije nad nacionalnim manjinama: Terry Martin, “The Origins of Soviet Ethnic Cleansing.” *The Journal of Modern History*, 70 (December 1998): 813-861.

97 “Tito – P. Dapčeviću”, u: Vladimir Dedijer, *nav. del.*, knj. II, 1109. O razmerama ovih čišćenja vidi prilog Zorana Janjetovića *Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju drugog svetskog rata* u ovom broju *Hertica*.

98 O ritmovima ove institucionalizacije više u: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992, 670-707. O sprovođenju agrarne reforme i etničkom poreklu agrarnih interesenata u: Momčilo Pavlović, *Srpsko selo 1945-1952. Otkup*, Beograd 1997, 30-34.

da uspeh agrarne reforme zavisi od veličine zemljišnog fonda dostupnog za distribuciju, Vukosavljević je skrenuo pažnju na Vojvodinu kao najzgodniji prostor za naseljavanje kolonista, i na pitanje njenog mađarskog stanovništva. Isticao je da bi uklanjanje dela Mađara iz Vojvodine ne samo garantovalo uspeh kolonizacije, već bi i stabilizovalo etničku sliku. Njegova istrajnost u nameri da se etničke granice zauvek utvrde i prilagode državnim bila je tako nepokolebljiva, da je izložio više varijanti: da se Mađari isele iz Bačke, da se isele samo iz graničnog pojasa i rasele po unutrašnjosti, pa čak i da se deo Bačke pripoji Mađarskoj, a u nju presele ostali Mađari iz Jugoslavije.⁹⁹ Ovaj plan nije sproveden u delo, verovatno zbog komplikacija koje bi njegovim izvođenjem nastale u Mađarskoj, u kojoj su bile trupe Crvene armije, ali ostaje dobar pokazatelj pravaca etnopolitičkog razmišljanja karakterističnih za period.

Još je šire koncipiran dokument naslovljen *Manjinski problem u novoj Jugoslaviji*, nastao novembra 1944. iz pera profesora Vase Čubrilovića.¹⁰⁰ Čubrilović se ovim dokumentom, pisanim početkom novembra 1944, preporučio rukovodstvu NOP-a kao stručnjak za agrarno i manjinsko pitanje. Obimom nevelik, ovaj jezgrovit opis istorijskog razvoja manjinskog pitanja se kroz presek aktuelne situacije slio u predlog politike prema manjinama, predstavljajući tako sintezu u kojoj se susreću brojni elementi jednovjekovnog naučnog proučavanja i etnopolitičkog delanja. Proizišla iz ratnog haosa bez presedana, podstaknuta sličnim projektima koji su se pripremali ili izvršavali širom Evrope, ova se sinteza odražava u Čubrilovićevom tekstu i u pojmu “etnički čistog”, prvi put nepobitno upotrebljen u ovom dokumentu. On predstavlja destilovanu političku filozofiju upravljanja državom i društvom putem zaposedanja teritorija i raseljavanja ljudi.

Pristupajući ovom problemu iz istorijske perspektive, Čubrilović je razvijao Cvijićeve analogije o južnoslovenskoj kući na drumu, skrećući pažnju na neželjene podstanare, koji su u njoj stvorili svoja “etnička ostrva” – Nemce, Mađare, Albance, Italijane i Rumune. Čubrilović je smatrao da je širokogrud pristup Kraljevine Jugoslavije prema manjinama doveo do njihovog političkog osveščivanja, nelojalnog držanja, a naposljetku i ratne izdaje. Posebno je skretao pažnju na izdaju nemačke,

99 Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), Komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju, 97-3-35, *O delimičnom iseljenju Mađara iz Bačke*. Vukosavljevićev uticaj na razvoj srpske i jugoslovenske etnologije, ali i sociologije, opisuje Ivan Kovačević, *n.d.*, 157-281.

100 Tekst Vase Čubrilovića *Manjinski problem Nove Jugoslavije* objavljen je u ovom časopisu. Original je pohranjen u Arhivu Srbije (AS), Prezidijum Narodne skupštine Narodne Republike Srbije G16, fascikla 1.

mađarske i albanske manjine, praveći pri tom određene gradacije, deleći kolektive na manje i više podobne čišćenju. Mađari su mu, prime- rice, izgledali manje krivima od Nemaca. Bio je uveren u opravdanost kolektivne kazne za nemačku manjinu, i sa pravom je pretpostavljao da njegovo mišljenje nije usamljeno: “Mi se možemo slagati i ne slagati u pojedinim pitanjima državne politike, ali smo danas svi složni u jednom, da sa folksdojčerima u Jugoslaviji treba jednom za uvek prečistiti raču- ne”. *Prečišćavanje* računa je značilo *čišćenje*: “Bez sumnje posle ovih strašnih nasilja što ih uz pomoć domaćih Nemaca počinise Nemci iz Raj- ha po slovenskim zemljama, Sloveni imaju puno pravo, da traže čišće- nje svojih zemalja od folksdojčera”. Čubrilović je takođe diferencirao odnos prema Albancima, kontrastirajući aktivnost Albanaca sa Kosova “junačkom držanju pravih Albanaca iz Albanije... simpatije koje mi ose- ćamo prema narodu u Albaniji, ne smeju nas omesti da raščistimo raču- ne sa kvislinškim razbojnicima Kosova i Metohije”. Svoju ocenu pona- šanja Nemaca, Mađara i Albanaca zaključuje: “Iz gore napisanih redaka vidi se, da su se tri glavne manjinske grupe u Jugoslaviji, same odrekle svojih građanskih prava i stupajući otvoreno neprijateljski prema državi u kojoj žive. Zato su izgubili pravo da se i dalje zovu naši građani. Njih treba ukloniti iz naše države, jer su to i zaslužili”.

Veza između čišćenja i etniciteta je tako čvrsto uspostavljena, a imala je predstavljati mnogo više od slepe odmazde. “Tu mržnju i neu- toljivu želju naših masa da raščiste sa manjinama, treba konstruktivno iskoristiti”, smatra Čubrilović i iznosi niz “dubokih državnih razloga ko- ji nas prisiljavaju da iskoristimo ovaj rat i rešimo pitanje iseljavanja ma- njina”. Etnički obezbediti vojvođansku žitnicu, plodne doline Pologa, Kosova i Metohije, kontrolisati srednje Podunavlje i vardarsko razvođe balkanskih reka, za njega su prioriteti. Upozorava: “Mi ne smemo da imamo iluzija o pitanju budućeg razvitka odnosa u Evropi. Ovaj strašni rat teško da će biti poslednji. Mi ćemo i dalje ostati na raskrsnici sveto- va, zato i opet izloženi prvom udarcu u nekom novom ratu. Stoga je du- žnost ljudi, koji upravljaju sudbinom svih zemalja, da sada već predviđa- ju sve mogućnosti i osiguraju ih od ponavljanja događaja iz ovog rata”. Etnički, privredni, stratezijski i geopolitički rezoni vodili su ga ka neu- moljivom zaključku: “Demokratska Federativna Jugoslavija može imati mira i osiguran sigurni razvitak samo onda, ako bude *etnički čista*, i ako rešenjem manjinskog pitanja jednom za uvek ukloni uzroke trvenja iz- među sebe i susednih država”.

Pokušavajući da za svoj projekat animira komunističko rukovod- stvo, Čubrilović je isticao da “uslovi za taj posao vrlo su povoljni”, tak- tički primećujući da “prvi bratski Sovjetski Savez primenjuje još pre ra- ta ovu metodu u rešavanju manjinskih pitanja”. Konstatovao je da je

globalni kontekst povoljan, čak jedinstven: “Prvo što moram da kažem po tom pitanju, to je ovi ratovi su najugodniji za rešavanje tih problema. Oni kao kakva bura, hujeci preko država čupaju korene i raznose narode. Ono, zašto bi u mirno doba trebale decenije i vekovi, za vreme ratova svršava se za koji mesec i koju godinu. Ne treba da se varamo. Želimo li da rešimo to pitanje, možemo ga rešiti samo sad dok je rat”. Jedinstvenost situacije stvara posebnu odgovornost: “Općenito uzevši, kad se i imaju u vidu svi elementi o kojima smo govorili, mi nikada nismo imali povoljnije uslove za rešenje manjinskog pitanja, nego u ovom trenutku. Ovisi od širine pogleda, uviđavnosti i energije ljudi, što odlučuju sudbinom naših naroda, hoće li se to pitanje pravilno rešiti. Duboko sam uveren da oni shvataju značaj celog problema, i da će znati pristupiti njegovom rešavanju. Zato i pišem ove redove”.

U pravom naučnom duhu, posle ukazivanja na značaj opšteg problema, Čubrilović se posvetio konkretizaciji. Koje teritorije čistiti od kojih manjina? “Po pitanju važnosti naroda koje treba iseliti, mišljenja sam, da treba uzeti red: Nemci, Mađari, Arnauti, Italijani, Rumuni... za nas je važno očistiti Nemce, Mađare iz Vojvodine, a Arnaute iz Stare Srbije i Makedonije”. Čubrilović je bio svestan da se ova operacija mora izvesti tokom rata, i da nije moguća bez mera ekstremne represije. Predvideo je čišćenje zastrašivanjem, oduzimanje manjinskih prava, zaplenu imanja, vojne sudove, koncentracione logore i hitnu kolonizaciju ovog prostora južnoslovenskim stanovništvom. Neke je adute zadržao i u rukavu: “Neću da ulazim u detalje kako to treba izvoditi. Ako bi se ovo stanovište načelno usvojilo, od sveg srca bih stavio na raspoloženje svoje znanje i svoja iskustva Vrhovnoj komandi narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda za izradu detaljnih planova po tom pitanju”.

Obimom nevelik, ovaj jezgrovit opis istorijskog razvoja manjinskog pitanja se kroz presek aktuelne situacije slio u predlog politike prema manjinama, predstavljajući tako sintezu u kojoj se susište mnogobrojni elementi jednovjekovnog naučnog proučavanja i etnopolitičkog delanja. Proizišao iz ratnog haosa bez predsedana, podstaknut sličnim projektima koji su se pripremali ili izvršavali širom Evrope, Čubrilovićev tekst predstavlja destilovanu političku filozofiju upravljanja državom i društvom putem zaposedanja teritorija i raseljavanja ljudi koji ih nastanjuju. Nesumnjivo uveren da ispunjava najvišu patriotsku dužnost, autor je svoj referat zaključio rečenicom koja još jednom podvlači mračno ishodište jednog dugog trenda etnopolitičke misli: “Može biti nikad neće nam se pružiti ovakva prilika da svoju državu napravimo *etnički čisto* našu.”

Vladimir Petrovic

ETHNICIZATION OF CLEANSING:
SCHOLARLY LEGITIMIZATION OF REPRESSION

Summary

The article is researching on the development of the phrase “ethnic cleansing” in Serbian language. It furthers the existing research, which is mostly situating the phrase in the context of the Yugoslav crisis and war in Bosnia. The first usages of the phrase “ethnically pure” are located in the projects of national homogenization made in the course of the Second World War. They are interpreted as the outcome of the long process in which the term *cleansing*, used in the second half of the 19th century and in the first half of the 20th century to denote the removal of the political obstacles and opponents, got ethnicised under the influence of the human sciences. This explosive cocktail of power and knowledge, science and violence, typical for high modernity, is tracked in the interwar plans for the solution of the issue of minorities. Second World War is seen as a catalyser which provided the context for the articulation of the projects of the forced homogenization of society, in which the minority groups seemed an obstacle to be removed.

Key words: “Ethnic cleansing”, “ethnically pure”, ethnohistory, national homogenization, repression.

Branko Popović – *Žena s devojčicom*, 1906–1912.

UDK 329(497.11)"1889"
323.281(497.11)"188"

Mirko Popović
Beogradska otvorena škola,
Beograd

“NARODNI ODISAJ” I DOLAZAK NARODNE RADIKALNE STRANKE NA VLAST

Rezime: Prilog se bavi proučavanjem nasilja koje je pratilo dolazak Narodne radikalne stranke na vlast u Srbiji 1889, kao ekstremnim primer obrasca nasilja nad političkim protivnicima koji se obnavljao i pre i posle “odisaja”. Ispituju se individualni i kolektivni, institucionalni i strukturni elementi koji su doprineli zamahu represije, kao i uticaj ovog događaja na razvoj političke kulture u Srbiji

Ključne reči: “Narodni odisaj”, Narodna radikalna stranka, Napredna stranka, represija

Odnos vlasti i opozicije u velikoj meri pokazuje stepen razvijeno-
sti parlamentarnog sistema i nivo političke kulture jednog društva. U
uređenom društvu političke borbe odvijaju se na polju ideja i program-
skih načela, dok represija nad političkim protivnikom ukazuje na sla-
bost institucija i iskvarenost političkog sistema. Jer ako bismo pošli od
klasičnog razlikovanja između dobrih i izopačenih oblika političkog po-
retka, onda bismo mogli reći da se samo u izopačenim oblicima vlastiti
građani označavaju i progone kao neprijatelji.¹ Represija nad političkim
protivnikom predmet je razmatranja u ovom tekstu. Preciznije, pažnja
je posvećena progonu pristalica Srpske napredne stranke od strane par-
tije na vlasti, Narodne radikalne stranke,² odnosno pojavi koja je osta-
la upamćena kao “narodni odisaj”. Cilj je da se preispita odgovornost
vladajuće partije i zloupotreba državnog aparata prilikom sprovođenja
represije nad političkom manjinom.

1 Kosta Čavoški, *Neprijatelj*, Enciklopedija političke kulture, Beograd 1993, str. 791.

2 Narodna radikalna stranka prvi put je uzela učešće u vlasti 1. juna 1887. u tako-
zvanom “saveznoj vladi” koju je obrazovao Jovan Ristić. U vladu su ušla četiri
ministra liberala i četiri radikala. U tekstu ćemo obratiti pažnju i na ulogu Srp-
ske liberalne stranke u narodnom odisaju.

Kriza političkog sistema i odnos snaga

Do eskalacije nasilja moglo je doći samo u uslovima ozbiljne političke nestabilnosti, a srpska država nalazila se u drugoj polovini osamdesetih godina XIX veka upravo u takvom stanju. Projekat političke modernizacije društva, koji je pokrenula vlada Milana Piroćanca³ (1880), zaustavljen je u jesen 1883. Milan Piroćanac je podneo ostavku, a vladu je ubrzo obrazovao Nikola Hristić,⁴ koji je činom raspuštanja skupštine poništio izbornu volju i nastavio da vlada bez parlamenta. Usledila je Timočka buna i surov obračun kralja Milana sa pobunjenim narodom i Radikalnom strankom, koja je i bila organizator pobune. Parlamentarni život, u prethodnom periodu uzdrman stalnim sukobom između Napredne i Radikalne stranke, potpuno je zamro. Rat sa Bugaraskom 1885. i poraz srpske vojske na Slivnici uzdrmao je vlast krune, a teret odgovornosti za besmisleno vođeni rat pao je na ionako nepopularnu vladu Milutina Garašanina. Ratno stanje u zemlji potrajalo je sve do aprila 1886. i ukinuto tek pet dana pre glasanja za skupštinu.⁵

Situaciju je dodatno komplikovala kriza u vladarskom domu. Nastojanje kralja Milana da se razvede od kraljice Natalije potresalo je iz korena političku scenu Srbije. Ustavno pitanje i sva druga važna politička pitanja stajala su u senci sukoba u vladarskoj porodici. Možda je najbolji opis stanja u državi i nivoa političke kulture koji je tadašnje srpsko društvo doseglo dao Živan Živanović u uvodu drugog toma *Političke istorije Srbije u drugoj polovini XIX veka*. Autor je, naime, primetio da je “država u pojmovima prosta sveta postala neka vrsta parničnog imanja, koje se drži ili upušta ne po nekom ustavnom ili parlamentarnom redu i pravu, već na osnovu, sasvim kao kakvo seljačko dobro oko koga se seljaci biju koljem i oružjem; vlast državna javila se u očima naroda kao neka vrsta samovoljnog egzekutora i nasrtača na građane i u pogledu njihovih građanskih prava i građanskih dužnosti...”⁶

Zloupotrebe državnog aparata postale su uobičajena pojava. Koliko se svest političke elite promenila, govori i stav Milutina Garašanina prema pitanju slobode izbora. Garašanin je, kao ministar unutrašnjih dela, poslao raspis okružnim načelnicima pred izbore od 30. novembra

3 Milan Piroćanac, osnivač i vođa Srpske napredne stranke, predsednik vlade 1880-1883.

4 Nikola Hristić, ministar unutrašnjih poslova u vreme kneza Mihaila, predsednik vlade 1883-1884. Nalazio se na čelu vlade u vreme Timočke bune.

5 “Pritisak vlasti bio je takav da, po mišljenju austrougarskog poslanika, ni jedan jedini izbor nije bio zakonit”, navodi reči austrougarskog poslanika S. Jovanović, u: S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, knjiga 2, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, 5, Beograd 1990, str. 294.

6 Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, knjiga 2, Beograd 1924, str. 8.

1880, gde strogo osuđuje svaki pokušaj zloupotrebe od strane vlasti.⁷ Sedam godina kasnije, Garašanin je, da bi dobio skupštinsku većinu, bio spreman da tera s policijskim pritiskom do krajnje mere. U raspisu koji je uputio policijskim vlastima pred izbore pisalo je: “svaki neuspeh izbora smatraću kao neiskrenost i neuspeh policijskih organa”.⁸

Represija nad političkom manjinom svoj vrhunac je doživela u periodu od 1887. do 1896. godine, kada je u obračunima koji su imali političku pozadinu stradalo oko 400 pristalica Srpske napredne stranke. U tom periodu naprednjaci su ostali skoro izvan zakona, bez ikakve zaštite od napada svojih protivnika.⁹ Posebnu pažnju privlače događaji iz juna 1887, kada se odigrao najveći pogrom naprednjaka, i napad na zbor Srpske napredne stranke 14. maja 1889. u Beogradu.

Pravda u narodnim rukama

“Veličanstvenim narodnim odisajem” nazvala je radikalska štampa¹⁰ događaje posle pada vlade Milutina Garašanina¹¹ i dolaska na vlast liberalno-radikalne vlade na čelu sa Jovanom Ristićem. Ovaj izraz imao je da znači oslobođenje od sedmogodišnjeg pritiska, posle koga je narod “odahnuo”, odnosno dao izraza svom dugogodišnjem trpljenju, patnji i srdžbi. “Odisaj” se manifestovao kroz narodne svečanosti i deputacije koje je iz unutrašnjosti primala nova vlada. Ovo stanje razuzdane veselosti u jednom trenutku pretilo je da parališe rad ministarstva, pa je ministar unutrašnjih dela, liberal Radivoje Milojković, bio prinuđen da interveniše kako bi deputacije prestale. Ipak taj “odisaj” se vrlo brzo izmetnuo u hajku na naprednjake. Nemiri su počeli već prve noći kada je narodna masa demonstrirala ispred kuća vođa naprednjaka Milana Piroćanca i Milutina Garašanina.¹² Kod Garašaninove kuće došlo je do

-
- 7 Ministar ističe da bi “svaki nedozvoljen uticaj koji bi se klonio na to, da pomuti slobodu i nezavisnost izraza volje naroda u ovom poslu bio predmet osude kao nezakonit i neustavan.” Navedeno prema: Jaša Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja*, knjiga 1, Beograd 1947, str. 440.
 - 8 Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, knjiga 2, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, 5, Beograd 1990, str. 294.
 - 9 Stojan Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji*, Beograd 1912, str 30-31. Iako su naprednjaci još jednom imali priliku da obrazuju vladu, 1894, na čelu sa Stojanom Novakovićem, napadi na njih nisu prestali. Na dugotrajnost ovog političkog progona ukazuje i Slobodan G. Marković, Grof Čedomilj Mijatović, Beograd 2007, str 174.
 - 10 Ovaj izraz pojavio se u radikalskom listu *Odjek*, neposredno nakon formiranja savezne vlade liberala i radikala.
 - 11 Milutin Garašanin, državnik, jedan od vođa Srpske napredne stranke i predsednik nekoliko naprednjačkih vlada pod kraljem Milanom Obrenovićem.
 - 12 Milan Piroćanac, *Beleške*, priredila Suzana Rajić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2004, str. 365.

sukoba kada je neko kamenicom razbio prozor. Garašanin je odgovorio hicima iz revolvera i tom prilikom ranio jednu osobu.¹³ Ipak do pravih krvavih obračuna nije došlo u Beogradu nego u unutrašnjosti. Linč naprednjaka nije obuhvatio celu zemlju: masovni napadi izvršeni su u požarevačkom, ćuprijskom, aleksinačkom i zaječarskom okrugu – zapravo okruzima gde su radikali imali neprikosnovenu većinu. U tim oblastima nasilje se širilo kao zaraza. U ostalim delovima zemlje dolazilo je samo do pojedinačnih napada. U *Videli*, listu napredne stranke, objavljen je 24. juna spisak postradalih naprednjaka. Broj žrtava “narodnog odisa-ja” 1887. bio je 140 ubijenih, otprilike isto toliko zlostavljanih, bilo je oko 50 slučajeva rušenja naprednjačkih domova i 70 slučajeva paljevi-na.¹⁴ Ubistva su počinjena na vrlo brutalan način. Nad telom polumrtvog opštinskog pisara u Bobovi Jovana Živkovića igralo je kolo, zabeleženi su slučajevi da su žrtve naticane na ražanj ili premlaćivane kocem. Stradale su čitave porodice,¹⁵ Prilikom novog talasa nasilja 1889. mnoge porodice su prebegle u Rumuniju.¹⁶ Posebno zadovoljstvo masi je pričinjavalo zlostavljanje. Najčešći oblik zlostavljanja bilo je jahanje naprednjačkih prvaka. Mestimično su žrtve pružale otpor, što je u vladinim novinama predstavljano kao izazivanje i žrtve su proglašavane krivcima.

Nasilje je trajalo nekoliko nedelja i za to vreme reakcija vlasti je bila nedopustivo mlaka. Optuženi za zločine su tvrdili da im je rečeno da za 15 dana mogu činiti šta im je volja sa naprednjacima a da za to neće odgovarati.¹⁷ Ako vlast nasilje nije podsticala, u svakom slučaju nije ništa učinjeno da se nasilnici obuzdaju. Izvesnog Gaju Miloradovića, koji je optužen za teška zverstva, islednici su uhapsili pa ga ubrzo pustili.¹⁸ Objašnjenje koje je pružala vladina štampa da su napadi činjeni iz osвете za Timočku bunu ne stoji, jer ćuprijski i požarevački okrug u Timočkoj buni nisu stradali. I da je bila u pitanju osвета, opet je nejasno zašto je policija tolerisala stanje potpune anarhije u jednom delu države. Drugi talas terora izbio je u samoj prestonici, 14. maja 1889.¹⁹ Masa je narsnula na glavni zbor Srpske napredne stranke, u bašti Velike pivare.

13 Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, str. 320-321.

14 Pored *Videla*, popis svih stradalih u višegodišnjem progonu objavio je Čedomilj Mijatović 1897 (*Beli orlovi*, Ilustrovani kalendar za godinu 1897). Uporediti i S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, str. 320-321.

15 Latinka Perović, *Politički protivnik kao neprijatelj, Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, str. 71. U svojim beleškama za jun 1887. Milan Piroćanac opisao je nekoliko slučajeva ubistava i terora: M. Piroćanac, *Beleške*, str. 371-379.

16 Latinka Perović, *Politički protivnik kao neprijatelj*, str. 72.

17 M. Piroćanac, *Beleške*, str. 373.

18 Latinka Perović, *Politički protivnik kao neprijatelj*, str. 71.

19 Na vlasti je od 22. februara 1889. bilo čisto radikalsko ministarstvo na čelu sa Savom Grujićem.

“Čim su se naprednjaci na zbornu mesto okupili i rad počeli, primećena je neka nagomilanost dečurlije i drugih sumnjivih lica, prvo oko okolnih plotova, a posle i po susednim ulicama. Čule su se neke zviždaljke i kroz granje je poletao po koji kamen.”²⁰ Kada je zbor završen, na okupljene su poletele kamenice “kao po nečijoj komandi”.²¹ Napad kamenjem ponovljen je nešto kasnije na stotinak naprednjaka, koji su ostali na ručku u Velikoj pivari. Potom je masa jurnula na naprednjake, koji su spas potražili u unutrašnjosti kafane. Uskoro se na licu mesta pojavio i upravitelj grada sa žandarmima, u pratnji ministra unutrašnjih dela Koste Taušanovića. Prilikom izlaska naprednjaka iz Velike pivare, pod pratnjom policije, došlo je do novog sukoba i zasipanja kamenicama. U jednom trenutku opalio je revolver i oboren je jedan od napadača. Na to je neko iz mase uzviknuo: “Ubi ga Garašnin!”. Milutin Garašnin je jedva izvukao živu glavu pred razbesnelom masom i sklonio se u zgradu ministarstva unutrašnjih dela.²² I pored intervencije policije i samog ministra, batiranje se proširilo po celom gradu. Hvatan je svaki dobro odeven čovek iz unutrašnjosti i bijen. Trgovac, seljak, pop, činovnik, sve je to bilo izloženo rulji, koja je bez zazora i bez obzira tukla i prebijala sve odreda.²³ Ni maltretiranje naprednjaka u prestonici nije moglo proći bez, već ritualnog, jahanja.²⁴ Nemiri su trajali i 15. maja, a onda se prestonica umirila, nakon što je vojska izašla na ulice. Bilans uličnih sukoba prema zvaničnim izveštajima bio je: 20 povređenih žandarma, 11 naprednjaka i četiri izgrednika, od kojih je jedan umro.²⁵ Za razliku od 1887, ljudskih žrtava, izuzev jednog napadača, nije bilo. Ipak, poruka je bila jasna. Ni pod ustavom iz 1888. za naprednjake nije bilo mesta u političkom delovanju. Od slobode pojedinca i prava na slobodno političko udruživanje, što je bila okosnica programa Srpske napredne stranke iz 1880, nije ostalo ništa.

Narodni odisaj i odsustvo odgovornosti

Govoreći o prvim danima savezne vlade, Živan Živanović je primetio da je “narodni odisaj” pratio sve radikalne vlade, ali da je počeo

20 Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, knjiga 3, Beograd 1924, str. 35.

21 Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, knjiga 1, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, 10, Beograd, 2005, str. 211.

22 Garašnin je noć nakon nemira proveo sa porodicom u beogradskoj tvrđavi, strahujući za svoju bezbednost. Kasnije je Garašnin pozvan pred sud pod optužbom za ubistvo, ali je oslobođen zbog nedostatka dokaza.

23 Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, knjiga 3, Beograd 1924, str. 36.

24 *Isto*.

25 Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, str 215.

odmah posle završetka sedmogodišnje naprednjačke vladavine i prvog dolaska radikala na vlast, što je psihološki ponajviše razumljivo.²⁶ Simbolično, političko nasilje je obeležilo dolazak radikala na vlast i kao metod političke borbe ostalo u narednim godinama. Pogrešno bi bilo “narodni odisaj” razumeti kao niz slučajnih i nepovezanih incidenata koji su posledica izliva narodnog gneva protiv mrskih naprednjaka. “Narodni odisaj” je zapravo proces koji je potrajao više godina, a nasilje nad političkom manjinom i neistomišljenicima postalo je obrascem političke kulture u Srbiji. Otuda izaziva nedoumicu činjenica da je “narodni odisaj” tek u poslednjih nekoliko godina postao predmet proučavanja istoričara.²⁷ Da li je tome razlog propaganda radikalne stranke, da li slab politički uticaj koji su naprednjaci imali u narodu, ostaće otvoreno pitanje. Da je reč o procesu, a ne o skupu izolovanih incidenata, govori i podatak da je stradanje naprednjaka trajalo gotovo celu deceniju i da je njegov konačan bilans 384 ubijena.²⁸

“Narodni odisaj” objašnjavan je i opravdavan kao čin eskalacije pravednog gneva, pomešanog sa izlivima nekontrolisane radosti zbog odlaska mrskih naprednjaka. Otuda Živan Živanović veli da je narodni odisaj u trenutku pada vlade Milutina Garašanina psihološki ponajviše razumljiv.²⁹ Kako onda objasniti kasnije nasrtaje na naprednjake: samo u godini 1889. život je izgubilo 57 ljudi, 1890. broj ubijenih je 61. Sve i da se uzme u obzir da su neke žrtve stradale od hadučke ruke, opet je teško sve pripisati gnevu napaćenog naroda.

Juna 1889. desilo se još jedno grozno političko ubistvo u selu Lioviću, okrugu beogradskom. Jedanaest izgreznika, nakon što su polupali seosku mehanu, krenulo je, naoružano prošćem, ka seoskoj školi, u

26 Ž. Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, knj. 2, str. 326.

27 Od starijih pisaca, “narodnom odisaju” nešto veći prostor posvetio je Slobodan Jovanović u knjigama posvećenim vladavini Milana i Aleksandra Obrenovića. Živan Živanović je u drugoj i trećoj knjizi o političkoj istoriji Srbije posvetio više pažnje događajima iz juna 1887, a posebno 14. maja 1889. Od novijih, posebno treba istaći radove Latinke Perović: *Politički protivnik kao neprijatelj, Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006, str. 64-75 i delo *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima dva veka (XIX-XX vek)*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd 2007. O “narodnom odisaju” pogledati takođe i: Slobodan G. Marković, *Grof Čedomilj Mijatović*, Dosije, Beograd 2007, poglavlje Svetkovina i “narodni odisaj”, str 171-175.

28 *Beli orao, ilustrovani kalendar za prostu 1897. godinu*, str. 51-55. Objavljen je spisak u kojem su postradali poimenice navedeni. Spisak sa imenima izginulih 1887. objavljen je i u *Videlu* br. 124. od 24. juna.

29 Videti napomenu br. 28.

kojoj je stanovao učitelj Jovan Janković, naprednjak. Nasilnici su učitelja sustigli pri pokušaju bekstva i mučki ubili.³⁰ Ovo ubistvo je imalo epilog na sudu i od jedanaestorice optuženih trojica su osuđena na smrt, a dvojica na dugogodišnju robiju, dok su ostali pušteni na slobodu.³¹ Teško je ovaj koloplet političkog terora objasniti samo iracionalnim porivima, premda zaista postoji nešto monstruozno i razumu neshvatljivo, posebno u događajima iz 1887.³² Ako je iracionalnu komponentu narodnog odisaja teže opisati, političke posledice obračuna sa naprednjacima su očigledne. Dok je društveno nasilje moguće objasniti kao spoj racionalnog i iracionalnog u neodređenoj meri, političko nasilje je aktivnost u kojoj svest, racionalni momenat, preteže nad iracionalnim.³³ Nema političkog nasilja a da se ono ne vrši sa određenim ciljem. Dok je iracionalno nasilje samo sebi cilj, političko nasilje je sredstvo da se do nekog drugog cilja dođe.

Da li je jedina krivica u zloj radnji naprednjaka, kako je to pokušao da predstavi Stojan Protić u svojim uspomename?³⁴ Tvrdnje da su pobijeni sami izazivali napade i da u tome nema nikakve politike, prenosila je radikalna štampa.³⁵ Viđenje naprednjaka, kao *političkog drugog*, dosta je jasno izneo Nikola Pašić u pismu Raši Miloševiću. U tom pismu iz 1886, napisanom povodom pregovora radikalskih prvaka sa liberalima, Nikola Pašić vrlo jasno iznosi mišljenje o Naprednoj stranci i posledicama njene vladavine po narod i državu.³⁶ On piše: “Nije, brate Rašo, mala stvar kad prvak³⁷ predloži da se naša stranka sporazume i na

30 Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, knjiga 3, Beograd 1924, str. 37-38.

31 *Isto*, str. 39. Ostalo je zabeleženo da je tadašnji ministar pravde, radikal i profesor Velike škole, Gligorije Geršić, tražio pomilovanje za osuđene pred namesnicima, rekavši: “Za Boga, gospodo Namesnici, pa zar tri života za jedan”.

32 Kako drugačije objasniti činjenicu da se nad ubijenima igralo kolo i muzika svirala, da su ljudi naticani na ražnjeve i kolje?

33 Dragan Simeunović, *Nasilje*, Enciklopedija političke kulture, Beograd 1993, str. 733.

34 “Naprednjaci su narodnom odisaju poglavito sami, sa kraljem Milanom, glavni uzrok bili, jer su se, naročito od 7. septembra 1883, održavali prostom silom”, u: Stojan Protić, *Odlomci iz ustavne i narodne borbe u Srbiji*, knjiga 2, Beograd 1912, str. 94.

35 Milan Piroćanac, *Beleške*, str. 380.

36 U proleće 1886. Kralj Milan je preko Pere Todorovića pokušao da utiče na radikale kako bi ovi sa naprednjacima formirali vladu. Saradnja sa naprednjacima kategorično je odbijena od strane radikalskih prvaka na skupu u Nišu aprila 1886, ali je zato prihvaćena saradnja sa Liberalnom strankom. Nikola Pašić piše Raši Miloševiću povodom ovih pregovora.

37 Pašić ovde misli na Peru Todorovića.

vladu dođe s onom istom strankom koja je *vinovnik svega zla u Srbiji*,³⁸ koja je i Srbiju i našu stranku do propasti dovela...”.³⁹ U produžetku Pašić naglašava da su naprednjaci “*srpstvo obrukali gorom brukom no ikojom od kad postoji*”.⁴⁰ Reči radikalnog vođe nedvosmisleno ukazuju na naprednjake kao na ne samo neprijatelje Radikalne partije, već i čitavog naroda. Drugom prilikom, za skupštinskom govornicom, Nikola Pašić je vladavinu Napredne stranke ocenio strašnom jer je “zadrmla narodnu snagu... dovela finansije u neredi... napustila tradicionalnu narodnu politiku”.⁴¹ Stavovi koje je izneo radikalni vođa, a sa njim su se slagali i ostali prvaci stranke, mogli su lako poslužiti kao putokaz, a i opravdanje, za zločine koji su obeležili jedan period političke istorije Srbije.

Na kraju, moramo se zapitati kakva je povezanost partije, odnosno partija na vlasti sa političkim nasiljem nad pristalicama Srpske napredne stranke? Da li je nasilje podsticano od strane vlasti i, najzad, zašto su u tako dugom vremenskom roku nasilje i anarhija tolerisani od strane državnih službi?

Direktnih dokaza koji bi ukazali na umešanost državnih organa u zločine 1887. nema. Jedino što se može zaključiti, jeste da je intervencija policije izostala, bar u onoj meri u kojoj je to bilo neophodno.⁴² Utisak koji se nameće jeste da je vlast radije pustila da se linč sam od sebe ugasi nego da surovim merama okrene narod protiv sebe. Ovde se posebno misli na liberale Jovana Ristića, koji u događajima iz 1887. snose odgovornost kao i radikali. Ministar policije bio je liberal Radivoje Milojković. Kada je reč o liberalima, treba imati na umu da njihov vođa Jovan Ristić svakako nije bio ni prijatelj radikala ni njihov istomišljenik. Na kraju, radikali su liberale podjednako smatrali “ *vlasničkom*” i neprijateljskom strankom. Savez radikala i liberala bio je samo posledica političkog pragmatizma i trenutnog rasporeda snaga na političkoj pozornici. Dolazak liberala na vlast 1887. pratilo je smenjivanje celokupnih opštinskih uprava koje su držali naprednjaci. Pripremajući se za predstojeće skupštinske izbore, na kojima će u Radikalnoj stranci imati žestokog protivnika čvrsto etabliranog u biračkom telu, liberalima nije preostalo ništa drugo do da pokušaju da organe vlasti, opštinske i policijske, preuzmu u svoje ruke. Trebalo je raditi brzo, dok se saveznici u vladi ne do-

38 Italikom označio M. P.

39 Nikola Pašić, *Pisma, članci i govori (1872–1891)*, Beograd 1995, str 220.

40 *Isto*, str. 221.

41 *Nikola Pašić u narodnoj skupštini*, 2, priredila Latinka Perović, Beograd 1997, str. 20.

42 S. Jovanović postavlja pitanje zašto u okruzima koji su bili zahvaćeni anarhijom nije proglašeno vanredno stanje i zaveden preki sud. Videti: Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, str. 321.

sete. U ovom poslu naprednjaci su došli kao posredna smetnja, našavši se na pozicijama koje sami nisu mogli da održe.⁴³

Uloga Narodne radikalne partije u “narodnom odisaju” je složena, posebno kada se ima u vidu da je ova stranka od 1889. sama držala vlast. Radikalna stranka je svoje političke ciljeve predstavljala kao ciljeve samog naroda, a svoju borbu kao narodnu borbu. Radikalna partija je uspjela da se identifikuje sa narodom, kao stranka “seljačke demokratije” i verovanje u stranku i njen program postalo je kao “religiozna dogma”.⁴⁴ Radikalna stranka je uvela narodnu masu u politiku i koristila ju je kao ključno sredstvo političke borbe. Sa druge strane, poistovećujući narodne ciljeve sa stranačkim, a stranku sa državom, radikali su u državnu upravu uveli načelo stranačke države.⁴⁵ Radikali su već jednom, u Timočkoj buni, pokazali sposobnost da organizuju narodnu masu i stave je u službu partije.

U svakom slučaju, “narodni odisaj” 1887. nije samo posledica narodnog gneva. Taj narodni gnev morao je neko podsticati, omogućiti i, na kraju, izgrednike ostaviti nekažnjenima. I upravo je ta činjenica veoma bitna za razumevanje ovog procesa obračunavanja sa političkim protivnikom. To je svest o neodgovornosti za počinjene zločine, a ta neodgovornost davala je zamah “odisaju”, a bila je posledica neaktivnosti državnih organa.

U slučaju obračuna sa naprednjacima u Beogradu 14. maja 1889, postoje ozbiljne sumnje u umešanost radikala. To govori činjenica da su kamenice pratili uzvici “napred radikali”, i da je masa ministra koji se pojavio na mestu napada pozdravljala uzvicima: “Živeo naš Koja!”. Najpre je radikalski list *Odjek* uoči 14. maja podsetio čitaoce na korupcionašku aferu naprednjačke vlade prilikom potpisivanja ugovora o željezničkom zajmu.⁴⁶ Posle 14. maja *Odjek* je na svaki način krivicu za napad

43 Zloupotreba policijskih i opštinskih organa nije bila novost i vlada Milutina Garašanina je državni aparat koristila u političke svrhe. Pogledati napomene br. 5 i 6. Među žrtvama narodnog gneva većinom su se nalazili seoski kmetovi, činovnici i oni koji su imali neku ulogu u organima uprave.

44 *Srpska radikalna stranka*, govor Jovana Žujovića na zboru samostalnih radikala u Jagodini, 10. avgust 1903, Beograd 1903, str. 9.

45 “Potčinjavajući birokratski sistem svojoj stranci, radikali su uneli u naš politički život jedno novo načelo – načelo stranačke države. I pre njih bilo je stranačka, koje su, kada bi došle na vladu, zadovoljavale svoje pristalice o trošku države; ali ranije stranke prikrivale su svoje strančarstvo kao da su ga se stidele. Radikali su ga otvoreno priznavali kao jedino tačno načelo državne uprave. Oni su govorili: zar se seljačka vlast može ostvariti drukčije nego na taj način, što će se državna vlast staviti u službu seljačke stranke.” Videti: Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, knjiga 1, str. 181.

46 Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, str 422-423.

pokušao da pripiše samim naprednjacima, koji su se ponašali izazivački. U dopisu koji je jedan radikal poslao *Agramer Tagblat*-u stoji da je napad na zbor Napredne stranke unapred spremljen, ali da niko nije očekivao da će nemiri uzeti onolike razmere. Ovo je mišljenje za koje se zalaže Slobodan Jovanović.⁴⁷ Intervencija policije opet je bila zakasnela i mlaka, a ponašanje ministra Koste Taušanovića upravo je davalo podstreka onom osećaju neodgovornosti za zločine koji je pratio proces “narodnog odisaja”. Jednom označena kao neprijatelj, Napredna stranka je postala legitimna meta političke represije. I nakon osvajanja vlasti, Nikola Pašić je podsećao svoje partijske drugove da “politički protivnici ne spavaju, oni riju dan i noć protivu svijju tekovina koje je donela nova era posle abdikacije kralja Milana”.⁴⁸

Epilog

Srpska napredna stranka, koja se na izborima 1887. i 1889. iz razumljivih razloga nije ni pojavljivala, preko svog lista *Videlo* objavila je 11. juna 1889. da obustavlja svoj politički rad. Iako to nije bio njen definitivni kraj, ova partija nije više predstavljala nikakvu opasnost po vladavinu radikala. Kao stranka sa slabim uporištem u narodu, ona je politički uticaj izgubila još 1883, a održavala se zahvaljujući volji kralja Milana. Mnogo ozbiljnija posledica nego što je uklanjanje Napredne stranke sa političke scene jeste potpuni poraz projekta političke modernizacije Srbije koji je pokrenula Srpska napredna stranka 1880. “Narodni odisaj” je u simboličnom smislu trijumf antimodernizma i to u jednoj zemlji u kojoj su načinjeni tek prvi koraci ka izgradnji modernih političkih institucija. Naravno, mora se napomenuti da stanje kakvo je nastalo u Srbiji juna 1887. ima svoju predistoriju u dubokoj krizi koja je zahvatila zemlju, u činjenici da je zloupotreba vlasti u partijske svrhe već postala uobičajena praksa i da se reformatorskog programa iz 1880. odrekla i sama Napredna stranka.

I pored svega “narodni odisaj” ostaje kao jedinstven primer represije nad političkim protivnikom. Pogrešno bi bilo reći da sa dolaskom radikala na vlast nasilje postaje očigledno obeležje političke kulture u Srbiji. Nasilje, kao komunikacijska osnova u političkom delovanju, pa i kao politička praksa, prisutno je i pre pojave radikala kao političkog činioca. Ali ne smeju se zbog toga izgubiti iz vida promene koje je radikalizam doneo. Društvo koje se hvalilo slobodoumnim ustavom (1888) nije bilo takvo u praksi, a pravna nesigurnost i opšta raspuštenost u narodu postali su obeležje radikalske vladavine. “Nova era”, kako se izra-

47 *Isto.*

48 Nikola Pašić, *Pisma, članci i govori*, str. 333.

zio Pašić, donela je političku nestabilnost, a nasilje kao oblik političkog delovanja ostalo je konstanta srpske političke istorije. Politički poredak izgubio je razvojni element i političke institucije umesto da se kroz proces stalnog jačanja sve više nameću kao stožer napretka društva postale su sredstvo stranačkih obračuna. U jednoj predmodernoj državi, kakva je Srbija bila krajem 19. veka, političke elite morale su svoju ulogu da ozbiljnije shvate. Politička elita je izneverila ideal moderne države. Dublja istraživanja pokazaće da li je i to konstanta srpske istorije.

Mirko Popovic

“PEOPLE’S RELIEF” AND THE ADVENT
OF THE PEOPLE’S RADICAL PARTY TO POWER

Summary

The article is examining the violence that transpired in the course of the coming to power of the People’s Radical Party in Serbia in 1889. The event is perceived as an extreme form of the patterns of violence over political opponents, repeated both before and after the “relief”. Individual, collective, institutional and structural elements that contributed to the increase of violence are analyzed, as well as the influence of this event on the shaping of political culture in Serbia.

Key words: “People’s relief”, People’s Radical Party, Progressive Party.

Ljubomir Petrović
Institut za savremenu istoriju,
Beograd

SHVATANJE REPRESIJE U PRAVNIM I SOCIOLOŠKIM DISKURSIMA KRALJEVINE SHS*

Rezime: Jugoslovenski pravници slagali su se da je država institucija u funkciji odbrane ljudskih sloboda, ali i u funkciji nužnog ograničenja njihovih preokoračenja. Država je ostajala vlast i kada je delovala protivno pravnim normama. Pravnici su bili podeljeni na političkim osnovama u ocenjivanju potrebe države da sprovodi represiju, ali je i u svetu stvorena široka lepeza gledišta o svrsi i potrebi represije i kazne. Većina jugoslovenskih pravnika prihvatila je ideju kazne kao vrstu represije i odmazde, pravdajući je upotrebom autoriteta države kao oruđa straha usmereno ka osobi koja je kršila zakone. Bili su saglasni i u tome da se kazna morala izreći bezuslovno, ako je neko krivično delo dovelo u pitanje državni autoritet. Odmazda za zločin ili prestup morala se sprovesti, po pravničkom mišljenju, uz doziranu upotrebu preventivnih mera. Uspeh pravnog sistema merio se podjednakim kvalitetom dostizanja preventivnog i represivnog cilja borbe protiv svih oblika kriminala. U praksi, stvarnost je bila veoma udaljena od teorijskih koncepcija idealističkih predstava o represiji i kazni.

Ključne reči: represija, Kraljevina Jugoslavija, kazna, pravni sistem.

Danas se u sociologiji smatra da nije lako definisati prestupničko ili devijantno ponašanje. Devijantno ponašanje definiše se kao odbijanje da se postupi prema skupu normi koje su prihvaćene od većeg broja pripadnika neke zajednice. Te norme podrazumevaju sankcije kao sredstvo za obezbeđivanje delotvornosti normi i sprečavanje njihovog kršenja. Postoje pozitivne i negativne sankcije. Pozitivne predviđaju nagradu za pridržavanje, a negativne su kazna za odstupanje od normi. Sankcije mogu biti formalne i neformalne. Formalne primenjuju posebne institucije, kao što je pravosuđe, u cilju obezbeđivanja poštovanja normi. Neformalne sankcije manje su organizovane i spontani su odgovor pojedinaca ili zajednice na kršenje pravila. Sudovi i zatvori u moder-

* Članak je deo rada na projektu Instituta za savremenu istoriju "(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921-1991", koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine republike Srbije (projekat br. 147039).

nim društvima predstavljaju institucije za sprovođenje formalnih sankcija, dok je dužnost policijskih organa da počiniocima krivičnih dela privedu pravdi. Zakonodavstvo nije ništa više od formalnih sankcija koje država donosi, a građani su dužni da im se pokoravaju.¹ O zaštiti građanskih prava moglo se govoriti čim je državna vlast sopstvene organe stavila pod ingerenciju prava i definisala njihovu odgovornost, ili odgovornost države, za učinjena protivpravna akta.² Zato nije čudno što su i pojedinci kroz istoriju prozivani, suđeni i kažnjavani zbog krivičnih dela.

Pravo države na represiju

Postoje razne teorije koje pokušavaju da objasne prirodu krivičnih dela. Krivično delo može se objasniti kao vrsta ponašanja kojim se krši zakon. Kroz istoriju kriminologije bilo je više pokušaja da se objasni pozadina nastanka krivičnih dela i prestupničkog ponašanja. Izučavanje naslednih faktora nije pokazalo njihovu povezanost sa kriminalom, ali se sredinom 20. veka pokušalo sa dovodenjem u vezu fizičkih osobina muskularnih i fizički aktivnijih osoba sa krivičnim delima. Nije dokazano da su razdražljivost i agresivnost, kao osobine ličnosti, povezane sa kriminalom. Dosadašnja psihološka istraživanja nisu ustanovila vezu između psihopatskih osobina i kriminala. Teoriji zločina pokušavalo se prići i na drugi način, kroz proučavanje odnosa društva i zločina. Pošlo se od toga da svi elementi zločina u suštini zavise od percepcija socijalnih institucija nekog društva. Tako je zločin mogao da se objašnjava isključivo u kontekstu pravnog i moralnog postupanja ljudi. Zločin je postao relativna kategorija kada su se pojavile subkulture u modernim društvima po kojima je ponašanje u skladu sa normama jedne subkulture zločin u očima druge subkulture. Tako je devijantnost postala stvar društvenog konsenzusa i konteksta. Neki teoretičari smatraju da se devijantnost stiče u procesu udruživanja sa ljudima definisanim kao nosioci kriminalnih normi ponašanja. Drugi su smatrali da je anomija uzrok zločina. Anomija nastaje kada u društvima opada značaj tradicionalnih vrednosti i standarda, a da se pritom ne pojavljuju nove norme koje bi ih zamениle. Ona se može definisati nepostojanjem jasnih kriterijuma koji određuju ponašanje u danoj oblasti socijalnog življenja. Anomija je u modernim društvima povezana sa tenzijom sukoba društvene stvarnosti i opštih normi. Ekonomske nejednakosti stvorile su prestupničko ponašanje. Ljudi su podeljeni na nekoliko kategorija, od kojih su inovatori i buntovnici bili najopasniji po društveni i državni poredak. Inovatori su osobe koje su nastojale da se drže prihvaćenih vrednosti, ali su koristi-

1 Entoni Gidens, *Sociologija*, Podgorica – Banja Luka 2001, 124-127.

2 Đorđe Tasić, *Uvod u pravne nauke, Enciklopedija prava*, Beograd 1991, 73.

le nezakonita sredstva da do njih dođu. Političari i javni službenici koji su zloupotrebljavali svoj položaj i pristajali na korupcionaštvo pripadali su toj grupi. U njoj se dešavao i proces zloupotrebe pravnog poretka. Buntovnici su predstavljali malobrojne grupe ljudi koji su odbacivali i sredstva i društvene vrednosti, nastojeći da ih zamene drugim i definišu društveni sistem na osnovu svojih ideoloških stavova. Kao primer kategorije buntovnika navodio je radikalne političke grupe.³

Postoji i teorija etikete, po kojoj je prestupničko ponašanje proces interakcije između prestupnika i onih koji to nisu. Devijantnost je samo etiketa, a predstavnici reda i zakona nalaze se u situaciji da definišući kategorije konvencionalne moralnosti upotrebe te etikete u cilju stvaranja kategorije prestupnika i ispoljavanja strukture moći u društvu. Obeležiti nekoga kao kriminalca značilo je proglasiti ga nepouzdanim u važnim socijalnim aktivnostima kakvi su bili školstvo i zapošljavanje. Smatralo se da je početni kriminalni akt samo primarna devijacija, a da je sekundarna posledica toga što kriminalac prihvati samog sebe kao čoveka sa etiketom sklonog prestupništvu. Teorija polazi od pretpostavke da nijedno delo nije po sebi kriminalno, ali da u procesu sekundarne devijacije bitnu ulogu igraju zatvori i prihvatilišta uprkos namerni pravosudnog sistema da oni budu mesta na kojima će se ispravljati prestupničko ponašanje. Teorija ima svojih nedostataka, jer ne vodi računa o razlikama u okviru socijalizacije i moralnim stavovima ličnosti i njenog okruženja, a nije dokazano da etiketiranje zaista dovodi do intenziviranja prestupničkog ponašanja. Zločin je tako ostao samo jedna kategorija u ukupnom prestupničkom ponašanju, a dodatni problem leži u tome što je kontekst u kojem se neke radnje mogu smatrati kriminalnim i kažnjivim vrlo daleko od čvrstih okvira. Pojam zločina uvek je bio povezan sa stereotipima i lažnim predstavama i dosta je odslikavao raširenost socijalnih predrasuda.⁴

Ozbiljniji problem od uobičajene slike kriminalca sa margine društva i niskog životnog standarda predstavljaju ljudi koji su imali imetak i moć stečen i korišćen u nezakonite svrhe. To se u sociološkoj teoriji naziva zločinom bele kragne. Korišćenje profesionalnog položaja ili socijalnog statusa srednje klase u izvršavanju krivičnih dela čini bitnu karakteristiku zločina bele kragne. Posebnu kategoriju obuhvataju krivična dela moćnih osoba u kojima se vlast koristi na kriminalan način. Rasprostranjeni vid ove zloupotrebe jeste kad političari primaju mito da bi favorizovali neke odluke ili procese. Neki sociolozi ostavljaju otvoreno pitanje da li uopšte državni organi mogu biti počinioci krivičnih

3 Entoni Gidens, *n. d.*, 127–130.

4 Entoni Gidens, *n. d.*, 127–133.

dela. Odgovor na to pitanje potvrđan je čim se definiše zločin kao kršenje moralnih normi sa štetnim posledicama. Drugo je pitanje da li je za državu probitačnije da zaštitu svojih interesa bazira na normama moralnosti ili da se postavi utilitarno i da dopusti državnim organima da u procesu odbrane državnog interesa krše ili ignorišu zakone koje inače treba poštovati. Nije uvek neophodno posmatrati zločin i prestupničko ponašanje u negativnom svetlu. Mora se prihvatiti činjenica da u društvu postoje grupe i prostori čije se aktivnosti ne uklapaju u opšteprihvaćene poglede. Neki smatraju da blagonaklonost prema devijacijama u ponašanju neizbežno dovodi do procesa socijalnog razaranja društva. To nije nužan ishod ako se ličnim slobodama pridruži jasno definisana kategorija socijalne pravde.⁵ Takvi uslovi nisu postojali u Kraljevini SHS.

Postavlja se pitanje kako okarakterisati sistem pravnih normi koji je, tokom deset godina, bio u procesu stvaranja i koji je dovršen tek u vremenu integralnog jugoslovenstva.⁶ To se ogledalo i u funkcionisanju represivnog sistema. Pitanje je kakav je, u opštim crtama, bio ovaj pravni sistem u nastajanju, odnosno, da li je bio totalitaran. U teorijskom smislu, postoji izvesna saglasnost oko pravnih kriterijuma za definisanje totalitarnog pravnog sistema. Mada u pravnoj literaturi postoje klasične suprotnosti između koncepta pravde, svrsishodnosti prava i pravne sigurnosti, smatra se da je svrsishodnost prava obeležje policijskih i autoritarnih država. Današnja pravna misao insistira na stanovištu da je krivično pravo, koje ima "ishodišnu tačku" prevashodne zaštite državnih interesa dok je zaštita prava delikventa na sporednom mestu, nelegitimno i totalitarno.⁷ Takva vrsta pravnog poretka bila je nesporna i uobičajena u vreme stvaranja Kraljevine SHS. Bekstva van dometa pravde, u takvom pravnom sistemu, bila su ishitren, ali prirodan odgovor na preventivni aspekt kažnjavanja, koji je mogao da dovede i do osuđivanja potpuno nedužnih osoba.⁸ Ipak, ne može se reći da je jugoslovenska državna zajednica imala zaista totalitaran pravosudni sistem, jer se često

5 *Isto*, 145–148.

6 Integralci su sa ponosom gledali na uvedeni pravni poredak, smatrajući to velikim doprinosom ideološkom oblikovanju jugoslovenske nacije. O tome više: Ljudevit Auer, "Izjednačenje zakonodavstva i jugoslovenska misao", *Jugosloven*, br. 1, novembar 1931, 15; O pravnom partikularizmu videti: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918/1988*, knj. I, Beograd, 1988, 51–52; Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti*, knj. III, *Srbija u Jugoslaviji*, Novi Sad 2001, 94–95.

7 Jovan Čirić, *Društveni uticaji na kaznenu politiku sudova*, Beograd 2001, 18–19, 21; Gustav Radbruch, *Filozofija prava*, Beograd 1980, 99–100.

8 Pravni eksperti smatraju da: "Ukoliko je kazna determinisana samo razlozima svoje društvene korisnosti i (generalne) prevencije, onda ukoliko je potrebno zaštititi druge potencijalne učinioce a građanima vratiti poverenje

dešavalo da sudske vlasti budu blaže od očekivanja izvršnih organa državne zaštite.

Od postavljanja pitanja opravdanosti pravnog poretka samo je jedan korak do postavljanja pitanja opravdanosti države. Mogla bi se postaviti hipoteza da je problem represije pokazatelj koliko je država jaka ili slaba. Taj odgovor nije zadovoljavajući, jer je u svim državama tog vremena postojao problem koji ni do danas nije rešen na pravi način. Reč je o ograničenosti političkog delanja kao sposobnosti da se napravi i sprovede izbor koji bi kolektivno obavezivao članove društvene i državne zajednice. Danas se smatra da jaka država ima tendenciju da ugrožava građanska i ljudska prava svojih državljana i da taj fenomen nije poželjan niti za sebe ni po sebi. Istovremeno, došlo se do zaključka da nije izlaz ni u slaboj državi, posebno ne u uslovima kada je politička moć vlada ili političkih partija ključno sredstvo za zaštitu kolektivnih interesa.⁹ Kontekst savremene ideje o državi u potpunosti je izmenjen u odnosu na sredinu 20. veka. Tada se podrazumevalo da svaka politička zajednica modernog i zaostalog sveta mora, kroz etapni istorijski razvoj i kulturno restrukturiranje, doći do sopstvenog modela nacionalne države modernog tipa. Neuspeh velikog broja država Trećeg sveta da to i ostvare putem progressa shvaćenog na prozapadni način i neočekivana kulturna elastičnost zaostalih društava, koja je dovela do sukoba između tradicionalne kulture i modernih državnih potreba, oživela je etničku samosvest i nacionalizam.¹⁰ Nije uopšte primećeno da je ova paradigma donekle važila i za evropske prostore, u prvom redu za jugoslovensku državnu tvorevinu između dva svetska rata. Jugoslavija se još tada suočavala sa problemom opstanka i opravdanja države i njene sile. Razlozi državnih struktura za represiju dobijaju na jačini ako se razume da kod većeg broja stanovništva nije postojala ni svest o potrebi postojanja zajedničke države. Nacionalni i ideološki mitovi, rigidni socijalni i lični stavovi pojedinaca i zatvorenih socijalnih struktura, kao i realna ograničenja razvojne politike i onako neravnomerno razvijenog društva bili su neki od razloga za verovanje vlasti da se, sa represivnom politikom prema protivnicima nove države, može računati na stvaranje unutrašnje kohezije, usmerene ka normalizaciji komplikovane spoljnopolitičke situacije.

Represija, u dobrom delu prve polovine 20. veka, nije posedovala negativnu konotaciju. Tek su diktature nacista, fašista i boljševika stvo-

u pravni sistem, može se posegnuti i za kažnjavanjem nevinih." Jovan Ćirić, *n. d.*, 20. Takođe videti: Igor Primorac, *Prestup i kazna*, Beograd 1978, 121.

9 Klaus Ofe, *Modernost i država, Istok, Zapad*, Beograd 1999, 7, 10.

10 Ašis Nandi, *Država*, Wolfgang Zaks (prir.), *Rečnik razvoja, Vodič kroz znanje kao moć*, Novi Sad 2001, 11-23.

rile sliku apsolutno represivnih totalitarnih sistema bez premca u ranijoj istoriji. Rašireno negativno mišljenje o represiji delom je posledica zloupotrebe represivnih institucija i osoba koje su bile zadužene da je sprovede čak i u okolnostima postojanja demokratskih i parlamentarnih sistema. Blage kazne i često oslobađanje optuženih zbog nedostatka dokaza bili su jedna strana medalje, a drugu je činilo policijsko samovlašće. Mučenja tokom istražnog postupka i ubistva političkih protivnika jugoslovenske države i poretka bila su samo nepoželjni izuzeci koji su komunistima kasnije omogućili da stvore preuveličanu sliku o navodnom državnom teroru. Zato je potrebno odgovoriti na pitanje kako su srpska i jugoslovenska pravna nauka, između dva svetska rata, gledale na represivnu funkciju države.

Za Slobodana Jovanovića, glavno merilo kome se sve podređivalo bilo je oličeno u postojanju državne zajednice. Državna sila nije tu isključivo u funkciji ograničavanja ljudskih sloboda, već i u nužnoj odbrani tih istih sloboda. Jovanović je bio svestan da veći deo društva ne poseduje svest o ograničenosti ličnih sloboda, a uloga države bila je bitna zbog njene kontrolne moći i proklamovane neutralnosti državne institucije prilikom uređivanja međuljudskih odnosa. Bio je jedan od retkih srpskih pravnika koji nije smatrao da je podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku bitan preduslov da bi državna zajednica imala attribute pravne države. Dok se međusoban nadzor tri grane vlasti predstavljao kao najbolje teorijsko rešenje do koga je pravna misao mogla doći, Jovanović je na tu ravnotežu gledao iz drugog ugla. Poništavanje akata upravne vlasti od strane sudstva nije proizlazilo iz logike pravne države. Uloga države svodila se na stvaranje “duhovnog i moralnog” jedinstva članova državne zajednice i na ispunjavanje potrebe jedinke za podređivanje nekom autoritetu. Njegova teorija države nije nastala samostalno nego se oslanjala na idealistička viđenja nemačke teorije o državi, koja je nastala tokom 19. veka. Evolucija seoske patrijarhalne zajednice u modernu pravnu srpsku pa i jugoslovensku činovničku državu u kojoj bi se poštovao zakon kome bi se svi potčinjavali, bila je ideal za Slobodana Jovanovića, koji je, barem teorijski, težio uklanjanju primitivizma vlasti. On nije stavljao znak jednakosti između vlasti i nasilja, mada je državi priznavao pravo na izdavanje naređenja u cilju zaštite pravnog poretka i ličnih sloboda. Iz tih pobuda kritikovao je površno i naivno mišljenje Svetozara Markovića, koji je državu shvatao jednostrano, kao instituciju “organizovanog nasilja”.¹¹

11 Vladan Mihajlović, *Slobodan Jovanović i građanska država*, Beograd 1996, 7-8, 15-17; Slobodan Jovanović, *Svetozar Marković, Političke i pravne rasprave III*, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, tom 2, Beograd 1990, 112.

Država nije, po Jovanoviću, trebalo da služi uskim interesima društvenih grupa i morala je biti nosilac državne ideje. U tom cilju, državni službenici morali su posedovati svest o državnoj ideji i raditi na njenom ostvarivanju. To je bilo moguće samo u uređenoj državi, u kojoj zakoni nisu služili interesima jedne društvene grupe, nego ukupnom državnom blagostanju. Razlog postojanja države je u regulisanju sukoba među ljudima zbog prirodnih razlika u njihovim interesima i snazi. Ona je prinudna institucija i upravo zbog svoje prinudnosti donosi odluke koje mogu biti od koristi ili na štetu raznim grupama ili pojedincima, ali uvek sa ciljem objektivnosti zaštite građanskih interesa. Slobodan Jovanović zamerao je marksistima što su državu shvatali kao instituciju monopola klasnog nasilja i simplifikovali neke njene pojavne oblike. Bio je svestan da sila ne može biti rešenje trajnog karaktera, čak i kada je primenjuju državne institucije. Konsenzus između državnih organa i društvenih snaga, predstavljenih u državi, preduslov je za njeno normalno funkcionisanje koje nije usko klasne prirode. Borba za moć unutar državnih institucija, prisutna u svakoj državi, dovela je da država postane središte ukrštanja raznih centara moći preko odmeravanja snaga raznih nosilaca vlasti. Zbog te međusobne borbe nije bilo moguće upravljati državom isključivo sredstvima prinude i nasilja. Sistem upravljanja državom podrazumevao je sprovođenje ideje sa autoritetom oslonjenim na javno mnjenje. Slobodan Jovanović bio je ubeđen da javno mnjenje kao takvo proizvodi vlast. Nepostojanje konsenzusa oko onoga šta čini državnu vlast efektnom nije bilo prepreka da se zaključi da ispoljavanje vlasti znači prevagu jednog uverenja nad drugim, a ne puku primenu instrumenata nasilja. Prinudna uloga države ograničena je samo nastojanjem da se obezbedi skup normi neophodnih za društveno i državno funkcionisanje. Rečeno je da država vrši funkciju upravljanja u društvenom životu, a suština demokratskog funkcionisanja bila je u pružanju onoga što bi građani sami sebi želeli. Država nikada nije bila prepreka za evoluciju jednog oblika demokratije u drugi, već je to neprestana borba raznih interesnih grupa da se vlast stavi u razne pozicije.¹²

Đorđe Tasić smatrao je da je sloboda sastavni deo državnog mehanizma pošto se preko društvene slobode celokupan društveni život integrisao u državu. Definisao je državu kao složenu zajednicu, podeljenu na one koje upravljaju i one nad kojima se vrši upravna vlast. Država je "viši stepen" političkog organizovanja. Ona je zajednica sa vođama i sa kontinuiranim ostvarivanjem ciljeva. Ima oblik institucije ili ustanove koja raspolaže vlašću, što znači da može primeniti prisilu u cilju obuzdavanja otpora njenim naredbama. Država je politička zajednica na omeđenoj teritoriji i upravo njena teritorijalna ograničenost karakteriše je

12 Vladan Mihajlović, *n. d.*, 52-60.

kao političku organizaciju. Ona vrši vlast nad ljudima u prostoru koji je obuhvaćen njenim granicama. Pravna funkcija države svodila se na “regulisanje” odnosa, a iz nemačke filozofije raširila se slika o njenoj većoj etičkoj vrednosti u poređenju sa društvom. Prinuda, u formi fizičke sile, obezbeđivala je vezivanje prava kao socijalnog fenomena za političku organizaciju u liku države. Problem državne represije nije nikada bio jednostavan, jer je podrazumevao stalnu procenu smisla i dejstva “državnih sankcija” pored postojećih društvenih normi, a nadovezivalo se i pitanje da li se te mere isplate sa stanovišta očekivanog posla državnih organa, uloženg napora i novca. Posebno poglavlje nedoumica otvaralo se sa iščekivanjem države kakvo će biti socijalno dejstvo donetih zakona, čiji se efekti nisu uopšte mogli adekvatno proceniti, jer bilo je primera da su neke nove norme imale mnogo veći negativan efekat od očekivanih pozitivnih trendova. Politički autoritet u državi odlučivao je da, radi očuvanja vlasti, koristi policiju i u izuzetnim okolnostima vojsku za sprovođenje monopola upotrebe sile kao krajnjeg sredstva održavanja autoriteta vlasti.¹³

Država, za Slobodana Jovanovića, bila je čuvar slobode građanina, koji se samo preko države mogao nadati zaštiti od raznih vidova nedržavnog nasilja. Pravni poredak bio je garant pravno shvaćene slobode ličnosti, a državna prinuda sredstvo za sprečavanje drugih oblika represija koje nisu poticale iz sektora upravljanja zajednicom građana niti su poticale iz šeme zaštite državnog autoriteta. To mišljenje nije bilo usamljeno. Podržavao ga je čak i Isaija Berlin, kvalifikujući slobodu kao voljom države stvoreno “pravno dobro”, što je bila osnova za tvrdnju da sloboda može, po nahođenju države, da se ograničava zavisno od procene prioriternih državnih interesa. U to vreme postojao je veliki sukob krajnjih gledišta oko definisanja odnosa države i društva. Ekstremno liberalno gledište smatralo je da se čovekovo društveno biće ne može usaglasiti sa idejom države, jer ona, navodno, propagira vladavinu jedne osobe nad drugim ljudima. Iz toga je sledio zaključak da država, kao institucija, ima amoralan karakter. Totalitarne ideologije imale su potpuno drugi stav. Bez obzira na različite i međusobno suprotstavljene ideološke ciljeve, razne totalitarne varijante apsolutne vlasti bile su jedinstvene u proceni da je država važnija od bilo kog pojedinačnog interesa i da građanin mora biti podređen državnoj ideji.¹⁴

13 Đorđe Tasić, *Uvod u pravne nauke, Uvod u pravo, Hrestomatija*, Beograd 1991, 22; Vladan Mihajlović, *n. d.*, 23; Đorđe Tasić, *Uvod u pravne nauke, Enciklopedija prava*, 40, 219-223, 226-231.

14 Vladan Mihajlović, *n. d.*, 25, 28-29; Slobodan Jovanović, *O državi, Osnovi jedne pravne teorije*, 53; Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, Beograd 1992, 61-62.

Pogledi Slobodana Jovanovića na odnos države i društva bili su mnogo uravnoteženiji od ekstreme liberalne i totalitarne provenijencije. Baveći se političkom sociologijom, došao je do zaključka da između države i društva postoji uzajamna zavisnost. U užem smislu, politička sociologija tog vremena definisala je državu kroz pravne norme i organe državne vlasti, svela ju je na “pravno stanje”. Mislilo se da su kategorije društva slobodno udružene socijalne grupe stvorene kao izraz zajedničkih interesa ili ideologija. Pripadnost društvu čine konfesionalno opredeljenje, profesionalna udruživanja, klasni interesi, političke stranke i drugi oblici organizovanja. Društveni uticaj na politiku nastao je iz razumevanja da država, preko pravnih aktivnosti, utiče na koheziju, strategiju i trajanje društvenih grupa. Borba raznih socijalnih grupa za veći uticaj na državno zakonodavstvo proisticala je iz zavisnosti razvoja tih grupa od pravnih normi. Uprkos težnji državnih struktura za što većim nadzorom nad društvenim grupama, uvek je bilo otvoreno pitanje kontrole. Rečeno je da taj nadzor nikada nije bio apsolutan i da su uvek postojali fragmenti nereguliranih odnosa, izuzetih od uticaja državnih institucija, a to dokazuje relativnu samostalnost društva prema državi.¹⁵

Krajnji zaključak bio je nedvosmislen: država je imala pravo da se brani od neprijateljskog stava drugih država, pojedinaca i društvenih grupa represivnim sredstvima koja su joj stajala na raspolaganju, u rasponu od oružanih formacija, preko zakonskih propisa, do služenja sredstvima koja se ne mogu podvesti pod kategorije legalnosti ili legitimnosti. Nasilje je, po Slobodanu Jovanoviću, direktno uticalo na postanak države kao političke formacije, pošto je samo ratni sukob među plemenima mogao da stvori psihološku atmosferu nesigurnosti i zajedništva u kojoj se moglo eksperimentisati sa jačom političkom zajednicom od do tada uobičajenih plemenskih okvira. Identitet vojne zajednice ostao je suštinski ugrađen u državnoj ideji. Autoritet države u svesti podanika bio je bitna karika funkcionisanja sistema u kome su građani dugovali “poslušnost” državi, a podrazumevalo se da su njihove obaveze bile normativno regulisane.¹⁶

Škole i mišljenja o razlozima i oblicima kažnjavanja

Represija i ideologija bile su uvek bitna sredstva za kojim se posezalo u naporu da se očuva postojeći poredak, osvoji nova državna teri-

15 Slobodan Jovanović, *Primeri političke sociologije, Engleska, Francuska, Nemačka 1815-1914*, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, tom 10, Beograd 1990, 11-12; Vladan Mihajlović, *n. d.*, 28-29.

16 Vladan Mihajlović, *n. d.*, 38-42; Slobodan Jovanović, *O državi, Osnovi jedne pravne teorije*, 36, 38; Slobodan Jovanović, *Iz istorije političkih doktrina, Platon, Makijaveli, Berk, Marks*, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, tom 9, Beograd 1990, 49.

torija ili izvede revolucionarna smena vlasti. Svest o potrebi funkcije represije u državama kroz istoriju prolazila je kroz razne faze. U početku, represija se identifikovala sa kaznenom politikom. Prema nekim vide-njima, u 19. veku došlo je do promena u politici kažnjavanja. Do tada postojala je skala načina dokazivanja krivice optuženih. Čitava skolasti-ka i aritmetika primenjivala se u konstruisanju pravnih dokaza. U 18. ve-ku bilo je dovoljno sabrati više vrsta dokaza: kompletne, nekompletne, pune, nepotpune, cele dokaze, indicije i pomoćne dokaze da bi sud iz-reakao odluku. Zakoni ili pravni običaji određivali su, direktno ili indi-rektno, zbir dokaza neophodnih za donošenje presude. Nepotpunost svih dokaza nije značilo odustajanje od kažnjavanja. Postojale su norme po kojima je najmanji elemenat dokaza za sobom povlačio neki elemenat kazne, tako da su i osumnjičeni sasvim legalno kažnjavani. Promena pa-raidigme represije uticala je na pojavu suprotstavljenog gledišta, načela najdubljeg uverenja. Formalno gledano, kazna se od tada nije smela iz-ricati bez postizanja potpune pravne sigurnosti sudije. Umesto zakoni-tosti krivičnog dokaza tražila se njegova uverljivost. Krivična praksa pokazala je da i danas opstojava delimična proporcionalnost između ste-pena sigurnosti nečije krivice i težine presude. Reformatori kaznene po-litike u 18. veku došli su na ideju da je zatvaranje najdelotvornija mera za suzbijanje kriminala, a ideja ličnih sloboda i prava nametnula je ubi-stvo i ugrožavanje života za najteži zločin. Zatvori su tada postali insti-tucije za prevaspitavanje kažnjenih osoba i mesta koja su pripremala svoje štíćenike za ispravan budući život. Ideja vodilja sistema zatvora razlikovala se od stvarnosti jer je dokazano da zatvori pretežno ne delu-ju onako kako su se reformatori represivnog sistema nadali. Oni su upa-li u logičku klopku kako odvratiti potencijalne prestupnike, a one koji su prestup izvršili rehabilitovati u uslovima kada je zatvor postajao veo-ma nepovoljna institucija za boravak.¹⁷

Za razliku od današnjih shvatanja, koja su ideju opravdanosti nas-ilja države podredila interesu pojedinca, teoretičari sociologije i prava početkom 20. veka smatrali su da je pravni poredak države čvrst i osigu-ran samo ako postoji aparat ljudi zadužen da vrši određeni nivo fizičke i psihičke prinude da bi održavao i kaznio povredu uspostavljenog po-retka.¹⁸ Po njima, represija države bila je nužna posledica sukoba in-teresa društvenih slojeva. Različiti društveni slojevi nastaju usled eko-nomske razlike, ali i zbog nejednakosti u sferama društvenog ugleda i

17 Mišel Fuko, *Nenormalni, Predavanja na Kolež de Fransu 1974-1975*, Novi Sad 2002, 17-31; Dušan Subotić, *Ideja odmazde u kaznenom pravu*, Kri-tička studija, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, god. XII, knj. V, sv. 1, Beo-grad 1922, 1; Entoni Gidens, *n. d.*, 135-137.

18 Maks Veber, *Privreda i društvo*, knj. I, Beograd 1976, 23.

društvene moći. Razlikovali su moć i vlast. Vlast je nametanje volje, a moć se iskazuje količinom poslušnosti toj volji. Vlast je vrsta moći. Legitimna vlast počivala je na tri tipska ponašanja: racionalnosti, odnosno zakonitosti, tradicionalnosti i harizmatičnosti, pri čemu ne postoje čisto idealni, već samo mešoviti tipovi vlasti, u kojima preovlađuje jedan od ta tri tipa. Racionalna i tradicionalna vlast su trajnog karaktera, dok je harizmatična vlast privremena i da bi se održala mora da pređe u racionalnu ili tradicionalnu.¹⁹ Tako je država postala zajednica koja ima pravo monopola nad legitimnim nasiljem, dok je politika ostala htenje za učestvovanjem u moći, odnosno, posedovanjem uticaja na raspodelu moći. Postojala su tri načina za opravdavanje legitimnosti vlasti. Prvi način oslanjao se na stečeni autoritet običaja, drugi se povezivao sa harizmom istaknutog pojedinca, a treći način dobijao se verovanjem u zakonske propise na osnovu kojih se vrši funkcija vlasti.²⁰

Paradoksalno je što, za razliku od pravnika iz vremena između dva svetska rata, moderna pravna misao uopšte ne razmatra mogućnost zloupotrebe prava od strane države. To pitanje bilo je predmet složenih rasprava u Kraljevini. Slobodan Jovanović je sa preteranim optimizmom prilazio pitanju državne zloupotrebe prava kada je definisao da je za državnu upravu dovoljno da postigne sklad između stručnih i političkih elemenata. Nadao se da će se na toj ravnoteži održati sistem bez preterane zloupotrebe prava i represije. Đorđe Tasić bio je mnogo obazriviji kada je istakao da je država pravna organizacija sa svojstvom pravnog lica kada odgovara za učinjena "protivpravna akta". Država poseduje stalnu pravnu funkciju, sa dužnošću da pravo formuliše i primeni. Nije smatrao da je u pravu bitna prinuda, već činjenica da država kao pravno lice u pravnom i moralnom smislu gubi pravo vlasti kada, u unutrašnjim odnosima sa građanstvom, vrši protivpravno nasilje. Država je tako odgovarala pojedincima, ali je i sam pojam protivpravnog akta bio kompleksan i donekle kontradiktoran. Država je, uprkos pravu i moralu, ostajala materijalno faktički vlast i onda kada je protivpravno delovala. Drugim rečima, pravne norme ne dozvoljavaju protivpravnost, ali ni otpor državi dok se ne utvrdi da njen akt ima protivpravnu prirodu. Znači da je utvrđivanje protivpravnosti uvek vršeno naknadno čvrstim formalno pravnim postupkom i u takvoj situaciji država nije imala vlast. Postojao je i drugi mogući vid zloupotrebe poretka kada se funkcija državnog činovnika iskorišćavala na nedozvoljen način, ali u tom slučaju država nije odgovarala i ostajala je samo društvena organizacija bez karakteristika pravnog subjekta. Zloupotreba prava mogla se vršiti i na drugi na-

19 *Isto*, XVI-XVIII.

20 Maks Veber, *Privreda i društvo*, knj. II, 433-434.

čin: da zakonodavno telo zakonskim aktima porekne pravnu obavezu države. Taj čin postaje fenomen zloupotrebe pod uslovom da se odnosi isključivo na jedan konkretan slučaj zbog koga je određen zakon donet. Kasniji teoretičari smatrali su da svaka državna vlast mora da istovremeno štiti sebe, prava građana i građanske slobode od nelegitimnog i samovoljnog posezanja države i njenog represivnog sistema za sredstvima koja nisu legalna u ime zaštite društvenog uređenja države. Postoji suštinsko protivrečje između ovog teorijskog stava i prakse da se u području krivičnih zakonodavstava pojavljuju odredbe koje direktno krše načelo zakonitosti i pravne sigurnosti i suprotstavljaju se odredbama i pravilima krivičnog prava. Kršenje ovih normi zadire u slobodu i prava pojedinca do te mere da ga je moguće zloupotrebiti u svrhu neograničene političke represije. Primećeno je da je razvoj krivičnog prava uvek bio posledica sukoba oko koncepcija vladanja i vlasti onih koji upravljaju i onih koji su im podređeni. Ni zakonodavstvo ni sudstvo nemaju prava da krše osnovna načela legitimnosti, da šire ograničeno polje represije, njene zakonitosti, da se kreću izvan određenosti krivičnog dela u zakonu i da krše pravila krivičnog prava.²¹

Dosta se razmišljalo kako izbeći pravnu neodgovornost jugoslovenske države u odnosu na sudske odluke, pogotovu ako se ispostavi da je neophodna revizija presude. Izlaz je nađen u propisima po kojima je država materijalno odgovarala pojedincu u slučaju da dođe do trajne revizije presude i osuđenik bude naknadno proglašen nevinim. Za sudsku funkciju karakteristično je da je mogućnost protivpravnih dela znatno smanjena u odnosu na mogućnost zloupotrebe zakonodavne vlasti, pa je i odgovornost države u tom sektoru bila umanjena. Najviše mogućnosti za protivpravno delovanje pružale su upravne funkcije svojim administrativnim aktima. Pod administrativna akta ne spadaju oni dokumenti koji govore o međusobnim odnosima vlade, parlamenta i drugih državnih institucija i u okviru njih ne postoji protivpravnost niti odgovornost države. Država je odgovarala za akte vlasti učinjene u njenom vršenju. Ona jeste subjekt, ali ne privatno pravne prirode. Država nije pravno lice samo dotle dok obavlja svoje odgovornosti u okviru precizno utvrđenih zakonskih normativa. Kada prekorači i zloupotrebi svoja ovlašćenja u odnosu prema građanima, ona prestaje da bude iznad zakona i postaje pravni subjekt koga je moguće tužiti. U okviru međunarodnih odnosa ostajala je jednaka sa drugim državama u složenim odnosima mešovine

21 Vladan Mihajlović, *n. d.*, 77; Slobodan Jovanović, *O državi, Osnovi jedne pravne teorije*, 385; Đorđe Tasić, *Problem opravdanja države*, Beograd 1995, 21, 41, 55-57; Ljubo Bavcon i dr., *Kaznenopravna zaštita države i njenog društvenog uređenja, Politički delikti*, Zagreb 1988, 10-11.

javnog i privatnog prava u kojima nije morala odgovarati samo materijalno već i na osnovu vršenja vlasti u cilju donošenja izvesnih zakona ili kažnjavanja delova svojih institucija. Pravnici nisu mogli da se slože oko odgovora na pitanje šta je država, ali su bili saglasni da se ona ne može posmatrati kao pravni subjekt. Postojale su tri teorije o odnosu države i prava koje su pokušavale da se jasnije odrede prema državi kao predmetu interesovanja i njenom odnosu prema pravu, zakonima i normama neophodnim za funkcionisanje države i društva. Sve tri teorije, po mišljenjima savremenika, bile su vezane za demokratsku koncepciju države i sve tri su govorile o demokratiji kao nezamenljivoj vrednosti ljudskog društva. Samim tim nisu se mogle primeniti na države autoritarnog i totalitarnog karaktera. Francuski pravnik Leon Digi stvorio je teoriju sociološkog pozitivizma, po kojoj razlikuje državu kao društveno-politički fenomen od prava. Skupu pravnih normi dao je primat u odnosu na državu. Teorija Hansa Kelzena o dogmatičkom normativizmu odvajava pravnu normu od društvenih zbivanja i tek nerado pristaje na povezanost ta dva sveta u uslovima kada je pravo identično sa državom. U ovoj teoriji osećaju se primese neokantovske filozofske misli, po kojoj pravo stoji iznad države kao političke organizacije socijalnih struktura. Zajedničko Kelzonu i Digiju je da obe teorije podrazumevaju pravnu državu u kojoj su institucije vlasti ograničene pravnim poretkom. Treća teorija koja se svodi na institucionalizam je teorija Morisa Oriua, za koga pravne norme nisu bile stvorene individualnim karakterom zakonodavca već su predstavljale opšteprihvaćene ideje članova vladajuće društvene grupe. Po njemu, država se nalazila u stalnom procesu evolucije između snaga koje zagovaraju učvršćivanje trenutnog društvenog poretka i onih koje se zalažu za njegovu transformaciju. Pravo je deo socijalnog poretka i podleže evolutivnosti isto kao država i društvo. Oriu je pod državne institucije podvodio tri različita faktora: državnu ideju, centralizovanu vlast i narod. Nijedna od ovih teorija nije mogla da objasni pravnu prirodu države i nije dala jasnu definiciju odnosa između države i prava.²²

Đorđe Tasić pokušavao je da reši to pitanje tako što je državnu vlast proglasio nadležnom za procenu koja prava i dužnosti ona treba da obavi, u sklopu odnosa države i prava. Za njega sve osobe koje su vršile javnopravne funkcije, uključujući i biračko telo na izborima, bile su državni organi. Nosioci državnih funkcija imali su subjektivna javna prava. Javna prava služila su za stvaranje pravnih normi i vršenje državne vlasti. Država nije pravno ograničena i od njene volje zavisilo je da li će poštovati prava pojedinca, niti je bila formalno vezana pravom čak i u

22 Đorđe Tasić, *Problem opravdanja države*, 62-63; Milorad M. Simonović, *Opšti pogled na savremene pravne teorije o državi*, Beograd 1940, 3-16.

slučajevima kada ih je poštovala. On je kritikovao ideju nemačke teorije apsolutne suverenosti države baš sa aspekta protivpravnih akata, pošto ona nije uopšte mogla da prihvati ideju o odgovornosti države kod protivpravnih zbivanja. Bez obzira da li država ima tendenciju da sprečava protivpravnost ili da je prećuti, ostaje činjenica da je ona odgovorna za većinu protivpravnih činova koji se vrše u njeno ime. Tu se Tasić razlikovao od Slobodana Jovanovića, koji je smatrao da država, pošto je njena volja oličena u pravu, ne može odgovarati. Ipak nije isključivo mogućnost da država na sebe primi odgovornost za činovničke postupke, ali je naglašavao da ona nije dužna da to učini. Ovo tumačenje bilo je u skladu sa nemačkim teorijama tako da se može reći da je pravna prizma, kroz koju je gledana država, trpela jak uticaj inostranih teorija. Za Tasića pravo je kodifikovana upotreba nasilja u naporu da se pojedinci prisile da se pokore pravnim normama države. Neizvršavanje državne zapovesti povlačilo je niz pravnih posledica iako odnos između države i pojedinca ne može da se svede na pravne odnose. Samu državu shvatao je kao socijalnu organizaciju sa elementima vlasti, a ne kao pravno lice. Norme, koje su bezuslovno važile, pretvarale su se u zakone. Ali da bi funkcionisale bilo je potrebno da ne postoji potpuno poklapanje stvarnosti sa njima. To znači da su se krivična, pa čak i protivpravna dela, mogla posmatrati kao normalna društvena pojava. U svetlu normalnosti kriminala i krivičnih dela postaje jasnija uloga zakonodavca. Sa unapred pripremljenom sankcijom, on se starao da njegov zakon ima praktičnu vrednost, a uloga sudije bila je da te sankcije primeni prema potrebi. Poštovanje prava podrazumevalo je shvatanje prava kao reda koji se postiže dobrovoljnim pristankom pojedinca ili psihološkim pritiskom. Sankcije su „oružje“ zakona, ali i preventivna mera, koja ne mora biti uspešna, posebno ako ne postoji pristanak građana da se pravne norme primenjuju.²³

Nije se moglo izbeći pitanje odnosa države prema pravnom poretku. Ona je bila nosilac svih postojećih pravnih normi. Država je štitila i stvarala pravo i javljala se u dvostrukoj ulozi nosioca i tvorca pravnog sistema. Nije isključivo država tvorac pravnog sistema, iako se javlja u toj funkciji, već je to karakteristika zakonodavnih organa vlasti. Pošto je to parlament, može se reći da i biračko telo, kao državni organ, učestvuje u stvaranju zakonodavstva, pri čemu je zakonodavni državni organ primarnog karaktera, dok su sudske i upravne institucije sekundarnog karaktera. To znači da država i pojedinac, kao deo društva koje se poklapa sa državom, učestvuju u procesu stvaranja prava. Deo volje zakonodav-

23 Đorđe Tasić, *Problem opravdanja države*, 66-67, 70, 76-78, 81, 83, 89-90.

ca ispoljavao se stvaranjem zakona, a njegova potpuna volja izražavala se administrativnim i sudskim putem preko poštovanja propisa. Jedinstvo htenja zakonodavne, sudske i izvršne vlasti da poštuju i primene propise čine jedan zakon primenljivim u društvenom okruženju. U pravnom poretku bilo je mnogo elemenata koji strogo gledano nisu pripadali pravu, već ih je teorija proglasila za protivpravne, ali je praksa podrazumevala poštovanje takvih običaja ili propisa. Postojali su i protivpravni principi, koji su se održali u praksi funkcionisanja institucija. Primer za to je postupak glavne poreske kontrole da odobri izvršenje budžeta ministru finansija, iako je to pravo teorijski pripadalo Skupštini. Mnogi zakoni opstajali su uprkos neustavnosti, kao i mnogi akti najviših državnih činovnika. Zato se moglo govoriti o prazninama u zakonima, što je dolazilo do izražaja u okvirima nedovoljno određenih zakonskih propisa. Ostaje otvoreno pitanje da li je neodređeni zakonski propis simbol praznine u zakonodavstvu. Tasić definiše prazninu u zakonodavstvu kao zakon iza koga ne stoji nikakav princip. Nepredvidljivost društvenih kretanja bila je teškoća sa kojom se zakonodavac suočavao jer prosto nije mogao da predvidi sve slučajeve u kojima se odredbe nekog pravnog akta mogu primeniti.²⁴ Drugim rečima, represija nije proisticala isključivo iz slova zakona, već je zavisila i od tumačenja koje je davao organ izvršne ili sudske vlasti.

Svest o državi i represivnoj funkciji njenog odbrambenog sistema nije bila nezavisna od političkih stavova jugoslovenskih stručnjaka. Poznato je da je konzervativni i autoritarni stav Slobodana Jovanovića proizlazio iz njegovog snažnog ubeđenja odanosti prema srpskoj državi i antipatiji prema populističkim partijama demokrata i radikala. U njegovoj svesti oblik države bio je podređen državnoj ideji. Ambiciozna državna ideja, kakva je bila jugoslovenska, zahtevala je, po njemu, jaku i čvrsto organizovanu državu, što nije bilo moguće postići sa demokratskim uređenjem. Mislio je da su pojedinci grešili kada su smatrali da je u demokratiji pitanje moralnog jedinstva uspešnije rešeno nego u drugim oblicima vladavine.²⁵ Pogledi profesora Pravnog fakulteta Đorđa Tasića na državu i represiju bili su pod uticajem demokratskih ideja koje će kasnije doći do izražaja u stavovima njegove političke grupe "Napred".²⁶ Ostaje otvoreno pitanje da li je među srpskim pravnicima po-

24 *Isto*, 93-94, 105, 108-109, 113, 114, 119-121.

25 Vladan Mihajlović, *n. d.*, 67-68; Slobodan Jovanović, *O državi, Osnovi jedne pravne teorije*, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, tom 8, Beograd 1990, 501.

26 Savremenici i stvaraoci ove organizacije smatrali su da je "Napred" bila grupa "... naših intelektualaca koja je u predvečerje drugog svetskog rata po-

stojala jedinstvena stručna svest o represiji i njenoj ulozi u procesu očuvanja teritorijalnog integriteta i suvereniteta nove države. Slobodan Jovanović je mislio da raširena teorija o opravdavanju državne sile pukom nadmoći države nad pojedincem ima logičkih nedoslednosti. Ako je, po toj teoriji, država jača od individue i nije joj potrebno nikakvo opravdanje za primenu nasilja, pitao se on, kako to da baš zbog te nadmoći ona poseduje navodno pravo na upotrebu sile. Zaključio je da “teorija o pravu jačega” nije u stanju da objasni proces kojim se nasilje pretvara u pravo upotrebe nasilnih mera.²⁷

Druga polovina 19. veka dala je odgovor na pitanje opravdanja cilja kaznene politike države i na opšte mišljenje pravnika o potrebi sprovođenja državne represije. Postojale su tri grupe teorija kojima je kazneno pravo opravdavano. Apsolutne teorije polazile su od gledišta da je kazna opravdana samom činjenicom da učinjeno krivično delo zahteva “odmazdu”, ali bez ulaženja u ocenjivanje kazne kao sredstva. Relativne teorije smatrale su da je kazna nužna zbog sprovođenja cilja koji se nameće pravnom poretku kao odgovor na izvršeno krivično delo. One su insistirale na prevenciji i na mogućnosti prevaspitavanja krivaca u uzorne građane. Mešovite teorije su, sa manje ili više uspeha, pokušavale da objedine mišljenja apsolutnih i relativnih teoretičara. Uporedo sa idejom stvaranja jedinstvenog polazišta, pristalice mešovitih teorija tražile su najmanji zajednički imenitelj međusobno suprotstavljenih relativnih teorija.²⁸

Poznavaoi krivičnog prava delili su apsolutne teorije na dve grupe: prva je insistirala na potrebi kazne u funkciji “izjednačenja i povraćaja” za neko delo; druga je poznata kao „teorija pravičnosti”. Situacija u teorijskom diskursu postala je veoma složena sa pojavom niza razlika u samim školama i pristupima. Disperzija gledišta unutar većih pristupa dostigla je neslućene razmere. Teorija “izjednačenja i povraćaja” počela se u razne pravce, od kojih su bitno mesto zauzimale teorije moralne odmazde, pravne odmazde i teorija kazne kao sredstva uspostavljanja navodne poremećene harmonije. Bilo je pravnika koji su stvorili teoriju odmazde istim zlom koje je krivac učinio, a postojali su i filozofski nastrojeni mislioci koji su kaznu doživljavali kao negaciju krivičnog

kušala, s jedne strane, da doprinese ozdravljenju i demokratizaciji našeg političkog života, a s druge da se, na međunarodnom idejnom planu, odupre agresiji fašizma, totalitarizma, diktature i nasilja u svetu.” Božidar S. Marković, *Izdavačka zadruga Politika i društvo*, Sociološki pregled, vol. XVIII, no. 3-4, Beograd 1984, 285.

27 Slobodan Jovanović, *O državi...*, 42-43.

28 Dušan Subotić, “Idea odmazde u kaznenom pravu. Kritička studija”, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, god. XII, knj. V, sv. 1, Beograd 1922, 1-13.

dela. Od filozofskog do teološkog diskursa bio je samo korak, učinjen oblikovanjem teorije pravičnosti. Teorija pravičnosti posmatrala je kaznu kao kategorički imperativ. Kazna je morala biti u srazmeri sa krivicom, a time se samo podražavala “božanska pravičnost” u naporu da se popravi božanski i pravni poredak. Tako su kazna i represija postale ciljno sredstvo osiguranja i održavanja pravnog poretka u državi.²⁹

Relativne teorije bile su podeljene na teorije opšte i specijalne prevencije. Opšta preventivna teorija pretpostavljala je da bi društveni poredak došao u opasnost ako bi krivična dela ostala bez posledica i da je pravna kazna jedini način da se potencijalni krivci uzdrže od svih vrsta zločina. Specijalna teorija prevencije zahtevala je zaštitu društva od ponovljenih zločina prestupnika i evoluirala je u nešto što se definisalo kao teorija prinude sa ciljem promene „protivpravne volje” pojedinca. Iz nje je nastala treća grupa relativnih teorija, čiji se zadatak sastojao u promeni te volje, odnosno “protivpravnog raspoloženja”. Deo teoretičara te škole smatrao je da se kaznom ispravlja “intelektualna šteta” nastala krivičnim delom, a drugi se fokusirao na vraćanje posrnutih pojedinaca u okvire društvenih i moralnih normi.³⁰

Sve škole kaznenog prava imale su zajednički nedostatak u odsustvu jasno definisanih psiholoških veza između zločina i kazne kroz istoriju. To je postalo polje sukoba između klasične i pozitivističke škole, koje su nastale početkom 20. veka. Klasična škola imala je gledište da je kažnjavanje krivca posledica toga što je on lično uzrok krivičnog dela. Za razliku od klasičara, pozitivisti su smatrali da je krivično delo simptom ili čak dokaz socijalne opasnosti ili antisocijalnog raspoloženja osuđenog. Glavna razlika između škola ostala je u shvatanju prirode kazne. Klasična doktrina govori o kazni i represiji kao o činu legitimne i legalne “odmazde”, a pozitivistička je kaznu tumačila kao ciljnu aktivnost pravosudnih organa da bi se navodno promenio “antisocijalni” stav sukobljenih sa zakonom. Bilo je i onih koji su negirali stavove obe škole, smatrajući da su jednostrane, jer je svaka odmazda u vidu kazne istovremeno imala i preventivnu tendenciju. Klasičari su sledili i unapređivali postavke apsolutnih, dok je pozitivna škola širila horizonte relativnih teorija. Za razliku od pristalica apsolutnih teorija, klasičari su prihvatili ideje prevencije, zastrašivanja, “popravljanja” ili držanja pojedinaca u uslovima koji će ih neutralisati ili onesposobiti za nanošenje zla društvenoj zajednici, ali su ih smatrali samo sporednim ciljevima. Ono što je za njih bilo sporedno, za pobornike pozitivnih teorijskih pristupa bio je gla-

29 Dušan Subotić, *n. d.*, 2.

30 *Isto*, 2-3.

vni cilj. Po merilima pozitivne škole, kazna je korisna samo onda ako zastrašuje, popravlja posrnule ili ih čini bezopasnim, a njeno opravdanje nalazilo se u zatvorenom krugu sopstvene nužnosti, ali i koristi kazne za održavanje poretka.³¹

Bio je to samo početak formiranja nepremostivih razlika u polazištima. Za klasičnu školu, pojam “odmazde” za krivično delo bio je samo polazna tačka u naporu pravosudnog sistema da posluži zaštiti i održanju pravnog poretka, iako drugim sredstvima od onih koje je podržavala pozitivna škola. Kazna, izrečena od suda, morala je posedovati izvestan stepen “kvantiteta” učinjenog zlodela da bi zadovoljila zahtev za “kvalitetom pravičnosti”. Represija u odredbama krivičnog zakonodavstva trebalo je da ostane i opstane kao sredstvo za kažnjavanje ispoljenog kriminaliteta. Ideje pozitivne škole polazile su od pitanja zašto nastaje kriminal. Smatralo se da je, po ugledu na matematički osmišljene zakone prirodnih nauka, moguće definisati uzroke nastanka kriminalnih radnji. Definisane su tri vrste uslova koje su navodno stvarale pogodno tle za kriminalne radnje: telesne osobine budućeg zločinca, fizički uslovi življenja i socijalni faktori. Ova podela uticala je na stvaranje pseudonaučnih, ali i naučnih grana kriminalistike, kao što su kriminalna antropologija i sociologija kriminala. Telesne karakteristike i socijalno okruženje trebalo je da zamene „volju krivca” na pijedestalu uzroka zločina. Neuspeh pozitivne škole da definiše karakteristike po kojima su se zločinci razlikovali od drugih ljudi, svedoči o naraslom strahu od priznavanja “normalnosti” zločina. Nedokazana predrasuda da je svaki zločinac nenormalna osoba odigrala je ipak pozitivnu ulogu u istoriji percepcije kriminaliteta i represije. Kriminal je uopšteno shvaćen kao simptom individualnih i društvenih patologija. Zločin je postao bolesna pojava koja se suzbijala sredstvima prevencije, a represija je trebalo da nestane iz krivičnih normi.³² Povezivanje klasičnog i pozitivnog stanovišta, sa izbegavanjem teorijskih krajnosti, postao je složen i neophodan zadatak za jačanje preventivne i represivne uloge države i njenih institucija.

Ulogu u tome odigrao je pokušaj psihološkog objašnjavanja značaja zločina i odnosa okrivljenog prema izvršenom delu i kazni. Smatralo se da postoje zakonitosti kojima se dinamika zločina pokoravala, ali je sociologija kriminala sa politikom države prema kriminalu tek trebalo da objasni pravila borbe protiv pojave koja se po automatizmu smatrala antisocijalnom karakteristikom. To gledište opravdavalno je postojanje kaznenog prava sa posebnim represivnim ciljem koji je postavljen

31 *Isto*, 2-5.

32 *Isto*, 5-6.

ne da bi kaznio krivično delo nego da bi izmenio navodnu volju zločinca za izvršenjem zločina, delikta i prestupa. Slaba tačka ove teorije odnosila se na klasifikaciju zločinaca. Svi zločinci delili su se u tri grupe: trenutne, stalne koji se mogu resocijalizovati i stalne koji se ne mogu vratiti u okvire poštovanja društvenih normi. Na osnovu podele, prema njima je trebalo primeniti tri konsekvence kažnjavanja: zastrašivanje, popravljavanje delikvenata i onemogućavanje zločinaca u vršenju novih krivičnih dela. Tako je otvoreno novo poglavlje u tumačenju represivnog, koje se od opštih slika pojedinih škola, baziranih na uopštenim predstavama, spustilo ka počiniocu inkriminiranih radnji, pokušavajući da ga podvede pod različite kategorije. Novi trendovi pokušali su da zločince dele prema motivu izvršenja krivične radnje. Obrazloženje se ticalo predstava da se na osnovu motiva daje mogućnost zakonodavnim i sudskim organima da kaznom direktno deluju na sam motiv zbog koga je učinjeno neko delo. Problem je bio što u to doba, krajem 19. veka, motiv još uvek nije bio naučno utvrđen niti se razumevanje motiva moglo podvrci opštim kriterijumskim obrascima. Potraga za zločincem, na teorijskom planu, završavala je u ćorsokaku istraživanja da li su psihofizički nedostaci predaka zločinca uticali na stvaranje zločina.³³

Uzrok svih rasprava bila je težnja da zakonodavci, na osnovu precizno stvorene slike kriminala, izvrše inovacije i reforme u zastarelom sistemu kaznenog prava. Bila je raširena zabluda pozitivističke škole da se kriminal rukovodi zakonima antropologije i statistike, što su pripadnici klasične škole osporavali. To su činili iz straha da ideja zločina, kao rezultat unapred danih odnosa na socijalnom i psihološkom planu, ne uništi ideju krivične odgovornosti pojedinca i time diskredituje pojam kazne u zakonodavstvu. Klasična škola nije poricala psihološke i sociološke uzroke koji stvaraju kriminal, ali im je poricala značaj prirodnog zakona, koji je navodno bezuslovno opredeljavao jedinku da pođe mimo zakona i prava. Traganje za uzrocima kriminala postepeno se prevodilo na teren prevencije iako je nastalo u okvirima preispitivanja uzroka nedovoljne efektivnosti kazni. Viđenje klasične škole zahtevalo je da se zakoni statistike i društvenih nauka jednostavno ne uzimaju u obzir kada je u pitanju pojava zločina kao takvog, već da kazna u vidu represije treba da vrši korektivni i preventivni zadatak.³⁴

Novo polje sukobljavanja otvoreno je kada je postalo jasno da su obe škole na različitim gledištima oko shvatanja pojmova krivice i kazne. To razmimoilaženje bilo je osnova iskustva raznih reformi u krivi-

33 *Isto*, 6-11.

34 *Isto*, 12-13.

čnom pravu prvih decenija 20. veka. Sociologija i antropologija kriminala insistirale su na determinističkom pristupu zločinu kao unapred određenom biopsihološkom fenomenu. Zato je adekvatno delovanje kazne, u očima pobornika tih škola, značilo odbacivanje ideja krivice i odmazde. Krivicu i odmazdu zamenili su pojmovi “antisocijalnog raspoloženja” i “socijalne opasnosti”. Kaznom se uticalo isključivo na htenje zločinca. Ali ni ovaj naizgled moderan pristup nije bio lišen slabosti i protivrečnosti. Ako je “socijalna opasnost” trebalo da zameni krivicu, otvaralo se novo, veoma osetljivo pitanje oko definisanja razlike između duševno poremećenih zločinaca i onih koji su bili psihički zdrave osobe. U krivičnom pravu, zasnovanom na ideji odmazde za zločin, duševna bolest bila je tretirana kao razlog za izricanje mere nadzora u posebnim ustanovama, a ne kazne. Novo krivično pravo, sa idejom “socijalne opasnosti”, ukidajući kaznu kao represiju postavilo je znak jednakosti između delovanja na svest psihički normalne osobe i onih koji to nisu bili. Deterministički pravac ipak je zadobio priznanje zbog ublažavanja dogmatizma klasične škole i insistiranja na većoj individualizaciji krivice. Škola odmazde, pod njihovim uticajem, počela je da vodi računa, u okviru maksimuma i minimuma izrečene kazne, o budućnosti krivca. Klasična škola rešila je i pitanje adekvatnog uticaja socijalnih faktora na kriminal ostavljajući sudiji da prema dejstvu tih faktora na kriminal jasnije odredi kaznu kao meru individualnog pristupa prema kriminalcu. Hipertrofirana upotreba pojma “socijalne opasnosti” mogla je dovesti i do neželjene posledice izricanja neodređenih presuda, čemu se klasična škola protivila. Bilo je i onih koji su pokušavali da ostvare ideju kompromisa između dve škole mišljenja. Ostavljali su mogućnost kaznama da služe u profilaktičke svrhe, ali dopuštajući da one ponegde treba da ustupe mesto merama zaštite u cilju boljeg služenja interesima prava. U praksi je to ostao samo spisak lepih želja. Ideja o zaštitnim merama uvedena je u srpsko krivično zakonodavstvo tek 1910. godine, a da time nije ukinuta ideja o kaznenom pravu represije za krivično delo. Tako je u samu praksu ušlo otvoreno i nerešeno pitanje šta se kažnjava: da li izvršilac krivičnog dela ili samo krivično delo kao takvo. Negacija represije osećala se u formulaciji da se kažnjava zbog samog krivičnog dela i da se kazna ne odnosi na krivca kao ličnost. Većina srpskih pravnika prihvatila je ideju kazne kao represije i odmazde upravo zbog toga što je energičan preventivni rad državnih organa zahtevao upotrebu autoriteta kao “oruđa straha” prema onome koji je kršio zakon. Opravdavali su to istorijskom činjenicom da zločini prizivaju reakciju u formi odmazde. Ostajalo je otvoreno pitanje kako utvrditi precizno individualizovanu količinu odmazde koja bi bila srazmerna krivici osuđenog. Suština ideje odmazde ležala je u odgovornosti svakog čoveka za ono što je učinio, a srpski kri-

vični zakonik potencirao je odgovornost insistirajući na odmeravanju onoga što zločinac “zaslužuje”. Raspravljalo se o tome šta se dobija vršenjem odmazde. Teorijski odgovor na ovo pitanje bio je neodređen i zasnivao se na ideji da “unutrašnji osećaj pravičnosti” odobrava, traži i vrši odmazdu nad počinocima krivičnog dela. Idealističko shvatanje da je osećaj pravičnosti osnova pravnog poretka svih država bilo je dovoljna pozadina za odbacivanje teorija da ne postoji pravičnost kao kategorija ili da nije dokazan nikakav značaj pravičnosti za krivično pravo.³⁵

Pojam odmazde nije u prvi mah podrazumevao pravo države da kazni nekoga. Tek je moderno shvatanje klasične škole pravo države na kažnjavanje podvelo pod pojam političkog zakonodavstva i pravnih gledišta. Prihvatilo se kao očigledno da je država sama sebi, bez objašnjenja na koji je to način izvela, prisvojila pravo i dužnost da vrši odmazdu u funkciji pravičnosti. To državno pravo proizlazilo je iz samog zločina tako da se počinilac moralno nije mogao žaliti na zlo koje je doživljavao na osnovu presude. Pravo represije shvaćeno je kao pravo dužnosti države da očuva svoj autoritet primenom odmazde. Ograničenost ove ideje bila je u premisi da je ostvarivanje pravičnosti podređeno autoritetu države radi zaštite pravnih dobara i društvenih interesa. Početkom 20. veka bilo je pomodno razmišljati da je suština istorijskog razvoja krivičnog prava vodila ka ukidanju odmazde. Zastupnici mišljenja nisu se libili da govore o krizi ili bankrotstvu krivičnog prava. Opšta kretanja posle Prvog svetskog rata shvaćena su kao opovrgavanje ideje o propasti krivičnog pravnog sistema. Razmišljalo se o teorijskim obrazloženjima prava na odmazdu. Odmazda se shvatala kao kategorija podređena održavanju pravnog poretka i autoriteta države, što se podrazumevalo pod floskulom da je ona u suštini “korisno primenjena pravičnost”. Tako je pobijano shvatanje socijalne antropologije da su odmazda i pravičnost osećaji privatne prirode, pošto je državnom autoritetu isključivo bilo stalo da pravičnost odmazde bude opšteprihvaćena kategorija u svim slojevima društva.³⁶

Odmeravanju kvaliteta pravičnosti trebalo je da posluži stav države da se sitna krivična dela ne moraju bezuslovno kažnjavati. Pitanje je ostalo otvoreno, tako da se dopuštalo zakonodavcu da prema svojoj volji odredi da li se svako krivično delo mora bezuslovno kažnjavati. Kategorije beznačajnih krivičnih dela nazivane su bagatelnim, a rimsko pravno nasleđe dopuštalo je odustajanje od gonjenja u takvim okolnostima. Nije rešena nedoumica da li je umesnije bagatelna krivična dela proglasiti za činove koji se neće kažnjavati ili ih treba ostaviti sa sankci-

35 *Isto*, 98-104.

36 *Isto*, 105-108.

jama, a da sudija u konkretnom slučaju odluči o kazni. Većina pravnika bila je uverena da se kazna mora izreći uvek ako krivično delo dovodi u pitanje očuvanje državnog autoriteta. Indirektno se došlo do stava koja vrsta pravičnosti državi najviše odgovara. Ispalo je da državne institucije podržavaju samo onu pravičnost koja se posredno ili neposredno oslanja na zaštitu autoriteta državne organizacije i samim tim ta pravičnost oglašena je za neophodnu i korisnu. Pravičnost karakteriše kažnjavanje protivpravnosti shvaćene kao kršenje odredbi pravnog poretka namenjenog zaštiti pravnih dobara i društvenih interesa. Korist i pravičnost bili su deo pomoćnog aparata za funkcionisanje kažnjavanja.³⁷

Preduslov za izricanje kazne uvek je bio krivično delo jer se zaštita državnog autoriteta nije mogla vršiti bez utvrđene protivpravne karakteristike nekog dela. Utvrđivanje protivpravnosti nije bilo dovoljno da po automatizmu dovede do izricanja kazne jer je državna struktura pravosudnog sistema kao dodatnu obavezujuću okolnost predviđala i krivičnost radnje. Osuđenik je trpeo kaznu samo zato što je svojom voljom izvršio ne samo protivpravni, nego i krivični delikt. Otvaralo se pitanje da li se kažnjava samo krivično delo ili protivpravnost počinjenog dela. Pristalice ideje odmazde u kaznenom pravu pojednostavile su problem ističući isključivo krivično delo, dok je protivpravnost, iako glavni uzrok osude, bila u drugom planu. Ideja protivpravnosti stvorena je kao pravni pojam unapred određenog karaktera. Svaki krivični zakon definisao je kažnjive radnje i unapred određivao uslove pod kojima se one moraju sankcionisati. Pitanje krivice bilo je činjenično pitanje, pošto je krivac mogao biti oslobođen ukoliko je neko delo učinio pod uticajem okolnosti ili neizbežnih nužnosti koje mu se ne mogu prebaciti. U praksi to je značilo da je za krivičnu odgovornost bilo neophodno da okrivljeni poseduje minimum umnih sposobnosti u procesu odlučivanja da li će izvršiti ili odustati od nekog krivičnog dela. Pravo odmazde zasnivalo se i na verovanju da je krivac mogao odustati od protivpravnog čina i da se pretnjom kazne i njenim izvršenjem uticalo na volju ljudi da odustanu od krivičnih dela. Pozitivistička škola upala je u protivrečnost kada je protivpravni akt svodila na biološke ili socijalne uzroke, a potom zahtevala da se kaznom deluje na ličnost počinioca da ne ponovi ili ne učini novo krivično delo. Neke klasične škole pošle su korak dalje smatrajući da pravo odmazde zavisi isključivo od ishoda počinjenog dela. Većina srpskih pravnika nije htela da prihvati ovu premisu smatrajući da se krivica može umanjiti ili povećati zavisno od "otpornosti" zločinca prema iskušenju ideje da se neko krivično delo izvrši. Početna faza krivičnog prava oslanjala se na taksativno nabrojanje krivičnih dela i una-

37 *Isto*, 109-110.

pred fiksirane kazne. Razvoj krivičnopravne prakse uticao je na sve složeniju sliku protivpravnih činova, posebno kada je stečena stručna svest o subjektivnosti svakog krivičnog dela. Priprema, pokušaj, saučesništvo, sticaj okolnosti, ponovljene krivične radnje pa i nužna odbrana, otežavajuće ili olakšavajuće okolnosti, postali su deo mehanizma znanja pravosudnih organa u obračunu sa raznim vidovima kriminala. Dolazilo je i do preteranog uprošćavanja uloge dopuštene represije u sistemu zaštite države i pojedinca. Pozitivisti su nastojali da sve odredbe krivičnih zakona, po mišljenju pristalica teorije odmazde, pogrešno svedu na opšti princip. Po tom principu, svaki čovek, opasan po društvo, morao je da se učini "bezopasnim" sve dok tu meru traže interesi socijalne zajednice. Svođenje svih krivičnopravnih normi na jedan opšteprihvaćen stav doveo bi do paradoksa nestajanja ciljno usmerenog pravosudnog sistema.³⁸ Svaki čovek, ocenjen kao potencijalna opasnost po interese društva, bio bi izložen nečemu što više ne bi bila kazna nego mera samozaštite sistema ne samo od činova koji se mogu podvesti pod kategoriju kriminala, već i od delikta mišljenja. Napredna ideja da kriminal nije samo posledica individualnih osobina neke osobe pretvorila se u pogodno oruđe za suzbijanje slobode mišljenja i delovanja. To je bio jedan od razloga što pozitivistička škola nije stekla veći broj pristalica, iako su njene ideje izgledale mnogo demokratičnije od šablonskih stavova klasičnih škola.

Jugoslovenski pravnici slagali su se sa mišljenjem klasične škole da se reforma zakonodavstva može uspešno izvesti na osnovu ideje odmazde za zločin uz doziranu tendenciju prevencije. Cilj generalne pravne zabrane nekog delikta bio je preventivan i pretpostavljalo se da će delovati na "ljudsku volju" odvracanjem od "kažnjivih dela". Kada je preventivni faktor zakazivao u svojoj ulozi, otvarao se prostor za kaznu kao odmazdu. Kazna je dejstvovala represivno vršeći ostvarenje pretnje koja nije uspela da deluje preventivno. Istovremeno delovanje prava odmazde kao kazne i prevencije svedočilo je o postojanju odnosa između represije i preventivnosti. Cilj reformi u zakonodavnom sistemu bio je jasno ograničavanje prostora delovanja kako represivne tako i preventivne tendencije. Definisavanje cilja krivičnog prava postalo je osnovno pitanje. Teorija i praksa upozoravale su da bi postavljanje prevencije za glavni cilj u krivičnom zakonu izmenilo oblik i kvalitet kažnjavanja. U tom slučaju, kazna kao preventiva izricala bi se u okolnostima kada bi postojala samo namera, dok bi vršenje krivičnog dela gubilo na važnosti kao kriterijum za presudu. Borba protiv izvršenog kriminala ne bi više imala onaj značaj koji je dobila u klasičnom pravu. Pravosuđe bi se na

38 *Isto*, 169-172.

šlo u situaciji da bude neefikasno i nesposobno u odmazdi za izvršeno krivično delo. Verovatnoća opasnosti po nešto ili po neku osobu postala bi osnovno merilo u politici kažnjavanja. Spor između pozitivista i klasične škole ponovo je dobio na jačini jer se ni jedna pozitivistička škola nije usudila da odbaci učinjeno krivično delo kao kriterijum kažnjavanja uprkos nelogičnosti opstajanja tog postulata u sistemu preventivnog kažnjavanja. Klasična škola sa pravom im je prebacivala da, ukoliko ostanu pri zahtevu za kažnjavanje krivičnih dela, može se isključivo govoriti o kazni kao represiji, sa većim ili manjim akcentom na prevenciji. Pristalice srednjeg puta našle su rešenje da se ideja prevencije može jasnije ispoljiti većim dijapazonom kazne i preciznijim određivanjem njenih veličina. Pozitivna škola otišla je u ekstremno zaključivanje kada je definisala da je bojazan od krivičnog dela dovoljna kategorija da se pristupi kažnjavanju. Od kažnjavanja se moglo odustati čak i posle izvršenja krivičnog dela ukoliko više ne bi postojala opasnost da se ono uradi. Sve je učinjeno sa namerom da se zaštiti lična sloboda pojedinca pred zakonom. Stav klasičara bio je da se lična sloboda ne može ugroziti objektivnim dokazivanjem nečije opasnosti, a ukazivali su i na nelogičnost primene prevencije na neko već izvršeno krivično delo.³⁹

Otvarao se i problem kako definisati razlog zbog koga bi pravosuđe intervenisalo u procesu dokazivanja krivice. Postojali su činovi koji nisu imali protivpravnu osnovu ali su ukazivali na antisocijalno raspoloženje osobe koja ih je vršila. Preventivna akcija govorila je o kazni kao meri sigurnosti da se neko delo ne izvrši. Značaj preventivne akcije bio je u njenom korišćenju protiv osoba kojima se nije mogla dokazati krivična odgovornost, a njihovo ponašanje davalo je povoda za sumnju da će pravni poredak biti povređen trenutno ili u budućnosti. Čak su i pristalice klasičnog prava smatrale da je u tom slučaju prevencija na mestu i poredili su je sa zaštitom od divljih životinja ili elementarnih nepogoda. Bilo je i onih koji su smatrali da pojam socijalne odgovornosti nije ekvivalentan za povredu pravnih normi kod kojih se može govoriti o stvarnoj krivičnoj odgovornosti. Tendencija odvajanja prevencije i represije bila je, paradoksalno, jedini način na koji su obe pravne teorije mogle opstati i dopunjavati se. One su mogle delovati samo u slučaju da ne budu izjednačene ili da ne dođe do prevlasti jedne tendencije nad drugom. Ove dve tendencije razlikovale su se i po stepenu obuhvatanja pravnog interesa društva. Za pravo odmazde bio je merodavan javni interes očuvanja državnog autoriteta, a samo posredno zaštita svih privatnih interesa. Za preventivno pravo zaštite bili su od značaja svi pravni interesi i sva pravna dobra, kako privatna tako i javna. Sektor posredne

39 *Isto*, 172-175.

zaštite svih privatnih interesa bio je i mesto susreta prava odmazde i prava prevencije. Bilo je savršeno jasno da se kaznom represije čuva državni autoritet, ali što je još bitnije da preventivna akcija države nije bila dovoljna za očuvanje autoriteta. Tako je neuspeh države da preventivno deluje izazivao represiju. Svest pravnikâ bila je dovoljno visoka da promišljeno relativizuje oba metoda borbe protiv zločina, pogotovu u okolnostima kada su se prevencija i represija primenjivale nezavisno i samostalno jedna od druge.⁴⁰

Konkretna pravna svest o represiji bila je povezana sa idejom o kaznenom pravu odmazde, koje je za njih bilo jednako represiji. Represija je posredno učestvovala u borbi protiv kriminala. Jedan od razloga održavanja represivnog prava ležao je u činjenici da se ono moglo koristiti i u preventivne svrhe, dok su preventivne metode, na teorijskom nivou, bile lišene karaktera odmazde. Uspeh pravnog sistema merio se kvalitetom podjednako dostignutog preventivnog i represivnog cilja. Čak i ovo gledište moglo se uspešno pobiti ukazivanjem na objektivnu individualnu opasnost zločinca ako je sam značaj krivičnih dela bio nedovoljan da utiče represivno i preventivno. Kažnjavanje u preventivnom zakonodavstvu bila je više mera kojom se ciljalo na zastrašivanje i prevaspitavanje, ali je ideja kazne kao ciljnog određenja izostala. Potrebno je naglasiti da borba protiv uzroka kriminala nikada nije bila predmet krivičnog prava već se ona definisala isključivo kao jedna od funkcija upravne državne vlasti. Primena krivičnog prava bila je samo jedna od komponenti pridodatih sudskoj vlasti u borbi protiv praktičnog kriminala. Uprkos priznanju potrebe reformisanja krivičnog prava, ostalo se na shvatanju da je represija neophodna za pravno održanje autoriteta države. Zločin, kazna i krivična odgovornost ostali su predmeti koje država nije htela da ispusti iz svojih ruku radi održanja minimuma sile neophodne za njen opstanak. Princip individualnog prilaza merama represije bio je jedini logičan način da se izbegnu kazne sa trajanjem nesrazmernim zločinu i da mere zaštite od prestupa ne postanu posebne kaznene mere. Obrt u smeru od zaštite do kazne desio se kada su se, tokom vremena, norme prvobitno zaštitnog karaktera, kao što su mera policijskog oduzimanja i uništavanja sredstava za vršenje nezakonitih radnji i zabrana obavljanja nekih aktivnosti, počele da se posmatraju kao vrsta kazne u krivičnom pravu. Sporedno krivično zakonodavstvo bilo je glavna oblast prodora preventivnih metoda. Ni jedna od pozitivističkih škola nije odustala od pojmova kao što su krivično delo i krivična odgovornost, iako su to bila dva ključna oslonca pristalica odmazde. U okvirima vršenja odmazde, klasične škole su i dalje tvrdile da kazna mo-

40 *Isto.*

ra biti proporcionalna krivičnom delu i da se mora pojedinačno odmeravati prema iskazanom asocijalnom stavu osuđenika.

Jugoslovenski pravni stručnjaci, u naporu da stvore što obuhvatnije zakonodavstvo, definisali su načelo da pravo odmazde treba zadržati, ali i prihvatiti preventivno pravo kao sredstvo za “sistemsku borbu” države protiv kriminala.⁴¹ Stvarno iskustvo sa represijom bilo je još složenije od teorijskih rasprava i pokazivalo je široku paletu upotreba, ali i zloupotreba institucija i organizacija u represivne svrhe.

Ljubomir Petrovic

THE UNDERSTANDING OF REPRESSION
IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS
AND SLOVENES 1918-1929.

Summary

Yugoslav legal scholars were in agreement that the state as an institution was to facilitate the protection of individual liberties, but also to limit the transgression of those liberties. The state was retaining its legitimacy even when acting against the legal norms. In commenting the necessity of state repression, legal scholars were divided along political lines. Those divisions were reflecting the shift in European legal thought in viewpoints on the meaning of repression. The majority of Yugoslav legal scholars accepted the concept of punishment as a form of repression and retribution, explaining it as an instrumentalisation of fear by the state authority towards the lawbreaking individual. They were also in accord regarding the unconditional punishment for the offenses questioning the state authority. Retribution for the crime or offense was to be conducted alongside with the set of preventive measures. The success of the legal system was evaluated through the equilibrium between the preventive and repressive goal in combating all sorts of criminality. However, the practice was quite remote from the theoretical conceptions on repression and punishment.

Key words: repression, Kingdom of Yugoslavia, punishment, legal system.

41 *Isto*, 176-181.

UDK 323.285:929(497.11)"1944"(093.2)
341.322.5(497.11)"1944"(093.2)
344.3(497.11)"1944"(093.2)

Srdan Cvetković

Institut za savremenu istoriju,
Beograd

“DIVLJA ČIŠĆENJA” U BEOGRADU 1944. Prilog istraživanju likvidacije klasnih i političkih neprijatelja revolucije*

Rezime: Rad se, na osnovu raspoloživih izvora i literature, bavi istraživanjem uslova i okolnosti pod kojim su se u Beogradu odvijala *divlja čišćenja* političkih i klasnih neprijatelja revolucije. Na osnovu izjava aktera, kao što je major OZN-e Milan Trešnjic, svedočenja najbližih, kao i arhivskih dokumenata – sudskih presuda, upisnika i registara Vojnog suda Beograd – može se sa velikom dozom sigurnosti pretpostaviti da su streljani bez legalnog sudskog postupka a da su samo za pojedina lica presude isfabrikovane kasnije. Na intenzitet represije u prvom naletu revolucionarnih snaga uticalo je i anarhično ratno okruženje, kao i momenat osvete (naročito među partizanima s onu strane Drine), ali je pre svega bila na delu *smišljena akcija eliminisanja političkih i klasnih neprijatelja* određena ideološko-političkim potrebama. Liste streljanih objavljivane su u početku gotovo istovremeno u svim gradovima i varošima (Užicu, Požarevcu, Jagodini, Kruševcu i dr.) a kasnije naglo prestaju javno da se oglašavaju što upućuje na to da je reč o planskoj akciji. Obznanjivanje ovih spiskova žrtava revolucionarnog terora imalo je pre svega *propagandno-psihološki funkciju* – da zastraši građane i potencijalne oponente nove vlasti. Koliko se u tome uspelo, svedoči strah koji se uvukao tih godina u politički i ekonomski slomljen građanski sloj i koji je potrajao sve do poslednje decenije XX veka.

Ključne reči: divlja čišćenja, OZNA, politički i klasni neprijatelji, represija u Srbiji.

Srbija i njeni gradovi, označeni od komunista kao centri kolaboracije, leglo “*buržoazije i narodnih neprijatelja*”, kao nosioci “*velikorskog hegemonizma*”, bili su u jesen 1944. posebno na meti revolucionarnih snaga. Sa “*rikom topova*”, koji su se primicali s juga, u Beogradu među stanovništvom mešala su se dvojaka osećanja – *strah i euforija*.

* Članak je deo rada na projektu Instituta za savremenu istoriju (*Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921-1991*, koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije (projekt br. 147039).

Euforiju zbog oslobođenja od naci-fašizma mutio je strah i podozrenje od uspostavljanja komunističkog režima. Strah je hranjen glasovima koji su pronosile izbeglice iz Ljiga, Valjeva, Čačka, Kraljeva i drugih mesta u Srbiji o komunističkim čistkama i streljanjima svakoga za koga se sumnjalo da je bio u bilo kakvoj saradnji sa Nemcima. Broj mesta za odlazak iz zemlje je bio ograničen i rezervisan pretežno za najbitnije eksponente antikomunističkih pokreta, a *poslednjim vozom* krenuo je sam Ljotić (12. oktobra 1944, a većina funkcionera pa i M. Nedić krenula još 6. oktobra 1944) dok su sovjetske trupe doprle do periferije već 8. oktobra.¹ Trijumfalni i harizmatični ulazak Josipa Broza Tita na belom konju posle 20. oktobra 1944. iz pravca srušenog Pančevačkog mosta u tek oslobođeni grad, okruženog svojim najbližim saradnicima, istovremeno je uneo zebnju u srca mnogih Beograđana.

Potvrdu o postojanju revolucionarnog nasilja, po oslobođenju Srbije i Beograda, nalazimo čak i kod vodećih aktera revolucije. Dedijer navodi pismo Tita P. Dapčeviću od 16. oktobra 1944.: „*Pošalji mi hitno preko B. Crkve za Vršac jednu od najboljih jakih brigada, eventualno Krajišku. Potrebno mi je da očistim Vršac od švapskih stanovnika.*”² U tom smislu interesantna je i polemika između M. Đilasa i V. Dedijera oko uloge u pomenutim događanjima. Đilas potvrđuje da je bilo vansudskih progona: „*Još pre našeg ulaska u Beograd mi smo ustanovili kriterijume po kojima će sledbenici Nedića i Ljotića biti ubijani na licu mesta. Ovo je već bilo objavljeno, iako se većina sledbenika Ljotića i Nedića povlačila sa Nemcima. Zsigurno među ubijenima bilo je i onih koje bi i najgori i najnepravedniji sud poštedeo.*” Međutim, odriče da su on i Ranković bili “*tvrda ruka*”, kako to tvrdi Dedijer, već da je sve konce vukao Tito, pitajući se i o najsitnijim pitanjima: “*..a Ranković je bio samo produžena ruka Titova, po potrebi, nekad stroga nekad blaga..*”, dok na drugom mestu dodaje da su masovna streljanja potrajala sve dok Tito u jesen 1945. godine nije povikao na jednom sastanku CK: „*Dosta više sa tim streljanjima, smrtna kazna više nema nikakvog efekta!*”³

-
- 1 Pričalo se da je u Užičkoj Požegi izbeglo skoro svo muško stanovništvo u okolne šume, plašeći se odmazde. U kafanama u Umci i Ripnju kraj Beograda mogle su se videti scene “*masovnog šišanja i brijanja četnika*”, nešto iz razočarenja zbog *kraljevog proglasa od 12. septembra*, a više iz razloga bezbednosti – ne bi li ostali neprimećeni u pokušaju da se sakriju u gradu ili da se dokopaju Bosne kuda se glavnina povlačila. Kasnije su im najveći problem predstavljali “*beli vratovi*”, na koje su partizanski oficiri na Sremskom frontu obraćali naročitu pažnju; TV-dokumenat *Crveno doba*; Uglješa Krstić, *Nepristajanje*, Beograd 1997, Audio-dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću*, London 1974. (u posedu autora).
 - 2 V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju druga Tita*, Beograd 1983, 145.
 - 3 V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Zagreb 1981,722; M. Đilas, *Vlast*, London 1983, 14.

Beograd, kao najvažniji centar srpske reakcije, u očima vodećih komunističkih, trebalo je s posebnom pažnjom očistiti od “*nenarodnih elemenata*”. Uspostavljanje narodne vlasti pratio je divlji obračun sa nosiocima kulturnog, političkog i javnog života okupirane Srbije ali i suparničkog pokreta otpora pobeđenog u građanskom ratu. “*Divlja čišćenja*” obavljana su u najvećoj tajnosti i pod okriljem noći, po pravilu bez pisanih tragova, tako da je danas gotovo nemoguće doći do širih i preciznih saznanja, čak i u slučaju da su arhivi odgovarajućih službi i institucija sasvim dostupni. Ne treba gubiti iz vida da se sve odvijalo u atmosferi još uvek nezavršenog rata, u vreme kada su se još mogle čuti topovske salve sa *Sremskog fronta*, udaljenog svega stotinak kilometara. Takođe se i među “*šumskima*” našao raznoliki svet koji nije poštovao partizansku disciplinu niti običaje ratovanja, vođen ličnim lukrativnim razlozima ili osvetom. Ono što danas znamo o ovom nasilju uglavnom se naslućuje iz izjava, svedočenja i memoara žrtava i savremenika, a ređe aktera, posebno onih glavnih, kao i iz ono malo dostupnih arhivskih dokumenata.

U tom smislu veoma je značajna **ispovest majora OZN-e Milana Trešnjića**, potonjeg generalnog konzula SFRJ u Štutgartu, čija je probuđena savest progovorila pre izvesnog vremena.⁴ Njegovo svedočenje kao učesnika omogućava nam da jasnije sagledamo atmosferu u kojoj je likvidirano nekoliko hiljada saradnika okupatora ali i nevinih građana. Kako kaže, predložen je za oficira OZN-e u prvoj brigadi Šeste ličke divizije, aprila 1944, pred desant na Drvar, od strane jednog od visokih oficira bezbednosti – Dragoslava Pešića. Pri oslobađanju Beograda, oktobra 1944, dobio je zadatak da zauzme zgradu XII kvarta Uprave grada Beograda na Dedinju i otpočne uspostavljanje narodne vlasti – prikupljanje podataka o držanju stanovništva u vreme okupacije, hapšenje saradnika okupatora i pripadnika zaostalih jedinica Nedićeve garde i žandarmerije. Štab savezne OZN-e nalazio se pri Vrhovnom štabu i istovremeno u štabu II korpusa smeštenom u *Maglajskoj ulici na Dedinju*, a kasnije je premešten u centar grada (tačnije na *ugao Zmaj Jovine i Simine*). Njime su u prvo vreme rukovali Đuro Stanković, Sreten Vulić, Srđan Grujić (svi iz Šeste ličke), Pavle Pekić, Moma Dugonjić i Dragoslav Pešić. Oni su primali oficire OZN-e iz 16 kvartova u Beogradu, koji su im dolazili na referisanje sa spiskovima pripadnika kvislinškog aparata i građana optuženih za saradnju sa okupatorom.

Ratnu psihologiju i mržnju oslobodilaca prema beogradskoj čaršiji delimično oslikava uspomena majora OZN-e Trešnjića: “*Zakleo sam se još kao skojevac, kad dođem u Beograd i upadnem u ove vile buržoa-*

4 M. Trešnjić, *Vreme razlaza*, Beograd 1988, str.7; *Krug*, br. 8, 1999. Intervju M. Trešnjića.

ske, ovih eksploatora, krvopija radničke klase i poštenih ljudi, da ću pronaći najluksuzniju vilu nekog buržuja, uskočiti u nju, potražiti najluksuzniji krevet i sa sve čizmama svojim partizanskim i ličkim blatom na njima – leći i prespavati”. U očima ličkih, kordunaških i krajiških partizana Beograd je bio fašističko gnezdo koje treba u potpunosti očistiti.

O emotivnom naboju oslobodilaca svedoči i Momčilo Dugalić, jedan od čelnika OZNE u jesen 1944: “Sećam se da sam, negde u početku rata, rekao sebi da, ako ostanem živ, moram da posetim Banjički logor. Oktobra 1944. došao sam na Trošarinu, tamo su tada bili pašnjaci sa ovčama, krenuo ka Banjici i prva soba na koju sam naišao bila je prepuna dokumenata pobijenih rodoljuba. Od ulaza do dna sobe više od jednog metra visoka gomila! Kako onda da ne hapsimo i ne sudimo zločincima.”⁵ Zloglasni oznaš iz XII kvarta (Dedinje–Senjak) Bata Živančević jednom prilikom se ispovedio Đorđu Laloviću, koga je više puta saslušavao i lično poznao: “Čoveku kojeg sam trebao da likvidiram stavio sam pištolj u usta. Molio je i kukao: ‘Sinko imam dva sina kaio što si ti!’ Ja sam opalio revolver i razneo mu glavu. Tada sam smatrao das sam učinio veliku stvar za partiju”.⁶

Apokaliptična osećanja, strah i očaj u atmosferi linča, kada se nije znalo šta donosi sutra, može se samo naslutiti iz sećanja pojedinih pripadnika građanske klase: “Čuješ ovo i ono ne možeš prosto da veruješ, osvrćeš se po komšiluku da vidiš koliko je upražnjenih mesta a ono sve popunjeno nekim fanatizovanim i dresiranim došljacima iz Crne Gore i Hercegovine. Oni se gorko obrušuju na tebe i ako si u slavu pobede i oslobođenja pronašao i obukao imalo svečanije odelo, otimaju ti i cepaju novine režeći: ‘Kuš reakcijo!’ Oni koje si do juče pomagao da ne umru od gladi, delio sa njima i poslednji tanjir kačamaka odjednom te prijavljuju da nisi išao na ovaj ili onaj miting.”⁷

Posebno je stradalo Dedinje, gde su i pre rata živeli najimućniji stanovnici Beograda. Dedinje je oslobađano “kuću po kuću” u sadejstvu sa Crvenom armijom, dok je sa Bežanijske kose delovala nemačka artiljerija. Odmah za oslobodiocima išla je OZN-a i “čistila” teren. Sa spiskovima u ruci ili bez njih, “komesarske trojke” su već od 19. oktobra počele da češljaju ovo elitno “buržoasko naselje”, koje je među prvima oslobođeno. Po oslobođenju zaveden je policijski čas od 18 do 6 časova ujutro. Novine su pozivale građane na saradnju i obračun sa kolaboracijom i fašizmom.⁸ Postojali su već spremljeni spiskovi, ali se radilo sva-

5 *Nedeljni Telegraf*, 17. X 2001, str. 25, Ispovest M. Dugalića.

6 *Svedočenje pilota u penziji Đorđa Lalovića dano autoru 09.03.2004.*

7 *Duga*, br. 2, 1991, str. 80, “Sudbina je dolazila u ponoć – Sećanje B. Jovanovića”.

8 *Naročito je uneo nemir među građane članak M. Ristića Smrt fašizmu sloboda narodu*, Borba X. 1944.

kodnevno na prikupljniju podataka i stvaranju kartoteke i dosijea. Saradnika i doušnika u tom poslu nije nedostajalo. “*Moja kancelarija je uvek bila puna naroda spremnog na saradnju*” – tvrdi major Trešnjić. B. Zec, komesar VIII crnogorske brigade, koja je sprovodila čišćenje u XIV kvartu (Čukarica), navodno je priznao pred polazak na Sremski front: “*S ponosom smo išli i borili se, pa kad smo ovde stigli građani su nas oduševljeno dočekali. Iste večeri donosili su nam prijave, davali adrese i imena i adrese izdajnika. Oni su nas sami vodili do tih izdajnika i četnika, kako su za njih govorili. Danas vidim mi smo njima verovali, prijavljene presuđivali i streljali. Mnogo ljudi je stradalo i ne mogu da prežalim što će ljaga pasti na VIII crnogorsku brigadu*”.⁹

Nakon prijave građana, organi OZN-e su privodili osumnjičene, a oficiri saslušavali i pravili njihov karton (dosije). Bilo je slučajeva kada su se pripadnici Nedićeve straže, saobraćajni policajci, rečna straža, žandarmi, poštari, vatrogasci i slična uniformisana lica sama predavala smatrajući da se nisu ogrešila o zakon i uprljali ruke u ratu. Većina njih koji se nisu povukli sa Nedićem i Dragim Jovanovićem takva je stvarno i bila. Suđenja su bila tajna i fiktivna. Sa svim kartonima dnevno (nekad i dva puta) odlazilo se u Maglajsku ulicu (Dedinje), gde su ljudi iz glavnog štaba OZN-e gledali spiskove, a njihova olovka najčešće ispisivala dve reči: “*Banjica*” ili “*streljati*”. Uglavnom ovo drugo, naročito ako su u pitanju bila uniformisana lica ili lica označena kao “*izraziti neprijatelj*”. Skinuti sa spiska nekog ko je u Maglajskoj određen za streljanje bilo je gotovo nemoguće.¹⁰ Prema rečima Slavka Popovića, koji je bio na čelu suda jednog od bataljona, za suđenje nekom licu bila je dovoljna i anonimna dojava. Posle toga lice bi bilo privedeno i proveravana dobijena informacija. U slučaju kad bi krivica bila utvrđena i ako bi taj bio osuđen na smrt, što po njemu nije bilo tako često, nuđeno mu je da odabere poslednju želju, a posle bi bio likvidiran. “*Poslednje želje su se kretale od cigarete do molbe za pomilovanje nekog od članova porodice*.”¹¹ Sa spiskovima iz Maglajske oficiri bi se vraćali u svoj kvart, predavali ih komandirima pratećih vodova, a ovi u toku noći vršili egzekucije u Lisičijem potoku, Banjičkoj livadi i drugde. OZN-a je vršila istražni postupak, ona je “*sudila*” i vršila egzekucije sve dok nakon više od mesec dana Aleksandar Ranković nije zatražio uvođenje redovnih sudova.

“*Plan je bio da se pobije što više saradnika okupatora i neprijatelja revolucije*” – svedoči Trešnjić. “*Od ljudi u uniformi, nijedan nije bio zlikovac i nije zaslužio metak u čelo, sve ih je trebalo preobući i poslati*

9 Svedočenje Boška Milanovića penzionera iz Beograda, 25. aprila 2005.

10 Oslobođanje Dedinja, *Krug* br. 8 1999, 64.

11 Svedočenje Slavka Popovića, *Nedeljni telegraf*, 17. oktobar 2001, 25.

u neku partizansku jedinicu na Sremski front, jer su svi bili voljni da se bore, svi bi rado otišli. Mnogi od njih bili su iskreni rodoljubi i umirali su sa rečima ‘Živeli oslobodioci Beograda’, ‘Živela oslobodilačka vojska’ kao na primer intelektualac i građanski političar Milan Komadina. Da su se sklonili dok ne prođe prvi talas, ja tvrdim životom da niko od njih ne bi dobio više od dve godine.”¹²

Trešnjićevu isповest o masovnim streljanjima u Beogradu potvrđuju izjave i svedočanstva savremenika, potomaka i rodbine žrtava. Čitave grupe ljudi u vreme oslobođenja streljane su zajedno. Navodimo samo neka svedočenja iz kojih se može naslutiti istina:

Sećanja akademika Dejana Medakovića ukazuju na način likvidacije dobrog dela Nedićeve administracije. Iako je deo nedićevaca prešao na stranu partizana formiravši pred oslobođenje antifašistički komitet i stupivši u kontakt s Prvom armijom, ili se pak dobrovoljno predao smatrajući da se držao časno u ratu, to ih nije spasilo surove kazne. Najpre su zvanično (preko radija i štampe) pozvani svi neokaljani čuvari javnog reda i mira da se vrate na svoj posao. Tako se javilo verujući u dobre namere novih vlasti više stotina žandarma (mahom “ličke sirotinje”), pisara, daktilografa i drugih. Međutim svi su oni sabrani, bez odabira i selekcije, u veliku kasarnu garde na Dedinju, poskidani (ostali samo u donjem vešu) i streljani. Po njegovim rečima samo petorica su uspela da pobjegnu, “a dvojica begunaca su dolazila kod mene u Muzej Kneza Pavla, gde sam od 1. marta 1942. godine radio kao kustos da mi pričaju o streljanjima”. Streljanja su vršena bez suđenja i osude, a sami spiskovi su na brzinu pravljeni među onima koji su pali u ovu klopku.¹³

Prema svedočenju arhitekta Mihaila Živadinovića u toj grupi je stradao i njegov ujak Voja Pavlović, koji je bio jedan sitan činovnik nedićeve administracije i dobrovoljno se prijavio verujući u svoju bezgrešnost. Žena žandarma Milana Momčilovića dobila je i zvaničnu potvrdu od javnog tužioca da je njen muž streljan sa ovom grupom kao “narodni neprijatelj” nakon što se javio na posao. Nekadašnji oficir OZN-e, A. Garotić, svedoči da su na ulazu u Kalemegdan (kod spomenika Mokranjcu) zakopani leševi oko 30 saobraćajnih policajca iz policijske stanice kod stepenica (ispod Francuske ambasade), koji su tu streljani po oslobođenju Beograda. Pre streljanja su bili skinuti, vezani žicom i oduzeti su im lični predmeti.¹⁴ M. Trešnjić navodi slučaj *saobraćajnog poli-*

12 Oslobođanje Dedinja, *Krug* br. 8, 1999, 64.

13 D. Medaković, *Efemeris II*, Beograd, 283; Lj. Tešić, *Glas javnosti*, 7. decembar 2003, feljton *Crveni uragan nad Beogradom*; M. Rajić izveštava da je Dika, jedan od oficira koji je izvršavao streljanja ovih lica kasnije postao major i komandant zavodske milicije u KPD S. Mitrovica. M. Rajić, *n. d.*, 262.

14 *Svedočenje Ermolaev Mihaila iz Beograda*, februar 2005.

cajca Poznića, koji se, pošto je slučajem preživio streljanje na Banjici, ponovo prijavio vlastima ubeđen da je bio greškom osuđen, no ipak je likvidiran, po Trešnjicevim rečima kako ne bi mogao da priča šta se dešava sa pripadnicima bivšeg aparata. “*Godinu dana posle oslobođenja zemlje shvatio sam kakve smo greške činili. Desetine i stotine potpuno nevinih ljudi koji nisu znali da na vreme skinu i zbace uniforme, progutala je narodna revolucija. Svi uniformisani policajci svrstani su u red zloglasne Specijalne policije. Takozvani elitni deo policijskog aparata manje je stradao. Tako je greh manjine platila većina i to po nekim čudnim zakonima zlehude ljudske sudbine.*”¹⁵ Organ Jugoslovenskog nacionalnog radničkog pokreta *Polet* objavio je da je 20. oktobra 1944. streljano više od 20 “*izdajnika radničkog interesa i saradnika NARAP-a*” među kojima su Petar Anđelković, predsednik sindikata obalskih radnika, M. Kaljević – obućar, referent Radničke komore i mnogi dugi. U Kumodražskoj ulici likvidiran je u svom stanu Luka Midžić – limar pred očima žene i dece.¹⁶

Prema pisanju bivšeg oficira kraljevske vojske K. Aćina, krajem 1944. i oficiri kraljevskog vazduhoplovstva pozvani su da se jave na dužnost u Komandu vazduhoplovstva u Zemunu. Veliki broj pilota je prebačen odatle na pomoćni aerodrom Lisičiji jarak, gde su saslušavani i streljani u blizini sela Jabuke (kod Pančeva).¹⁷ Nićifor Stojanović, iz Lozovika, najpre bio konjički poručnik JV, 1941. biva zarobljen od Nemaca u Aprilskom ratu i odveden u logor Osnabrik odakle je pušten krajem 1942, kada se vratio Beograd. Jedno vreme je bio aktivan u SDS oderedima Nedića i SDK Ljotića, da bi na kratko 1944. pristupio Kolašinskom odredu JVO. Polovinom 1944. dolazi u Beograd, gde će u miru sačekati oslobođenje. Uhapšen je u svom stanu (Zrinska, tj. Frankopanova) odmah po oslobođenju, 20. oktobra, i streljan početkom novembra 1944. na Banjici. Njegov sin Dimitrije od svega desetak godina odlazio je svaki dan od 9. do 15. novembra na Banjicu da sluša prozivke onih koji su streljani kao kolaboracionisti. Dnevno je čitano između pedeset i sto lica. Posle nekoliko dana pročitano je i ime njegovog oca. Ove prozivke su intenzivno potrajale do polovine decembra 1944. Na sličan način završio je major jugoslovenske vojske J. Hudina, koji se kao profesionalni vojnik i pravnik uposlio u nedićevoj žandarmeriji. Čiste savesti sače-

15 *Svedočenje arhitekta Mihaila – Miše Živadinovića*, I 2005; M. Trešnjić, *Vreme razlaza*, Beograd 1988, 8–9; *Izveštaj javnog tužioca br. 179/49*, u posedu Jagode Momčilović (fotokopija u posedu autora); *Svedočenje bivšeg oficira Ozne Aleksandra Garotića iz Beograda*.

16 *Polet*, godina IV, br. 113, 2; M. Rajić, *Srpski pakao u komunističkoj Jugoslaviji*, Beograd 1991, 30.

17 K. Aćin, *Spomenica palih Srba vazduhoplovaca 1941-1945*, Vašington 1975, 262.

kao je oficire OZN-e 21. oktobra 1944. u svom stanu na Čuburi, uveren u svoju ispravnost i moralno držanje. Porodica ga nikad više nije videla. Boško Jokić, pravnik po struci, na službi u ministarstvu unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije u Beogradu, sin Koste, ađutanta kralja Petra I Karađorđevića (na čijoj je sahrani kralj lično prisustvovao), poslednji put se javio kući za slavu 24. novembra 1944, posle čega je uhapšen i zauvek nestao. Isto se desilo i žandarmu sa Dorćola (Đ. Đakovića 7) Radomiru Vasoviću, koga je porodica poslednji put videla na dan oslobođenja Beograda, kada je odveden od pripadnika NOV.¹⁸ Dragoljub Đurić i M. Šumonja, sanitetski potporučnici četvrte klase, zajedno sa još 15 vojnih lica koja su rat provela u Prvom unutrašnjem odeljenju Vojne bolnice (kod Treće gimnazije) kao nemački zarobljenici, po oslobođenju 22. X 1944, pod izgovorom da nisu predali uniformu, privedeni su u IX kvart (Vojvode Milenka 40) na ispitivanje, odakle su posle tri dana odvedeni u nepoznatom pravcu.¹⁹ Kraljevski oficiri, povratnici iz nemačkih logora, izazivali su takođe veliko podozrenje novih vlasti, mnogi su bili uhapšeni i optuženi za špijunažu ili kolaboraciju u logoru a potom i streljani. Pavle Milošević, član JURAO, sa još 11 logoraša iz Mathauzena, mahom oficira JVO, uhapšen je polovinom jula 1945. prilikom repatrijacije u Kranjskoj Gori i isleđivan od majora Sime Dubajića. Zatim su svi poslani u Beograd, držani i mučeni u zatvoru OZN-e na Kosančićevom vencu pod optužbom zasnovanoj na iskazima Ljube Zečevića (kasnije direktora RTB) i još dvojice robijaša – komuniste da su u logoru denuncirali i ubijali logoraše komuniste u tamošnjoj bolnici – benzin injekcijama. Većina njih osuđena je na znatne vremenske kazne, dok je Sava Božović, pripadnik DM i logoraš iz Mathauzena, izveden pred Okružni sud u Šapcu i streljan zbog izdaje 1945. godine. U kuću bivšeg konzula Ljubomira Bojovića u ulici Đ. Daničića, čiji je sin Dragan poginuo kao oficir JVO ostavivši ženu i dete, upala je posle 20. oktobra 1944. naoružana grupa, ubila ga, a njegovo telo bacila na ulicu, koje su tek u toku noći sklonili građani. Čeda Milošević, kapetan JVO, polovinom maja 1945. uhapšen je i danima do besvesti mučen u jednoj privatnoj vili na Dedinju (Bulevar mira br. 20), gde mu je iznuđivano pružanje da bi na kraju bio osuđen na 15 godina robije. Čak je i dvorski kućepazitelj

-
- 18 *Svedočenje Dimitrija Stojanovića* penzionera iz Beograda, novembar 2006; *Svedočenje rođaka J. Hudine Dimitrija Stanojevića*, *Glas javnosti*, 8. decembar 2003; *Svedočenje Jasne Simonović-Zagorac* iz Beograda, *Ilustrovana politika*, br. 2505, 20. januar 2007; *Svedočenje Dragane Vasović iz Beograda 1. II 2007; Presuda OKS Beograd o razvodu braka od 27. novembra 1947. (u posedu autora)*.
- 19 *Svedočenje Slobodana Đurića iz Beograda* dano autoru 29. januar 2006, *Politika* 13. oktobar 2005.

Belog dvora na Dedinju još iz vremena kad su tamo boravili srpski kraljevi, Nikola Đorđević, iako star i iznemogao uhapšen već prvih dana oslobođenja, i nakon što je držan u različitim apsanama u Beogradu ubrzo streljan kao narodni neprijatelj.²⁰

Prema kazivanju Zorana Markovića i Radisava Poledice iz Beograda, Josif Vulović, M. Vojinović, Joksić i učitelj Jerotijević odvedeni su iz Željezničke kolonije u Košutnjak sa *grupom od 19 ljudi*. Sprovedeni su najpre u sedište XII kvarta na uglu današnjih ulica Bulevar mira i Mladena Stojanovića na Senjaku. Egzekuciju su vršili likvidatori iz Osme crnogorske brigade. Većina ljudi koji su u to vreme uhapšeni odvođena je u Banjički logor i streljana u Jajincima, gde su u vreme rata Nemci streljali taoce. Druge grupe odvođene su u pravcu Lisičijeg potoka, gde su takođe likvidirane.²¹ Jovan Jovanović, poreklom iz Seča Reke kod Kosjerića, vlasnik bifea u ulici Milovana Milovanovića u Beogradu, posle hapšenja od strane OZN-e 20. oktobra 1944. zauvek je nestao. U toku jedne racije na Senjaku uhapšeni su krajem oktobra 1944. dr Milorad Ivanić – novinar i direktor “Centrale za humor”, Slavko Popadić – vlasnik bombonjere i fabrike čokolade, Mile “Oplenac” – vlasnik kafane s roštiljem i Mika Veselinović – industrijalac, vlasnik metalske fabrike. Sa Senjaka je odvedeno u to vreme još 30–40 ljudi. Svi su likvidirani i pokopani između današnje kafane “Grafičar” i manastira Vavedenje.²²

Žitelji *Željezničke kolonije* pamte da je predsednik narodnog odbora Aziz Sultanović od 17. oktobra do 5. novembra 1944. odveo u nepovrat ugledne *trgovce i fabrikante* iz tog kraja: D. Vojinovića, J. Zumbulović, M. Stojanovića, V. Didića, S. Božića, S. Lazarevića, D. Živanovića, D. Đorđevića, B. Jerotijevića, P. Marcikića, B. Stojanovića i D. Stevanovića. Kada se gospođa B. Zumbulović, žena Josipova, nekako probila do M. Pijade ovaj joj je odgovorio: “*Šta ćete drugarice, svaka revolucija guta svoju najbolju decu!*”²³

Prva hapšenja na Čukarici i sprovođenja u zatvor XIV kvarta u Radničkoj ulici počela su već u toku noći 20. oktobra 1944. Ovaj rejon bio je u zoni odgovornosti VIII crnogorske brigade, čiji je komesar bio

20 Privatna arhiva dr Pavla Miloševića, *Hapšenje pripadnika DM prilikom repatrijacije u Jugoslaviju iz Mathauzena*; Č. Milošević, *Zakasneli raport*, Beograd 1996; M. Rajić, *Srpski pakao u komunističkoj Jugoslaviji*, Beograd 1991, 29.

21 Privatna arhiva advokata Prijezde Popovića, *Iz lične arhive likvidiranih bez presude i utvrđivanja krivice, Iskaz Radisava Poledice i Zorana Markovića, Velisava Vulovića* 7, Beograd.

22 Privatna arhiva advokata Prijezde Popovića, *Iskaz Velimira Popovića, Petra Mrkonjića* 7, Beograd; *Svedočenje Jovanović Miodraga iz Užica* dano autoru, januar 2007.

23 M. Lopušina, *n. d.*, 53.

Božidar Zec, dok se kao islednik OZN-e pominje Milutinović. Prema jednom iskazu, Antonije Milanović, učitelj u Kusatku, diplomirani horovođa (hor crkve Svetog Đorđa na Banovom Brdu), violinist i glumac, uhapšen je krajem oktobra 1944. zajedno sa B. Savkovićem – studentom glume, sinom advokata Savkovića, R. Pavlovićem – studentom glume, J. Viktorovićem – dvorskim apotekarom (naslednikom preko supruge bogatstva Matije Bana), Mijatom Lučićem – gardijskim majorom, Dušanom Ilićem – glumcem i doktorom M. Stefanovićem iz Radničke ulice, koji je optužen za previjanje nemačkih vojnika u vreme borbi za Beograd. Svi su likvidirani sa još nekoliko desetina građana sa Banovog Brda i Senjaka. Među prvima su uhapšeni i streljani Raka kafedžija, čija je kafana u Radničkoj ulici navodno bila zborna mesto ravnogoraca, opštinski pisari T. Stojković i M. Vojinović i bivši oficir jugoslovenske vojske, solunac M. Lučić (kome je i ćerka zatvarana). Milana Đurđića, trgovca iz Požeške ulice (Banovo Brdo), pronašao je mrtvog dr G. Vukčević u Košutnjaku tako što je video da jedna ruka viri iz zemlje. Malo je otkopao, gurnuo leš i prepoznao Đurđića, ali ga je ponovo zakopao bojeći se represalija.²⁴ Miloša Pavlovića, po pričanju njegove sestričine Jelene Anđelić-Lazić, odvela je patrola OZN-e iz njegove vile u Rakovici zajedno sa ženom Irenom i nekoliko desetina lica. Videla ga je nakratko ispred zatvora u podrumu fabrike “*Rakovica*”, potom su odvođeni negde prema Kijevu. Vezani su žicom, streljani i zakopani u “Markovoj šumi” ispod Belog dvora u blizini Košutnjaka. Jelenina majka je to saznala i otišla na lice mesta, više puta bezuspešno pokušavajući da otkopa leš svoga brata.²⁵

U oslobođenom Beogradu s obzirom na velik broj uhapšenih ubrzo je ponestalo **zatvorskih kapaciteta**. Osim u prepunoj “*Glavnjači*” (na mestu današnjeg PMF-a), usled nedostatka prostora OZN-a je uhapšene držala i saslušavala po podrumima raznih zgrada i vila: u *Upravi grada* (ugao Obilićevog i Topličinog venca), *Zmaj Jovinoj ulici*, *Krsmanovićevoj zgradi u Šafarikovoj ulici*, *Čika Ljubinoj*, *Baba Višnjinoj*, *Đušinoj*, *Vladete Kovačevića* na Senjaku (danas ART televizija), *podrumima fabrike “Rakovica”*, i drugim ulicama širom grada. Saslušanja su vršena i u privatnim stanovima, dok su ćelije pravljene od podrumskih prostorija, tavana i devojačkih soba. Takvih mesta je prema svedocima u svakoj od beogradske opština bilo više desetina.

Egzekucija narodnih neprijatelja (po izjavi Trešnjića, ali i drugih svedoka) vršena je uglavnom noću i u potaji na više mesta širom grada.

24 *Svedočenje Boška Milanovića*, penzionera iz Beograda, dano autoru 20. aprila 2006; Privatna arhiva advokata Prijezde Popovića, *Iskaz dr G. Vukčevića, direktora centra za TBC “Rifat Burdžević”*, Beograd.

25 Isto, *Iskaz profesora Jelene Anđelić-Lazić*, Beograd, Miročka 5.

Kao najveća stratišta pominju se:²⁶ *Ambasada Turske* – gde su streljana pretežno uniformisana lica; *Belimarkovićevo voćnjak* (gde su iskorišćene nemačke benzinske jame, a potom su rake kopali zarobljenici, pretežno Italijani); *Banjička šuma*; *Košutnjak (oko nemačkog groblja)*, *Lisičiji potok* – možda najveće od svih, na mestu gde je nekad bio majdan za vađenje granita; *kod stadiona “Grafičara” (Senjak)*; *Park Manjež*; *Park Tašmajdan*; *kod hale Pionir*; *Nebojša kula*; *Veliko ratno ostrvo*; *naselje Braća Jerković*, *Ada Ciganlija*; *stadion “FK Obilić”*; *Rakovica*; *letnja pozornica Topčider*; *Jajinci*, *Željeznička kolonija*, *Šarena ćuprija*, *teren ispod Avale* i druga. Korišteni su ponegde i nemački odbrambeni rovovi kao masovne grobnice. Prema priči starijih Beograđana, još dugo su se posle ovih tragičnih meseci mogli videti ljudi sa ašovima koji su prekopavali Lisičiji potok u potrazi za grobovima svojih najbližih.

O ovome Momčilo Stanojević iz Šapca, koji je kao robijaš učestvovao u uklanjanju žrtava, kaže: “*Zarobljenici su svakodnevno izlazili da nešto rade. Mene je odmah po dolasku nekoliko dana uzastopce zapadalo da idem sa grupom duž desne obale Save, oko Makiša i kamare leševa sturujem u vodu. Ja sam odvlačeći ih bliže matici da ih odnese mislio da su to Nemci napravili, međutim ubrzo me šofer razuverio: ‘Sve su to Beograđani, momče. Ovi su ih pobili u oktobru!’*”.²⁷ Slično iskustvo imao je i Stanko Košarić, ćurčijski šegrt rodod iz Požarevca, koji je uhapšen 22. X 1944. na Slaviji i određen u radni bataljon, na Banjicu, da “sahanjuje one koje Nemci nisu pokopali a dovoženi su iz raznih delova grada”. “*Međutim mene je bunilo to što se svake noći u logoru mnogo puca. Jednom dok smo radili izdvojeno, rođeni Beograđanin Miroslav Marković procedi: ‘Ovo su ti sve Beograđani. Ubrzano ih, svake noći, bez ikakvog suđenja likvidiraju!’*”. Potom je raspoređen kao čuvar u Komandu grada (Obilićevo venac) gde je pazio na dvadesetak ćelija sa devojkama, koje su “*svake noći nekud odvođene*”. Tu je prepoznao i svoju prvu beogradsku ljubav, kći njegovog gazde ćurčije, koja mu se sa suzama poverila da je primoravaju na prostituciju: “*Moram Stane, oca su mi uhapsili, bio je na nekom spisku darodavaca Demokratskoj stranci. Ne znam šta će biti s njim ne smem da zabrljam*”. Više je nije video.²⁸

Zajedno sa OZN-om na ovom poslu u početku radio je i NKVD, koji je svoju pažnju usmerio na hvatanje najvažnijih ličnosti u okupatorskoj obaveštajnoj službi i obaveštajnoj službi Draže Mihailovića (kao što je hapšenje šefa obaveštajne službe Avalskog korpusa). Prema proceni

26 *Lokacije na kojima su vršena masovna ubistva 1944*. Privatna arhiva advokata Prijezde Popovića.

27 “Sudbina je dolazila u ponoć”, *Duga*, br. 2 1991, 79.

28 “Sudbina je dolazila u ponoć”, *isto*, br.2 1991, 78.

oficira OZN-e majora Trešnjića, aktivnog učesnika, u “divljem čišćenju”, reč je o blizu 10.000 streljanih lica samo u Beogradu, od kojih je velik broj zaista nevin i kojima je OZN-a u ovom periodu bila i “sudija i tužilac”. Intenzitet represije je naročito povećan nakon *diverzije kod Šarene ćuprije* novembra 1944, u kojoj su ubijena petorica pripadnika službe bezbednosti.²⁹

Jedan od načina na koji su se mogli “iskupiti gresi” bio je odlazak na Sremski front, koji je u nekim slučajevima bio utešna nagrada i način da se izbegne revolucionarni sud. Isto tako to je bio indirektan put da se novi režim oslobodi onih koji ga nisu “mirisali”. Nakon prisilne mobilizacije i dvodnevne obuke omladina, uglavnom iz Srbije, se u oskudnoj opremi i slabo naoružana našla u jurišu u prvim redovima, kao topovsko meso. Na taj način više hiljada mladih ljudi (između 10 i 30 hiljada), dobrim delom iz građanskih porodica, nije imalo veće šanse da se vrati sa fronta.³⁰

Ko je uspeo da preživi tih prvih meseci, kasnije bi bio osuđen na robiju, ali bi mu glava ostala na ramenima. Da je tako, svedoči *slučaj Milivoja Jovanovića*, načelnika odeljenja Specijalne policije u Beogradu i čoveka koji je kategorisao zarobljenike u logoru na Banjici. Posle hapšenja decembra 1944. osuđen je na samo nekoliko godina robije, a potom se i sam zaposlio u policiji.³¹ Sličan je slučaj i tzv. “zagrebačkog Bečarevića” Sava Šapinca, koji je prošao sa nekoliko godina robije, kao i Dragog Stojadinovića, direktora “Novog Vremena”, za koje je malo verovatno da bi izbegli smrt da su uhvaćeni oktobra 1944. Taj prvi udarni talas represije potrajao je do kraja novembra 1944, kada je posle govora A. Rankovića *čvrsta ruka* prema neprijateljima naroda i države nastavila da deluje kroz rad vojnih i narodnih sudova, koji su, budući ideologizovani i u rukama partije, postali novo oruđe obračunu sa političkim i klasnim neprijateljem. Opšta *amnestija od 21. novembra 1944.* imala je samo propagandni karakter, pre svega za svetsku javnost, o čemu svedoči i jedan dopis V. Ribnikara Titu: „Potrebno je da se svet uveri da se po amnestiji i postupa. Potrebno je da OZN-a pusti iz zatvora izvestan

29 Kasnije je u ovom poslu naročit značaj imalo hvatanje Dragomira-Dragog Jovanovića, bivšeg upravnika grada i šefa Srpske državne bezbednosti. Ovaj profesionalni policajac bio je osuđen na smrt streljanjem, ali je navodno po naređenju A. Rankovića izvučen pre streljanja iz zatvora na Adi Ciganliji, pa je isledniku OZN-e, potpukovniku M. Novakoviću otkrio aktivnosti svih okupacionih službi i čitavu agenturnu mrežu. *Krug*, br. 8, 1999, *Intervju Milana Trešnjića*.

30 “Ako je obuke uopšte i bilo, trajala je dan-dva, pa su odmah upućivani u borbu.” U. Krstić, *Nepristajanje*, Beograd, 2001; *Svedočenje Ljubinka Jovičića, penzionera iz Beograda*, novembar 2004.

31 Svedočenje majora OZN-e M. Trešnjića, Oslobođanje Dedinja, *Krug*, 1999, br. 8, 65.

broj uhapšenih koje amnestija obuhvata. I to da pusti odmah, bez odlaganja da ne bi neprijatelji mogli da tvrde kako mi donosimo zakone na papiru i iz demagoških razloga.”³²

U blizini sedišta OZN-e (Zmaj Jovina 21), u Francuskoj 5, radio je “*punom parom*” preko Vojni sud, dok se centrala OZN-e za Beograd nalazila na Obilićevom vencu br. 48 (studentska menza *Tri kostura*). Suđenja uhapšenim i izvedenim pred *Vojni sud Prvog korpusa* bila su čista formalnost i farsa. Uglavnom su, bez obzira na stepen krivice, osuđivani na smrt, a za većinu slučajeva nedostaju bilo kakvi zapisnici sa sudskog procesa.³³ Zanimljivo je svedočenje advokata Dušana Maksimovića, aktera i čoveka dobro upoznatog sa tadašnjom sudskom praksom: “*Ljude su jednostavno pokupili i streljali, a sve ostalo je naknadno izmišljeno. Uostalom, tek naknadno je proglašen Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države, koji je predviđao kažnjavanje za dela koja su izvršena pre stupanja na snagu ovog zakona, pa čak i koja nikada ranije nisu bila opisana kao krivična dela*”.³⁴ O ovoj pojavi ima traga i dokumentima OZN-e. U jednom dopisu OZN-e za Hrvatsku iz januara 1945. stoji: “*Za jedan deo likvidiranih zatraženo je od naših sudova da se izrade presude u svrhu objavljivanja, što je i učinjeno*”, a u drugom se otvoreno kaže da je od 102 streljana “*većina likvidirana bez suda*”.³⁵ To potvrđuju i mnogi delovodni brojevi na presudama Vojnog suda u Beogradu koji su datirani na 1945. godinu, dok su žrtve streljane još novembra 1944.³⁶ Većini streljanih u ovo vreme kasnije su iskonstruisane i napisane optužnice i presude, koje ni oni niti njihove porodice nikada nisu videli, niti je legalan postupak pred sudom sproveden. Optužnice su šture i stereotipne: “*Nedićev saradnik*”, “*služio okupatoru*”, “*pozivao narod u borbu protiv NOP-a*” itd. Mnogi koji su pomagali otpor protiv Nemaca, ukoliko je taj otpor išao preko nacionalnog pokreta Jugoslovenske vojske u otadžbini ili koji su spasavali simpatizere partizana ili četničkog pokreta, optuženi su zbog veza sa Nemcima i zamenom teza predstavljani kao

32 “*I Engliži su primili amnestiju vrlo dobro. Juče ujutro probudili su me telefonom i čestitali mi. Za njih je amnestija senzacionalna stvar i Harison mi kaže da će u savezničkoj javnosti izazvati najbolji utisak.*” Arhiv J. B. Tita, Fond KMJ II-5b/13; *Pismo V. Ribnikara J. B. Titu od 23. novembra 1944.*

33 AJ, DK-110, *Popis optužnica i presuda.*

34 D. Medaković, *Efemeris III*, Beograd 1997, 60; Advokat D. Maksimović, koji je branio Mihajla Kocića, jednog od optuženih u procesu članovima *Nacionalno revolucionarne omladine (NRO)* 15-18. maja 1946, ispričao je ovo akademiku Medakoviću prvih meseci posle rata.

35 *Partizanski i komunistički zločini u Hrvatskoj 1944-1946, Dokumenti*, SlavonSKI brod 2005, 55. i 57.

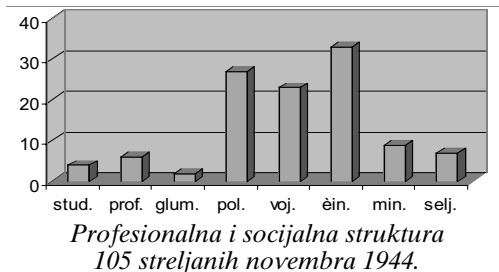
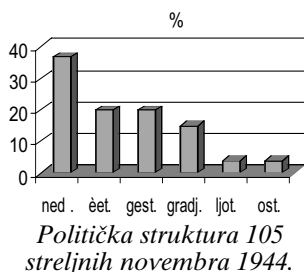
36 AVII, *Upisnik Vojnog suda Beograd 1945.*

ljudi koji su denuncirali patriote (npr. prof. Branko Popović). Nisu dobro prošle ni javne ličnosti koje su gledale svoj posao – glumci, muzičari i slični jer je i njihovo ponašanje tretirano kao svojevrсна kolaboracija. Liste streljanih objavljuvane su u početku gotovo istovremeno u svim gradovima i varošima (Užicu, Požarevcu, Jagodini, Kruševcu i dr.), a kasnije naglo prestaje javno oglašavanje što upućuje na to da se radi o planskoj akciji. Obznanjivanje ovih spiskova žrtava revolucionarnog terora imalo je pre svega *propagandno-psihološki funkciju* – da zastraši građane i potencijalne oponente nove vlasti. Koliko se u tome uspelo, svedoči i strah koji se uvukao tih godina u politički i ekonomski slomljen građanski sloj, koji je potrajao je do poslednje decenije XX veka.

Ponešto se ipak može zaključiti i na osnovu novinskih izveštaja i presuda vojnih sudova. Najozbiljniji trag svakako donosi “*Politika*” od 27. XI 1944, koja na prve dve strane objavljuje “*Saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa N.O.V.J. o osuđenim ratnim zločincima u Beogradu*” **sa spiskom od 105 streljanih** osoba.³⁷ Streljane ličnosti sa liste pripadale su različitoj ideološkoj i političkoj orijentaciji ali i su i različito delovale u ratnim uslovima. Međutim, po istom receptu kao i kod nekih kasnijih političkih procesa (D. Mihailović, CNK, D. Jovanović) i ovde su se našli na istoj listi stvarni saradnici Gestapoa, ljotićevci i nedićevci, pored četnika i nekih viđenijih javnih i kulturnih radnika. Time se želeo nametnuti utisak i shvatanje da svi oni nose isti stepen odgovornosti, a krivica kolektivizovati, čime je kažnjavanje ratnih zločinaca revolucija instrumentalizovala za obračun sa ideološko-političkim i klasnim neprijateljima.

Vojni sud Prvog korpusa NOVJ sudio je optuženim izdajnicima i neprijateljima naroda na svojim zasedanjima 26. i 30. oktobra i 2, 6, 10, i 18. novembra 1944. Smrtna presuda im je izrečena kao narodnim neprijateljima i ratnim zločincima u *smislu članova 13, 14, i 16. Uredbe Vrhovnog štaba o vojnim sudovima*. Sve presude brzo su i izvršene. Analizom liste od 105 streljanih može se utvrditi da je reč o vrlo heterogenoj grupi kako u ideološko-političkoj orijentaciji tako i u profesionalnom i socijalnom smislu. Ipak veliki deo streljanih pripadao je Nedićevoj administraciji i policiji (38%), zatim četničkoj organizaciji (20%), dok su ostali bili saradnici Gestapoa (20%), građani-izdajnici (15%), ljotićevci (4%) i ostali (3%). Socijalna i profesionalna struktura nije ništa manje raznorodna. Najviše su na meti bili pripadnici Nedićeve administracije i oružanih formacija, ministri i pomoćnici (gotovo 75%), ali je tu bilo i uglednih profesora, glumaca, novinara, pa i studenata.

37 Saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa N.O.V.J. o osuđenim ratnim zločincima u Beogradu, *Politika*, 27. novembar 1944.

Pored stvarnih kolaboracionista i mogućih ratnih zločinaca, streljani su bez valjanog sudskog postupka ministri i njihovi pomoćnici (čak i iz sporednih resora), činovnici, ali i ljudi koji su u vreme okupacije *gledali svoja posla* i posedovali značajniji kapital, imali simpatije za četnički pokret, kritikovali i ismevali komuniste i njihovu taktiku, ili su naprosto bili ugledni kulturni i javni radnici koji nisu prihvatili komunističku ideologiju. Oštrica mača bila je usmerena prema *starom građanskom staležu i nasleđenoj društvenoj eliti predratne Srbije*.

Od bivših **ministara i pomoćnika ministara, poznatih političara** među 105 objavljenih imena 27. novembra 1944. u *Politici*, streljani su uz štura obraloženja:³⁸

Inž. Radoslav Veselinović – inženjer agronomije, ministar poljoprivrede i ishrane u Nedićevoj vladi, “*organizator i rukovodilac planskog pljačkanja srpskog naroda, u korist okupatora i njegovih pomagača*”. Odluka DK ga tereti još da je radio na uključivanju narodne privrede u nemački ratno-privredni plan, učestvovao na zborovima u Valjevu, Miočini i Jagodini (1942–1944), u kojima je “*pozivao na red i mir i osuđivao Maršala Tita i NOP*.”³⁹

Srbislav Đokić – pomoćnik ministra socijalne politike i narodnog zdravlja, krivica nije bliže navedena osim da je “*...sprovodio politiku Nedićeve vlade*”.

Dušan Đorđević – ministar finansija Nedićeve vlade, “*bio je povezan sa Dražom Mihailovićem, kome je predavao znatne sume državnog novca*”. U dosijeu DK kaže se samo da je “*učestvovao u donošenju uredba i zakona kojima se regulisala borba protiv NOP-a*” i da je time saučesnik Nedića.⁴⁰

Đura Janković – bivši ministar privrede u vladi M. Stojadinovića, zato što je “*pružao podršku kvislingu Nediću*”. Prema jednom svedoku,

38 “Saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđenju ratnim zločincima u Beogradu”, *Politika*, 27. novembar 1944; *Pogledi*, br. 2, Kragujevac 1991.

39 AJ, DK-110, F-1696, jed. 94-238.

40 AJ, DK-110, F-2902, jed. 105-379.

on se oslanjao na prijateljstvo sa N. Kalabićem i mirnu savest jer nije učestvovao u okupacionom režimu, pa je odbio da beži iz Beograda.⁴¹

Dr Petar Zec – bivši senator i sekretar *srpskog Crvenog krsta*, u toku rata se karakteriše kao “jedan od vrlo bitnih saradnika Nedićevih, imao tesne veze sa nemačkim okupatorom”.

Momčilo Janković – bivši ministar pravde u Aćimovićevoj komersarskoj upravi i Nedićevoj vladi, za koga se navodi: “bio je jedan od najbližih saradnika izdajnika Aćimovića i Nedića”. Međutim, drugi izvori govore da je bio u velikom sukobu sa M. Nedićem oko politike prema Nemcima te je iz tog razloga napustio vladu posle godinu dana.⁴²

Đura Kotur – bivši senator, pomoćnik ministra socijalne politike u Nedićevoj vladi, označen kao “jedan od najvernijih saradnika Nedićevih”. Zanimljivo je da su ga *austrijske vlasti* još 1915. isto osudile za *veleizdaju* jer se prihvatio dužnosti predsednika opštine u vreme ulaske srpske vojske u Zemun avgusta 1914. pa je emigrirao u Srbiju.⁴³

Marjanović Čedomir – ministar pravde u Nedićevoj vladi, aktivan ljotićevac, “pozivao narod na aktivnu borbu protiv Narodno-oslobodilačke vojske”.

Dr Jovan Mijušković – ministar socijalne politike i narodnog zdravlja, “služio okupatoru i pozivao u borbu protiv NOP-a” i radio pored ostalog na “propagiranju nemačko-okupatorske politike po direktivama okupatora i domaćih izdajnika”.⁴⁴

Dr Milan Horvatski – pomoćnik ministra finansija u Nedićevoj vladi, “organizator pljačke nad našim narodom... održavao tesne veze sa Dražom Mihailovićem kome je poslao znatne sume državnog novca”.

Milan Milovanović – sin Koste Pećanca, ‘Vojvoda Pećanac mlađi’, “organizator Pećančevih bandi. Organizovao je potere za partizanima u topličkom okrugu. Streljao više pripadnika NOP i poslao ih u smrt”.

Poznato je, mada nije na ovom spisku, da je bivši ministar i član SDS **Juraj Demetrović** stradao u ovim čistkama.⁴⁵ Kao Hrvat iskrene jugoslovenske orijentacije i prijatelj Srba, prokazan od Pavelića, rat je proveo u Beogradu, zatvaran od okupacionog režima, nanovo uhapšen odmah po oslobođenju i streljan.

41 Audio-dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću*, London 1974.

42 Audio-dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću*, London 1974.

43 Č. Mitrinović, *Biografski leksikon, Senat – Narodna skupština*, Beograd 1935, 37.

44 AJ, DK-110, F-1696, jed. 94-240, U dosijeu DK navodi se kao glavna krivica učešće na zboru na Ubu 25. maja 1942.

45 “Masovne grobnice na pragu prestonice”, *Pogledi*, Kragujevac, jun 1991, broj 104.

Van ovog objavljenog spiska zna se da su osuđeni na smrt ili streljani u ovom talasu:⁴⁶

Risto Jojić – bivši komesar za prosvetu u vladi M. Aćimovića (do jula 1941) i član Demokratske stranke. Optužen i streljan “za služenje okupatoru i potpisivanje Apela srpskom narodu avgusta 1941.”⁴⁷

Buda Cvijanović – pomoćnik ministra poljoprivrede Veselinovića u Nedićevoj vladi, streljan zato što je “kao član vlade pomagao okupatora i pljačkanje rođene zemlje”.⁴⁸

Dr Miloš Radosavljević – član GO Demokratske stranke pre rata, pod okupacijom neko vreme ministar poljoprivrede u Nedićevoj vladi, nakon ostavke živio do kraja rata u Smederevskoj Palanci. Uхваćen u Beogradu i streljan negde u prvoj polovini 1945. (februar-mart).⁴⁹

Božidar Đ. Nedić – brat generala Milana Nedića i narodni poslanik, bivši potpredsednik beogradske opštine i direktor Beogradske šteditonice, invalid iz Prvog svetskog rata i penzioner, “bio je jedan od glavnih propagatora za prijateljstvo Srba i Nemaca, nemački novi poredak u Evropi i veliki ideološki protivnik saveznika naših naroda Engleske i SSSR-a”. Zamerano mu je i na nizu antikomunističkih članaka u *Novom vremenu*, gde partizane naziva “šumskim ološem” i “internacionalnim šljmom”, kleveće saveznike, NOP, druga Tita, a Ligu naroda karakteriše kao “preduzeće za sramnu podvalu narodima sveta.”⁵⁰

Kosta Luković – filozof, francuski đak i bivši opunomoćeni ministar Kraljevine Jugoslavije, poznati pozorišni kritičar, ugledan novinar i višegodišnji šef presbira vlade M. Stojadinovića.⁵¹

Ilija Mihajlović – ugledni trgovac, dugogodišnji narodni poslanik i predsednik Narodne skupštine.

Dr Stevan Ivanić – bivši komesar narodnog zdravlja i ministar socijalne politike u Nedićevoj vladi, hapšen i od Nemaca 2. oktobra 1941, oglasen kao “narodni neprijatelj”, uspeo je da emigrira.⁵²

46 AJ, DK, 110, fasc. 828, jed. 828-879.

47 AJ, DK-110, fasc. 826, jed. 878, *Zapisnik sa saslušanja Riste Jojića*.

48 AJ, DK-110, fasc. 826, jed. 879, *Presuda Vojnog ratnog suda I proletarskog korpusa*.

49 Desimir Tošić, *Demokratska stranka 1920-1941*, Beograd, 112.

50 AJ, DK-110, dos. br. 64, B. Nedić je prvo emigrirao u Austriju, a zatim u Englesku, gde je umro 1962. Milutin Nedić, drugi brat Milana Nedića, otrovao se u Austriji krajem 1945. zajedno sa ženom kako ne bi pao u ruke OZN-i i zloglasnom kapetanu Kilibardi; Audio-dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću*, London, 1974. (u posedu autora).

51 Masovne grobnice na pragu prestonice, *Pogledi*, Kragujevac, jun 1991, 104.

52 AGB, BDS, PA, I-45.

Neki od bivših političara su imali više sreće pa su završili samo sa vremenskom kaznom:

Dr Radenko Stanković – poznati profesor Medicinskog fakulteta, bivši ministar prosvete i kraljevski namesnik, uhapšen krajem 1945, osuđen tek 1949. na 12 godina i poslat na izdržavanje kazne u KPD Sremska Mitrovica, gde se razboleo i umro 1954. po puštanju iz zatvora.⁵³

Toma Maksimović – U Nedićevoj vladi zauzima mesto komesara za izbeglice. Imao je više sreće nego streljani šef Crvenog krsta dr Petar Zec, uhapšen je i krajem 1944. osuđen na 5 godina robije, koje je odležao u S. Mitrovici.⁵⁴

Po ulasku u Beograd, hapšen je i maltretiran slavni *general Petar Bojović*, a njegov sin Dobrosav osuđen je na zatvorsku kaznu od 12 godina, koju je odležao u Sremskoj Mitrovici. Major *Dragutin Gavrilović*, čuveni komandant odbrane Beograda iz 1915, po povratku 1945. iz nemačkog ropstva hapšen, saslušavan i izgladnjivan pa je ubrzo preminuo, a njegove dve kćerke, Milica i Emilija, su obeščašćene. *Petar Simić*, junak sa Soluskog fronta, komandant kraljeve garde, posle mučenja osuđen je na višegodišnju zatvorsku kaznu. Ne mogavši da izdrži zatvorsku torturu ubio se 18. jula 1948, skočivši naglavačke na betonsku podlogu. *Aleksandar Cincar Marković*, uhapšen zajedno sa ženom oktobra 1944, i bio u istražnom zatvoru Glavnjača. Krajem 1945. ili početkom 1946. umro je u zatvoru. O njegovom hapšenju ne postoje pisani tragovi niti je njegovo hapšenje i smrt oglašeno u štampi. Njegova žena je samo dobila obaveštenje da je izvršio samoubistvo i da nasleđuje njegovu penziju.⁵⁵

Na spisku likvidiranih objavljenom u *Politici* našli su se, pored navedenih političara, istaknuti javni i kulturni radnici, profesori, novinari, glumci i drugi.

Od **univerzitetskih profesora i kulturnih radnika** streljani su:

Dr Branko Popović – profesor Univerziteta i dekan Tehničkog fakulteta, “...najbliži saradnik ministra Jonića. Bečareviću denuncirao veći broj slobodoljubivih studenata i građana”. U odluci DK se još navodi rad na fašizaciji srpskog naroda preko tzv. *Srpskog civilnog plana*.⁵⁶

53 Drugi namesnik Ivo Perović je posle izručenja oktobra 1945 osuđen tek avgusta 1949. na 11 godina. – M. Garčević, *Političari građanske orijentacije KPD S. Mitrovica 1945-1955*, Filozofski fakultet, diplomski rad 2003, 377.

54 AVII, *Upisnik Vojnog suda Beograd 1945*, R. br. 322/44.

55 A. Đurić, Podsetnik za komuniste, *Dveri srpske*, br. 26, 2005; Milan Rajić, n. d.; Audio dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću* (u posedu autora).

56 AJ, DK-110, F-762, jed. 85-766.

Dr Ilija Pržić – profesor Univerziteta, “*bliski saradnik i savetodavac Aćimovića, član Nedićevog Državnog saveta. Istakao se odanom službom okupatoru.*”

Dr Svetislav Stefanović – znameniti pesnik i književnik, jedan od osnivača avangardne poezije u Srbiji i lekar u Balkanskim i Prvom svetskom ratu, optužen kao “*nemačko-Nedićev komesar Srpske književne zadruge, ideolog fašizma. Jonićev savetnik po pitanju gonjenja Zadruga književnosti i književnika. Član nemačke komisije za klevetanje sovjetskih vlasti u vezi sa nemačkim zločinima u Vinici. Jedan od saradnika na izradi Srpskog civilnog plana*”. On je streljan, između ostalog, i zbog predavanja u Novom Sadu tokom 1942, zbog čega su ga napali Eli Finci i Oskar Davičo u *Borbi*.

Kosta Mihajlović – direktor gimnazije u Čačku. “*Bio je član komisije koja je u Čačku sastavljala spiskove simpatizera partizana... kao veliki prijatelj Nemaca priređivao je nemačkim oficirima večere i predlagao im ko od građana treba da bude streljan.*”

Pored ovih stradalnika velikog čišćenja ozvaničenih u *Politici* poznate su kao žrtve, na osnovu svedočenja, štampe i dokumenata sledeće ličnosti:

Grigorije Božović – bivši narodni poslanik, književnik i publicist. “*U vreme narodnog ustanka u Crnoj Gori i Sandžaku protiv fašističko-talijanskog okupatora pružao mu moralnu pomoć*” osnivanjem *Nacionalnog odbora u Pljevljima*. Uređivao izdajnički list *Pljevaljski vjesnik*, koji je finansijski pomagao okupator, u klubu *Ćirkovo* čitao svoje priponetke i na taj način kulturno sarađivao sa okupatorom i 1941. “*Držao posmrtni govor izdajniku Peri Vojinoviću (pripadniku žandarmerije – nap. aut.) kada je osudio njegove ubice i NOB*”.⁵⁷

Momir Veljković – profesor gimnazije, pisac i bivši upravnik Narodnog pozorišta u Beogradu, streljan zbog kulturne saradnje s neprijateljem.

Dr Miloš Trivunac – priznati stručnjak i redovni profesor na katedri za germanistiku Beogradskog univerziteta. “*Bivši ministar prosvete i potpisnik Apela srpskom narodu 13.VIII 1941. objavljenog u ‘Novom vremenu’, pisac članka ‘Sudbonosni čas’ februara 1942. kojim s u napađnute tekovine NOB-e.*”⁵⁸

Dr Tihomir Marković – asistent na Medicinskom fakultetu u Beogradu, zato što je “*u leto 1943. u Beličkom srezu držao predavanja o na-*

57 Arhiv VII, *Upisnik Vojnog suda Beograd za 1944*, R. br. 320/44; *Borba*, 4. januar 1945.

58 Arhiv VII, *Upisnik Vojnog suda Beograd za 1944*, R. br. 301/44; *Borba*, 4. januar 1945.

rodnom zdravlju u kojim je kuduo NOP, druga Tita i komunizam i tvrdio da ta ideja nikad neće uhvatiti koren u srpskom narodu”. Osuđen je na smrt u odsustvu pošto je neposredno pred oslobođenje uspeo da izbegne na Zapad.

Milan Đurčić – direktor Subotičke gimnazije i rezervni oficir, pušten je kao bolestan iz nemačkog zarobljeništva ali je potom uhapšen od novih vlasti i streljan zbog izdaje i kolaboracije.⁵⁹

Van ovog spiska zna se da su osuđeni na smrt i **Bartulović Niko** – književnik, jugoslovenski orijentisan Hrvat i pristalica vlade u izbeglištvu, iako je dočekao kraj rata u okupatorskom splitskom zatvoru. Pisac i novinar **Velislav Spasić**, uoči rata u duševnoj bolnici, u vreme okupacije u Novom Sadu je pokrenuo list *Nova Pošta*, presudom Vojnog suda za Bačku i Baranju osuđen je na smrt streljanjem jer je “... *servirao našem narodu laži gebelsovske kuhinje, veličao Hortija Nađa kao i izdajnike našeg naroda, iznosio klevete i neistine o NOP-u*”.⁶⁰ **Stanislav Krakov**, književnik i poslednji urednik *Novog vremena*, rođak M. Nedića, oglašen za *narodnog neprijatelja*, uspeo je da emigrira jednim od poslednjih vozova za Nemačku (8. septembra 1944).⁶¹

Od **novinara** na ovom spisku su se našli:

Jovan Tanović – “predratni urednik *Politike* i novinar *Novog Vremena*, saradnik *Obnove* i drugih fašističkih listova. Održavao tesne veze sa Nemcima, jedan od rukovodilaca Nedićeve okupatorske propagande.” Dragi Stojadinović pak navodi da je tokom rata uređivao nedeljni list *Srpsko selo*, koji se držao prilično rezervisano u odnosu na zvaničnu propagandu.⁶²

Velibor Bata Jovanović – novinar i urednik sportske rubrike *Obnove*. Optužen da je kao “član *Ljotićevog ZBOR-a*, saradnik *Obnove* u svojim člancima širio je laži protiv *NOV* i podržavao izdajničku Nedićevu politiku”. Međutim, drugi svedoci navode da je bio u neprijateljskim odnosima sa Ljotićem još od predratnih izbora, zbog čega je smenjen, pa je do kraja rata radio u Državnom arhivu baveći se historiografijom.⁶³

Svetolik Savić – novinar, izdavač i urednik *Balkana*, nemački i Nedićev plaćenik. “*U svojim člancima bestidno je napadao Englesku, SSSR, Ameriku i Narodno-oslobodilački pokret.*”

59 *Pogledi*, br. 2, Kragujevac, jun 1991, 104.

60 R. Danilović, *Upotreba neprijatelja*, Valjevo 1993, 93; *Ljubo Leontić* kao i *Bartulović*, s kojim je drugovao, bivši Orjunaš, postao je međutim posle rata ambasador u Londonu.

61 Audio-dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću*, London 1974.

62 *Isto*.

63 *Isto*.

Dušan Glišić – tehnički direktor *Novog Vremena*, zet Milana i Dragog Stojadinovića. Za njega stoji samo da je “agent nemačke obavestajne službe”.

Bogdan Simić – novinar iz Beograda, stalni saradnik *Novog Vremena*, uređivao je spoljnopolitičku rubriku. “*Po uputstvima Nemaca pisao slavopojke nemačkoj vojsci i fašizmu, isticao nemačke uspehe, obmanjivao javnost o slabosti i neslozi saveznika, održavao bliske veze sa GESTAP-om.*”

Aleksandar Babović – novinar *Novog Vremena*, “*u svojim člancima zastupao okupatora i izdajnika Nedića a širio laži i klevete protiv NOP-a*”.

Sima Francen – novinar iz Beograda, “*saradnik ‘Novog Vremena’ održavao tesne veze s GESTAP-om, bio je neumoran u pisanju članaka o spoljnopolitičkoj situaciji i veličanju Nemačke i nemačke vojne sile kao i žučnim i bestidnim napadima na saveznike i savezničke vojske.*”

Vujica Brković – “*spiker radio Beograda kojim su upravljali Nemci, student iz sreza Takovskog*”.

Mladen Ivanić – novinar, *solunac*, direktor *Centrale za humor* (na mestu današnjeg bioskopa *Jadran*), streljan bez presude sa M. Veselinovićem – preduzetnikom, S. Popadićem – vlasnikom bombonjere i M. Petrovićem Oplencem – kafedžijom, 8. novembra 1944. na Senjaku u blizini manastira Vavedenje.⁶⁴

Uz njih, u to vreme likvidiran je, što *Politika* nije objavila, ugledni publicista i novinar, začetnik anarhosindikalizma u Srbiji – **Krsta Civić**. Poluslep, odveden je iz svog stana, u Skerlićevoj 14, na gubilište.⁶⁵ Hapšeni su i osuđivani bivši direktori i urednici *Politike* – **Jovan Popović** i **Diša Stefanović**. U noći 4/5. januara 1945. pored ostalih likvidiran je i rođeni brat Milke Minić, **Dušan Janković**, koji je u toku rata uređivao *Miki Mause*.⁶⁶ **Miloš Milošević**, publicista, pisac političkih članaka i pamfleta, jedan od inicijatora agrarnog socijalizma u Srbiji, urednik i izdavač lista *Novosti*, optužen da je pod okupacijom saradivao sa Nedićevom vladom, navodno se otrovao u stanu zajedno sa ženom da ga OZN-a ne bi uhapsila. **Dragi Stojadinović**, ratni direktor *Novog Vremena*, iako je uspeo da emigrira u Nemačku (8. septembra 1944) izru-

64 *Svedočenje Milice Veselinović*, penzionerke iz Beograda, dano autoru 9. marta 2004.

65 Po drugoj verziji, ubijen je u svom stanu gde je živio sam sa deset mačaka – M. Lopušina, *n. d.*, Beograd 1997, 53; “Masovne grobnice na pragu prestonice”, *Pogledi*, br. 2, Kragujevac, jun 1991, 104.

66 “Sudbina je dolazila u ponoć”, *Duga*, br. 1991, 79.

čen je jula 1945, a osuđen avgusta 1946. na smrt, pa zatim pomilovan na 15 godina robije.⁶⁷

Od **umetnika** streljani su:

Aleksandar Cvetković – popularan i od strane svojih kolega označen kao jedan od najtalentovanijih glumaca svog vremena. Isticao se naročito u Nušićevim komedijama. Optužen je da je “kao glumac u raznim Nedićevim pozorištima i preko radija se istakao ismevanjem i omalovažavanjem Engleske, Sovjetskog saveza, Amerike i našeg Narodno-oslobodilačkog pokreta”. Takođe mu je uzeto za zlo što je za vreme rata radio okupacionom režimu, uplašen da ga kolega Mića Vasić ne denuncira kod Nemaca što je uoči rata u pozorištu *Kišobranci* pevao kuplete protiv fašizma i Hitlera.⁶⁸

Jovan Tanić – iako je u Beograd ušao sa oslobodiocima, priključivši se partizanima (po oslobođenju Valjeva septembra 1944), optužen je za “ismevanje partizanskog pokreta i služenje okupatoru”. Nije mu oproštena delatnost u *Centrali za smeh*, kao i neslana šala na pozorišnoj sceni za vreme rata na račun NOB-a (“*Idu partizani! Šta, patlidžani?*”).⁶⁹ Takođe je osuđen i zbog toga što je prisustvovao ravnogorskoj skupštini u selu Ba, januara 1944.

Ljuba Vasiljević – glumac, takođe prisutan na skupštini u selu Ba, za vreme rata radio u pozorištu *Srbobran*, nacionalne i pronemačke orijentacije, koje je bilo navodno *proljotićeovski orijentisano*.

Lazar Jovanović (“Lepi Laza”) – voljom sudbine bio je junak tragikomedije. U *Politici* 27. novembra 1944, pod br. 35, objavljeno je da je streljan “bivši glumac iz Beograda jer je denuncirao više rodoljuba kod četnika koji su ih pobili... i istakao se u širenju laži i kleveta protiv NOP-a.” Međutim, slučajem je izbegao smrt, ubrzo se vratio pozorištu i bio zapažen glumac u Nišu.⁷⁰

Glumica **Olga Spiridonović** svedoči da je po oslobođenju Beograda, pored navedenih, uhapšeno niz glumaca i drugih umetnika, pa je u jednom trenutku i ona bila u višednevnom pritvoru u *Upravi grada* i *Glavnjači* sa: Nadom Riznić, Gordanom Gošić, Rut Parnel, Nadom Arandelić (primabalerinom), Nikolom Cvejićem, Stanojem Jankovićem, Mir-

67 Audio-dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću*, London 1974, u posedu autora; D. Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, 33 i 354.

68 Audio-dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću*. Zanimljivo je da hrvatski glumci, poput Jože Horvata i drugih, koji su nastavili da igraju pod ustaškim režimom, nisu snosili nikakve posledice. – A. Draganić, *Tiova obećana zemlja*, Beograd 2004, 253.

69 Privatna arhiva Prijezde Popovića, *Iz lične arhive likvidiranih bez presude i utvrđivanja krivice, Svedočenje Stevana Jankovića*.

70 R. Danilović, *Upotreba neprijatelja*, 94.

kom Milosavljevićem, Vladetom Dragutinovićem i drugim. Kada su ih prebacili do *Glavnjače*, sve osim A. Cvetkovića, J. Tanića i Ž. Stokić su pustili iz zatvora. Prema njenom iskazu, spasio ih je Đilas, dok je R. Zogović bio za to da se streljaju. Glumac **Dušan Ilić**, vođa umetničke grupe *Čika Duško* na Čukarici koja je delovala u okviru Crvenog krsta, označene od skojevaca kao *ravnogorska*, uhapšen je i streljan (bez sudskog postupka) sa još tri člana grupe. Zanimljivo je da je član nesretne glumačke družine *Čika Duška Ilića*, Milan Srdoč, kasnije poznati glumac, dobio kao “utešnu nagradu” Sremski front.⁷¹ Pozorišni reditelj **Josip Kulundžić** je imao sreće, osuđen je na *samo* 3 godine prinudnog rada zbog rada u *Umetničkom pozorištu* i kulturne saradnje s Nedićevim režimom. “*Odlazio je i na gostovanje u pozorište u Pančevu, gde ispravni Srbi nisu nikako mogli ići jer je trebala specijalna propusnica*” – kaže se između ostalog.⁷²

Komentar presude u saopštenju Vojnog suda komande grada Beograda najbolje odražava shvatanja i poglede na kulturnu elitu onih koji su sudili: “*Mnogi ljudi koji su bili u bivšoj Jugoslaviji poznati kao javni radnici izmenili su se u toku okupacije od nacionalnih radnika u narodne izdajnike... Ti javni neradnici vodili su računa samo o svojim honorarima i kad nije bilo više fondova stare Jugoslavije oni su se stavili u službu neprijatelja vršeći propagandu u svom narodu*”.⁷³

Široko definisane i neodređene optužnice pune šturih i stereotipnih kvalifikacija, stroge i neprimerene kazne, izrežirani, nelegalni i *tajni* sudski procesi bili su u potpunosti u rukama OZN-e, koja je sprovođila revolucionarnu čistku u Beogradu i širom Srbije. Najeksplicitniji primeri neodređenosti optužbi ali i neprimerenosti kazne sa *liste od 105 streljanih* jesu sledeći slučajevi:

“*Kockar Veljko, student tehnike, agent Gestapoa, istakao se u širenju laži i kleveta protiv Narodno-oslobodilačkog pokreta*.”⁷⁴

“*Vučićević V. Dobrivoje, frizer. Krio je nemačke vojnike i pomagao ih da ne padnu u ruke NOV, posle oslobađanja Beograda*.”

“*Smidling J. Josif, tipograf, zloglasni agent nemačkog Gestapoa*.” Na ovoj listi ima još sličnih obrazloženja.

O brutalnosti vojnih sudova svedoči i to da se u to vreme *zbog sitnih krađa* mogla izgubiti glava. Brat Meše Selimovića, Šefkija, krajem

71 *Scena*, br. 2, 1990, 30; *Svedočenje Boška Milanovića iz Beograda* dano autoru 25. aprila 2006.

72 “Presuda Vojnog suda komande grada Beograda”, *Borba*, 16. januar 1945.

73 “Saopštenje Vojnog suda Komande grada Beograda”, *Borba*, 4. januar 1945.

74 “Saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđenju ratnim zločincima”, *Politika*, 27. novembar 1944.

1944. u Tuzli streljan je za primer, iako partizanski oficir, zbog optužbe za sitnu krađu iz magacina. O tome govore mnoge presude objavljene u partijskom glasilu *Borba* krajem 1944, u kojima se i zbog mnogo bezazlenijih razloga nego što su politička ubeđenja olako izricala smrtna kazna:⁷⁵

U prvoj, Radomir Žugić, bivši magacioner ekonomskog odseka Komande grada Beograda, optužen da je otuđio i prodao nameštaj i garsonjeru koje su kao ratni plen pripale državi, kao i tekstil i 22 paketa šibica za sumu od 60.000 dinara, osuđen je na smrt streljanjem, a lice koje je prodao, Milan Nježić, osuđen je na tri godine zatvora s prinudnom radom i konfiskaciju.

U drugoj presudi, Dragoljub Dimitrijević, učitelj u Doma maloletnika, zbog zloupotreba prilikom izdavanja stana Matije i Borivoja Ivkovića u Resavskoj 6, kojom prilikom je došlo do pljačke i što je sam navodno otuđio 10.000 dinara, osuđen je na smrt streljanjem. Drugooptužena Stanica Vujović, zbog krađe 1 vaze za cveće i 3 čašice za vermut osuđena je na 6 meseci zatvora sa prinudnim radom. Ljubica Stojanović, zbog krađe 1 tegle s medom, 4 para ženskih čarapa, 3 čašice za rakiju takođe je osuđena na 6 meseci zavora sa prinudnim radom. Emilija Dragin, nastojnica kuće u Resavskoj 6, koja je optužena da je, pored saučešća u pljački tokom rata sarađivala i sa Gestapoom, osuđena je na smrt, gubitak građanske časti i konfiskaciju.

Tri dana kasnije, 20. decembra 1944. u istom listu obnarodovano je da su zbog pljačke, Danica Oraščanin, Ljubica Protić i Franjo Horvatin streljani. Prve dve zato što su predstavljajući se kao partizanke I proleterskog korpusa iz stana u Kosovskoj 37/I otuđile 33.000 dinara i par cipela kao i iz stana u Dečanskoj 7/III – 8 metara svile, spavačice, 2 kombinizona. Trećeoptyženi zato što je kao ekonom u kuhinji pri garaži u Bitoljskoj 23 zakidao radnicima na sledovanju u zejtinu, mesu i šećeru (ukupno 5 kg mesa, 2 kg šećera, 5 kg zejtina), a ušteđene količine prodavao i novac držao za sebe.⁷⁶

Dragomir Radovanović, bivši aktivni potpukovnik, osuđen je na smrt streljanjem zbog toga što je kao šef saobraćajnog odseka Komande grada Beograda iz vojnog slagališta nezakonito prisvojio dve tone šleskog uglja i zatražio od stambenog odseka još jedan stan iako je već imao jedan.⁷⁷

75 “Dve presude Vojnog suda Beograd”, *Borba*, 17. decembar 1944; M. Selimović, *Sjećanja*, Beograd 2002, 142.

76 “Zbog pljačke na smrt”, *Borba*, 20. decembar 1944.

77 “Presuda Vojnog suda Komande grada Beograda”, *Borba*, 4. januar 1945.

Drakonske kazne su imale pre svega propagandnu svrhu zastrašivanja i disciplinovanja, a bile su i osnov za priču o partizanskom moralu “*jer se streljalo i za jednu ukradenu jabuku*”. Ovakve optužbe, kao i one za kolaboraciju, bile su istovremeno zgodan instrument za eliminaciju protivnika. U to vreme su se mogle lako prišiti svakome koji nije baš mirisao novu vlast, a nije mu se mogla lako prigovoriti saradnja sa okupatorom.

Objavljeni spiskovi građana su tek delić žrtava revolucionarnog terora u Beogradu, dok je mnogo veći broj onih kojim se za presudu i grob ne zna, niti su njihove porodice o tome ikad zvanično obavestene. Presude i obrazloženja sa suđenja su šturi i jednolični. Zapisnici sa saslušanja iz ovog perioda uglavnom ne postoje, a u ono malo pronađenih optuženi se brane u svojim izjavama na sličan način (pa se uvek može sumnjati u njihovu izvornost).

Ministar Risto Jojić u izjavi sa saslušanja 30. oktobra 1944. kaže: “...*Krajem aprila meseca pozvao me je M. Aćimović, i izneo mi šta Nemci nude i traže, pa mi je rekao da se mora obrazovati civilna uprava, ako se civilna uprava ne obrazuje oni – Nemci neće se mnogo bakćati sa našim stvarima, već će podeliti Srbiju između Mađarske, Bugarske i Hrvatske i tako rešiti stvar... Ostavka mi je uvažena 8. jula 1941. kad sam prestao biti komesar za prosvetu, na kom sam položaju do tada bio. Ostavku sam podneo zbog toga što kad je Rusija bila napadnuta od Nemačke, već je u zemlji počelo vrenje i pokret pa sam predviđao da će neminovno doći do sukoba između postojećih vlasti i naroda. Istina je da sam u avgustu mesecu potpisao Apel koji je osudio Narodno-oslobodilačku borbu. Apel sam potpisao iz slabosti jer sam se bojao odreći potpis kad su me ponudili da ga dam i pozvali kod Aćimovića u kabinet da tamo dam potpis... Dražinom pokretu nisam pripadao niti sam sa njegovim ljudima imao nekakvu vezu iako su me nagovarali...*”⁷⁸ Interesantno je da je u arhivi Specijalne policije grada Beograda Jojić označen kao “...*anglofil i demokrata blizak komunistima*”.⁷⁹

I drugi ministri, R. Veselinović – min. poljoprivrede, Momčilo Janković – min. pravde, Dušan Đorđević – min. finansija, na saslušanju tvrde da su ušli u vladu iz patriotskih razloga i očuvanja kakvih-takvih pozicija zemlje, negirajući ličnu kolaboraciju sa Nemcima i pomoć Draži Mihailoviću. Momčilo Janković, ministar pravde u Aćimovićevoj, pa on-

78 AJ, DK-110, fasc. 826, jed. 878, *Zapisnik sa saslušanja Riste Jojića*. Prema sećanju prof. dr Miodraga Cvetkovića, njegovog sina Mihajla Jojića upoznao je na Sremskom frontu: “*Bio je utučen i očajan tad nisam znao zašto kasnije sam čuo da mu je otac streljan od partizana*”, M. Cvetković, *Memoari* (neobjavljeni).

79 AGB, BDS, PA, J-30.

da bez portfelja u Nedićevoj vladi, čak kaže: “*Ostavku sam dao 5. oktobra 1941. zbog toga što su Nemci bili naglasili kaznenu ekspediciju u Srbiji. Nedićev rad smatram za izdaju, no to od momenta kad su Nemci naglasili kaznenu ekspediciju za Srbiju a on i dalje ostao u upravi... čak je dao izjavu u štampi, da će srpski narod ići rame uz rame sa Nemcima u velikoj borbi za Evropu. Svoju izjavu je potvrdio jer je otišao sa Nemcima. Tačno je da sam ja u 1941. godini avgusta meseca potpisao jedan apel koji je bio uperen protiv komunista kao nosioca otpora. Ovo sam učinio u nadi da će se izbeći kaznena ekspedicija.*”⁸⁰ Dragi Stojadinović potvrđuje njegov sukob sa Nedićem kao razlog za izlazak iz vlade, navodeći da je on kulminirao sa aferom oko prodaje Pančevačkog rita Nemcima, kojoj se Janković oštro usprotivio.⁸¹

Međutim, čak i ovakve izjave i osude postupaka predsednika vlade nisu mogle da pomognu optuženima. Na taj način, i *meka grupa* u vladi, koja se na sednici od 24. jula 1943. izjasnila protiv dalje saradnje sa Nemcima (Veselinović – Janković – Jonić), takođe je kažnjena najstrožom kaznom.⁸²

Ni kod jednog okrivljenog nema priznanja konkretne krivice niti utvrđivanja stepena odgovornosti za počinjena dela svakog pojedinačno. U *grupnim procesima* istina je zamagljivana. Neretko su stvarni kolaboracionisti i ratni zločinci *trpani u isti koš* sa časnim ljudima. Kolektivizovanjem krivice osuđivani su na smrt zbog samog čina učestvovanja u vlasti (makar i delimičnog), ili zato što su se našli na čelu nekih od institucija koje su radile u uslovima okupacije. Postoje i neprincipijelnosti. Neke potpisnike Apela iz 1941. preki sudovi su osudili na smrt, J. Tanovića i S. Stefanovića, ili robiju (K. Kumanudi, L. Marković i dr.), dok je Veljko Petrović postavljen za direktora Narodnog muzeja. Dragi Stojadinović, direktor *Vremena*, osuđen je na vremensku kaznu, dok su Dušan Glišić i drugi novinari (neki čak i iz sportske redakcije) streljani. Istorije *pojedinih slučajeva sa spiska 105 streljanih*, o kojima se nešto više zna zahvaljujući živim i aktivnim svedocima, potomcima ili rođacima žrtava (uz svu opreznost prema ovakvoj vrsti izvora) ili dostupnosti pojedinih sudskih presuda, mogu nam pomoći da naslutimo šta se krilo iza uopštenih i šablonizovanih optužnica, koje su se po pravilu završavale smrtnom kaznom, a u velikom broju slučajeva bez bilo kakvog legalnog sudskog procesa.

80 AJ, DK-110, fasc. 826, jed. 824.

81 *Momčilo Janković*, advokat iz Niša, član upravnog odbora *Vremena*, član JRZ i narodni poslanik pre rata, žestoko se usprotivio zahtevu Nemaca da im se proda Pančevački rit, smatrajući to izdajom.–Audio-dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću*, London 1974, u posedu autora.

82 AGB, BDS, PA, J-87.

Branko Popović (1882–1944). Poreklom iz ugledne užičke porodice industrijalca, završio je Tehnički fakultet, postao arhitekta i jedan od najpoznatijih srpskih slikara između dva rata, sa brojnim i zapaženim međunarodnim i domaćim izložbama. Učesnik je Balkanskih ratova (ranjen kod Kumanova), kao i Prvog svetskog rata, za šta je odlikovan i unapređen (kao oficir VII pešadijskog puka dobio čin potpukovnika). Bio je iskreni pobornik saradnje južnoslovenskih naroda, ali politički se nije aktivirao iako je bio član Demokratske stranke. Uoči rata postao je dekan Tehničkog fakulteta. Bio je oženjen i imao tri sina, a kao dobrostojeći i ugledan građanin posedovao je više nekretnina širom grada.

Po slomu Jugoslavije, posle učešća u Aprilskom ratu 1941, uhapšen je kao intelektualac zagovornik zapadne demokratije i zatvoren na Banjici. Spletom srećnih okolnosti uspeva da se izbavi i vrati na radno mesto dekana Tehničkog fakulteta. Odbio je da bude potpisnik *Apela srpskom narodu* avgusta 1941, koji je pozivao na mir i rad (*iako se i za to u presudi tereti*). Kao dekan je spasavao studente – kako mlade komuniste tako i omladince Draže Mihailovića (za šta po rečima njegovog sina Prijezde postoje živi svedoci). Sarađivao je u izradi *Srpskog civilnog plana* sveukupnog nacionalnog preporoda, sa drugim uglednim intelektualcima (*V. Čajkanović, S. Stefanović, N. Popović i dr.*). Oslobođenje Beograda porodica Popović je dočekala sa oduševljenjem, pozdravljajući oslobodioce: “*Bio je divan i sunčan oktobarski dan. Svi smo izašli na ulice da pozdravimo Ruse. Otac je poneo rakije i častio vojnike i ta proslava je trajala oko jedan sat*” – seća se njegov sin Prijezda Popović, tada dvadesetogodišnjak. – “*Već oko 23 časa dva oficira OZN-e sa šmajserima su uhapsili i odveli oca. On se nije mnogo uzbuđivao oko toga, mislio je da će se brzo vratiti i nije hteo ni da uzme zimski kaput*”.⁸³

Iako je pet dana uoči oslobođenja upozoren od Jovana Avakumovića, tada čuvenog matematičara i kućnog prijatelja, da će ga komunisti uhapsiti, odbio je da beži iz Beograda, smatrajući da nema šta da krije. Od tog dana porodica ga više nije videla. Prvi nagoveštaj da se Branku desilo nešto strašno stigao je od kućnog prijatelja, proročinskog slikara Đ. Andrejevića Kuna (kasnije useljenog u njegov stan), koji je, očigledno više upućen, došao već 20. novembra 1944. da upita da mu se izda njegov atelje. Dana 27. novembra 1944, prelistavajući *Politiku*, porodica Popović je ugledala ime Branka Popovića među 105 osuđenih i streljanih “*narodnih izdajnika*”. Presudu doskoro niko nije video niti se zna

83 M. Pijade je navodno privatno izjavio da nikad ne bi dozvolio da se na spisku streljanih nađu ugledni Beograđani poput Branka Popovića (inače ličnog prijatelja njegovog brata Davida Pijade), samo da se u to vreme nalazio u Beogradu. – *Svedočenje Prijezde Popovića* dano autoru 10. januara 2003.

gde je sahranjen. U fondu Državne komisije pronašli smo presudu kojom je osuđen sa još pet lica optuženih za kolaboraciju. Imajući razloga za sumnju da je proces u stvari potpuna režija OZN-e, moguće i naknadno fabrikovan (onako kako je to major Trešnjić opisao), budući da se za pomenuta krivična dela ne navode nikakvi konkretni dokazi niti postoji potpisana izjava sa salušanja optuženog, donosimo izvod iz presude Vojnog ratnog suda Prvog proleterskog korpusa, gde se kaže da je: *“...Optuženi Popović Branko kriv zato što je posle kapitulacije i posle izmene stare Univerzitetske uprave, on jedini od starih članova ušao u nov Senat, čime se vidno istakla podrška poznatom zlikovcu ministru Joniću i njegovom novom pravcu u vaspitanju školske omladine; kriv je dalje što je bio jedan od potpisnika Apela 1941. godine kojim je osuđena borba Narodno-oslobodilačkog pokreta, i najzad zato što je, kad je bio na položaju dekana Tehničkog fakulteta, često išao kod šefa oteka Specijalne policije Bećarevića i s njim se dogovarao kome treba dozvoliti izlazak na ispite i koga treba od studenata zbog svog rodoljublja i neslaganja sa postojećim stanjem, ukloniti s fakulteta i zatvoriti sa svim onim mučenjima koja su kasnije dobijali u Specijalnoj policiji”*.⁸⁴

Suđeno mu je u šarolikoj grupi sa R. Jojićem i M. Jankovićem – bivšim komesarima M. Aćimovića, K. Mihajlovićem – direktorom Čačanske gimnazije, V. Jovanovićem – novinarom *Obnove* i Jakšom Vagnerom, činovnikom specijalne policije u Beogradu. U predmetu postoje samo zapisnici sa saslušanja Rista Jojića i Momčila Jankovića dok izjava da se *“presuda temelji na priznanjima svih optuženih”* nema uporište u sudskim dokumentima. Zapisnik sa saslušanja B. Popovića, kao i ostalih, nismo pronašli u predmetu, dok saslušani Jojić i Janković osporavaju osnovu optužbe. U arhivi Specijalne policije grada Beograda za njega se čak kaže da je *“slobodan zidar nastrojen ka levici”*, što je u suprotnosti sa navodima optužbe da je bio denuncijant.⁸⁵ Naročiti je cilj bio optužene povezati u isto klupko (iako se često nisu ni poznavali) i krivicu kolektivizovati, budući da u pojedinim slučajevima ona realno nije postojala ili bar ne u istom stepenu: *“Svi optuženi predstavljaju i čine jednu te istu bandu, jer su svi oni skupa, mada lično nevezani radili, jedan isti, prljavi posao, jednu istu izdajničku rabotu. Zbog toga ih Vojni ratni sud na osnovu članova 13, 14, i 16 Uredbe o ustanovljenju vojnih sudova, oglašava za narodne izdajnike i neprijatelje našeg naroda i kažnjava jednom istom kaznom, kaznom smrti, koja se ima izvršiti strelja-*

84 *Presuda Vojnog ratnog suda I proleterskog korpusa od 18. novembra 1944*, AJ, DK-110, fasc. 828-876. Inače Bećarević je ostavljen još tri godine u životu kako bi ispričao sve što zna o političkim oponentima, ali i ponašanju komunista. Osuđen je na smrt i streljan sa Vujkovićem 1949.

85 *Dosije V. Jonića*, AGB, BDS, PA, J-87.

njem, gubitkom časnih prava za svagda i konfiskacijom celokupne imovine.”⁸⁶ Porodično imanje je konfiskovano, a pod pretnjom smrti nije se smelo poneti ništa osim ličnih stvari. U njegov stan u Knez Mihailovoj ulici uselio se slikar Đorđe Andrejević Kun sa ženom Nadom. Popovići su se na taj način, pred prvu posleratnu Novu godinu u slobodi, našli na ulici, primorani da duže vreme žive u potkrovlju kod rođaka.

Dr Petar Zec (1887–1944). Do Drugog svetskog rata živeo je u Gospiću. Bio je senator i zamenik bana dr Ive Perovića u kraljevskom namesničkom veću. U Gospiću je bio izuzetno cenjen kao direktor opšte bolnice *Marton*. Kao Srbinu, ustaše su mu zapretile klanjem, pa je njihov nož izbegao u poslednjem trenutku, uspevši da dođe u Beograd, gde je radio u toku rata kao sekretar *Crvenog krsta Srbije*. Bio je popularan u Srbiji, a posebno u Beogradu, zbog zapaženih humanitarnih aktivnosti na zbrinjavanju izbeglica iz NDH, koje su ovde našle utočište. Zbog toga je vest o streljanju ovog čoveka kao izdajnika zatekla mnoge građane. Preki Vojni sud ga je osudio na smrt sa kvalifikacijom: “*kolaboracija sa Nemcima*” i “*rad u srpskom Crvenom krstu*” u vreme kada je u Srbiji na vlasti bio Milan Nedić. Prema nekim izvorima, streljan je odmah bez suda u svom stanu.⁸⁷ Pored njegovog imena na listi 105 streljanih stoji i “*isticao se zalaganjem za ostvarivanje planova Nedića i Nemaca*”. Imovina mu je konfiskovana, a njegova udovica je izbačena iz stana u Frankopanovoj 32. Dejan Medaković, koji ga je dobro poznao, u svojim memoarima svedoči o njemu kao o humanoj i moralnoj ličnosti koja se u teško vreme prihvatila odgovornog zadatka.⁸⁸

Dušan Glišić (1898–1944). Građevinski inženjer, preduzetnik, uradio statiku za zgradu *Borbe*, oženjen Nadeždom, sestrom Milana i Dragog Stojadinovića, u toku rata *tehnički urednik* lista *Novo Vreme*. Pred bombardovanje 1944. sklonio se sa porodicom u Aleksandrovac. Od prijatelja je dobio upozorenje da se skloni i da može biti streljan, ali je smatrao da njegova krivica nije velika i da nema veze sa ratnim zločinima te da se može opravdati pred sudom – “*Nije đavo tako crn kao što izgleda!*”, govorio je. Ubrzo po dolasku posle oslobođenja Beograda uhapšen je i odveden. Porodica je saznala iz novina da je streljan u *grupi od 105*, ali o tome nije dobila nikakav dokumenat sve do konfiskacije tokom slede-

86 *Presuda Vojnog ratnog suda I proletarskog korpusa od 18. novembra 1944*, AJ, DK-110, fasc. 828-876.

87 “Svedočenje Kuzmanović Mirjane, Crveni uragan nad Beogradom 1944-1945”, *Glas javnosti*, 3. decembar 2003. Prema saznanjima dr B. Pavlovića, doktor P. Zec streljan je u svom stanu pred porodicom. – TV dokument *Crveno doba*, emisija br. 2, RTS, 2. mart 2004.

88 D. Medaković, *Efemeris II*, Beograd 1998, 276; Č. Mitrinović, n. d., 28.; *Politika*, 27. novembar 1944.

će godine. Svi su bili izbačeni iz stana, a mogli su od imovine samo da ponesu porodične slike. Njegov sin Omilj je kasnije, kao mlad advokat, uspeo da dođe do vojnog registra i spiska od 105 streljanih narodnih neprijatelja, ali među njima nije bilo njegovog oca. Kći Ljiljana se kasnije udala za Borislava Pekića (po njegovom izlasku sa robije).⁸⁹ Direktor *Novog Vremena* Dragi Stojadinović, njegov pašenog, posle izručenja juna 1945. osuđen je početkom avgusta 1946. na smrt, ali je zatim kazna smanjena na *samo* 15 godina, da bi 1953. bio amnestiran. Emigrirao je u Argentinu.

Đura Janković (1894–1944). Šumarski inženjer, učesnik I svetskog rata, ministar šuma i rudnika u vladi Milana Stojadinovića, istakao se zalaganjem da Zenica i Bor postanu veliki industrijski centri, jedan od tvoraca agrarne reforme u predratnoj Jugoslaviji. Oboleo od šećerne bolesti, proveo celu okupaciju potpuno neaktivan i skrhan bolešću. Na dan 20. oktobra 1944, za vreme ručka u porodičnoj kući u Prote Mateje 65, dva partizanska vojnika ga dižu sa stola i grubo odvođe. Prema pričanju sina Stevana,⁹⁰ on ga je pronašao posle nekoliko dana u podrumu zgrade u Baba Višnjinoj 49 u Beogradu. Otac ga je poljubio, skinuo ručni sat i predao mu ga. Znao je da ga poslednji put vidi, jer su iz tog zatvora odvodili ljude na egzekuciju. Budući da nije bio aktivan u Nedićevom režimu, izgubio je glavu samo zbog toga što je bio ministar u Kraljevini Jugoslaviji pre rata i neistomišljenik komunista. Prema drugom svedoku, oslanjao se na prijateljstvo sa N. Kalabićem i mirnu savest jer nije učestvovao u okupacionom režimu, pa je odbio da beži iz Beograda.⁹¹

Jefta Živadinović (1905–1944). Kapetan kraljeve garde jugoslovenske vojske i istaknuti funkcioner pokreta DM za Beograd. Odmah po oslobođenju, 22. oktobra 1945, uhapsio ga je zloglasni Bata Živančević, jedan od funkcionera OZN-e za XII kvart, Dedinje. Zatvoren i saslušavan u zatvoru u zgradi OZN-e na Senjaku, ulica Vladete Kovačevića (danas *ART televizija*). Ubrzo je izveden i streljan u šumi u blizini manastira Vavedenje. O tome, ni o toku sudskog procesa protiv njega, ništa se nije znalo. Da je streljan objavljeno je u *listi 105 streljanih u Politici*, odakle su za njegovu smrt saznali najbliži.⁹²

Aleksandar Stojanović (-1944). Rođen u Beogradu, postao armijski oficir 1905. posle završene Vojne akademije. Učestvovao u Balkanskim i Prvom svetskom ratu. Kao ratnik odlikovan za hrabrost Karador-

89 *Svedočenje advokata Omilja Glišića iz Beograda*, dano autoru 22. 12. 2004.

90 *Iz lične arhive likvidiranih bez presude i utvrđivanja krivice, Svedočenje Stevana Jankovića*, Privatna arhiva advokata Prijezde Popovića.

91 Audio-dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću*, London 1974, u posedu autora.

92 *Svedočenje arhitekta Mihaila – Miše Živadinovića*, dano autoru januara 2005.

đevom zvezdom. U međuratnom periodu na visokim vojnim dužnostima kao izaslanik u Bukureštu, načelnik štaba Prve armijske oblasti u Novom Sadu, komandant divizijske pešadije u Subotici i v. d. komandanta Šumadijske divizijske oblasti u Kragujevcu. Tokom 1937. postao je pomoćnik ministra vojske i blizak saradnik ministra Ljubomira Marića i braće Milutina i Milana Nedića. Kao komandant konjice stiče najviši čin, ali je smenjen ubrzo posle martovskog puča 1941. Posle sloma, M. Nedić ga kao bivšeg saradnika uzima za načelnika Odeljenja za vojne zarobljenike, a kasnije i za načelnika Vrhovnog odeljenja. Nije se priključio Nediću i ministrima koji su pod zaštitom Nemaca napustili Beograd. Ubeđen u svoju nevinost, dočekao je oslobođioce u svom stanu u Mileševskoj 34/1. Uhapšen je početkom novembra 1944. i osuđen prema Uredbi Vrhovnog štaba o vojnim sudovima pred Vojnim sudom Prvog korpusa NOV po kratkom postupku, zbog saradnje sa okupatorom, i streljan. Među glavnim navodima optužnice je činjenica da je na zahtev ministra pošta izdejtvoovao saradnju sa četničkim jedinicama na terenu u obezbeđenju TT linija. Smrtna presuda objavljena je u *Politici* 27. novembra 1944. u *spisku 105 streljanih* pod red. br. 70, sa kratkim komentarom da je kao izdajnik sarađivao sa Nemcima u borbi protiv NOP-a.⁹³

Novica Džudović (-1944). Učitelj iz Orahovca, pred rat 1940. godine seli se sa porodicom u zavičajnu kuću, selo Gornja Reževica, u andrejevičkom srezu. Za vreme rata, pod partizanima učitelj u oslobođenoj Andrijevići od 1943. godine. Držao se patriotski i časno, učestvoovao u savetovanjima oko podizanja ustanka 1941. U oktobru 1944. prišla su mu dva partizana u bugarskim uniformama kod Kalenićeve pijace i uhapsila ga. Bio je u *zatvoru OZN-e u Baba Višnjinoj ulici*, a zatim mu se gubi trag. Objavljeno da je likvidiran u *spisku 105 streljanih* 27. novembra 1944. u *Politici*. Njegova krivica je što je 1941. godine bio protiv preuranog podizanja ustanka u Polimlju. Na osnovu izveštaja republičkog javnog tužioca Srbije, KTR 198/94 od 14. septembra 1994, Okružni sud je potvrdio da krivični postupak nije ni vođen; po registrima Vrhovnog vojnog suda takođe nema traga da je protiv njega vođen krivični postupak.⁹⁴

Zanimljivo je da se u *Upisniku presuda Vojnog suda Beograd* za 1944. ne može naći nikakvog traga licima koja se nalaze na listi 105 streljanih. Pojedine grupne presude koje smo pronašli u fondu Državne komisije datirane su na mart 1945. i označene delovodnim brojevima pod kojima se ne mogu naći u upisniku i registru Vojnog suda Beograd. Ob-

93 AJ, DK-110, F. br. 123/1; M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije* 1918-1941, Beograd 2004, 282; *Politika*, 27. novembar 1944.

94 *Svedočenje Svetozara Džudovića i izveštaj Republičkog javnog tužioca Srbije Danila Jovanovića, KTR 198/94 od 14. septembra 1994; Iz lične arhive likvidiranih bez presude advokata Prijezde Popovića.*

razložnja su štura a zapisnici sa salušanja uglavnom ne postoje, što navodi na zaključak *da je reč o konstrukcijama i da stvarnog sudskog procesa nije ni bilo već da se sve odvijalo po scenariju koji je opisao major OZN-e Trešnjic*. Lica su uhapšena na osnovu spiskova i dojava, po kratkom postupku im je presuđeno u OZN-i i ubrzo pod okriljem noći kazna i izvršena. I neki od tadašnjih advokata tvrde da su ljudi najpre streljani, a da su presude (i to samo ponekima) pisane kasnije.⁹⁵ Sama činjenica da se jedno lice (glumac L. Jovanović) našlo greškom na spisku streljanih svedoči o anarhičnosti i proizvoljnosti ovih procesa, ali i razmerama *divljih čišćenja* u Beogradu. Indikativno je i da *spisak 105* nikad kasnije nije pomenut u režimskoj štampi i publicistici niti mu je pridavan značaj u propagandnim nastupima vodećih komunista. Čak su neki komunisti nezvanično prali ruke. M. Pijade je navodno privatno izjavio: da je on bio u Beogradu nikad ne bi dozvolio da se na spisku streljanih nađu ugledni Beograđani poput Branka Popovića (inače prijatelja njegovog brata Davida).⁹⁶

Srdjan Cvetkovic

“WILD CLEANSINGS” IN BELGRADE 1944.

Summary

According to the available sources and literature, the work deals with the conditions and circumstances under which “wild cleansings” of political and class enemies in Belgrade took place. Special emphasis was laid on the analysis of structure of 105 executed, published in *Politika* on 27 November 1944. The intensity of the repression in the first run of revolutionary forces was influenced by the anarchic war surrounding as well as the revenge moment (especially among the partisans from the other side of The Drina River), but what was happening in reality was actually *a planned action of eliminating political and class enemies* determined by ideological and political needs. In the beginning, the lists of the executed were announced almost simultaneously in all the cities and towns (Uzice, Pozarevac, Jagodina, Krusevac and others), while later their public announcing ceased abruptly, which indicates a planned action. Making lists of the victims of revolutionary terror public had, above all, propaganda-psychological function – to intimidate the citizens and potential opponents of new government. The witness of its success is the fear that crept into politically and economically broken middle class of those days and lasted until the last decade of 20th century.

Key words: wild cleansings, OZNA, political and social enemies, revolution, repression in Serbia.

95 D. Medaković, *Efemeris III*, Beograd 1997, 60; *Svedočenje advokata D. Maksimovića iz Beograda*.

96 *Izjava advokata Prijezde Popovića iz Beograda*, dana autoru januara 2004.

Zoran Janjetović
Institut za noviju istoriju Srbije,
Beograd

PROTERIVANJE NEMAČKOG I MAĐARSKOG ŽIVLJA IZ VOJVOVODINE NA KRAJU DRUGOG SVETSKOG RATA

Rezime: Članak pruža pregled politike novih vlasti prema nemačkoj i mađarskoj manjini krajem Drugog svetskog rata. Analizira se predratni položaj manjina i njihov status u ratnom periodu. Ističe se da se represivna politika prema manjinama razlikovala u obimu i intenzitetu, pogađajući najviše folksdojčere, a zatim jugoslovenske Mađare.

Ključne reči: manjine, represija, Vojvodina, folksdojčeri, Mađari, partizani.

Proterivanje nemačkog i mađarskog stanovništva iz raznih istočnoevropskih i jugoistočnoevropskih zemalja na kraju Drugog svetskog rata bio je evropski fenomen i deo masovnih prinudnih premeštanja stanovništva koje je rat podstakao.¹ Sudbinu nemačke i mađarske manjine u bivšoj Jugoslaviji treba posmatrati kao deo tih širih istorijskih dešavanja. Međutim, kad se govori o Jugoslaviji, treba ispitati u kojoj meri ta mošnji događaji odgovaraju opštem obrascu *proterivanja*.

Mađarska i nemačka manjina su, sa Albancima, bile najveće nacionalne manjine² u međuratnoj Jugoslaviji.³ Mađarska manjina je pripadala nekada vladajućoj naciji u istorijskoj Kraljevini Ugarskoj i teško se mirila sa neravnopravnim statusom manjine. Zbog toga su je jugoslovenske vlasti posmatrale sa stalnom sumnjom. Iredentistička spoljna politika i propaganda krnje Mađarske teško da su bile pogodno sredstvo da se poboljša njen položaj. Što se Nemaca tiče, većina njih, poznata kao

-
- 1 Up. *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mittleuropa*, I-V, Bonn 1953-1961.
 - 2 Po jugoslovenskom popisu iz 1931, bilo je 482.359 Nemaca i 452.214 Mađara u Jugoslaviji. /Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) 38, 63/166./
 - 3 Najbolje opšte preglede vidi u: *Hans-Ulrich Wehler, Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918/1978*, Göttingen 1980; Šandor Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini 1918-1929*, Novi Sad 1981; *Isti, Mađari u Vojvodini 1929-1941*, Novi Sad 1989.

Podunavske Švabe, živela je u Vojvodini i Slavoniji. Za vreme mađarske prevlasti, oni su bili izloženi jakoj mađarizaciji, koja ih je najvećim delom ostavila nacionalno uspravane i promađarski orijentisane. Zbog toga su se nove jugoslovenske vlasti potrudile da ih pridobiju otvaranjem škola na nemačkom i dozvolivši im da osnuju niz udruženja. Ova politika je bila tipična za Vojvodinu, gde su Sloveni predstavljali manjinu kojoj je trebala švapska podrška protiv Mađara. U Hrvatskoj i Slavoniji njihova situacija je bila mnogo nepovoljnija: tamo se nastavio proces kroatizacije koji je započeo tokom XIX veka.⁴ U Sloveniji, čiji Nemci nisu spadali u Švabe, nastavila se višedecenijska nacionalna borba između Slovenaca i Nemaca, ali sada sa Slovencima u povlašćenom a Nemcima u podređenom položaju.⁵

U celini, sa izuzetkom Slovenije, uprkos usponima i padovima, položaj Nemaca, posebno u Vojvodini bio je mnogo povoljniji nego položaj Mađara. Tokom 1930-ih, položaj Nemaca se osetno popravio zbog jačih veza Jugoslavije sa Nemačkom i moći i uticaja Trećeg Rajha.

Tokom tridesetih godina rastao je, polako ali sigurno, i uticaj nacizma među folksdojčerima – iako više i brže među pritešnjenim Nemcima u Sloveniji nego u Vojvodini.⁶ Obe nacionalne manjine su imale dovoljno razloga da budu nezadovoljne Jugoslavijom, posebno pošto su spoljnopolitički uspesi njihovih zemalja – matica podigli njihov ponos. Iz tih razloga one nisu oplakivale Jugoslaviju kada su je Nemačka i njene saveznice uništile u Aprilskom ratu 1941. U stvari, one su dočekale osvajače s oduševljenjem, i čak im tu i tamo pomogle. Takvo ponašanje, sa pratećim žrtvama među Srbima i Slovencima (budući da se većina Hrvata takođe svrstala uz Osovinu), dodatno su pokvarili i onako napete međunacionalne odnose.⁷

-
- 4 O folksdojčerima u Hrvatskoj i Slavoniji v.: Valentin Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmium, Slawonien, Kroatien und Bosnien*, Stuttgart 1989.
 - 5 V. Arnold Suppan, "Zur Lage der Deutschen in Slowenien 1918–1938", u: Arnold Suppan, Helmut Rumpfer (ur.), *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1948-1941*, Wien, München 1988.
 - 6 Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, Ljubljana 1966; Branko Bešlin, *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933-1941)*, Novi Sad, Sremski Karlovci 2001; Zoran Janjetović, "O nacifikaciji vojvođanskih Švaba", *Tokovi istorije*, 1-4, 1999, str. 240-260.
 - 7 *Saopštenje o zločinima okupatora i njegovih pomagača u Vojvodini 1941-1944. godine*, knj. I. Bačka i Baranja, Novi Sad 1946, str. 8-28; Sandor Vegh, "Le system d'occupation allemand dans le Banat Yougoslave 1941-1944", u: *Les systems d'occupation en Yougoslavie 1941-1945*, Belgrade 1963, str. 497; Biber, *n.d.*, 251-267; Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974, str. 91; Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945. godine*, Beograd 1991, str. 25-27; Branislav Popov Miša, *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Ba-*

U ovom radu pozabavićemo se Nemcima i Mađarima u Vojvodini, budući da su oni u toj pokrajini činili većinu stanovništva i budući da je veći deo ove dve nacionalne manjine u Jugoslaviji živeo tu. U slučaju Nemaca, većina ih je potpala pod nemačku vlast baš u Vojvodini, posebno u Banatu.

U aprilu 1941. Vojvodina je podeljena, baš kao i ostatak zemlje. Srem je pripao NDH, Bačka je vraćena Mađarskoj, dok je zapadni Banat ostao u sastavu okupirane Srbije, sa izvesnom autonomijom. Položaj ove dve manjine se u skladu s tim razlikovao. Folksdojčeri su u NDH bili priznati za pravno lice sa velikom nacionalnom autonomijom, osporavajući ustašama vlast u Sremu.⁸ Položaj Mađara se malo promenio u odnosu na vreme od pre rata zbog njihovog malog broja, rasutosti i istorijske netrpeljivosti.⁹ U Bačkoj su Mađari opet postali deo vladajuće nacije, a neki od istaknutih lokalnih Mađara su zauzeli važna mesta u lokalnoj upravi.¹⁰ Što se Nemaca tiče, njihov mlađi, nacionalno svesniji deo, bio je gorko razočaran mađarskom aneksijom, dok je starija, promađarska generacija, bila spremnija da prihvati mađarsku vlast.¹¹ U Banatu su folksdojčeri postali kičma okupacione uprave. Oni, međutim, nisu imali ni približno dovoljno kvalifikovanih kadrova da popune sva administrativna mesta, dok su vrhovne odluke donosile nemačke vojne vlasti iz Beograda, ili čak Berlina.¹² Mađari, nezadovoljni što zapadni Banat nije priključen Mađarskoj, osećali su se zapostavljeno, čak i u odnosu na poražene Srbe. Njihovo učešće u vlasti bilo je samo nominalno.¹³

U izmenjenim okolnostima folksdojčeri i Mađari su delom imali prilike da dele vlast sa novim vlastima, ali i da je zloupotrebljavaju. A to se često i dešavalo. Neki od njih su učestvovali u progonu Srba i/ili

natu 1941-1944. godine, Beograd 1992, str. 10-25; Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946. godine*, Novi Sad 1996, str. 3-37, 100.

- 8 V. Wilhelm Sattler, *Die deutsche Volksgruppe im Unabhängigem Staat Kroatien*, Graz 1943; Zdravko Krnić "The German Volksgruppe in the Independent State of Croatia as an Instrument of German Occupation Policy in Yugoslavia", u: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*, Belgrade 1977; Oberkersch, *n.d.*, 365-461; Kačavenda, *n.d.* 48-54.
- 9 Kasaš, *n.d.*, 124-128.
- 10 *Saopštenja*, 105-220; M. Čobanski, Z. Golubović, Č. Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji 1941-1945*, I, Novi Sad 1976, str. 667-752; Tibor Čereš, *Krvna osveta u Bačkoj*, Zagreb 1992, str. 72-79; Zdravko Golubović, *Racija u južnoj Bačkoj 1942. godine*, Novi Sad 1992; Kasaš, *n.d.*, 84-92; Jovan Pejcin, *Srbi i Mađari*, Kikinda 1996, str. 53-59.
- 11 Up. Mirnić, *n.d.*
- 12 Vegh, *n.d.*; Ekkehard Völkl, *Der (sic!) Westbanat 1941-1944*, München 1991; Kačavenda, *n.d.*, 29-34; Miša, *n.d.*, passim.
- 13 Kačavenda, *n.d.*, 42; Völkl, *n.d.*, 76-78, 100-123; Kasaš, *n.d.*, 115-123.

Jevreja, u pljački njihove imovine ili izravnavanju računa sa predratnim ličnim neprijateljima ili sa srpskim nacionalistima. Iako su zabeleženi i slučajevi pomaganja susedima (posebno srpskim), pomenuti postupci su često trovali međunacionalne odnose.

Međutim, ono što će odlučiti njihovu sudbinu nije bio samo sukob sa njihovim slovenskim komšijama, već i talas germanofobije koji je preplavio Evropu i SAD kao posledica grozних nacističkih zločina, i što je verovatno još važnije, činjenica da su došli u sukob sa Komunističkom partijom Jugoslavije, koja se domogla vlasti na kraju Drugog svetskog rata. Partizani, predvođeni komunistima, tokom celog rata su se svojski trudili da pridobiju folksdojčere i Mađare. Pošto su predratni komunisti ovih narodnosti stradali početkom rata, uspeh je bio zanemarljiv.¹⁴ Istorijska situacija, njihova osećanja i ono što je većina njih videla kao svoj interes, svrstali su veliku većinu folksdojčera na drugu stranu barikade. Za razliku od drugih naroda Jugoslavije, koji su imali predstavnike na obe strane, većina Nemaca i Mađara je bila samo na jednoj, i to gubitničkoj. Uprkos tome, sudbina ove dve narodnosti nije bila ista kada su komunistički partizani došli na vlast. Za to su najverovatnije bili odlučujući spoljnopolitički razlozi na evropskom nivou, kao što ćemo uskoro videti.

Rumunija je promenila stranu 23. avgusta 1944, postavši od saveznice sila Osovine, njihov neprijatelj. To je značilo da je Crvenoj armiji omogućen nesmetan prolaz kroz tu zemlju na putu za istočne krajeve Jugoslavije i Mađarske. Nemačka narodnosna grupa u jugoslovenskom Banatu pripremila je detaljan plan evakuacije, ali je odobrenje Berlina da se on sprovede stiglo suviše kasno: Sovjeti su već stigli.¹⁵ U Bačkoj nije pravljen nikakav poseban plan za evakuaciju nemačkog i mađarskog življa. Zbog toga su oni koji su bili dovoljno mudri i koji su za to imali mogućnosti, otišli na svoju ruku. U slučaju folksdojčera, to je značilo oko polovine od ukupnog broja.¹⁶ Što se tiče Srema (i Slavonije) iscrpan plan evakuacije folksdojčera (budući da Mađari i onako nisu bili mnogobrojni) izvršen je na vreme, jer je zapadniji položaj ove oblasti omogućio taman onoliko dana koliko je bilo potrebno da se taj posao obavi pre nego što je tamo uspostavljen čuveni Sremski front.¹⁷

Partizanska vlast, uspostavljena uz pomoć Crvene armije, nosila je ne samo komunističko, već i jasno slovensko obeležje. Narodnooslobo-

14 S. Hrečkovski, "Njemačka četa 'Ernst Thälmann' u jedinicama NOV i POJ", *Zbornik CDISB*, I, Slavonski Brod 1984, str. 331–350; Kasaš, *n.d.*, 128, 184.

15 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade 2000, str. 122-138.

16 *Isto*, 138-150.

17 *Isto*, 150-175.

dilački odbori (NOO) su osnovani u oslobođenim gradovima i selima – pod uslovom da nisu imala nemačku, mađarsku ili rumunsku većinu.¹⁸ Iako je drugo zasjedanje AVNOJ-a novembra 1943. obećalo jednaka prava svim narodima i nacionalnim manjinama u zemlji, praksa u oslobođenoj Vojvodini je bila sasvim drugačija. Međutim, obećanja o demokratiji su takođe izneverena, jer su NOO najvećim delom bili papirne institucije kroz koje je i slovensko stanovništvo moglo sasvim malo da utiče na upravljanje sopstvenim poslovima. Vojska, brutalno oruđe Komunističke partije, bila je ta koja je držala svu vlast u pokrajini. Nedostatak poverenja u slovensko stanovništvo i neprijateljstvo prema neslovenskim manjinama odrazilo se u uspostavljanju Vojne uprave 17. oktobra 1944.¹⁹ Na čelu joj je bio general Ivan Rukavina (inače Hrvat), a ustanovljena je da bi se eliminisao uticaj nacionalnih manjina i, navodno, da bi se NOO pripremili za preuzimanje vlasti.²⁰

Šta je povlačenje nemačkih i mađarskih vlasti značilo za nemačku i mađarsku manjinu u Banatu i Bačkoj? Ono je značilo fatalni preokret nagore. Prvih dana nove vlasti, oni su bili izloženi masovnim ubistvima, batinanju, pljački i silovanjima od strane partizana i Crvene armije. Sudeći po izjavama svedoka, Sovjeti su se isticali silovanjima, sitnim krađama i opijanjem, dok su partizani vršili masovna ubistva i mučenja Nemačaca i Mađara, pljačkajući ih na veliko.²¹ Što se tiče pitanja kako su birali žrtve, o tome još uvek znamo jako malo. Svedočanstva retko pominju moguće razloge. Nekada je očito da su ljudi ubijani jer su bili na funkcijama tokom rata, ili su vodili ogranke nemačkih i mađarskih nacionalnih organizacija. U mnogim slučajevima pljačka ili silovanje, tj. opiranje njima, bili su razlozi. Želja da se preostalo nemačko i mađarsko stanovništvo zastraši je sigurno takođe igrala ulogu. A što se tiče masovne pljačke, civilno stanovništvo svih narodnosti je takođe igralo važnu ulogu u njoj.²²

Pitanje koliko je folksdojčera i Mađara pobijeno prvih dana nove vlasti samo je delimično rešeno na zadovoljavajući način, bar za folksdojčere. Po poslednjim proračunima, koji su rezultat dugog i opsežnog

18 Gojko Malović, *Vojna uprava u Banatu 1944-1945* (magistarski rad u rukopisu), Beograd 1979, str. 66.

19 Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), VO, k. 1661, f. 1, d. 1.

20 Mikrofilm: Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Vojvodine (dalje: IAPKSKV) 2/654–655 (u AVII).

21 *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Bd. V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Bonn 1961, passim; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien I-IV*, Sindelfingen 1992-1995, passim; Čereš, *n.d.*, 111-216; Kasaš, *n.d.*, 160-178.

22 IAPKSKV 5/238, 2/714; AJ, F. 513, k. 25, III-3/138; AVII, VO, k. 1222, f. 5/1, dok. 31/1.

istraživanja, oko 10.000 folksdojčera je tom prilikom pobijeno po celoj Jugoslaviji.²³ Iako su Mađari ubijani samo u Vojvodini, broj njihovih žrtava je procenjen na čak 40.000.²⁴ Međutim, ako je “samo” 10.000 Nemaca ubijeno u celoj Jugoslaviji, teško je poverovati da je toliko Mađara ubijeno, više-manje samo u Bačkoj. Ti brojevi, takvi kakvi su, ne mogu da potvrde optužbe za genocid u slučaju Nemaca,²⁵ ili čak za *izvršeno* etničko čišćenje u slučaju Mađara,²⁶ kako tvrde neki autori. Ideja etničkog čišćenja obe ove manjine nije bila strana komunističkim vlastodršcima, ali time ćemo se pozabaviti kasnije.

Posle prvih haotičnih dana, državni aparat je počeo da se uobličava. Kao što smo videli, NOO nisu organizovani (sem prvih dana u nekoliko mesta) u pretežno manjinskim naseljima. Umesto njih, osnovane su vojne stanice. Sloboda kretanja je bila strogo ograničena za Nemce i Mađare.²⁷ Samo nekoliko dana pošto su partizani došli na vlast, uveden je prinudni rad za Nemce i Mađare, ali i za deo bezazlenih Rumuna.²⁸ Radno-sposobni su ponekad hvatani i držani u logorima, a nekad su živeli kod svojih kuća i samo se javljali na rad svakog jutra. Za njih je rad bio prinudan, dok je za slovensko stanovništvo bio samo “obavezan”.²⁹ To je bio početak zatvaranja folksdojčera i Mađara u koncentracione logore.

U njima su ljudi često spavali na podu, koji je ponekad bio pokriven sa nešto slame. Kuće su bile pretrpane a hrana loša. Pri ulasku, dobri komadi odeće su im često oduzimani i zamenjivani za otrcane. Od logoraša su takođe oduzimali novac, zlato i druge vrednosti.³⁰ Loše postupanje od strane stražara je bilo pravilo. U toj početnoj fazi, ljudi su u nekim mestima puštani nekoliko puta, da bi ponovo bili hapšeni. Zatvořenici su korišćeni za težak fizički rad: raščišćavanje ruševina, goroseču,

23 *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien. Erschiessungen, Vernichtungslager, Kinderschicksale*, München 1995, str. 940-942.

24 Robert Aspeslagh, “Trianon Dissolved: The Status of Vojvodina Reconsidered?”, *Yearbook of European Studies*, 2, 1992, str. 127. Andrew Ludanyi tvrdi da se broj žrtava kreće između 25.000 i 40.000. (A. Ludanyi, “The Fate of the Magyars in Yugoslavia: Genocide, Ethnocide or Ethnic Cleansing?”, *Canadian Review of Studies in Nationalism*, XXVIII, 1-2, 2001, str. 132; po Čerešu 34.491 Mađar je ubijen u talasu osвете. (Čereš, n.d., 229.)

25 *Arbeitskreis Dokumentation, Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien. Die Stationen eines Völkermordes*, München 1998, str. 1-2.

26 Up. Ludanyi, n.d., 129.

27 IAPSKV 2/654-655; Malović, n.d., Dodatak, str. III; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, II, Beograd 1988, str. 421.

28 Malović, n.d., 122.

29 Zato ga je narod prikladno zvao *kuluk*. (Isto.)

30 IAPSKV 2/ 41-42; *Leidensweg...*, II, passim; AJ, F 513, k. 25, III-3/138; AVII, VO, k. 1661, f. 1, d. 1.

utovar i istovar vagona, u građevinarstvu itd. Zbog nedovoljne ishrane, loše odeće, manjka opreme i kratkoće dnevnog svetla, radni učinak nije odgovarao očekivanjima vlasti.³¹

I dok su zatočeništvo i prinudan rad folksdojčerima nagovestili šta će uslediti, politika prema Mađarima je počela da se menja već početkom decembra.³² Kako je vreme proticalo, sve je više Nemaca bilo zatvarano u koncentracione logore, koji su se sastojali od grupa kuća, žicom ogradenih ulica, delova sela ili celih sela.³³ Istovremeno, ionako mnogo manji broj zatvorenih Mađara je počeo da se postepeno smanjuje. Iako je u maju 1945. izvestan broj još uvek bio u koncentracionim logorima, njihov broj se u to doba smanjio skoro do beznačajnosti.³⁴ Istovremeno, Mađari su postepeno počeli da se integrišu u novi državni aparat i njegove paradržavne masovne organizacije.³⁵

Koji su bili razlozi promene postupanja sa Mađarima i zašto politika prema folksdojčerima nije sledila taj kurs sve veće popustljivosti?

Razlika u postupanju sa folksdojčerima i Mađarima je najavljena na početku Vojne uprave. Mađari su izdvojeni kao glavni krivci u Bačkoj, dok su u Banatu smatrani samo za saučesnike i pasivne posmatrače. Što se tiče Nemaca, oni su viđeni kao glavni prestupnici ne samo u Banatu, gde su folksdojčeri držali vlast, već i u Bačkoj, gde je njihov položaj bio samo neznatno bolji od položaja Srba i drugih narodnosti.³⁶ Uprkos nezadovoljstvu ucveljenog srpskog stanovništva, ubrzo je naređeno puštanje Mađara iz koncentracionih logora, a naređeno je njihovo uključivanje u partizanske jedinice “kao dobrovoljaca”.³⁷ Istovremeno pojačavao se pritisak na folksdojčere.

Još uvek ne znamo koji su bili razlozi ove promene. Po nekima, politika prema Mađarima je promenjena na mig iz Moskve: bilo je predviđeno da Mađarska postane socijalistička zemlja, pa je nije trebalo opterećivati izbeglicama.³⁸ Priča se takođe da su vodeći mađarski komu-

31 IAPSKV 2/ 41-43.

32 IAPSKV 2 /654-655; Malović, *n.d.*, 82.

33 Up. Janjetović, *Between Hitler and Tito*, 256-264.

34 Prema spisku koncentracionih logora u Vojvodini, (verovatno) iz maja 1945, u njima je bilo 74.918 folksdojčera, 4.638 Mađara, 1.179 nemačka ratna zarobljenika i 232 ostalih (uglavnom Slovena). (AJ, F 513, k. 25, III-3/139.)

35 Kasaš, *n.d.*, 190-199.

36 IAPKSKV 2 / 654-655.

37 Malović, *n.d.*, 82-83; Kasaš, *n.d.*, 179; AVII, VO, k. 1661, f. 1, d. 1. (Mogli su da biraju između “dobrovoljnog javljanja” u borbene jedinice i prisilnog regrutovanja u radne.) Vidi i: Kasaš, *n.d.*, 184-189.

38 Brza normalizacija odnosa kao da govori u prilog ovoj tezi. (Kasaš, *n.d.*, 193.) Ona, međutim, nije isključivala dobrovoljnu razmenu stanovništva do 40.000

nisti došli da mole Tita da poštedi Mađare. Zna se da je na srpskoj strani postojalo nekoliko ideja o Mađarima. Vasa Čubrilović,³⁹ istaknuti istoričar koji je još pre Drugog svetskog rata predlagao izgon Albanaca iz Jugoslavije, u memorandumu novim jugoslovenskim vlastima iz novembra 1944, izrazio je svoju ideju da sve nacionalne manjine koje su se tokom rata pokazale nelojalnim, treba proterati.⁴⁰ S druge strane, ministar u vladi Sreten Vukosavljević predložio je izgon 80.000 do 200.000 Mađara, uz ustupanje dela jugoslovenske teritorije Mađarskoj radi uspostavljanja dobrosusedskih odnosa.⁴¹ Kao što smo videli, takve ideje su ubrzo napuštene, bar kada su Mađari u pitanju, iako je prošlo izvesno vreme dok svi nisu pušteni iz koncentracionih logora.

U folksdojčerskom slučaju, situacija je bila potpuno drugačija. Odluka o njihovom proterivanju je doneta verovatno u decembru 1943. ili početkom 1944.⁴² Donele su je komunističke glavešine, ali ne znamo ko je bio glavni zagovornik ovakvog rešenja. Međutim, izgleda da je odluka postala neopoziva tek kad su Česi i Poljaci počeli da proteruju svoje Nemce.⁴³

Do tog vremena ogromna većina folksdojčera koji su ostali u zemlji već je bila zatvorena u koncentracione logore. U međuvremenu nove vlasti su se oslobodile nekih 20.000, deportovavši ih u Ukrajinu na prinudni rad na sovjetski zahtev krajem 1944. i početkom 1945.⁴⁴

Potsdamski protokol nije pominjao Jugoslaviju među zemljama kojima je bilo dopušteno da proteraju (ili da, kako je to eufemistički rečeno, "isele") svoje nemačke manjine,⁴⁵ ali je jugoslovenska vlada nastavila da, pozivajući se na potsdamske odluke, od Saveznika traži odobrenje za izgon svojih folksdojčera. Očekujući to odobrenje, jugoslovenske

između Jugoslavije i Mađarske na pariskoj mirovnoj konferenciji. Razmena je trebalo da počne 1947. i da traje tri godine. (*Isto*, 194.)

- 39 Čubrilović je bio istaknuti istoričar i srpski nacionalista. U mladosti je bio član *Mlade Bosne*, tajne revolucionarne grupe, koja je 1914. ubila nadvojvodu Franca Ferdinanda, naslednika habzburškog prestola.
- 40 Njegov memorandum je objavljen u *Nedeljnom telegrafu* (Beograd) 18. i 25. septembra 1996.
- 41 Vukosavljević je predložio preseljenje dela Mađara da bi se zemlja mogla pošteno podeliti bezemljašima. Ako se Mađari ne eliminišu, tvrdio je on, i oni bi morali da dobiju zemlju, pa bi Vojvodina postala mađarskija nego ikad. Smanjenjem broja Mađara smanjila bi se i opasnost od moguće iredente. (AJ, 97, 3/35.)
- 42 Božo Repe, "Nemci na Slovenskem po drugi svetovni vojni", u: Dušan Nećak (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana 1998*, str. 147.
- 43 Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990, str. 410.
- 44 Janjetović, *Between Hitler and Tito*, 237–255.
- 45 Geza Paikert, *The German Exodus*, The Hague 1962, str. 8-9.

vlasti su počele da proteruju folksdojčere u oktobru 1945, iako ne iz Vojvodine već iz Slovenije, koja je bila bliže austrijskoj granici, kao i iz Hrvatske.⁴⁶ Ove dve republike ne samo što su bile zgodno bliže Austriji, već je i broj preostalih folksdojčera tamo bio nesrazmjerno manji nego u Vojvodini, a šanse da budu neprimećeno prebačeni u inostranstvo proporcionalno veće. Britanske vlasti, kao i Savezničko veće u Beču, protestovali su zbog ovoga, ali je Jugoslavija u svojoj noti u januaru 1946. porekla proterivanja.⁴⁷ Ova “divlja” proterivanja su prestala tek u januaru 1946. – da bi se povećale šanse da saveznici izađu u susret jugoslovenskim zahtevima.⁴⁸

Dana 16. januara 1946. jugoslovenski ministar inostranih poslova je predstavnicima četiri savezničke sile predao notu u kojoj je ponovo traženo iseljavanje folksdojčera. Potsdamski protokol je opet pogrešno naveden kao legalna osnova za to.⁴⁹ Kao razlozi za zahtevan izgon navedeni su folksdojčerski zločini tokom rata i njihov srazmjerno mali broj, koji je omogućavao lak transfer. Ovaj zahtev je stavljen ad acta uz obrazloženje da Jugoslavija nije pomenuta u Potsdamskom protokolu.

Jugoslovenska vlada nije odustajala, već je ponovila svoj zahtev u junu 1946, ponavljajući iste razloge kao u januaru.⁵⁰ Ovaj ponovljeni zahtev nije doneo nikakav rezultat. Saveznici su već imali dovoljno raseljenih lica i izbeglica u Nemačkoj i Austriji, iako je broj jugoslovenskih folksdojčera bio relativno mali. Jugoslavija se sve više približavala Sovjetskom Savezu a njeni odnosi sa Zapadom su se sve više kvarili. Skopčano sa problemima Istre, Koruške i drugima, ovo su bili razlozi koji su naveli zapadne Saveznike da odbiju jugoslovenski zahtev.

U stvari, pitanje zatočenih folksdojčera je postalo još jedna jabuka razdora u jugoslovensko-američkim odnosima i istovremeno u hladnom ratu koji je počinjao između ideoloških blokova koji su nastajali. Oktobra te godine Sjedinjene Države su optužile Jugoslaviju da drži u koncentracionim logorima između 500 i 2.500 američkih građana (nemačkog porekla), koristeći ih za robovski rad.⁵¹ Usledilo je diplomatsko prepucavanje oko zatvorenih folksdojčera, koje su SAD koristile radi

46 Dušan Nećak, “O problemu ‘raseljenih oseb’ (DPs) in jugoslovenskih Volksdeutscherjev v Avstriji ter o britanski ideji njihove zamenjave z Koroškimi Slovenci (1945–1947)”, *Zgodovinski časopis*, 4, 1996, str. 569.

47 Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. (dalje: FRUS) 1945, Vol. II, Washington 1967, str. 1323, 1315.

48 Nećak, *n.d.*, 569.

49 Bilten MIP, 20. januar 1946, str. 6-7.

50 Bilten MIP, 7. jun 1946, str. 13.

51 Bilten MIP, 1. oktobar 1946, str. 49.

pritisaka na Jugoslaviju. S druge strane, jugoslovenske vlasti nisu poricale postojanje koncentracionih logora, ali su poricale robovski rad. Istovremeno, one su tvrdile da su svi zatočeni Nemci ratni zločinci, u istom dahu izražavajući spremnost da oslobode sve one kojima bi američka ambasada garantovala američko državljanstvo. Cela afera se završila tako što je samo 86 Nemaca sa američkim državljanstvom napustilo zemlju. Tokom ove diplomatske prepirke obe strane su pokazale svoje licemerje: SAD u stvari nije bilo briga za 200.000 folksdojčera koji su umirali od gladi u jugoslovenskim koncentracionim logorima, dok su jugoslovenske vlasti na indirektan način priznale da su u zatočeništvu držale ne ratne zločince već nedužne ljude.⁵² One su takođe ponovo pokazale da im je bio cilj da se otarase preostalih folksdojčera. Međutim, ova mogućnost je takođe propuštena jer Amerikanci nisu bili zainteresovani za oslobodjenje većine folksdojčera, pošto bi to značilo njihovo prebacivanje u SAD.

Zbog ovog razloga, jugoslovenske vlasti su načinile poslednji pokušaj da se tokom 1947. reše zatočenih folksdojčera. Tokom većeg dela te godine bekstva iz koncentracionih logora su ne samo tolerisana, već podsticana i olakšavana. Logoraši su prebacivani u koncentracione logore bliže granici, u nekima od njih noću nije bilo straže, disciplina je popustila, a neuspela bekstva nisu više kažnjavana tako strogo kao nekada. Logorske uprave su pomagale u organizaciji i izvođenju bekstva Švaba – uz određenu naknadu. Trebalo je platiti određenu sumu logorskom komandantu ili nekom od njegovih ljudi, pa bi poseban vodič odveo grupu logoraša do mađarske ili rumunske granice. Posle toga bi im bilo prepušteno da se sami snađu na teškom i rizičnom putu u Austriju, gde ih nipošto nije očekivala sigurna dobrodošlica – ni vlasti, ni stanovništva. Ovo su bila tzv. “bela bekstva”. Postojala su i tzv. “crna” – bez potplaćivanja logorskih vlasti. Tada bi vodič bio mnogo jeftiniji, ali je trebalo računati sa rizikom od hvatanja i kazne, iako ne tako drakonske kao ranije.⁵³

Nije poznato koliko ljudi je otišlo na ovaj način, ali je sigurno da su vlasti koristile ovaj metod kao sredstvo indirektnog proterivanja. On im je omogućavao da se otarase bar dela folksdojčera a da ne moraju da daju objašnjenja, izgovore ili demantije Saveznicima.

Ova politika je trajala do jeseni 1947. Tada su bekstva ponovo otežana, ali su vlasti počele da među Švabama skupljaju “dobrovoljce” za rad u rudnicima, na poljoprivrednim dobrima, u fabrikama itd. Oni koji bi prihvatili, bili su puštani na slobodu: dobijali bi posao i platu kao i

52 Više o ovom diplomatskom sukobu vidi u: Janjetović, *Between Hitler and Tito*, 298-308.

53 *Isto*, 286-289.

svi ostali radnici, ali nisu mogli da biraju mesto zaposlenja, niti su smeli da ga napuštaju. U proleće 1948. svi zatočeni folksdojčeri su oslobođeni, ali su morali da potpišu ugovore pod gore navedenim uslovima. Tek kad su te tri godine istekle, dobili su dozvolu da se slobodno kreću, a vlasti su otpočele sa njihovom potpunom integracijom. Međutim, tokom te tri godine životni uslovi mnogih su bili gotovo isto tako loši kao u koncentracionim logorima, a za mnoge su ostali bedni čak i kasnije.⁵⁴

Iz tog razloga, čim se pojavila mogućnost legalnog iseljavanja, većina folksdojčera je požurila da je iskoristi. Iako to nije bilo ni lako ni jeftino, podvrgavali su se napornoj proceduri da bi napustili zemlju u kojoj su toliko prepatili. Većina ih nije imala nikakvu imovinu (jer im je celokupna imovina konfiskovana odlukom Predsedništva AVNOJ-a 21. novembra 1944),⁵⁵ već samo bolna sećanja, dok su njihovi rođaci i prijatelji često živeli u Nemačkoj, Austriji i drugde. Jugoslovenske vlasti kojima je do pre nekoliko godina bilo toliko stalo da se otarase folksdojčera, sad su činile sve da opstruiraju odlazak preživelih.⁵⁶ Još ne znamo pouzdano zašto, ali su najverovatnije verovala da će im egzodus folksdojčera stvoriti loš imidž u svetu (pogotovo ako bi ovi počeli da šire užasne priče o koncentracionim logorima), s jedne strane, dok su s druge verovatno uvidele koliko marljive Švabe mogu da budu korisne za privredu. Sve je bilo uzalud, tako da je do sredine šezdesetih godina nemačka manjina u Jugoslaviji praktično prestala da postoji.

Videli smo da su ratni zločini folksdojčera i njihova kolaboracija sa okupacionim vlastima bili navođeni kao razlog komunističkih vlastodržaca za proterivanje folksdojčera. Što se njihovih pravih razloga tiče, njih možemo samo da nagađamo. Druge narodnosti su delom bile krive za ista nedela (uključujući i vrhunski zločin borbe protiv komunističkih partizana), ali sa njima nije postupljeno na isti način. Kao što smo videli, Mađari su se našli u vrlo sličnom položaju kao folksdojčeri, ali su ubrzo pomilovani iz, kako se čini, spoljnopolitičkih razloga. Zašto se sa folksdojčerima nije moglo postupiti kao i sa Mađarima? Možda iz straha od eventualnog oporavka Nemačke kao sile. Možda zato što su Nemci bili opšteomrznuti u celoj Jugoslaviji i svetu, pri čemu su mnogi zločini Nemaca iz Rajha i čak zločini drugih neopravdano pripisivani folksdojčerima. A možda zato što su, za razliku od Mađara, koji su uglavnom bili sitni zemljoposednici ili (oko 40%) bezemljaši, Nemci posedovali prili-

54 Dokumentation..., V, str. 375, 510, 593–594, 597–598, 605, 616, 618, 627; *Leidensweg...*, II, 45, 74, 102–103, 285–288, 540; Memorijalni centar Josip Broz Tito, arhiv Josipa Broza Tita, Kabinet maršala Jugoslavije – II-3-a-2/19; Đilas, *n.d.*, 411.

55 *Službeni list DFJ*, 1/1945, br. 2.

56 Dokumentation..., V, 116E–117E.

čno mnogo zemlje i industrijskih kapaciteta, što je dobro poslužilo za kolonizaciju partizanskih veterana (koji su obično poticali iz najsiromašnijih i ratom opustošenih delova zemlje) i izgradnju socijalističke privrede. Neki švapski autori navode srpski nacionalizam kao razlog.⁵⁷ Ako je nacionalna mržnja igrala ulogu, ona nije bila samo srpska, već i hrvatska i slovenačka, jer su nacionalisti sva tri naroda pravili planove za isterivanje folksdojčera.⁵⁸ Dokaz za ovo je to što se sa nemačkom manjinom nije postupalo ništa bolje ni u Sloveniji ili Hrvatskoj.⁵⁹ Radilo se samo o tome da je broj folksdojčera u Vojvodini bio mnogo veći, pa samim tim i njihovo stradanje.

Sudbina nemačke i mađarske manjine u Jugoslaviji na kraju rata se razlikovala zbog njihove različite uloge tokom rata i zbog opšte evropske situacije. Ideja o proterivanju Mađara je ubrzo napuštena zbog spoljnopolitičkih razloga. S druge strane, izgleda da je odluka da se Nemci proteraju doneta ranije, krajem 1943. i da je ona istrajno sprovedena sve do druge polovine 1947. Veći deo folksdojčera je pobegao ili je bio evakuisan pre dolaska Crvene armije i partizana, ali je namera da se i preostali proteraju naišla na protivljenje zapadnih Saveznika. Zbog toga su komunistički vlastodršci morali da pribegnu “divljim” izgonima (uglavnom iz Slovenije i Hrvatske) i indirektnom proterivanju kroz deportacije u SSSR ili polulegalna bekstva. Oba postupka su bila skopčana sa masovnim umiranjem od gladi, koje je dodatno smanjivalo broj preostalih folksdojčera. Kada je najzad iseljavanje preživelih postalo moguće, jugoslovenske vlasti su učinile sve da ga spreče. Budući da su glavni akteri poumirali, definitivni odgovori o odlučivanju o Nemačima i Mađarima moraće da sačekaju otvaranje jugoslovenskih arhiva.

57 Up. *Arbeitskreis Dokumentation*, 75-78.

58 Up. Nećak, n.d.; Milan Vesović, Kosta Nikolić, *Ujedinjene srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program*, Beograd 1996, str. 46, 70, 77, 151; Tone Ferenc, “Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno”, u: Nećak (ur.), *n.d.*, 115-116; Jozo Tomashevich, *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945. The Chetniks*, Stanford 1975, str. 167-169, 171, 173, 399-402; AJ, 103, 65/288.

59 Vladimir Geiger, “Genocid nad folksdojčerima ne smije se zaboraviti”, *Deutsches Wort/Njemačka riječ*, 40, 2001, str. 12-15; Isti, “Konzentracijski logor Krndija godine 1945/46”, u: Isti, *Nestanak folksdojčera*, Zagreb 1997, str. 71-77; Isti, *Radni logor Valpovo godine 1945/46*, u: *Isto*, 85-91; Isti, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb 2001, str. 171-189; Repe, *n.d.* 145-172.

Zoran Janjetović

THE EXPULSION OF GERMAN AND HUNGARIAN
POPULATION FROM VOJVODINA AT THE END
OF THE SECOND WORLD WAR

Summary

The article gives an overview of the minority policies of the new regime at the end of the Second World War. The interwar and wartime situation of the minorities is reviewed in order to shed some light on the policy of repression implemented towards German and Hungarian minority. The differing scope of repression is analyzed, as well as the motivation of authorities to engage in such practice.

Key words: minority policies, partisans, Hungarians, Germans, volksdeutsche .

Branko Popović – *Autoportret u oficirskoj uniformi*, 1915. ili 1916.

UDK 323.281(497.11)"1945/1948"(093.2)
378.4:316.75(497.11)"1945/1948"(093.2)

Dragomir Bondžić
Institut za savremenu istoriju,
Beograd

POLITIČKI PROGON STUDENATA BEOGRADSKOG UNIVERZITETA 1945-1948*

Rezime: U radu se na osnovu arhivske građe i studentske štampe prati “čišćenje” “nenarodnih” studenata sa Beogradskog univerziteta u prvim posleratnim godinama zbog “neprijateljskog držanja” tokom okupacije i posle rata. Analiziran je tok “čišćenja”, motivi i podaci na osnovu kojih je uklanjanje vršeno i vraćanje pojedinaca na fakultet na osnovu žalbi i želje univerzitetskih vlasti da se oni “poprave” i “uključe u obnovu zemlje”.

Ključne reči: Komunistička partija, Narodna studentska omladina, Beogradski univerzitet, studenti, “čišćenje”, “neprijatelji”, isključenje.

Prvih godina posle Drugog svetskog rata studenti Beogradskog univerziteta bili su izloženi stalnom ideološko-političkom nadzoru i povremenim kampanjama “čišćenja” Univerziteta od “nenarodnih elemenata”. Nadzorom i “čišćenjima” je rukovala vladajuća Komunistička partija, a sprovedeni su preko razgranate mreže partijskih organizacija na Univerzitetu, preko državnih i policijskih organa i studentske organizacije, Narodne studentske omladine (NSO).

Komunistička partija je još pre početka predavanja na Univerzitetu, tokom obnove i priprema za početak rada od oktobra 1944. do jeseni 1945, delovala među studentima koji su se okupljali u Beogradu. Studenti komunisti su osnivali ćelije po fakultetima i izgrađivali hijerarhijsku organizaciju sa Univerzitetskim biroom, a potom Univerzitetskim komitetom, na vrhu. Pored učešća u svakodnevnim poslovima obnove, organizacije fakulteta, pripreme za početak rada, obezbeđivanja smeštaja i ishrane, komunisti su morali da stalno vode računa o ideološko-političkom opredeljenju studenata koji su se tokom leta i jeseni okupljali na Univerzitetu, da otkrivaju pojedinosti o njihovom ponašanju tokom

* Rad je napisan u okviru projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921-1991* (147039), koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

okupacije i njihovom odnosu prema novom sistemu koji je tokom 1945. nepokolebljivo uspostavljala Komunistička partija Jugoslavije.

Ideološko-politička kontrola studenata došla je do izražaja već prilikom upisa u prvu posleratnu školsku godinu u jesen 1945. U samom konkursu je bilo naglašeno da će prednost prilikom upisa imati “borci narodnooslobodilačke armije i deca žrtve fašističkog terora”, a bilo je jasno da će vladajuća partija pokušati da spreči upis pojedinaca iz protivničkih pokreta. Na fakultetima su formirane komisije od dekana, nastavnika, studenata i predstavnika nadležnog ministarstva, koje su imale zadatak da pregledaju dostavljenu dokumentaciju kandidata, provere postojeće i prikupe dodatne podatke, pre svega o njihovom radu tokom okupacije. Ove komisije su delovale pod velikim uticajem partijske organizacije na Univerzitetu i po uputstvima ministra prosvete i člana CK KPS Mitre Mitrović Đilas. Pored ostalih dokumenata, svi kandidati su bili dužni da dostave i anketni list, u kojem su iznosili podatke o svom životu i ponašanju tokom okupacije (gde su se školovali, čime su se bavili, od čega živeli, kako su se prema njima odnosile okupatorske i domaće vlasti, itd).¹

Naravno, izjave kandidata je trebalo proveriti i dopuniti. Zato su sa budućim studentima na Univerzitet stizale i karakteristike izdate od lokalnih narodnih odbora, sa podacima o držanju tokom okupacije i o trenutnom odnosu prema narodnim vlastima. Međutim, takve podatke su često slali i lokalni organi OZN-e ili Komunističke partije (nekad i na traženje samih upisnih komisija), pošto su primetili da su karakteristike narodnih odbora često bile “delimično netačne i nepotpune”, pa su smatrali da ih “ne treba uzimati u obzir kao kriterijum za prijem na studije”. Lokalni partijski organi su, uz ideološke kvalifikacije i uopštene tvrdnje o ponašanju tokom okupacije i po završetku rata, davali i mišljenje da li kandidata treba primiti. Tako je Okružni komitet KPS iz Zaječara krajem novembra dao spisak prijavljenih na Beogradski univerzitet uglavnom sa negativnim mišljenjem i kratkim obrazloženjima: Ljiljana Vukadinović se držala “po strani NOP-a, nije učestvovala u antifašističkim organizacijama”; Vidosava Žikić je optužena da je protivnik NOP-a i da je član Ravnogorske omladine; Miodrag i Ljubinka Milosavljević su bili “nezainteresovani za NOP” i “istupali reakcionarno” posle rata; Zagorka Mihajlović i Milenija Tošić su “izgubile pravo glasa” i “kretale se u društvu reakcionara”; Toplica Nikolić je bio “aktivni saradnik i agitator

1 Arhiv Srbije (AS), fond Beogradski univerzitet, Komisija za obnovu Univerziteta (BU), fasc. 4, Rektorat – dekanatima, br. 3514, 22. oktobar 1945; isto, br. 3405/45; isto, Anketni list; Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond Gradski komitet (GK), fasc. 516, Izveštaj Akcionog odbora Beogradskog univerziteta za oktobar 1945.

organizacije DM” (Draže Mihailovića), “danas razbijač jedinstva NF” (Narodnog fronta), “otvoreno je istupao protiv NF”; i Đorđe Pavlović je bio “saradnik DM, učestvovao je u borbama protiv NOP-a i danas se drži reakcionarno”; Velimir Pavlović je bio “saradnik čuvenog koljaša Branka Trifunca”, “verni pratioc četničkog korpusa Bože Miladinovića i nosioc zastave”; Radmila Gojković je bila protivnik NOP-a; Mirjana Mirković je izgubila pravo glasa i “držala se reakcionarno”; Milan Ivković je bio “nezainteresovan i skroz pasivan prema NOP-u, čak se i neprijateljski držao”; Milica Stašević “protivnik NOP-a i nije htela da učestvuje ni u jednoj antifašističkoj organizaciji”. S druge strane, recimo, za Mirjanu Ivković je smatrano da je “nezainteresovana za NOP, ali ga nije štetila”, pa ju je trebalo primiti na Univerzitet, a za Živorada Jelenkovića je rečeno da je “simpatizer NOP-a” i, mada je otkrio drugove prilikom hapšenja i optužen za proneveru u Omladinskoj knjižari, dano je mišljenje da ga treba primiti.²

Pitanje je koliko su olake i nedokazane optužbe svemoćnih partijskih organa i lokalnih moćnika usmerene protiv ideološko-političkih protivnika u proteklom ratu i nezadovoljnika u posleratnom vremenu rušenja starog i izgradnje novog društva uzimane u obzir prilikom prvog upisa na fakultet. Na mnoge optužene, neke i ovde pomenute, nailazimo i kasnije na Univerzitetu, doduše opet politički progonjene i optuživane. To znači da su bili primljeni na fakultet i da upisne komisije na fakultetima nisu davale preveliku i bespogovornu važnost mišljenju lokalnih organa vlasti, Partije i policije, ili da su možda imale direktivu od viših partijskih organa da progledaju kroz prste mladim ljudima, ukoliko nisu bili zagrižene pristalice suprotstavljenih pokreta i ukoliko nisu bili agresivni posle rata, nadajući se da će se “popraviti”, prihvatiti realnost, pobjednički pokret i novi režim. Takav popustljiv stav prilikom upisa bio bi u skladu i sa prosvetnom politikom nove vlasti, koja je išla ka demokratizaciji školstva i visokog školstva radi obrazovanja što većeg broja stručnjaka za sve oblasti društvenog, privrednog i kulturnog života.

Međutim, u svemu tome je bilo, kasnije se ispostavilo, poprilično grešaka i propusta, namernih ili nenamernih, zloupotreba, lažnih optužbi i kleveta, što je u nestabilnim, teškim, ideološki prenapregnutim prvim posleratnim godinama dovelo do praćenja, kontrole, potkazivanja, preispitivanja prošlosti, progona, pritiska, velike nesigurnosti, napetosti i straha na Beogradskom univerzitetu. Došlo je do potmule i neravnopravne, ali snažne političke borbe na Beogradskom univerzitetu, koju je diktirala pobjednička revolucionarna Partija (koja je taj sukob nazivala “ideološkom diferencijacijom” ili “čišćenjem Univerziteta” od “neprija-

2 IAB, GK, fasc. 475, OK Zaječar – CK KPS, br. 81, 28. novembar 1945.

telja” i “nenarodnih elemenata”), a u kojoj su, uz stalno prisustvo univerzitetskih, partijskih, državnih i policijskih organa, na obe strane aktivno učestvovali studenti. S jedne strane su bili revnosni članovi Partije i NSO kao dostavljači i progonitelji, a s druge praćeni i progonjeni pojedinci, optuženi za neprijateljstvo prema novom režimu i njegovoj ideologiji, obeleženi “buržoaskim poreklom”, “nezalaganjem u obnovi zemlje” i “ideološko-političkim grehovima” iz vremena okupacije, nekad sa razlogom, a ponekad potpuno nevini. Front razgraničenja i borbe, koji je zahvaljujući snažnoj agitaciji i propagandi, obeležio sve oblasti života i rada studenata, delimično je uzdrman i promenjen tek 1948. posle sukoba sa Informbiroom i SSSR-om, kada pristalice Rezolucije Informbiroa u sopstvenim redovima postaju glavni “neprijatelji”, budno nadzirani i progonjeni, mada nisu bili potpuno zaboravljeni ni “reakcionarni studenti”, ostaci “buržoazije” i “saradnici okupatora” na Univerzitetu.

U svakom slučaju, uprkos budnosti partijskih organa na Univerzitetu, detaljnim spiskovima i karakteristikama lokalnih organa vlasti, Partije i OZN-e, do decembra 1945. godine među oko 11.000 novih i starih studenata koji su se upisali na Beogradski univerzitet bilo je mnogo onih koji nisu odgovarali ideološko-političkim shvatanjima i planovima vladajuće partije. Zato je prvi i glavni zadatak partijskog aparata na Univerzitetu, posle učvršćenja i razgranjavanja organizacije po fakultetima, bio otkrivanje i uklanjanje takvih pojedinaca sa Univerziteta. Radi intenzivnijeg delovanja “među studentskim masama”, Partija je januara 1946. formirala masovnu studentsku organizaciju, NSO, preko koje je kao svoje transmisije trebalo da radi na organizovanju, kontroli, indoktrinaciji studenata, a pored toga i na uklanjanju “politički nepodobnih” pojedinaca. Trebalo je da NSO okupi što više studenata, ne primajući u svoje redove samo one koji su smatrani “izrazitim neprijateljima” zbog “njihove prošlosti i saradnje sa okupatorom”. Tako su već samim formiranjem studentske organizacije odstranjivane “kužne jedinice” iz studentske zajednice, koje je potom organizovanim akcijama i kampanjama trebalo dalje progoniti i ukloniti sa fakulteta.³

U vreme osnivanja NSO, početkom 1946. godine, Univerzitetski komitet je na osnovu uvida u političko stanje na fakultetima procenjivao da “svega 70%” studenata stoji “na pozicijama Partije” dok se za ostale smatralo da su bili nezainteresovani za političko delovanje, ali da ih je moguće pridobiti. Za jedan deo studenata, čiji se broj nije tačno znao, smatralo se da su nepopravljivi, “izraziti neprijatelji”, čija je delatnost

3 “NSO na Beogradskom univerzitetu”, *Politika*, br. 12197, 19. januar 1946, 4; Đorđe Stanković, “Narodna studentska omladina”, *Studenti i Univerzitet 1914-1954*, Beograd 2000, 186-187.

tokom okupacije bila sumnjiva, a posle rata suzdržana ili čak suprotstavljena novoj vlasti. U okviru priprema za “čišćenje” Univerziteta, koje su upravo tada počinjale, trebalo je prikupiti podatke o sumnjivim studentima, njihovom životu i radu tokom okupacije i ponašanju posle rata. Među studentima koji su upravo započinjali ili nastavljali ratom prekinute studije, mnogi su budili podozrenje i sumnju Partije. Na prvom mestu su bili oni već prokaženi prilikom upisa, koji su ipak uspeli na razne načine da dobiju indekse. Izražavana je sumnja u tačnost dokumenta koje su podnosili kao dokaz svoje ispravnosti, smatrano je da su mnoga dokumenta nepotpuna ili čak falsifikovana, a primećeno je i da su neki studenti naknadno sticali biračko pravo bez kojeg se nisu mogli upisati na Univerzitet. Pored njih, za mnoge je bilo potpuno nepoznato ponašanje tokom okupacije, što je kod Partije budilo podozrenje, a neki su bili sumnjivi zbog samog “buržoaskog” porekla, bez obzira što nije bilo nikakvih kompromitujućih podataka o njima. Osim “neprijatelja” koji su otvoreno istupali i o kojima su postojali mnogi podaci, bilo je i onih “prikrivenih”, koji nisu otvoreno pokazivali nikakve znake neprijateljstva, ali se duboko nisu slagali sa stanjem koje je nastalo posle rata. Svako neslaganje sa politikom vladajuće Partije predstavljalo je opasnost, mogućnost otvorenog političkog suprotstavljanja, otpora i napada na tek formiranu komunističku vlast. Pored toga, svako neslaganje je remetilo i poželjnu sliku ideološko-političkog stanja na Univerzitetu koju je kreirala partijska propaganda, a koja je bila preduslov stvaranja “lika novog narodnog studenta” i novog “socijalističkog intelektualca”, kakve je Partija nameravala da stvori na Univerzitetu.

Ne ulazeći u složenost i težinu situacije tokom ratnih godina, Partija je sa pozicija “revolucionarnog morala” i “ideološkog čistunstva”, oslanjajući se na komuniste i pristalice među studentima, krenula u ispitivanje prošlosti svakog “sumnjivog pojedinca”, u traganje za “grehovima” iz vremena okupacije i “pogrešnim shvatanjima” i “neprijateljskim aktivnostima” iz posleratnih meseci obnove i izgradnje zemlje i kažnjavanje “nepodobnih” udaljavanjem iz redova NSO, a zatim i sa fakulteta.⁴

Sa tim ciljem su februara 1946. ponovo zatražene informacije od lokalnih organa vlasti, Partije i OZN-e, iako je već ranije izraženo nepoverenje u njihovu pouzdanost. Međutim, Partija je odlučila da pored državnih organa u obračun sa političkim protivnicima na Univerzitetu uključi celu svoju i studentsku organizaciju i svakog studenta ponaosob. Trebalo je javno, otvoreno napasti, prokazati i osuditi, obeležiti “nepri-

4 Izveštaj Univerzitetskog komiteta – Mesnom komitetu, 5. februar 1946, *Zapisi i izveštaji UK KPS 1945-1948*, prir. Momčilo Mitrović i Đorđe Stanković (*Zapisi i izveštaji 1945-48*), Beograd 1985, 33-34.

jatelje” u samoj studentskoj sredini i tako onemogućiti njihovo dalje “neprijateljsko” delovanje, osujetiti sticanje obrazovanja i ugroziti položaj u društvu. Istovremeno, tako je trebalo i vaspitno delovati na ostatak studentske populacije, uticati na “kolebljive” i “nezainteresovane” da se približe novom režimu, a pristalice i simpatizere stimulirati da pomognu novim vlastima u sprovođenju “revolucionarne pravde” i kažnjavanju “kompromitovanih” kolega.

Da bi se što veći broj studenata uključio u akciju, jedan deo i zaplašio, sprovedena je snažna propagandna hajka preko agitprop aparata univerzitetske partijske organizacije i NSO i pre svega preko lista *Narodni student*. Pored toga što je izveštavao sa fakultetskih konferencija i revanšističkim, huškačkim, ideološki obojenim rečnikom prenosio atmosferu sa njih, tek pokrenuti studentski list je prenosio i programske članke rukovodilaca Univerzitetskog komiteta i NSO-a u kojima je nagoveštavana i opravdavana akcija “čišćenja” Univerziteta. Vjera Kovačević, sekretar Univerzitetskog komiteta, već u prvom broju je poručila da će NSO “nemilosrdno uklanjati neprijatelje da ne zauzimaju mesto onima koji su se borili”, da “narodnim neprijateljima nema mesta na Univerzitetu”, da će “narodni studenti okupljeni oko NSO ukloniti sve male grupice koje su se okaljale o NOB”, “ostatke fašizma i prilapke reakcije” i “neće im dati da kočje razvoj Univerziteta i da postanu stručnjaci”. Tražila je da se “široko zamahne da udarac po njima bude što jači”!⁵

Kampanjom “čišćenja” Univerziteta u proleće 1946. rukovodio je Univerzitetski komitet, koji je održao nekoliko sastanaka sa sekretarima ćelija i odeljenja po fakultetima i objasnio način sprovođenja akcije, koristeći se pritom iskustvom čišćenja srednjih škola koje je ranije započeto. Univerzitetski komitet je rukovodio i prikupljanjem podataka na terenu preko partijskih sastanaka po okruzima. Akcija “čišćenja” je počela na konferencijama NSO na fakultetima, godinama i odsecima, na kojima su u zagrejanom atmosferi, dirigovanoj i kontrolisanoj od partijske organizacije i UDB-e, studenti javno iznosili optužbe protiv svojih kolega, a često se i fizički obračunavali sa prisutnim pojedincima koji su pokušavali da se brane i pravdaju.⁶

U prvom naletu, februara 1946, na osnovu podataka prikupljenih sa terena i od samih studenata, zatraženo je uklanjanje 119 pojedinaca. Partija je bila zadovoljna studentskom saradnjom. Po podacima Univer-

5 Vjera Kovačević, “NSO čuvar svetlih tradicija našeg Univerziteta”, i “O našim zadacima”, *Narodni student*, br. 1. 26. februar 1946, 1.

6 Izveštaj Univerzitetskog komiteta – Mesnom komitetu, 5. mart 1946, *Zapisnici i izveštaji 1945-48*, 37.

ziteteskog komiteta u davanju podataka je učestvovalo 5.500 studenata, što je bilo više od dve trećine onih koji su pohađali predavanja, a oko polovine od ukupnog broja – što znači da je svaki drugi student nešto izjavio o držanju nekog svog kolege tokom rata. Komitet je likovao što nijedna partijska akcija na Univerzitetu do tada nije bila tako masovna. Pored toga, smatrano je da je akcija protekla “bez ikakvih nepoželjnih ispada, sasvim na visini”, da su je studenti svuda dobro prihvatili i to ne samo članovi i simpatizeri KP, već je “došao do izražaja veliki broj studenata nepartijaca”. Studenti su optužbe protiv kolega davali u obliku izjava, koje su tokom februara 1946. “skoro svakodnevno primane u sekretarijatima NSO na fakultetima”. Izjave su potom javno čitane na fakultetskim konferencijama NSO 19. i 20. februara i tako su “pošteni studenti raskrinkavali neprijatelje” kojima više nije bilo mesta među “poštenom narodnom studentskom omladinom”. Zato su optuženi studenti udaljavani sa konferencije, često nasilno ukoliko su pokušavali da se brane, zahtevano je od njih da više ne pohađaju predavanja, a od univerzitetske vlasti da “ovim narodnim neprijateljima oduzme pravo daljeg studiranja na bilo kom univerzitetu u zemlji”. Komitet je smatrao da je “čišćenje” bilo “tako dobro organizovano i pripremano” da su ga “dobro prihvatili” i profesori, koji nisu pravili nikakve prigovore i nisu se usudili ni jednog optuženog da brane. Na kraju konferencija formirani su i fakultetski odbori, koji su imali zadatak da nastave akciju i prikupljaju podatke o onima za koje nije postojalo dovoljno argumenata da bi i oni bili uklonjeni sa fakulteta.⁷

Iako su akciju sprovodile partijska i studentska organizacija i sami studenti, u “čišćenje” Univerziteta su kao odlučujući faktor morali biti uključeni i univerzitetski organi. Univerzitetski savet je na sednici 28. februara 1946. raspravljao o isključenju studenata koji su za vreme “neprijateljske okupacije sarađivali sa neprijateljem”. Odlučeno je da automatski budu isključeni svi studenti koji su od narodnih vlasti osuđeni na gubitak biračkog prava, a da se za one koji su zadržali pravo glasa, ali su tokom rata sarađivali sa okupatorom i kao takvi optuženi na studentskim konferencijama i isključeni iz NSO, formira Komisija za ispitivanje njihovog rada i držanja pod okupacijom. Komisiju su činili profesori Jovan Tomić (koji je jula 1946. umro te ga je zamenio Sima Grozdanić) i Vojislav Ristić i asistent Dragoslav Janković, koje je delegirao Univerzitet, i studenti Brana Janković, Borivoje Trajković sa Medicinskog i Predoje Zubović sa Tehničkog fakulteta, koje je delegirao Akcio-

7 *Isto*, 37; “Neprijateljima naroda nema mjesta na Univerzitetu”, *Narodni student*, br. 1, 26. februar 1946, 4. O toku “čistki” i atmosferi na konferencijama NSO videti i sećanje savremenika u: Borislav Mihajlović Mihiz, *Autobiografija o drugima*, I, Beograd 1990, 230-232.

ni odbor. Zadatak Komisije je bio da ispita slučajeve svih studenata koji su predloženi za isključenje; da pregleda studentske izjave i podatke dobijene od lokalnih organa vlasti i UDB-e i uporedi ih sa anketnim listovima optuženih; da formira isledne komisije i sasluša optužene; i da podnese predlog Univerzitetkom savetu, koji je donosio odluku o isključenju sa Univerziteta. Komisija je održala prvu sednicu početkom marta, raspravljajući o slučajevima pokrenutim tokom februara.⁸

Narednih meseci, do kraja letnjeg semestra 1946, Komisija je neprekidno delovala, dobijajući preko dekanata od fakultetskih odbora NSO nove podatke i predloge za isključenje sa Univerziteta. Konferencije “povodom čišćenja fašističkih studenata” održavane su na fakultetima tokom marta, aprila i maja u istoj zapaljivoj atmosferi kao i ranije (na Tehničkom fakultetu po odsecima 17. aprila; na Filozofskom 3. maja; na Pravnom 10. maja; na Poljoprivredno-šumarskom 20. maja; itd). Na njima su iznošeni podaci prikupljeni od studenata, na osnovu kojih su pojedinci, bilo da su prisutni ili ne, jednoglasno isključivani iz NSO, a potom su spiskovi sa podacima i zahtevom za isključenje sa fakulteta i svih univerziteta u zemlji upućivani dekanatu. Dekanati su sav dobijeni materijal i zahteve NSO upućivali Komisiji za ispitivanje rada i držanja studenata pod okupacijom, koja je brzo reagovala, javno pozivajući optužene studente na saslušanje i tražeći od dekanata njihove anketne listove.⁹

Deo podataka na osnovu kojih je Komisija odlučivala o isključenju studenata dolazio je od lokalnih partijskih komiteta i narodnih od-

8 AS, BU, fasc. 84, br. 619/46, 1. mart 1946; isto, Rektorat, br. 2174, 9. jul 1946; isto, Zapisnik I sednice Komisije, 2. mart 1946; Izveštaj Univerzitetskog komiteta – Mesnom komitetu, 5. mart 1946, *Zapisnici i izveštaji 1945-48*, 37.

9 AS, Komitet za naučne ustanove, Univerzitet i velike škole NRS (Komitet NRS), fasc. 80, NSO Tehničkog fakulteta – dekanatu, 18. april 1946; NSO Pravnog fakulteta – dekanatu, 13. maj 1946; Pravni fakultet – Komisiji, pov. br. 8, 15. maj 1946; NSO Poljoprivredno-šumarskog fakulteta – dekanatu, 20. maj 1946; Poljoprivredno-šumarski fakultet – Komisiji, br. 6143, 21. maj 1946; itd; AS, BU, fasc. 84, Zapisnici II i III sednice Komisije, 23. i 29. mart 1946; “Nastavlja se čišćenje neprijatelja naroda sa Univerziteta”, *Narodni student*, br. 2, 23. mart 1946, 6; “Čišćenje nenarodnih studenata sa Filozofskog fakulteta”, *isto*, br. 5, 17. maj 1946, 6; “Nastavlja se čišćenje nenarodnih elemenata sa fakulteta”, *isto*, br. 7, 20. jun 1946, 2. NSO Poljoprivredno-šumarskog fakulteta je tražila uklanjanje 11 studenata koji su se “kompromitovali protivnarodnim – izdajničkim radom” te im nije bilo mesta “među poštenim studentima naših univerziteta”. Ovaj put je sa Filozofskog za isključenje predloženo sedam studenata, sa Pravnog deset, sa Građevinskog odseka dva, sa Arhitektonskog četiri, sa Tehnološkog i Mašinskog po četiri, itd. Komisija je odmah po dobijanju spiskova i podataka isticala objavu kojom je optužene studente pozivala u Rektorat na saslušanje i tražila od dekanata njihove anketne listove.

bora, a deo i od organa UDB-e. UDB-a je smatrala da su podaci koje su prikupili njeni poverenici imali “glavnu ulogu u čišćenju Univerziteta” 1946. Na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi svih 20 studenata je isključeno na osnovu podataka UDB-e, na Filozofskom je UDB-a dala podatke za 19 od 26 isključenih, itd.¹⁰

Međutim, kao što je rečeno, kampanja “čišćenja” Univerziteta bila je obeležena učešćem studenata, koji su davali izjave o ponašanju svojih kolega ili sugrađana tokom okupacije i u prvim mesecima posle rata. Izjave su bile šablonski sačinjene i prepune posleratnih revolucionarnih fraza i stereotipa kojima su pojedinci proglašavani za “neprijatelje”, “narodne neprijatelje”, “nenarodne elemente”, “četničko-fašističke elemente”, “izdajnike”, itd. Studenti su optuživani kao saradnici okupatora, zbog saradnje sa Nemcima i aktivnog učešća ili pomaganja ljotićevcima, Nedićevoj nacionalnoj gardi i, pre svega, četnicima Draže Mihailovića i Jugoslovenskoj ravnogorskoj omladini. Mnogi su proglašavani antikomunistima još iz predratnog vremena, saradnicima “predratnih režima”, članovima “Zbora”, “Belih orlova” ili drugih nacionalističkih organizacija. Dostavljači su ponekad detaljno iznosili rad optuženih studenata tokom ratnih godina, sa mestima na kojima su se kretali, jedinicama kojima su pripadali, lokalnim “koljašima” sa kojima su saradivali, učešćem u “crnim trojkama”, propagiranjem antikomunizma i agitacijom protiv NOP-a po selima, denunciranjem komunista i simpatizera NOP-a i zlodelim koja su učinili narodu. Pojedincima je zamerano i držanje na prinudnom radu u Nemačkoj ili u zarobljeničkim logorima, a bilo je i studenata koji su optuživani kao “crnoberzijanci”. Držanje optuženih studenata je povezivano i sa članovima njihovih porodica: obično su porodice bile “reakcionarne”, roditelji i braća bili “ljotićevci” ili “dražinovci”, u bekstvu ili streljani od narodnih vlasti. U izjavama je isticano da su zbog držanja tokom okupacije neki od optuženih posle rata hapšeni, držani u zatvorima i da im je narodna vlast oduzela pravo glasa, što su oni uspevali da prikriju prilikom upisa na Univerzitet. Pored toga, mnogi od njih su od početka predavanja “ometali razvoj fakulteta”, kritikovali, ismejivali i provocirali nove vlasti, “unosili fašistička shvatanja”, a neki su ponovo hapšeni i gubili pravo glasa.¹¹

10 Privatna zbirka Đorđa Stankovića, Izveštaji UDB-i za NRS po fakultetima, 7. septembar 1948.

11 Videti napomenu br. 9. Insistiranje na saradnji sa četnicima, na koju se nailazi u skoro svakoj izjavi, razumljivo je, budući da je u vreme u kojem se “čišćenje” Univerziteta odigralo, od februara do juna 1946, intenzivno trajala potera, a potom i suđenje Draži Mihailoviću, vodi Ravnogorskog pokreta, glavnom vojnom i ideološko-političkom protivniku NOP-a, čije je mnogobrojne otvorene i prikrivene pristalice u Srbiji trebalo progoniti i zaplašiti. To odslikava i

Optužbe protiv studentkinja su bile još raznovrsnije. Optuživane su zbog političkog držanja, aktivnog učešća ili pomaganja četnicima Draže Mihailovića, saradnje sa okupatorom, ali često i zbog nemoralnosti, druženja i zabavljanja sa neprijateljskim vojnicima i oficirima. Tako je Ljiljana Vukadinović sa arhitekture (za koju je OK Zaječara novembra 1945. tražio da ne bude primljena na fakultet) optužena od kolega da je bila član ŽROS-a (Ženskog ravnogorskog omladinskog saveza), da je vezla ambleme, spremala kolače, lepila plakate i obilazila četničke ranjenike; prema informacijama Gradskog NO Požarevca Dobrila Džadžević sa arhitekture bila je “aktivni saradnik okupatora” i bila je u “intimnim odnosima sa šefom Gestapoa u Požarevcu”; za Mariju Nakić sa Filozofskog fakulteta je student veterine Marko Dragić tvrdio da se “viđala na javnim mestima u društvu nemačkih vojnika i govorila o skoroj pobedi Rajha”, “dopisivala se sa nemačkim vojnicima koji su iz Beograda odlazili na front” i posle rata je nemačke vojnike otvoreno nazivala svojim drugovima; Stanku Prvanović sa Filozofskog je koleginica sa fakulteta Mileva Pindić optužila da je za vreme okupacije “bila ljubavnica nemačkih vojnika”, da su se u njenoj kući “skupljale devojke i predavale se Nemcima” i da su je se školske drugarice stidele, našta ona nije obraćala pažnju; Desanka Šterić, sa Tehničkog fakulteta je, prema izjavi kolega, pre rata bila ljoticévkica, “za vreme okupacije je ukaljala svoju studentsku čast živeći nemoralno sa nemačkim oficirima”, a posle rata se držala potpuno izolovano od studentske organizacije; itd.¹²

Izjave su davali studenti istog ili nekog drugog fakulteta ili poznanici iz zavičaja, koji su se potpisivali ispod svojih iskaza i “garantovali pod zakonskom odgovornošću za njihovu tačnost”. Dakle, nisu bile u pitanju anonimne dostave, već otvorene i javne optužbe, kakve su tražile i podržavale partijska i studentska organizacija na Univerzitetu, poklanjajući im puno poverenje. Ideološko-politička obojenost i revolucionarna frazeologija tih optužbi su bile očekivane, budući da se radilo o sprovođenju revolucionarne pravde, koju je diktirala pobednička partija. Studente je trebalo kazniti zbog ideološko-političkih, ali i moralnih “grehova” učinjenih tokom rata, a pošto ti “grehovi” nisu bili dovoljni da optuženi budu kažnjeni od narodnih vlasti, trebalo ih je bar ukloniti sa Univerziteta, da bi im se onemogućio uticaj na stvaranje “nove inteligencije”. Kampanjski način na koji je to činjeno, a koji se zasnivao na

izjava o studentkinji prava Desanki Vlahović, u kojoj se kaže da je “do skoro pričala da je iz pouzdanog izvora čula da se Dražine trupe nalaze u Slovenačkoj i da će za mesec dana biti preokret”. (AS, Komitet NRS, fasc. 80, NSO Pravnog fakulteta – dekanatu, 13. maj 1946).

12 *Isto.*

neproverenim, nedokazanim izjavama studenata, često proizvoljnim ili potpuno lažnim optužbama, podložnim ličnoj netrpeljivosti, mržnji i zavisti, morao je dovesti do velikih nepravdi, nepravilnosti i grešaka, ali i do velikog straha, nesigurnosti i nepoverenja među studentima. U svakom slučaju, na osnovu takvih podataka trebalo je da Komisija za ispitivanje rada i držanja studenata pod okupacijom i Univerzitetski savet donesu odluke o zahtevima fakultetskih odbora NSO i isključenju optuženih studenata sa Univerziteta.

Univerzitetski savet je prvu odluku o uklanjanju studenata sa Univerziteta na osnovu predloga Komisije doneo 4. maja 1946, a zatim su takve odluke donete još u nekoliko navrata tokom juna i jula. Prema izveštaju Komisije, tokom "čišćenja" ispitano je ponašanje 167 studenata, isključeno je 153 studenta, a oslobođeno optužbi desetero, pošto je Komisija utvrdila da nema osnova za njihovo uklanjanje sa Univerziteta. To se dešavalo u slučaju nedostatka podataka ili kada je zaključeno da se optuženi "popravio" posle rata. Zbog nedostatka podataka četiri slučaja su ostala nerešena. Imena isključenih studenata su dostavljana saveznom Komitetu za škole i nauku da bi im se onemogućio upis na ostale univerzitete i visoke škole u zemlji.¹³

Međutim, odluke o isključenju nisu bile konačne niti dugotrajne. Odmah po njihovom donošenju pojavio se veliki broj žalbi isključenih studenata, koje su morale biti razmotrene i u slučaju njihove opravdanosti doneta nova odluka. Pored toga, u odluci od 12. jula Univerzitetski savet je "u duhu narodnih vlasti" obećao da će ponovo upisati svakog od isključenih studenata "onda kada bude delima dokazao da se popravio i zaslužio čast da bude student narodnog univerziteta i da koristi najvišu školu našeg naroda". Do toga je uskoro i došlo, pošto su navodno na inicijativu NSO, već 29. avgusta vraćena na fakultete 63 isključena studenta, kako bi im se "u duhu narodnih vlasti omogućilo da se poprave i uključe u obnovu naše zemlje", s tim što im kao popravna mera nisu priznati izgubljeni semestri (odnosno jedan semestar, pošto su tokom proleća 1946, dok je Komisija rešavala njihove predmete, verovatno bili sprečeni da pohađaju fakultet).¹⁴

13 AS, BU, fasc. 84, Rektorat, br. 1081, 4. maj 1946; *isto*, br. 1789, 18. jun 1946; *isto*, br. 2293, 12. jul 1946; *isto*, Izveštaj Komisije Rektoratu; *isto*, Rektorat – Komitetu za škole i nauku pri vladi FNRJ, br. 1789, 18. jun 1946.

14 AS, BU, 84, Rektorat – Komisiji, br. 2175, 9. jul 1946; *isto*, br. 2833, 29. avgust 1946; *isto*, Izveštaj Komisije Rektoratu; "Zapisnik sa sastanka Univerzitetskog komiteta, 11. septembar 1946", *Zapisnici i izveštaji 1945-48*, 94. Prema podacima UDB-e, na Filozofskom fakultetu je 1946. na osnovu žalbi od 26 isključenih vraćeno 18 studenata, na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi šest od 20, na Veterinarskom 14 od 16, Medicinskom šest od 13 i na Tehničkom 21 od

Osim “velikodušnosti narodnih vlasti” i navodne želje da se isključenim studentima pruži šansa da se poprave i uključe u obnovu zemlje, razlog za ovakvu odluku Univerzitetskog saveta i vraćanje pojedinih studenata na fakultet bio je i u pomenutim greškama, netačnostima, proizvoljnosti, brzopletosti i preterivanjima tokom kampanje isključivanja. Sam Univerzitetski komitet je nešto kasnije, na partijskoj konferenciji Univerziteta 1947. godine, za kampanju “čišćenja” 1946. priznao da je sprovedena sa “nepotpunim i netačnim podacima”, te da su zato mnogi kažnjeni studenti ubrzo bili vraćeni na fakultete.¹⁵ O greškama i proizvoljnostima svedoče i mnogobrojne molbe i žalbe kažnjenih studenata, koje su počele da pristižu još u julu i na osnovu kojih su pojedinci vraćeni na Univerzitet već krajem avgusta. Žalbe su pristizale i isključeni su vraćani i kasnije. U žalbama su potpuno negirane optužbe o “protivnarodnom držanju” tokom okupacije, prilagane su potvrde o biračkom pravu koje su posedovane još u trenutku isključenja ili su naknadno dobijene, potvrde narodnih vlasti i izjave svedoka o držanju tokom okupacije i u jedinicama Jugoslovenske armije krajem rata, itd. Pojedinci su isticali da uopšte nisu ni obavješteni ni saslušani prilikom isključenja, a da u optužbama nije postojao ni jedan argument ili dokaz za tvrdnje koje su protiv njih iznete. Studenti su se pozivali na svoju nevinost, ali i na obećanje Univerzitetskog saveta da će svaki isključeni student biti vraćen na Univerzitet “kada bude delima dokazao da se popravio”.¹⁶

Međutim, bilo je jasno da se vraćeni studenti nisu zaista “popravili”, niti promenili ideološko-političke stavove i prihvatili novu komunističku vlast, kao i da “čišćenje” od “nenarodnih” studenata nije popravilo političku situaciju na Beogradskom univerzitetu. Na osnovu stalnog nadzora partijske i studentske organizacije i organa UDB-e nad životom i radom studenata, videlo se da ideološko-politička situacija na fakultetima nije onakva kakvu je Partija želela da izgradi i da su se njenoj politici, otvoreno ili prikriveno, i dalje suprotstavljali mnogi studenti, među njima i neki koji su bili isterani u kampanji “čišćenja” 1946, a potom vraćeni na fakultet. U izveštajima UDB-e je isticano da su se upravo među studentima koji su odlukom univerzitetskih vlasti vraćeni na fakultete

27. (Privatna zbirka Đorđa Stankovića, Izveštaji UDB-i za NRS po fakultetima, 7. septembar 1948).

15 “I Partijska konferencija KPJ na Beogradskom univerzitetu, 26. maj 1947”, *Zapisnici i izveštaji 1945-48*, 222.

16 Takve žalbe su tokom septembra i oktobra 1946. uputili Prvoslav Jovanović, Vladimir Jovanović, Branislava Lazarević, Vučeta Miletić, Radiša Dimitrijević i drugi, a većini je potom dozvoljeno da nastave studije. AS, BU, fasc. 84, Žalbe studenata; *isto*, Rektorat, br. 3906, 30. septembar 1946; *isto*, Rektorat, br. 4357, 21. oktobar 1946.

početkom školske 1946/47. godine nalazili mnogi “izraziti i nepomirljivi neprijatelji” koji su nastavili sa “antinarodnim radom”, mada je “čišćenje” u prvi mah prouzrokovalo strah, nesigurnost i pometnju i među njima. Odmah posle kampanje čišćenja, primećeno je da su se “preostali neprijatelji” još bolje organizovali, pojačali delovanje, povezali sa profesorima, ometali rad komunista i NSO, kritikovali narodne vlasti, vršili razne sabotaže, povezivali se sa “reakcijom” u zemlji i inostranstvu, delovali na “kolebljive” studente, itd. Ovi “reakcionarni elementi”, “neprijateljske grupe”, pojedinci “prljave prošlosti”, “fašistički elementi bez prava glasa”, “dražinovci”, “dragoljubovci” i “grolovci”, obično su samo nastavljali svoje “neprijateljsko delovanje” i saradnju sa okupatorom iz vremena rata i pokušavali na sve načine da “rovare” i deluju protiv novog poretka. Svi oni su bili pod budnim okom NSO i partijske organizacije na Univerzitetu, koje su prikupljale podatke o njima, i organa UDB-e, koji su preko “saradnika” kontrolisali sve sumnjive, a povremeno i hapsili opasnije i aktivnije pojedince.¹⁷

Pored toga, stalno je insistirano da se nastavi sa uklanjanjem “neprijatelja” sa Univerziteta i da se organizuju nove kampanje nalik onoj iz 1946. Zato je već u proleće 1947. pokrenuta nova akcija progona politički nepodobnih studenata pod parolom “ljudima prljave prošlosti nema mesta na našem Univerzitetu”. Kampanja je, kao i prethodne godine, sprovedena preko fakultetskih odbora NSO, koji su davali predloge Rektoratu za isključenje na osnovu podataka koje su dobili od lokalnih organa vlasti, UDB-e i studenata. Tokom letnjeg semestra 1947. održavane su fakultetske konferencije NSO na kojima su iznošene optužbe protiv studenata, koji su isključivani iz NSO, a od univerzitetskih vlasti je traženo da im se zabrani dalje školovanje na Univerzitetu. Optužbe su se opet zasnivale na izjavama studenata, potvrđama lokalnih vlasti i UDB-e, škola koje su optuženi završili ili radnih organizacija u kojima su radili. Za pojedince je sakupljano i po više izjava kolega, koje su se ponekada i razlikovale, a nekada se nisu slagale ni sa sadržajem potvrda koje su izdavale narodne vlasti. Svi podaci su prikupljeni u Univerzitetskom odboru NSO, potom prosleđivani Rektoratu Beogradskog univerziteta, koji je podatke proveravao i donosio odluke da se optuženi “zbog protivnarodnog rada u prošlosti kao i sadašnjeg neprijateljskog držanja isključe sa Univerziteta” ili da se oslobode od optužbi. Sadržina

17 “Zapisnik sa sastanka Univerzitetskog komiteta, 3. juna 1946”, *Zapisnici i izveštaji 1945-48*, 64-65; “Zapisnik sa sastanka Univerzitetskog komiteta, 17. juna 1946”, *isto*, 68-71; “Izveštaj Univerzitetskog komiteta – Mesnom komitetu Beograda, 10. decembar 1946”; *isto*, 133; privatna zbirka Đorđa Stankovića, Izveštaji UDB-i za NRS po fakultetima, 7. septembar 1948.

optužbi se, kao i prethodne godine, ticala držanja tokom okupacije, saradnje sa okupatorima, učešća u “kvislinškim formacijama”, a kad su u pitanju studentkinje i “nemoralnog” života i “druženja” sa neprijateljskim oficirima. Tako je već marta 1947. Rektorat na predlog konferencije studenata prve godine Veterinarskog fakulteta isključio “za uvek” sa Univerziteta u Beogradu Majdu Vidić, koja je optužena da je za vreme okupacije “bila u stalnom društvu sa neprijateljima okupatorima i domaćim izdajnicima” i da je prilikom pretresa kod nje nađen revolver i slike italijanskih i nemačkih oficira, ustaške tabornice ženske mladeži sa posvetama, koje je čuvala kao uspomenu. Branku Jeremiću sa Poljoprivredno-šumarskog fakulteta je početkom jula zabranjeno dalje školovanje na Univerzitetu zato što je prema podacima NSO-a u Zavodu za prevaspitavanje omladinaca u Smederevskoj Palanci postao “poverljiva ličnost fašističke uprave logora” i kao disciplinski starešina tukao i maltretirao zatvorenike. I ostale odluke o isključivanju studenata temeljile su se na sličnim optužbama, koje su potpuno nalikovale onima iz prethodne godine.¹⁸

Međutim, i ovaj put je bilo mnogo grešaka, nedoumica, nepravilnosti i problema. Juna 1947. Univerzitetski odbor je predložio za isključenje devet studenata i dostavio Rektoratu izjave o njima, potvrde lokalnih vlasti i njihove predstavke, u kojima su se branili od optužbi. Među njima je bilo i studenata koji su ranije optuživani, kažnjavani, pa potom vraćani na fakultet. Oni su se grčevito branili, opovrgavajući izjave svojih kolega, navodeći svedoke koji su govorili u njihovu korist i dostavljajući uverenja o pravu glasa, sudske odluke kojima su oslobođani optužbi posle rata i kojima im je vraćano pravo glasa i potvrde o “pravilnom” držanju u jedinicama Jugoslovenske armije krajem rata. Tako je student elektrotehnike iz Obrenovca Milan S. Vasić, koji je i prethodne godine bio predložen za uklanjanje, ali potom oslobođen optužbi, ponovo optužen kao “simpatizer nemačkog fašizma” i “ideološki i propagandni organizator pokreta DM”. Svojoj odbrani Vasić je priložio uverenje da je “nasilno mobilisan” u četnike, oslobađajuću presudu Vojnog suda kojom mu je preinačena kazna robije od pet godina jer je bio “mlad i zaveden”, pa čak i uverenje iz Štaba KNOJ-a kojom je potvrđeno da je bio nosilac Medalje zasluga za narod. Tako je ovim nizom protivurečnih izjava, tvrdnji, potvrda i optužbi bez čvrstih dokaza, nastavljena borba na Univerzitetu koja je započela još prilikom upisa u prvu posleratnu školsku godinu i prvom kampanjom “čišćenja” s proleća 1946. Kampanja “či-

18 *Narodni student*, br. 21, 28. februar 1947, 2; Arhiv Jugoslavije, fond Komiteta za škole i nauku, 315, Rektorat – Komitetu za škole i nauku, pov. br. 37, 25. mart 1947; AS, BU, fasc. 84, Rektorat – Komitetu NRS, br. 3314, 4. jul 1947.

šćenja” 1947. godine je bila usmerena protiv mnogih studenata koji su prethodne godine bili uklonjeni, a potom vraćeni.

Neki od njih su ponovo udaljeni sa fakulteta, a zahvaljujući molbama sa uverenjima o biračkom pravu, opet nastavljali studije sa nepri- znavanjem izgubljenih semestara (tako su početkom septembra vraćeni na Univerzitet Jovan Filipović, student Poljoprivredno-šumarskog fakulteta, Cvetomir Čerović, student prava, i drugi, koji su prethodne godine udaljeni zbog teških, iako šablonskih, optužbi).¹⁹

O čemu je, zapravo, bila reč? Šta je bio razlog ovakvom toku kampanja “čišćenja” Univerziteta u posleratnim godinama, stalnom nadzoru i progonu, uklanjanju i potom vraćanju politički nepodobnih studenata? Koji su bili ciljevi, motivi i efekti takvog postupanja studentske organizacije i vladajuće partije na Univerzitetu? Kakvi su bili stvarni uticaji na ponašanje progonjenih studenata i ideološko-političku situaciju na Univerzitetu? Koji su bili rezultati “čišćenja”?

Neki odgovori na ova pitanja nalaze se i u izveštajima UDB-e i Partije o stanju na Univerzitetu. Kao što je rečeno, Univerzitetski komitet je 1947. priznao da je “čišćenje” Univerziteta prethodne godine vršeno brzopletu sa “nepotpunim i netačnim podacima” i da su mnogi kažnjeni studenti ubrzo bili vraćeni na fakultete. Na to se nadovezuje konstatacija UDB-e da su se upravo među tim vraćenim studentima nalazili mnogi “izraziti i nepomirljivi neprijatelji” koji su nastavili sa “antinarodnim radom”. Međutim, kampanje “čišćenja” i način na koji su vršene prouzrokovale su, kako je primetila UDB-a, strah, nesigurnost i pometnju među studentima, posebno onima politički suprotstavljenima Partiji i novom sistemu.²⁰ Može se zaključiti da je pored sprovođenja “revolucionarne pravde” i “ideološkog čišćenja”, važan motiv vladajuće Partije prilikom “čišćenja” Univerziteta tokom prvih posleratnih godina bio unošenje nemira, razdora, straha, nesigurnosti i pometnje u redove studenata, naročito među politički nepodobne studente (studente buržoaskog porekla, “reakcionare”, “neprijatelje”, “saradnike okupatora”, i dr). Pored toga, povremena “čišćenja” su aktivirala članove Partije, pristalice i simpatizere novog poretka među studentima, mobilisala razgranatu mrežu partijske i studentske organizacije po fakultetima, pokazivala budnost Partije i njenu nadmoć na Univerzitetu. Mnoge greške, namerne i nenamerne, neosnovane optužbe, upornost optuženih studenata, dovodile su do vraćanja kažnjenih pojedinaca na fakultete, ali na taj način je i demonstriran “duh narodnih vlasti”, koje su tako pokazi-

19 AS, BU, fasc. 84, NSO – Rektoratu, br. 344, 10. jun 1947; isto, Rektorat, 7. septembar 1947.

20 Vidi napomene 15. i 17.

vale spremnost da oprostite “grehove” iz prošlosti i pruže šansu nepodobnim studentima da se “poprave”, prihvate stanje stvari i počnu da sarađuju na izgradnji zemlje i novog sistema.

Pri tom, i partijskoj organizaciji na Univerzitetu bilo je jasno koliko su stvarni rezultati političkog progona nepodobnih studenata bili mali i koliko je političko stanje na fakultetima i posle tih kampanja, naročito posle vraćanja kažnjenih studenata, ostajalo nezadovoljavajuće. Krajem 1948. je procenjeno da na Univerzitetu postoji 1-3% “izrazito neprijateljskih elemenata” za koje se znalo da su sarađivali sa okupatorom i koji su zbog takve prošlosti uklanjani sa Univerziteta, ali potom ponovo vraćani. Isti studenti su “negativno delovali i u sadašnjosti”: tajno se okupljali, ismejavali i kritikovali vlast, ometali rad partijske i studentske organizacije, širili propagandni materijal, međusobno se povezivali, itd.²¹ Iako je do u detalje poznavala situaciju na Univerzitetu i pratila svaki korak “neprijatelja”, Partija, odnosno državni i policijski aparat, sprovodili su, pored povremenih kampanja “čišćenja” sa već navedenim motivima, samo retke intervencije i hapšenja u ekstremnim situacijama, koje su pretile da poremete red i mir na Univerzitetu i u gradu. Nije se pribegavalo radikalnijim merama prema politički nepodobnim studentima, čak je jedan deo uklonjenih studenata, kao što smo videli, ponovo vraćan na fakultete.

Izgleda da je Partija prihvatila postojanje politički nepodobnih pojedinaca na visokoškolskim ustanovama i zadovoljavala se stalnim nadzorom i praćenjem, držanjem pod kontrolom, “političkom diferencijacijom”, javnim razotkrivanjem i kritikom i povremenim pritiscima i kažnjavanjem takvih studenata. Partija je bila sigurna u sebe, u svoj razgranati aparat, imala je poverenje u sebi potpuno potčinjenu studentsku organizaciju i u kontrolu koju su nad situacijom vršili organi države i UDB-e. Nije isključeno ni da je Partija toliko verovala u sebe da je očekivala da će pritiscima, ali pre svega snažnim ideološko-političkim i agitaciono-propagandnim radom, uticati na nepodobne studente da se “poprave” i da se uključe u novi sistem. Takav stav i očekivanja bili su podsticani i potrebom za visokoobrazovanim stručnjacima u svim oblastima života nove države, koja je kulturnu i obrazovnu politiku nove vlasti činila pragmatičnom i često popustljivom.

Do promene u odnosu vladajuće partije prema politički nepodobnim studentima Beogradskog univerziteta i njihovim “grehovima” iz vre-

21 “Izveštaj o radu UK KPS za 1947. godinu”, *Zapisnici i izveštaji 1945-48*, 296-298; “Izveštaj o radu UK KPS za 1948”, *Zapisnici i izveštaji UK KPS 1948-1952*, prir. Momčilo Mitrović i Đorđe Stanković, Beograd 1987, 125-131; privatna zbirka Đorđa Stankovića, Izveštaji UDB-i za NRS po fakultetima, 7. septembar 1948.

mena okupacije došlo je posle sukoba sa Informbiroom i Sovjetskim Savezom sredinom 1948. Od tada se na Univerzitetu, kao i uopšte u zemlji, pojavljuju novi “neprijatelji”, ovaj put uglavnom u sopstvenim redovima. Već od jula 1948. partijska i studentska organizacija na Univerzitetu i povereništva UDB-e prate, kontrolišu i progone pre svega studente koji su se izjasnili za Rezoluciju Informbioa, bili kolebljivi, nesigurni i nesnalažljivi u novoj situaciji nastaloj posle političkog zaokreta jugoslovenskog partijskog i državnog vrha. “Klasni neprijatelji” i studenti “priljave prošlosti” su stavljeni u drugi plan, mada je nad njima i dalje vršen strogi nadzor, praćeno njihovo ponašanje, otkrivane “neprijateljske aktivnosti” i pokušaji povezivanja sa informbirovcima, a neretko im je iznova zamerana i “saradnja sa okupatorom” i druge greške iz vremena rata i okupacije.

Rezime:

Posle Drugog svetskog rata komunistička vlast je preko partijske i studentske organizacije na Univerzitetu, univerzitetskih vlasti, državnih organa i policije kontrolisala upis studenata na Beogradski univerzitet, pratila njihov život i rad i povremeno udaljavala politički nepodobne studente sa fakulteta. Isterivanje studenata je vršeno 1946. i 1947. godine kroz kampanje “čišćenja” kojima je rukovodio Univerzitetski komitet, a sprovodile ih Narodna studentska omladina i univerzitetski organi. Podaci na osnovu kojih su nepodobni studenti isključivani ticali su se uglavnom saradnje sa okupatorom i drugih ideološko-političkih i moralnih “grehova” tokom okupacije i “neprijateljskog držanja” prema novom sistemu posle rata, a prikupljali su ih lokalni organi vlasti, povereništva UDB-e i pojedini studenti u izjavama protiv svojih kolega. Međutim, brzopletost, mnoštvo netačnih, neproverenih i zlonamernih podataka doveli su do vraćanja mnogih studenata na fakultete na osnovu žalbi, potvrda državnih vlasti i navodne želje da se “poprave” i “uključe u obnovu zemlje”. “Čišćenja” nepodobnih studenata nisu dala veće rezultate u poboljšanju političkog stanja na Univerzitetu, pošto je i dalje bilo prisutno “neprijateljsko delovanje” “reakcionarnih studenata”, “saradnika okupatora” i “ostataka buržoazije”, kako su ih nazivali partijski, studentski i policijski organi, koji su ih stalno nadzirali. Posle sukoba sa SSSR-om 1948, glavni “neprijatelji” komunističke vlasti na Univerzitetu postaju studenti pristalice Rezolucije Informbioa, nad kojima se narednih godina vrši intenzivan nadzor i politički progon, dok su “reakcionarni studenti” i “saradnici okupatora” stavljeni u drugi plan, mada su i dalje ostali pod prismotrom svuda prisutnog partijskog i policijskog aparata na Univerzitetu.

Dragomir Bondžić

THE PERSECUTION OF THE STUDENTS
AT THE BELGRADE UNIVERSITY 1945-1948

Summary

On the basis of the archival material and student periodicals the article tracks the “cleansing” of undisputed students from the Belgrade University with the pretext of “hostile stance” during the occupation and in the postwar period. The pace of “cleansing” is analyzed, including the motives and the data which served as a basis for removal and reinstatement of the individuals at the University.

Key words: Communist party, National Students Youth, Belgrade University, students, “cleansing”, “enemies”, removal.

Branko Popović – *U čitaonici*, 1906–1912.

ISTRAŽIVANJA

UDK 343.81(497.1)"193"

Ivana Dobrivojević
Institut za savremenu istoriju,
Beograd

ZATVORI U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI*

Rezime: Iako se zakonodavac potrudio da do najsitnijih detalja reguliše život osuđenika po zavodima, osigura im koliko-toliko normalan život i zaštiti ih od svih eventualnih zloupotreba, stvarnost Kraljevine Jugoslavije je bila znatno drugačija. Stanje po kaznenim zavodima Kraljevine Jugoslavije predstavlja najbolju ilustraciju slike jednog društva. Sveopšta nemaština i siromaštvo, ali i zaostalost i nepostojanje dobrog administrativnog aparata, bili su vidljivi na svakom koraku. Tretman zatvorenika je zavisio mnogo više od ličnosti i karaktera upravnika i zavodskih čuvara i njihove (samo)volje, nego od bilo čega drugog. Pa ipak, prema političkim zatvorenicima, naročito u Lepoglavi za vreme upravnika Bohačeka i u Custodiji honesti u Sremskoj Mitrovici, postupalo se sa relativnom obazrivošću.

Ključne reči: represija, zatvori, Kraljevina Jugoslavija.

Sve do donošenja jedinstvenog Zakona o izvršavanju kazni lišenja slobode februara 1929, po kaznenim zavodima su postojali neujednačeni sistemi za izdržavanje kazne, budući da sama Kraljevina nije predstavljala jedinstveno pravno područje. Tadašnji pravници su pomenuti zakon okarakterisali kao "moderan i liberalni". Osim zakona, osuđenički život je bio regulisan sa još sedam uredbi, dva pravilnika i dva kućna reda. U Kraljevini Jugoslaviji je postojalo ukupno 11 kaznenih zavoda – u Begunju, Zagrebu, Zenici, Lepoglavi, Mariboru, Nišu, Podgorici, Požarevcu, Skoplju, Staroj Gradiški i Sremskoj Mitrovici. Kazneni zavodi u Begunju i Zagrebu su bili ženski, u Požarevcu su kazne služili i muškarci i žene, dok su svi ostali zavodi bili isključivo muški.¹ Svi ovi zavodi su

* Rad je nastao u okviru projekta "(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921-1991", koji finansira Ministarstvo nauke i ekologije Republike Srbije, br. 147039.

1 AJ, 335-99. O rasporedu osuđenika po kaznenim zavodima v. Osnovica o rasporedu osuđenika na pojedine kaznene zavode u smislu člana 7 Zakona o izvrša-

podignuti pre ujedinjenja, a modernim su smatrani oni u Lepoglavi, Sremskoj Mitrovici i Staroj Gradiški.² Vrhovnu upravu nad svim kaznenim i sudskim zatvorima vršio je ministar pravde, koji je povremeno slao inspektore radi pregleda zavoda. Bilo je predviđeno da svaki zavod ima i po jednog honorarnog učitelja, lekara, pravoslavnog i katoličkog sveštenika, ali po potrebi i jednog honorarnog veroučitelja drugih veroispovesti, kao i jednog čuvara na svakih deset osuđenika.³ Zakon je propisao da se kazna robije, zatočenja, strogog zatvora i zatvora od jedne godine i duže izvršava u naročitim kaznenim zavodima, uređenim prema vrsti kazne, i to odvojeno za žene, maloletnike i muškarce. Kazna lišenja slobode koja je bila izrečena na manje od godinu dana služila se u zatvorima onih sudova koji su izrekli presudu, i to odvojeno od lica koja su u pritvoru ili istražnom zatvoru. Pored kazne lišenja slobode, u zavodima su se izvršavale i mere bezbednosti – prinudni rad, zadržavanje po izdržanoj kazni, čuvanje neuračunljivih lica i onih sa smanjenom uračunljivošću, lečenje pijanaca i slično.⁴ Prilikom prijema u kazneni zavod, osuđenik je šišan, brijan, fotografisan i lekarski pregledan. Novopridošli su dobijali najstarije odelo, veš i cipele, i to odelo su morali nositi u ćeliji, a ako bi po izlasku iz ćelije odelo bilo potpuno dotrajalo, dodeljivano im je drugo staro okrpljeno odelo, dok je novo davano samo u izuzetnim slučajevima.⁵

Zakon o izvršavanju kazne lišenja slobode je usvojio takozvani irski ili progresivni sistem izdržavanja kazne, koji je imao četiri stadijuma.⁶ Uvođenje služenja kazne po irskom sistemu na teritoriji čitave Kraljevine predstavljalo je veoma značajnu novinu, budući da su u zavodima u Nišu, Skoplju, Požarevcu, u skladu sa praksom u Kraljevini Srbiji, osuđenici “živeli po gomilama, po dvadeset u jednom kazamatu”, a među njima nije bilo ne samo razlikovanja ili separisanja s obzirom na vrstu kazne ili narav krivičnog dela, nego ni razlike da li su prvi put osuđivani ili su u povratu.⁷ Po progresivnom sistemu osuđenik je, pak, provodio

vanju kazni lišenja slobode, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 330, 31. XII 1929.

2 O istorijatu pobrojanih kaznenih zavoda v. D. Umićević, *Sistem izvršavanja kazni lišenja slobode*, Sarajevo 1938, str. 150-158.

3 Uredba o uređenju kaznenih zavoda, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 276, 25. 11. 1931.

4 Za ovu svrhu nije postojao posebni kazneni zavod, već zasebna odeljenja pri zavodima u Lepoglavi, Mariboru, Staroj Gradiški, a za žene u Begunju; AJ, 335-99.

5 AJ, 63-265 / 1935.

6 V. M. Čubinski, *Naučni i praktični komentar Krivičnog zakonika*, Beograd 1934, str. 142-145.

7 D. Umićević, *n. d.*, str. 136. Ovakva praksa je uticala na to da kazneni zavodi postanu svojevrsni rasadnici kriminala. Ipak, mnogo bolja situacija nije vladala ni

prva tri meseca neprekidno osamljen u ćeliji uz podesan rad, potpuno usamljen pri šetnji, u školi i božijoj službi. Po odluci upravnika zavoda, zatvorenik se mogao u ćeliji ostaviti i duže, ali neprekidno ne duže od jedne godine, “izuzev ukoliko bi po svom vladanju bio opasan po sigurnost ili moral drugih osuđenika ili sam red i disciplinu u zavodu”. U ovim slučajevima odluku je, na predlog upravnika, donosio ministar pravde, ali potpuna izolacija zatvorenika nije mogla trajati duže od tri godine. Zakon je propisivao da osuđenika, koji je izdržavao prvi stepen kazne, moraju bar dva puta nedeljno obići upravnik, sveštenik i zapovednik zatvorske straže. Drugi stepen izdržavanja kazne je bio zajednički zatvor – danju obavezan rad, noću zajednički zatvor sa ostalim osuđenicima. U ovom stepenu su zatvorenici mogli razgovarati samo onoliko koliko je to zahtevao zajednički posao. Zajedničke sobe po zavodima su najčešće bile prostrane i velike, pa je u Sremskoj Mitrovici u jednu prostoriju smeštano i po 75 osuđenika,⁸ a u Niškom zavodu po 30.⁹ Po izdržavanju drugog stepena kazne, zatvorenici su prebacivani u odeljenje za slobodnjake. I u ovom odeljenju osuđenici su bili pod nadzorom, ali su se mogli slobodnije, bez čuvara, kretati po zavodu. Četvrti stepen kazne je bio uslovni otpust. Otpust je predlagao savetodavni odbor pri kaznenom zavodu, ukoliko je bilo procenjeno da se zatvorenik popravio i da može voditi častan život u slobodi, a konačnu odluku je donosilo ministarstvo pravde. Ipak, na uslovni otpust puštan je tek mali broj predloženih zatvorenika, tek svaki četvrti ili peti, pa su uprave pojedinih kaznenih zavoda, poput onog u Zenici, često protestovale zbog ovakvog postupanja ministarstva pravde, budući da su zatvorski kapaciteti bili popunjeni do maksimuma, te su uslovna otpuštanja bila jedinstvena prilika za rastećenje.¹⁰ Dešavalo se i da su se zavodske vlasti nagađale sa pojedinim osuđenicima da drže na oku političke kažnjene, te da o njihovoj delatnosti u zavodu podnose iscrpne izveštaje, dok im je zauzvrat obećavan uslovni otpust.¹¹

Na svakom stepenu izdržavanja kazne trebalo se starati da se “osuđenici priviknu radu i redu”, kao i da se sa njima postupa “strogo, ali pravedno i čovečno”. Sa povratnicima u zavod je trebalo, kako je propisivao zakon, postupati uvek strožije nego sa ostalima. U slučaju bilo ka-

u ostalim evropskim zemljama krajem 19. i početkom 20. veka. Britanski pravници su krajem 19. veka tako opisivali zatvore u Engleskoj kao “rasadnike kriminalaca i ludaka” i “univerzitete kriminala koje finansira država”; G. Hawkins, *The Prison. Policy and Practice*, Chicago 1976, str. 58.

8 “Patrijarh je učinio posetu kaznenom zavodu u Sremskoj Mitrovici”, *Politika*, 22. 10. 1931. V. I. Bernardić, *n. d.*, str. 26.

9 AJ, 63-65 / 1929.

10 AJ, 63-60 / 1929.

11 D. Jovanović, *n. d.*, t 3, str. 21.

kvih nepoštovanja kućnog reda, osuđenici su bili disciplinski kažnjavani. Od vrste prestupa zavisila je i kazna. Disciplinske kazne je izricao upravnik zavoda, pošto bi saslušao osuđenika i učinio potreban izviđaj. Zakonom su bili predviđeni ukor, teži rad, oduzimanje nagrade, oduzimanje pojedinih ili svih poboljšica i olakšica, kao i nagrade za određeno vreme ili trajno, tvrda postelja od 8 dana, ograničenje hrane u pojedinih ili svim obrocima, i to samo svakog drugog dana za najduže 14 dana, pri čemu hleb i voda nisu mogli biti oduzeti, zatvor u ćeliji do šest nedelja koji je skopčan sa oduzimanjem svih poboljšica ili olakšica, vezivanje do četiri nedelje, i to samo ruku, liscama, ili pak nogu, negvama, ili pak i jednim i drugim, ali tako da se osuđeniku ne sprečava kretanje. Vezivanje žena i maloletnika nije bilo dopušteno.¹² Praksa disciplinskog kažnjavanja po kaznenim zavodima u Kraljevini se u potpunosti uklapala u tadašnje evropske okvire. Naime, statistički podaci pokazuju da je 1932. u francuskim zatvorima bilo disciplinski kažnjeno čak 94% svih muških zatvorenika.¹³ Državne vlasti su bile protiv preoštrog disciplinskog kažnjavanja osuđenika. Ipak, život po kaznenim zavodima je mnogo više zavisio od (samo)volje i sposobnosti upravnika zavoda, nego od relativno liberalnih propisa. Generalna inspekcija kaznenih zavoda iz 1933. je pokazala da su kažnjenici zavoda u Skoplju kažnjavani sa dva ili tri dana ćelijskog zatvora samo zato što nisu znali svoj osudni broj. Osim toga, mnogi su bili “u vrlo teškom okovu čije su negve bile vezane sa tri alke, te osuđenik nije mogao slobodno nogama da se kreće kao što je to bilo propisano”.¹⁴

Krivični zakonik iz 1929. nije dopuštao telesne kazne. Ovo načelo je, zvanično, važno i po kaznenim zavodima, ali u velikom broju slučajeva nije poštovano. Treba međutim naglasiti da nije bila bitno drugačija situacija ni u ostalim evropskim državama. Zakonodavstvo Mađarske i Danske, ali i još nekih država, dopuštalo je telesno kažnjavanje osuđenika kao disciplinsku meru. Štaviše, čak ni u liberalnoj Engleskoj nije bio ukinut zakon koji je ovakvo kažnjavanje dopuštao, iako je, istina, ovakvo kažnjavanje od kraja 19. veka faktički izumrlo.¹⁵ Stražari su imali pravo upotrebiti oružje kada bi bili napadnuti, ali i prilikom pokušaja bekstva osuđenika, s tim što je u tim slučajevima zakonodavac preporučivao da se, ukoliko je to moguće, ide na “lakše osakaćenje koje bi bi-

12 Zakon o izvršavanju kazni lišenja slobode, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 47, 26. 2. 1929. Na slične disciplinske kazne nailazimo i u Belgiji. Tamo su, naime, zatvorenici zatvarani u naročitu ćeliju, u mračnu ćeliju ili stavljani na post samo o hlebu i vodi. V. D. Umićević, *Sistem izvršavanja kazni lišenja slobode*, Sarajevo 1938, str. 102.

13 G. Ruše, O. Kirkhajmer, *Kazna i društvena struktura*, Beograd 1994, str. 175.

14 Br. 74 407 od 28. 9. 1933, AJ, 265 / 1935.

15 M. Čubinski, *Naučni i praktični...*, str. 131-132.

lo dovoljno da onemogućí izvođenje pokušano g bekstva".¹⁶ Posebnim dnevnim redom za sve kaznene zavode regulisan je život osuđenika. U letnje doba se ustajalo u 5 sati, nedeljom i praznikom sat kasnije, a u zimsko je svim danima život u zatvoru počinjao u 6 ujutro. Obavezni rad je zimi trajao 9 sati, a leti 11. U zavisnosti od težine kazne osuđenici su oblačeni u odela različitih boja i krojeva, dok su osuđenici u sudskim zatvorima koji nisu izgubili časna prava mogli nositi svoje odelo, ukoliko im je "dovoljno čisto i uredno".¹⁷ Osuđenici su imali pravo na šetnju dva puta dnevno, u trajanju od po jednog sata. Na počinak se odlazilo u 9 uveče, a vreme od večere do odlaska na spavanje zatvorenici su mogli iskoristiti za tihi razgovor, čitanje knjiga, izrađivanje školskih zadataka i slično. Tihi razgovor je bio dozvoljen samo u vreme zajedničkog odmora, dok je glasno razgovaranje, vikanje, pevanje, zviždanje, zadirkivanje, gledanje kroz prozor, kockanje i začikavanje na nacionalnoj ili verskoj osnovi bilo najstrože zabranjeno. Osuđenici je bilo dopušteno da primaju posete svojih srodnika,¹⁸ da im pišu pisma, dobijaju pakete sa hranom ili odelom, služe se knjigama i časopisima iz biblioteke, nabavljaju knjige o svom trošku i slično. Ipak, pravo na pisanje pisama i primanje poseta zatvorenici su dobijali tek u drugom stepenu izvršenja kazne, odnosno u zajedničkom zatvoru. Svake nedelje se išlo u crkvu, protiv čega su se stalno bunili komunisti. Kako nisu mogli da izbegnu odlaske na službu, u trenutku kada bi sveštenik "držao propoved ili čitao Jevanđelje, komuniste bi baš tada spopala kijavica i kašljanje, a uz to su se loše i nepristojno ponašali".¹⁹ Posebna pažnja je, barem pravilnikom, bila posvećivana higijeni. Predviđeno je da svaki osuđenik mora oprati svakoga jutra lice, vrat i usta, a ruke više puta dnevno. Zatvorenici su se u toku leta morali okupati "bar jednom u dve nedelje", a zimi "bar jednom u mesec dana".²⁰ Rublje su mogli presvlačiti najmanje jednom nedeljno, dok je posteljina menjana najmanje jednom mesečno.

-
- 16 Pravilnik o upotrebi oružja pravosudne straže kaznenih i drugih sličnih zavoda, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 43, 25. 2. 1931. O postupanju sa osuđenici ma v. i M. Dolenc, A. Maklencov, n. d., str. 125-126.
 - 17 Pravilnik o uniformisanju osuđenika kaznenih zavoda i sudskih zatvora, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 37, 17. 2. 1932.
 - 18 Posete su, kako svedoči Ivan Bernardić, obično trajale kratko. Posetilac i osuđenik su stajali na razmaku od 2-3 metra, a između njih su bile dve ograde, unutar kojih je stajao tamničar. Bilo kakva pritužba na račun tretmana osuđenika u zavodu ili samog zavoda nije bila dozvoljena; I. Bernardić, *Život iza željeznih rešetki. Prema vlastitom iskustvu i neposrednom opažanju*, Zagreb, bez godine izdanja, str. 26; str. 34-35.
 - 19 I. Bernardić, n. d., str. 47.
 - 20 Kućni red za kaznene zavode, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, broj 3, 4. 1. 1932.

Svim zavodskim službenicima je bilo naloženo da se “staraju za najveću čistoću u zavodu i vršenje opštih zdravstvenih mera”.²¹ Svi kazneni zavodi su imali svoju bolnicu, lekara i lekove, u kojoj su lečeni oboleli osuđenici. U slučaju teških oboljenja, kada se morala obaviti kakva komplikovana intervencija, osuđenik je upućivan u najbližu bolnicu u kojoj je uspešno mogla biti lečena njegova bolest.²²

Dnevnim redom je propisano da se osuđenici moraju “dobro vladati svuda”, odnosno biti “pristojni i uljudni” u svakoj prilici. Sve zavodske činovnike i službenike je trebalo “s poštovanjem susretati”, a svakog zavodskog službenika i svakog starešinu oslovljavati sa “Vi” i “Gospodin”.²³ Po zatvorima u Kraljevini Jugoslaviji rad je bio obavezan za sve kažnjene. Verovalo se, naime, da je cilj rada da kaznu učini efikasnijom, da moralno popravi i na pravi put izvede prestupnike, ali i da olakša i ublaži posledice usamljeničkog života u ćelijama. Smatrano je da rad “mora biti higijenski i zdravstveno podesan”, pa se tako ni jedan osuđenik, po slovu zakona, nije smeo terati da radi kakav posao koji bi ugrozio njegovo zdravlje ili pak život. Zakonom je bilo propisano da se osuđenici – intelektualcima dodeljuju takvi poslovi koje treba obavljati na čistom vazduhu i koji služe “psihičkom razonošenju i telesnom jačanju”.

Kvalifikovane radnike je trebalo upotrebljavati na poslovima za koje su već osposobljeni, a osuđenike koji nemaju profesiju ili su pak premladi trebalo je upućivati na kakav zanat.²⁴ Svaki osuđenik je imao pravo da podnese molbu, žalbu ili prijavu čuvaru odeljenja, ali i specijalnom izaslaniku ministarstva pravde koji bi se zatekao u obilasku. Štaviše, bilo je propisano da se raporti za prijem molbi, žalbi ili prijava osu-

-
- 21 Zakon o izvršavanju kazni lišenja slobode, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 47, 26. 2. 1929.
 - 22 AJ, 335-99. Zavodske bolnice su ipak bile više nego skromno opremljene. Lekar Kaznenog zavoda Zenica je izveštavao Ministarstvo pravde da “kazniona ne raspolaže ni sa modernim operacionim stolom (već je sastavljen od dve proste daske), a kamoli drugim instrumentima i aparatima”; AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 14 (k. 14).
 - 23 Kućni red za kaznene zavode, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, broj 3, 4. 1. 1932.
 - 24 Uredba o organizaciji, upotrebi i naplati osuđeničke radne snage u kaznenim i drugim sličnim zavodima, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 30, 31. 1. 1930. O radu u kaznenim zavodima v. I. M. Jelić, Rad u kaznenim zavodima, *Branič*, 7-12/1929, str. 103-109. Po zavodima u Kraljevini su se mogli izučiti brojni zanati u Niškom kaznenom zavodu je postojalo čak 14 različitih zanatskih radionica, a slično je bilo i u Požarevcu; AJ, 63-65/1929. I. Bernardić je pisao da rad u kaznenom zavodu u Mitrovici “nije bio naporan, već strahovito dosadan i nezdrav” jer su u prašnjavim radionicama provodili 10-12 sati dnevno; I. Bernardić, *n. d.*, str. 26.

denika moraju držati najmanje dva puta mesečno.²⁵ Kada bi zatvorenik podneo kakvu žalbu na tretman u kaznenom zavodu, njegovu biografiju, a zatim i navode iz dostave, proveravalo je ministarstvo pravde, ne bi li se na taj način utvrdilo da li se žalioocu može verovati. Za svaku lažnu prijavu ili neopravdanu žalbu osuđenik je bio disciplinski kažnjavan, osim ako njegov postupak ne bi prelazio u delo kažnjivo po Krivičnom zakoniku.²⁶ Zatvorenici su obično molili za premeštaj, pomilovanje, obnovu sudskog postupka i slično.²⁷ Petar Tadić, zatvorenik iz Stare Gradiške, je krišom napisao molbu Kraljevskoj kancelariji, pa je zbog prekršaja kućnog reda bio priveden na raport i disciplinski kažnjen sa 20 dana samice, i poštom svakog četvrtog dana.²⁸ Ipak, rizik koji je žalba podrazumevala uvek je bio veći od potencijalnog izgleda na uspeh. Naime, kako su приметili Ruše i Kirkhajmer, zatvorska administracija je, po pravilu, podržavala svog službenika, a zatvorenik se žalbom izlagao opasnosti da pokvari položaj kod uprave, da izgubi pravo na žalbu ili pak da bude kažnjen zbog neosnovanih pritužbi.²⁹

Ishrana u kaznenim zavodima je trebalo da bude takva da su sastojci hrane “takvi i toliki, koliki su prema rezultatima nauke i iskustva potrebni za održanje zdravlja i radne snage srednjeg radnika”. Pored hrane za zdrave osuđenike, po naredbi lekara za bolesnike je gotovljena posebna, bolesnička hrana, koja je morala biti nešto jača i kaloričnija.³⁰ Posebnim pravilnikom o ishrani osuđenika kaznenih i drugih zavoda propisano je da u osuđeničku hranu spadaju hleb, meso, varivo ili povrće i začini, a po potrebi i druge namirnice, kao mleko, jaja i slično. Dužnost upravnika zavoda ili njegovog zamenika je bila da svaki dan kuša hranu i pravi zabeležku u posebnoj knjizi o kvalitetu ishrane. Zatvorenici su hranjeni o državnom trošku. Obroci su im servirani tri puta dnevno, pri čemu su i ručak i večera bili kuvani. Ishrana je, imajući u vidu podneblje i navike osuđenika, pojačavana hlebom od 750 grama, koji je mogao biti star najmanje jedan, a najviše tri dana. Ishrana je bila, čak i po pravilniku, veoma jednolična, bazirana uglavnom na čorbi, krompiru, pasulju, kupusu, pirinču ili kakvom testu.³¹ Osim toga, zatvo-

25 Kućni red za kaznene zavode, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, broj 3, 4. 1. 1932.

26 *Isto*.

27 AJ, 63-172 / 1934.

28 M. Br. 310 od 4.10. 1929, AJ, 74-113-171.

29 Ruše, Kirkhajmer, *n. d.*, str. 165.

30 Zakon o izvršavanju kazni lišenja slobode, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 47, 26. 2. 1929.

31 Pravilnik o ishrani osuđenika kaznenih i drugih sličnih zavoda, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 173, 30. 5. 1930.

renicima dobrog vladanja je bilo dozvoljeno, najranije posle tri meseca od izdržane kazne, da, u cilju poboljšanja ishrane, nabavljaju hranu novcem od nagrade za rad.³² Ipak, kako je najveći deo zatvorenika regrutovan iz redova osiromašenih seljačkih slojeva, može se pretpostaviti da se jedan deo osuđenika, naročito onih iz pasivnih krajeva, svakako mnogo obilnije i kvalitetnije hranio u kaznenim zavodima nego na slobodi.³³ Treba međutim istaći da se po pitanju ishrane zatvori u Kraljevini nisu mnogo razlikovali od ostalih u Evropi. Na međunarodnim kongresima posvećenim problemima kaznenih zavoda u doba ekonomske krize, siromašnije zemlje su se listom zalagale za politiku održavanja životnog standarda u zatvorima ispod standarda najsiromašnijih žitelja tih zemalja.³⁴ Čak je i u Engleskoj važilo pravilo da ishrana ne može ići preko onoga što je smatrano neophodnim za održavanje zdravlja, ali zbog raznih manipulacija veliki deo hrane namenjene zatvorenicima nije ni stizao do njih.³⁵

Kazneni zavodi su namirnice za ishranu osuđenika, ogrev, odeću i obuću nabavljali putem licitacija. Neretko su raspisivane nekoliko puta, jer su se dobavljači nerado na njih prijavljivali, budući da je država, pritisnuta velikom ekonomskom krizom, mesecima kasnila sa isplatom dobavljača.³⁶ Zbog nedostatka kredita ili velikog broja neuspelih licitacija, kazneni zavodi su često morali da se obraćaju ministarstvu pravde ističući da će, zbog nedostatka sredstava, zatvorenike moći hraniti samo još nekoliko dana.³⁷ Uprava zavoda u Mariboru je tako bila prinuđena da, usled nedostatka kredita, smanji težinu hleba sa 750 na 560 grama, i da reducira obroke mesa, koje je umesto tri puta dnevno, davano osuđenima samo jedanput. Iako je uprava zavoda bila prinuđena na ovakav korak, inspektor ministarstva Zarić je upravniku Vrablu skrenuo pažnju da je neophodno da se pridržava pravilnika o ishrani zatvorenika.³⁸ Dešavalo se da su zavodi, i u slučaju kada su raspolagali sa dovoljno novca, ostajali na minimumu rezervi hrane “jer niko nije hteo da prodaje robu pod uslovom da mu isplatu vrši Finansijska direkcija u Zagrebu”.³⁹ Kako se šestojanuarski režim poklopio sa teškom ekonomskom krizom,

32 Zakon o izvršavanju kazni lišenja slobode, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 47, 26. 2. 1929.

33 V. Lj. Dimić, *Kulturna politike Kraljevine Jugoslavije*, 1918-1941, t. 1, str. 57-64.

34 Ruše, Kirkhajmer, *n. d.*, str. 207.

35 *Isto*, str. 174.

36 Br. 50987 od 16. 5. 1932, AJ, 63-87/1932; AJ, 63-172/1934.

37 Br. 9451 od 5. 11. 1932, AJ, 63-259/1932.

38 Izveštaj inspektora Ministarstva pravde Miodraga Zarića iz 1932, AJ, 63-172/1934.

39 Br. 133 od 29. 7. 1932, AJ, 63-130/1932.

a vlada usled opšte oskudice proglasila strogu štednju na svim poljima, po osuđeniku je dnevno, u slučaju Kaznenog zavoda u Nišu, odvajano samo po 4,3 dinara, od kojih je pored hleba, koji je koštao tri dinara po kilogramu, trebalo nabaviti i “masti, soli, mesa, pirinča, krompira, ali i veša, odela, opanaka, posteljine i hraniti svu stoku.”⁴⁰ U inspekcijskom izveštaju izaslanika ministra pravde iz 1933. isticano je da, usled velikih troškova za hranu u Niškom kaznenom zavodu, “osuđenici nemaju ni veša ni odela ni obuće”.⁴¹ Ipak, treba napomenuti da situacija u svim kaznenim zavodima nije bila ista, budući da su neki zavodi imali velike ekonomije sa kojih su dobijali gotovo sve potrebne poljoprivredne proizvode.⁴² Dešavalo se, međutim, da se zavodski kuvari i magacioneri nisu pridržavali propisanog jelovnika – “umesto gustog pirinča i pasulja kuvan je redak, jer to zatvorenici više vole”, pa su se po magacinima stvarali ogromni viškovi, pre svega u pirinču, brašnu i pasulju, koji su išli i na stotine kilograma. Kada bi inspektori ministarstva otkrili ovakve zloupotrebe, odgovorna lica su bila disciplinski kažnjavana ili pak otpušтана.⁴³ Tako je inspektor ministarstva pravde Zarić utvrdio da je osuđenici u Požarevcu uprava puna dva meseca davala svakog dana za jelo samo pasulj, a jedan ceo mesec za obrok samo pirinač, te da upravnik Vasa Pušić hranu nije probao, kako je bilo propisano. Zarić je stoga izvestio ministarstvo “da se upravnik svojim radom sasvim onemogućio za ovu struku, zbog čega je preko potrebno da se bar iz ovog velikog zavoda što pre ukloni, ako se ne nalazi da nema mesta njegovom uklanjanju iz struke”.⁴⁴

Iako se zakonodavac potrudio da do najsitnijih detalja reguliše život osuđenika po zavodima, osigura im koliko-toliko normalan život i zaštiti ih od svih eventualnih zloupotreba, stvarnost Kraljevine Jugoslavije je bila znatno drugačija. Nepostojanje preventivnih mera i rada na sprečavanju porasta kriminaliteta, prepuštenost tek oslobođenih zatvorenika samima sebi, ali i opšta oskudica, nemaština i zaostalost, nedostatak novca za rekonstrukciju zatvorskih zgrada, kao i nedostatak dovoljno profesionalno obučenog zatvorskog osoblja, učinili su da najveći broj odredbi predviđenih modernim i liberalnim zakonima i uredbama, bude praktično neprimenljiv. Kako su i nauka i iskustvo pokazali, isticao je Ilija Jelić, da su ogromnu većinu zatvorenika u svim zemljama zapravo sačinjavali slučajni prestupnici i prestupnici iz prilike, koji nema-

40 Br. 2278 od 12. 4. 1929, AJ, 63-89/1929.

41 Br. 74 407 od 28. 9. 1933, AJ, 63-265/1935.

42 V. AJ, 63-29/1935.

43 Br. 74 407 od 28. 9. 1933, AJ, 63-265/1935.

44 Izveštaj inspektora Ministarstva pravde Miodraga Zarića iz 1932, AJ, 63-172/1934.

ju ni sklonosti ka zločinu, a ni volju da krivična dela ponovo vrše, prevencija i zaštita oslobođenih osuđenika su mogle odigrati veliku ulogu u borbi društva protiv kriminala. Osuđenici u Kraljevini su delikte vršili u naročitim socijalnim prilikama, ili pak u pijanstvu, afektu, iz neznanja i lakomisenosti, u nevolji ili bolesti. Oni su se po pravilu kajali za delo, i želeli da se odaju poštenom načinu života po odsluženju kazne.⁴⁵ Iako je 1929. usvojen moderni Kazneni zakonik po kome kazna nije bila sama sebi cilj, odnosno osuđenika je u zatvoru trebalo popraviti, a ne samo kazniti za učinjeno delo, država ipak nije preduzimala gotovo ništa po pitanju prevencije i zaštite osuđenika. Tako se i ovom prilikom zakonodavstvo zaustavljalo na pola puta. Ipak, postojalo je nekoliko uzroka ove pojave, pre svega opšte siromaštvo države, ali i slaba zainteresovanost za ljude na marginama, pa je čak i Društvo za zaštitu osuđenika nastalo privatnom inicijativom 1931. godine. Treba međutim imati na umu i činjenicu da je veliki broj delikata u doba šestojanuarskog režima nastajao ili usled teške ekonomske krize, dakle iz nužde, ili pak iz političkih ubeđenja, pa se postavlja pitanje koliko bi se i postojanje efikasnih preventivnih mera značajnije odrazilo na stopu kriminaliteta u Kraljevini.

Zbog stalnog rasta kriminaliteta, kazneni zavodi su bili prenatrpani.⁴⁶ Dešavalo se da na dva spojena kreveta spavaju po tri osuđenika,⁴⁷ pa su upravnici zavoda bili prisiljeni da se obraćaju ministarstvu pravde sa molbom da deo zatvorenika bude premešten u drugi kazneni zavod. Situacija po zatvorima je postala još dramatičnija kada je maja 1930. godine ukinut Beogradski kazneni zavod, pa su čitave grupe osuđenika prebacivane iz jednog zavoda u drugi, kako bi se brojno stanje u pojedinim zatvorima svelo na maksimum koji su oni mogli da prime.⁴⁸ Kazneni zavod u Sremskoj Mitrovici je početkom 1933. godine bio do te mere popunjen, da je upravnik Bralović u pismu ministarstvu pravde isticao "da je nemoguće držati toliki broj osuđenika bez štetnih posledica po njihovo zdravlje".⁴⁹ Usled prenatrpanosti, vlasti su bile prinuđene da raspoređuju zatvorenike u zatvore koji su najmanje bili opterećeni, ne vodeći pri tome računa da osuđenici imaju pravo da se vide sa svojom porodicom. Jedan od tipičnih primera predstavlja slučaj Lazara Mišića iz Žar-

45 I. M. Jelić, *Zaštita otpuštenih osuđenika i maloletnika*, Beograd 1934, str. 52-53.

46 V. br. 9487 od 17. 7. 1935, AJ, 63-180 / 1935.

47 Br. 219 / 939 od 18. 1. 1935, AJ, 63-29 / 1935. Prenatrpanost zatvora je predstavljala hronični problem i nekih drugih evropskih zemalja toga doba. Primera radi, u Poljskoj su zatvorski kapaciteti 1931. godine bili popunjeni sa 100%, da bi u periodu 1934-1936. popunjenost bila neverovatnih 142%; Ruše, Kirkhajmer, *n. d.*, str. 171.

48 AJ, 63-265 / 1935.

49 Pov. br. 12 od 23. 2. 1933, AJ, 63-18 / 1934.

kova, koji je iz zavoda u Nišu premešten u Maribor 1931. Budući da zbog ekonomskih prilika i velike udaljenosti Maribora porodica nije mogla da poseti osuđenog Mišića, brat se, oktobra 1934, pismom obratio ministarstvu moleći da se kažnjenik premesti u bilo koji drugi zavod blizu Beograda, po mogućstvu u požarevački, kako bi rodbina bila u mogućnosti da ga s vremena na vreme obilazi. Ni ovoj, kao ni najvećem broju drugih molbi iste sadržine koje je moguće naći u fondu ministarstva pravde, nije udovoljeno.⁵⁰ Ovakvo postupanje prema osuđenima nikako se nije uklapalo u moderno shvatanje o kazni, koje je uzeto za osnovu novog Krivičnog zakonika, po kome kazna nije ispaštanje, već prilika i sredstvo za popravljavanje osuđenika. Štaviše, većinu zatvorenika su činili siromašni seljaci, uglavnom oženjeni i sa decom, pa je ovakvo postupanje predstavljao i kažnjavanje čitavih porodica, a ne samo učinilaca dela. Treba međutim naglasiti da se ni u ovoj prilici nije radilo o nekakvoj represivnosti državnih organa, već o izuzetnom siromaštvu države koja nije imala dovoljno novaca za podizanje novih i rekonstrukciju starih kaznenih zavoda.⁵¹

Stanje po kaznenim zavodima Kraljevine Jugoslavije daje najbolju sliku jednog društva. Sveopšta nemaština i siromaštvo, ali i zaostalost i nepostojanje dobrog administrativnog aparata, bili su vidljivi na svakom koraku. Štedelo se na svemu, pa je ministarstvo uputilo 1934. dopis svim zavodima da se u letnjim danima osuđenima umesto cipele daju opanci, budući da su "izdaci za cipele ogromni i na taj način će se iste sačuvati i popraviti za jesenje i zimske dane".⁵² Prilike su se razlikovale od zavoda do zavoda. Naročito teška situacija bila je u Požarevcu. Zavod je bio bez kanalizacije, a nijedno odeljenje nije imalo trpezarije, pa su osuđenici bili prinuđeni da jedu na svojim krevetima, prljajući tako posteljinu i čitave sobe. Zatvorska bolnica je bila neadekvatno opremljena, a odeljenje za maloletnike nije odgovaralo "ni higijenski ni praktično". Ministarstvo pravde je stoga naložilo upravi da najhitnije podnese pismeni predlog radi uvođenja kanalizacije, renoviranja bolničke zgrade, kao i da se izrade stolovi i klupe za ručavanje u svakoj sobi.⁵³ I

50 AJ, 63-167 / 1934.

51 Po donošenju Krivičnog zakonika i Zakona o izvršavanju kazni, na sednici ministarskog saveta je isticano da je neophodno obezbediti sredstva za podizanje novih i osavremenjavanje starih kaznenih zavoda. Planirano je da se sredstva prikupe pre svega od ubiranja novčanih kazni, ali i eventualnim dotacijama iz budžeta. V. Zapisnik sa VI sednice Ministarskog saveta održane 12. 3. 1929; Lj. Dimić, N. Žutić, B. Isailović, *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1929-1931*, Beograd 2002, str. 38.

52 Br. 41590 od 1. 5. 1934, AJ, 63-85/1935.

53 Pov. br. 474 od 4. 6. 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 10 (k. 10).

pored dobre volje državnih vlasti da se situacija u zavodu poboljša, ekonomske prilike su činile svoje. Stanje je ostalo nepromenjeno i u 1933. godini kada su se zatvorenici žalili ministarstvu pravde, ističući kako su zdravstvene prilike slabe. “Ne kupamo se po dva meseca”, žalili su se osuđenici. “U zavodu ima vaški, stenica i ostale gamadi. Kreča niti ima, niti se kreči, čak ni klozeti se ne kreće. Mi robijaši nemamo nikakve razonode osim psovke i grdnje, niko o nama ne vodi računa da naučimo štogod korisno za život, da naučimo pisati i čitati, ili ma štogod korisno za život. Iz klozeta se rasprostire smrad po sobama, da je nemoguće opstati. Na krevetu jedemo, jer nemamo stolova i sav ostali posao svršavamo na krevetu”.⁵⁴ Štaviše, požarevački zatvor je bio jedini koji nije imao nikakve posteljine, već su “svi osuđenici, čak i oni u bolnici, spavali na prljavim i crnim slamaricama”.⁵⁵ U Kaznenom zavodu Zenica osuđenici u drugom stepenu su kaznu izdržavali “u gvozdenim ćelijama i kavezima”, pa su posle izvesnog vremena zaradili tuberkulozu i škrofule, jer je u kavezima “zaista bilo neizdrživo hladno”. Zbog toga osuđenici nisu želeli da se nedeljom i za praznike odmaraju, već su i tada išli da rade.⁵⁶ Slična situacija je bila i u Staroj Gradiški, zavodu čije su zgrade bile “stare, vlažne i trošne, te uopšte nepodesne za ovakvu ustanovu, a štaviše i ubitačne, škodljive po zdravlje osuđenika i državnih službenika”.⁵⁷ Ipak, u Kraljevini je bilo i daleko modernijih zavoda, poput onog u Lepoglavi, u kome su “samice bile moderno uređene, parketirane, s električnom rasvetom, a neke i sa engleskim klozetom, tako da je provedena svuda apsolutna čistoća”.⁵⁸ Podnošljivi uslovi su vladali i u Begunju, gde je “čistoća bila besprekorna”, osuđenice dobro odevene, posteljina

- 54 Br. 47 167 od 12. 5. 1933, AJ, 63-67 / 1933. V. i Izveštaj inspektora Ministarstva pravde Miodraga Zarića iz 1932, AJ, 63-172 / 1934. Treba međutim istaći da su nepodnošljivi uslovi po zavodima vladali i u nekim drugim zemljama. D. Umićević navodi da su pojedini manji zatvori u SAD sličili onima “iz doba najsvirepije okrutnosti”. U Čikagu je bilo 11 gradskih zatvora, koji su se nalazili pod zemljom. “Kroz jedanaest takvih zatvora protiče odvodni kanal. Oni su puni pacova, crvi i ostale gamadi. U tim zavodima spavaju osuđenici po podu, bez dovoljno posteljine i bez ikakve udobnosti”; D. Umićević, *n. d.*, str. 89.
- 55 Izveštaj inspektora Ministarstva pravde Miodraga Zarića iz 1932, AJ, 63-172/1934.
- 56 Izaslanik ministarstva pravde Miodrag Zarić, koji je izvršio generalnu inspekciju svih zavoda 1932. i javio o ovako žalosnom stanju u Zenici, u svom izveštaju zapisao je i sledeće: “Zaista je strašno i nečovečno, zbog čega je preko potrebno da se ovi kavezi kao ruglo današnjice odmah uklone, jer to zahtevaju propisi morala i čovečnosti, jer se sada i o životinjama vodi više računa, te se ni one ne ostavljaju da žive u gvozdenim kavezima”; AJ, 63-172/1934.
- 57 Izveštaj inspektora ministarstva pravde Miodraga Zarića iz 1932, AJ, 63-172/1934.
- 58 AJ, 63-172 / 1934.

čista i potpuno ispravna, a svaka kažnjenica je imala “svoju porciju za jelo, kašiku, viljušku, četkicu za zube, kaladont, sapun i peškir”.⁵⁹ Kazneni zavod u Mariboru je takođe spadao u red modernih i dobro opremljenih zavoda, u kome je bilo provedeno čak i parno grejanje, ali se godinama preko zime nije ložilo “jer zbog nemanja kredita parno grejanje nije moglo biti potpuno završeno i otpočeti da funkcioniše, a zavodske zgrade nisu bile udešene za obično loženje niti su imale peći, zbog čega se u zavodu nije ni ložilo”.⁶⁰ Usled rigorozne štednje koja je zavedena, smanjivano je i zavodsko osoblje. Takve mere su ponekad poprimale apsurdne razmere, pa se uprava zavoda u Zenici žalila da su ukinuta mesta učitelja i lekara, a ostavljena tri sveštenika. Umesto učitelja, osnovnu nastavu su preuzeli sveštenici “čime je ona izgubila mnogo”, pa se moglo “mirne savesti reći da u ovom zavodu postoji samo pro forme i radi reklame”. Stoga je upravnik zavoda molio da se ukine jedno sveštensko mesto, a da se zavodu dodeli jedan stalni učitelj koji je zavodu “potreban kao hleb nasušni imajući u vidu i slabu pismenost i nizak kulturni nivo na kome se nalaze kažnjenici”.⁶¹ Sa druge strane, u Niškom zavodu je broj činovničkog osoblja do te mere smanjen, da je na osudnim aktima radio po jedan zavodski osuđenik.⁶² Zbog stalnih redukcija koje su se počele sprovoditi još od 1926. godine, da bi vrhunac dostigle u doba šestojanuarskog režima, čuvarsko osoblje po zavodima je “bilo svedeno na minimum ispod koga se ne može ići”. Stoga su učestala bekstva ili pokušaji bekstva osuđenika iz zavoda, budući da su i čuvari i zatvorenici bili svesni da je zavodsko osoblje nedovoljno da spreči bilo kakvu pobunu većih razmera. Stražari su, zbog nedostatka kredita za nabavku novih uniformi, vršili svoju službu obučeni pola u uniformu, a pola u svoje građansko odelo.⁶³ U jednom od izveštaja je isticano da čuvari dolaze svaku drugu noć u noćnu službu i odmah zatim nastavljaju dnevnu, bez ikakvog odmora, tako da su neprekidno u službi i po 36 sati. I pored ovakvog stanja, disciplinske kazne prema stražarima su bile drakonske. Ljudi su najčešće kažnjavani zbog spavanja na stražarskom mestu, koje nije bilo posledica nemara ili nehata, već preopterećenosti.⁶⁴ U mnogim kaznenim zavodima mesta komandira straže su bila duže vreme

59 Br. 74 407 od 28. 9. 1933, AJ, 63-265 / 1935.

60 Izveštaj inspektora Ministarstva pravde Miodraga Zarića iz 1932, AJ, 63-172/1934.

61 Pov. br. 28, nedatirano, AJ, 63-83/1929.

62 Br. 10 167 od 28. 9. 1934, AJ, 63-180/1935.

63 Izveštaj inspektora Ministarstva pravde Miodraga Zarića iz 1932, AJ, 63-172/1934.

64 Dragutin Kojić, ministar pravde, Petru Živkoviću, predsedniku vlade, pov. br. 922 od septembra 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 14 (k. 14).

upražnjena, što se negativno odražavalo na disciplinu osuđenika.⁶⁵ Štaviše, zavodski čuvari su bili i neadekvatno naoružani, pa se dešavalo da puške, posle prvog ispaljenog metka, postanu neupotrebljive, te da se mogu koristiti jedino kao hladno oružje.⁶⁶ Najveći broj tih pušaka, kojima je zavodska straža bila naoružana, bio je zaplenjen od Turaka još u Balkanskom ratu 1912. godine. I pored nabavke 115 karabina, koji su ravnomerno raspoređeni po kaznionicama Kraljevine, najveći broj čuvara, ukupno njih 635, ostao je i dalje neadekvatno naoružan.⁶⁷ Kako je i zatvorenici u Sremskoj Mitrovici bilo poznato da stražarsko oružje često zakazuje, uprava ovog zavoda je s razlogom strepela od pobune većih razmera, ističući da je takva situacije veoma nepovoljno uticala i na same stražare “jer nije teško shvatiti njihov osećaj kada u rukama nemaju sigurno oružje”.⁶⁸ Nesigurnost zavodskih čuvara je svakako bila pojačana saznanjem da je čak jedan deo osuđenika bio naoružan hladnim oružjem. Naime, prilikom jedne pretrage paviljona kaznenog zavoda u Požarevcu, pošto je jedan zatvorenik ubio drugog nožem, nađeno je “petnaest ladnih oružja i jedna kama”.⁶⁹

Domaća, opoziciono nastrojena, i međunarodna javnost bruja- le su o stravičnim torturama nad političkim zatvorenici u Kraljevini Jugoslaviji. Britansko poslanstvo je i ovom prilikom preko svojih konzula u Sarajevu i Zagrebu prikupljalo informacije o navodnim zlostavljanjima po jugoslovenskim kaznionicama. Konzul u Zagrebu je tako tvrdio da su izveštaji o mučenjima i torturama, pre svega nad političkim krivcima, “dosta preuveličani, iako je vlada spremna da suzbije svaku neprijateljsku kritiku”. Do sličnih obaveštenja je došao i konzul u Sarajevu. Sumirajući prikupljene izveštaje, Henderson je Forin Ofisu javljao da “iako se prema zatvorenici često postupa sa preteranom brutalnošću, treba imati na umu da je Kraljevina vrlo zaostala i da napredak u bilo kom pravcu, socijalnom, ekonomskom ili političkom, mora biti spor”.⁷⁰ Zapažanje britanskog poslanika je, čini se, u potpunosti odgovaralo jugoslovenskoj stvarnosti. Nedostatak profesionalnog zavodskog osoblja se strahovito osećao. Većina stražara po kaznionicama je regrutovana iz siromašnih, patrijarhalnih i slabo obrazovanih slojeva, kod kojih je preovlađivalo narodsko shvatanje krivice i pravde. U narodu je,

65 Dragutin Kojić, ministar pravde, Petru Živkoviću, predsedniku vlade, pov. br. 923 od septembra 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 14 (k. 14).

66 Pov. br. 80 od 3. 10. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 15 (k. 15).

67 Pov. br. 151 od 16. 2. 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 15 (k. 15).

68 Pov. br. 81 od 3. 10. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 15 (k. 15).

69 AJ, 63-141/1932.

70 Izveštaj Hendersona Forin Ofisu od 14. 1. 1930, AJ, FO, 371-393-14 440.

naime, smatrano da onaj koji je pogrešio treba da iskupi krivicu svojim stradanjem. Krivac je smatran vrstom nižeg bića nad kojim je trebalo što surovije izvršiti kaznu, ne toliko radi njega samog, već zbog zastrašivanja ostalih.⁷¹ Iz ove perspektive, svaka tortura je bila opravdana. Rodoljub Čolaković je pisao da je za stražare biti strog značilo biti “osoran i nasrtljiv, psovati robijaše na svakom koraku, goniti ih na radu do iznemoglosti, tući, ne žaleći kundaka”.⁷² Ivan Bernardić je primećivao da umesto discipline u pravom smislu reči, u zatvorima “postoji zbrka, gnjavaža, teror nad osuđenima, što se sve ispoljava u besmislenom deranju i vikanju većinom neodgovornih, neotesanih i grubih stražara”, što je uzrokovalo drskost samih osuđenika prema stražarima i činovnicima, pa nikakva kazna više nije pomagala, a sa osuđenima se “imalo više posla i neprilike, nego da se sa njima postupa lijepo i po nekom sistemu”.⁷³ Dešavalo se da stražari biju osuđenike po rebrima, grudima ili glavi ogromnim svežnjem gvozdениh ključeva.⁷⁴ Položaj i tretman osuđenika je ipak u velikoj meri zavisio od njegovog ponašanja prema stražarima i ostalom zavodskom osoblju. Ako su se zatvorenici pridržavali kućnog reda, obično nisu imali problema sa stražarima. Ivica Abramović, jedan od učesnika pobune u Lici 1932, o godinama provedenim u Mitrovici je zapisao: “Mi smo znali gde smo i što smo pa nismo davali nikakvog povoda i tako nas nisu tukli”.⁷⁵ Međutim, da situacija po jugoslovenskim kaznionicama nije bila ni izdaleka toliko strašna kako su to protivnici režima želeli da predstave, svedoči i sam Ivan Bernardić, koji navodi da je 1933. nastalo za političke zatvorenike u Mitrovici “snošljivo stanje”. Vlasti su popustile pred stalnim zahtevima političkih zatvorenika da budu odvojeni od kriminalaca u takozvanu Mladičku zgradu, gde im je bilo dozvoljeno sviranje muzičkih instrumenata, čak i u dvorištu.⁷⁶

Kada je na sve učestalije vesti o maltretiranju političkih zatvorenika u Jugoslaviji reagovao i Forin Ofis, zatraživši zvanično objašnjenje od tadašnjeg ministra spoljnih poslova Voje Marinkovića i poslanika u

71 I. M. Jelić, *Zaštita otpuštenih osuđenika i maloletnika*, Beograd 1934, str. 3.

72 R. Čolaković, *Kuća oplakana*, Sarajevo 1966, str. 142.

73 I. Bernardić, *n. d.*, str. 150-151.

74 V. I. Bernardić, *n. d.*, str. 22; I. Abramović, “Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. godine u Brušanima”, *Časopis za suvremenu povijest*, 1-2/1990, strana 202.

75 I. Abramović, *n. d.*, str. 202.

76 I. Bernardić, *n. d.*, str. 57-58. Abramović takođe navodi da je “situacija u tamnici bila prilično snošljiva. Komunisti i jedan deo Hrvata su izborili politički režim... Bili smo odeljeni i priznati za političke osuđenike, što je na robiji vrlo važno. Imali smo zajedničke šetnje, pa smo se tako upoznivali i razgovarali”; I. Abramović, *n. d.*, str. 203.

Londonu Đorđa Đurića, njih dvojica “nisu bila u stanju da opovrgnu brutalnosti, već su se izgovorili postojećim stanjem i nepostojanjem pouzdanog zatvorskog osoblja što je administraciji onemogućavalo da osigura da se brutalnosti u zatvorima ne čine”.⁷⁷ Državne vlasti su redovno upozoravale uprave kaznenih zavoda da postupanje sa zatvorenicima mora biti “strogo, čovečno i pravično i da prema njima mogu upotrebljavati kao preventivno-represivne mere samo ona sredstva koja su zakonom dopuštena i samo u onolikoj meri koliko je potrebno”.⁷⁸ Tako je bivši upravnik kaznenog zavoda u Požarevcu Radoslav Bralović, 1931. na dužnosti upravnika zavoda u Sremskoj Mitrovici, pozvan na odgovornost jer je osuđeniku Milenku Mišiću izbio dva zuba i polomio treći, nanevši mu tako, prema lekarskom uverenju, tešku telesnu povredu i što je u toku isleđivanja ko je od zatvorenika krijumčario duvan u zavodski prostor, “naredio da se svakom osuđeniku zatvorske radionice udare po dve žile po golom debelom mesu da bi od njih dobio priznanje”.⁷⁹ Na ispitivanju je upravnik Bralović isticao da su “izvesni osuđenici na koje nisu mogle uticati nikakve disciplinske kazne” dobijali po njegovom naređenju “po nekoliko udaraca žilom, ali samo po debelom mesu”, te da se ova mera morala preduzimati “prema svim kriminalnim i drugim neuračunljivim tipovima kao nužna preventivna mera radi održavanja potrebnog reda i discipline u zavodu, a nikako kao sredstvo za zlostavljanje”.⁸⁰ Inspektor ministarstva pravde Miodrag Zarić je prilikom kontrole kaznenih zavoda na teritorije Kraljevine 1932. od zatvorenika u Zenici primao pritužbe na strahovita mučenja u ćeliji zvanoj “Isusovača”. Istraža je pokazala da je novi upravnik Pašalić, čim je preuzeo dužnost, zabranio svako mučenje zatvorenika. Protiv lica odgovornih za torture u Zenici nije moglo biti preduzeto ništa jer su svi pomrli, a inspektor ministarstva je i pored svega izdao i usmeno naređenje “da se prema osuđencima koji se ogreše o postojeće zakonske propise i kućni red ne smeju više upotrebljavati tuče i mučenja, već samo mere predohrane, koje su limitativno pobrojane i označene u Zakonu o izvršavanju kazni lišenja slobode”.⁸¹ Osim batina, stražarima i ostalom zavodskom osoblju je bilo zabranjeno i bilo kakvo ponižavanje ili pak psovanje kažnjenika, “bez obzira kakvu su krivicu izvršili”.⁸² Bilo je međutim slučajeva da su

77 Sardžent Hendersonu, 26. 4. 1930, AJ, FO, 371-393-14 441.

78 Pov. br. 474 od 4. 6. 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 10 (k. 10).

79 Br. 991 od 16. 10. 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 10 (k. 10).

80 Ispit Radomira Bralovića, upravnika Kaznenog zavoda Sremska Mitrovica od 7. 10. 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 10 (k. 10).

81 Izveštaj inspektora Ministarstva pravde Miodraga Zarića iz 1932, AJ, 63-172/1934.

82 *Isto.*

vlasti ipak odobravale manja čuškavanja zatvorenika, jer kako je isticao inspektor Zarić, “po koji šamar i udarac mora sledovati prema zločincima najteže prirode i njihovim nedelima, a naročito u onim slučajevima kada protivstaju čuvarima”.⁸³

Ma koliko da su vlasti upozoravale da se prema osuđenima mora postupati strogo, ali u skladu sa zakonom, potpuna kontrola nad dešavanjima po zatvorima nije mogla postojati. Upravnici su se izgovarali da se i pored “svekolikog nastojanja da se onemogućiti i najobičnije šamaranje i maltretiranje u prvom stepenu izdržavanja kazne” ipak događalo da je “koji od stražara udario ili ošamario ponekog osuđenika kada je isti bio drzak i bezobrazan prema čuvaru”, ali je za svaki takav slučaj odgovorni čuvar bio “kažnjen ili opomenut”.⁸⁴ Tretman zatvorenika je zavisio mnogo više od ličnosti i karaktera upravnika i zavodskih čuvara i njihove (samo)volje, nego od bilo čega drugog. Dok je pod Nikom Vrablom u zavodu u Mariboru vladala “velika i kruta disciplina i veliki rad, jer su svi zaposleni, a za najmanju krivicu se kažnjavaju predviđenim disciplinskim kaznama”, Maksimilijan Bohaček, upravnik Lepoglave, bio je “dobar po prirodi, tako da je ta dobrota prelazila skoro u manu i labavost”,⁸⁵ pa su u vreme njegove uprave zatvorenici, posebno komunisti, uživali naročite privilegije. Tako se Josip Broz, zaposlen u električnoj centrali, kretao po zavodu i van njega, potpuno slobodno, a odlazio je katkad i u gostionicu. Sličan tretman je uživao i Moša Pijade, koji je takođe imao veliku slobodu kretanja, a na zavodskoj centrali je i slikao, između ostalog i lik komuniste Dimitrija Lopandića, koji je učestvovao u atentatu na Milorada Draškovića.⁸⁶ Čolaković je pisao i da je bilo među stražarima “dobrih i duševnih ljudi, koji nisu bili grubo i nisu psovali, niti su hteli tući osuđenike”.⁸⁷

Prelazak na šestojanuarski režim nije promenio položaj osuđenika po kaznenim zavodima u Kraljevini Jugoslaviji. Povećan je broj zatvorenika koji su činili delikte iz političkih uverenja – pre svega pristalica zabranjenih političkih partija. Od 1932. godine je naročito porastao broj ustaša, koji se, s obzirom na terorističke akcije koje su vršili, nisu mogli smatrati klasičnim političkim zatvorenicima.⁸⁸ Nema sumnje da

83 Izveštaj inspektora Ministarstva pravde Miodraga Zarića iz 1932, AJ, 63-172/1934.

84 Pov. br. 210 od 22. 8. 1935, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 24 (k. 24).

85 Izveštaj inspektora Ministarstva pravde Miodraga Zarića iz 1932, AJ, 63-172/1934.

86 AJ, 63-265/1935.

87 R. Čolaković, *n. d.*, str. 144.

88 Ipak, status političkih zatvorenika je bio priznat čak i učesnicima tzv. ličkog ustanka. V. I. Abramović, *n. d.*, str. 202.

su stražari ponekad prema, posebno prema ustašama i komunistima, postupali kao prema licima koja su stavljena van zakona, ali i ovi osuđenici, posebno komunisti, svesno su kršili zatvorske propise. Osim toga, ove dve grupe zatvorenika su bile označene kao glavni državni neprijatelji, pa je donekle i razumljivo što su katkad bili izloženi preteranoj represiji. Protiv surovog postupanja sa političkim zatvorenicima ustajali su i predstavnici Zagrebačke advokatske komore, koji su isticali da je njihov tretman u pojedinim zavodima protivan ne samo zakonskim aktima već i “načelima elementarne humanosti”. Stoga su advokati tražili da se “i za zakonito i humano izvršavanje presuda takođe uvedu jemstva, jer i zakonite presude gube svoju vrednost, a i sama sudačka nezavisnost svoju važnost, ako protivzakoniti postupak u kaznenim zavodima pooštri i tako promeni na gore kaznu presude protiv okrivljenika”.⁸⁹ Ipak, batine, tortura i mučenje po zatvorima Jugoslavije nisu predstavljali nikakav “izum” šestojanuarskog režima. U Zenici je, kao što je već pomenuto, postojala naročita soba za mučenje, ozloglašena “Isusovača”, dok je u Staroj Gradiški upravnik Mate Malinar preteranu tuču i batine smatrao “glavnom disciplinskom kaznom i jednim od najboljih vaspitnih sredstava”, pa su dva zatvorenika od “tuče i zlostave umrli”. Pominjani su još neki slučajevi smrti usled batina, što istragom nije moglo biti dokazano, “ali mogućnost njihovog postojanja nije potpuno obesnažena”.⁹⁰ Neophodno je ipak naglasiti da iako su zakonski propisi doneti u vreme šestojanuarskog režima kralja Aleksandra išli za tim da maksimalno zaštite osuđenike od svake samovolje i torture po kaznenim zavodima, njihova puna primena nikada nije mogla biti u potpunosti garantovana. Policija i kazneni zavodi su, naime, u Kraljevini Jugoslaviji, kao uostalom

89 AJ, 63-46/1933.

90 Prvo je od batina u Gradišci stradao jedan Ciganin – osuđenik koji je pokušao da beži iz zatvora. Kada je uhvaćen, batinan je od strane stražara u grudi i stomak, a zatim je po naredbi upravnika odveden u podrum, gde je takođe tučen. Isti je posle nekoliko dana umro, a obdukcijom je utvrđeno da je preminuo od povreda zadobijenih tupim oruđem. U decembru 1925. ili početkom 1926. je jedan osuđenik, zato što je cepao odeću sa sebe, tučen po zimi u dvorištu i polivan hladnom vodom. Posle ovoga je odveden u podrum i svezan na gvozdenu kariku, tako da je sutradan ujutru nađen mrtav. Ipak, nije bilo moguće dokazati da je sam upravnik Malinar davao naređenja stražarima da ovako mučki zlostavljaju osuđenike, ali su vlasti smatrale da je “njegova krivica u tome što nije nastojao da se ovakvi slučajevi izvide i najstrože kazne”. Do ovih nemilih pojava je dolazilo, kao su smatrale vlasti, “zato što upravnik nije ovome energično stao na put, kao i zbog toga, što je i on tukao osuđenike, istina ne na takav način, ali je svojim ponašanjem davao primer ostalima”; Br. 17 160 od 2. 3. 1929, AJ-70/1929. Ovaj predmet je 5. marta 1929. poslat nadležnom disciplinskom tužiocu radi pokretanja disciplinskog postupka protiv Mate Malinara; AJ-70/1929.

i u svim drugim državama, predstavljali svojevrsan zatvoren sistem, jasno hijerarhijski uređen, u kome su razne zloupotrebe bile moguće, a koje je, opet zbog specifičnosti ustrojstva ovih institucija, bilo izuzetno teško otkrivati. Inspektori ministarstva pravde su vršili redovne kontrole zavoda na teritoriji čitave države. Kako je upravnik uvek pratio izaslanike ministarstva, osuđencima je često bilo nezgodno da u potpunosti iznesu svoje žalbe vlastima, a ponekad se dešavalo da i sam upravnik odgovara na pitanja koja su postavljana osuđencima. Jedino što su robijaši imali od tih poseta, pisao je Čolaković, “je malo bolji ručak i hljeb toga dana, jer inspektor navraća i u kuhinju, a neki čak i okuša robijaško jelo i hljeb”.⁹¹ I pored svega, politički osuđenici su se po zatvorima međusobno dogovarali,⁹² krijumčarili zabranjene knjige i novine,⁹³ držali komunistička predavanja i vrbovali druge zatvorenike za sopstvenu ideologiju. Štaviše, politički prvaci predšestojanuarskih stranaka su zatvaranje smatrali poželjnim – tako je poručivao Svetozar Pribićević, Milan Pribićević i u svojim *Uspomenama* pisao Dragoljub Jovanović. Trebalo je povesti akciju protiv režima i “biti uhvaćen na poslu, otkriven pod batinama, prokazan od neprijatelja”.⁹⁴ Jovanović je 1933. u procesu pred Državnim sudom branio Živadina Petrovića, koji je, zajedno sa Čedom Plećevićem, letkom pozivao narod Šumadije “da se brani od diktature i bude dostojan svojih predaka iz Prvog srpskog ustanka”. Neposredno pred suđenje prvak zemljoradničke levice je tražio odobrenje od svog klijenta da traži od suda njegovu osudu, jer je bilo “preko potrebno” da u Kustodiju “stigne bar jedan Srbin, pošto za koji dan Jefto Pavić izlazi na slobodu, a ne sme se dopustiti da zatvoreni budu samo Hrvati”.⁹⁵

U svojevrsnom fanatizmu i otporu vlastima svakako su prednjačili komunisti, svesno kršeći propisani dnevni red i direktno provocirajući reakcije uprave. Vlasti su bile potpuno nemoćne da spreče širenje propagande u zatvorima Kraljevine, pa se ministar pravde u Stojadinovićevoj vladi Ljudevid Auer avgusta 1935. obratio ministarstvu inostranih poslova, ističući da je neophodno izvršiti reformu propisa o izdržavanju kazne koristeći se iskustvima Francuske, Italije, Belgije, Poljske, Čehoslovačke, Rumunije, Mađarske i Austrije. Pokazalo se, naime, smatrao je Auer, “da način na koji izdržavaju kaznu osuđeni komunisti i te-

91 R. Čolaković, *n. d.*, str. 268. Osim zvaničnih inspekcija ministarstva pravde, zavode su često obilazile i razne delegacije sudija, advokata, studenata prava i državnih službenika. V. I. Bernardić, *n. d.*, str. 22.

92 V. I. Bernardić, *n. d.*, str. 66.

93 *Isto*, str. 32.

94 D. Jovanović, *Političke uspomene*, Beograd 1997, t. 2, str. 256.

95 *Isto*, t. 3, str. 36-37.

roristi ne odgovara potpuno svojoj svrhi. Činjenica je da se u kaznionama gde izdržava kaznu veći broj komunista i terorista drže takoreći komunističke i terorističke škole, a do sada se nije moglo uspešno zaprečiti da iz vana u kaznionu dolaze vesti o svim događajima koji se odnose na komunističke i terorističke pokrete”.⁹⁶ Svi protivnici režima su nastojali, i u tome uspevali, da svoj boravak u zatvoru iskoriste za stvaranje kulta mučenika, stradalnika ili pak “narodnih boraca” i da na taj način privuku što više pristalica na svoju stranu. Kako je Kraljevina u doba šestojanuarskog režima bila slaba država, suočena sa nagomilanim unutrašnjim problemima, režim nikada nije uspeo da nađe adekvatan odgovor i suzbije propagandu o srednjevekovnim torturama i “varvarskim” uslovima u jugoslovenskim tamnicama, i na taj način, barem delimično, popravi sliku o sebi, ali i o državi u celini, u međunarodnoj javnosti.

Ivana Dobrivojevic

PRISONS IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

Although the laws were regulating the life of convicts in detail, in order to secure their existence and protect them from possible abuses, the reality of the Kingdom of Yugoslavia was quite different. The situation in the prisons of the Kingdom presents a reversed illustration of Yugoslav society. Poverty, backwardness and the floated bureaucracy were widespread. The treatment of prisoners was depending from the personality and the character of the warden and the guards. In contrast, the political prisoners were treated with relative sensitivity.

Key words: Repression, prisons, Kingdom of Yugoslavia.

96 AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 27 (k. 27).

Milan Koljanin

Institut za savremenu istoriju,
Beograd

REPRESIJA KAO SISTEM – LOGORI U OKUPIRANOJ SRBIJI 1941-1945*

Rezime: Nemački logori u okupiranoj Srbiji bili su oslonac represivnog okupatorskog sistema. Stvaranje mreže logora počelo je posle napada Trećeg rajha na Sovjetski Savez 22. juna 1941. i uglavnom je završeno jula naredne godine. Ovu mrežu sačinjavalo je pet glavnih logora: dva u Beogradu (na Banjici i na Sajmištu), u Nišu, Šapcu i Velikom Bečkereku/Petrovgradu. Osnovna namena logora bila je izolovanje, mučenje i (ili) ubijanje stvarnih ili potencijalnih protivnika, kao i celih naroda (Jevreja, delimično i Roma). Zatočenici su sačinjavali rezervoar talaca za masovne nemačke odmazde zbog gubitaka u borbi sa ustanicima, a od proleća 1942. i rezervoar radne snage za radne i koncentracione logore u Trećem rajhu i okupiranim zemljama. U drugoj polovini iste godine stvorene je i mreže radnih logora u Srbiji, uglavnom oko rudnika (Bor, Treпча i drugi) i na poljoprivrednim dobrima u Banatu. Od maja 1942. nemački logori u Srbiji povezani su sa hrvatskim koncentracionim logorima u Jasenovcu i Staroj Gradiški, a od početka naredne godine sa nemačkim logorima u NDH. Mesto centralnog nemačkog logora u okupiranoj Srbiji, a zatim i na celom evropskom Jugoistoku, imao je logor na Beogradskom sajmištu. Za ove logore ne može da se koristi naziv koncentracioni logori. Oni su imali ulogu podsistema u evropskom sistemu nemačkih logora (radnih, koncentracionih i logora smrti). Pitanje broja i strukture zatočenika nemačkih logora u Srbiji do sada nije rešeno na zadovoljavajući način i zahteva jedinstvenu i celovitu obradu na osnovu specifične metodologije.

Ključne reči: represija, logori, Srbija, Drugi svetski rat.

O logorima u okupiranoj Srbiji, kao i o celom nemačkom represivnom sistemu ili pojedinim njegovim delovima, ima relativno dosta radova u našoj historiografiji. Posle 1970. godine pojavio se niz manjih i većih radova (članaka, priloga, kao i monografija) o ovoj problematici, naročito u drugoj polovini 80-tih i početkom 90-tih godina. I pored vrednih

* Rad je napisan u okviru projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921-1991*, koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (projekt br. 147039).

rezultata, neka važna, pa i ključna pitanja ostala su nerešena ili su samo doirnuti.

Ako se piše o svim logorima (tu se podrazumeva i pisanje o zatvorima), oni u tom slučaju moraju da se prikažu kao jedan sistem, u kojem su pojedini logori samo funkcionalni deo sistema. To do sada nije bio slučaj i pisanje o logorima svelo se najčešće na njihovo nabranje i sažeto (ponekad i opširnije) iznošenje osnovnih podataka o njima, uglavnom na osnovu rezultata do kojih je došla Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača neposredno posle rata. S druge strane, u monografijama o pojedinim logorima, ili grupama logora, uglavnom se ne vidi širi značaj tih logora i njihovo funkcionisanje unutar jednog sistema.

Sigurno je da o logorima u okviru nemačke vojnookupacione uprave u Srbiji može da se govori kao o jednom određenom sistemu, tako da se otvara osnovno pitanje zasnivanja i izgradnje tog sistema. Da li je okupator imao određeni plan njegove izgradnje i (ili) se taj sistem vremenom, u skladu sa okolnostima i opštim smernicama politike, izgrađivao? Iz ovog pitanja proističe i pitanje osnovnih funkcija logorskog sistema u okviru celog aparata prinude, kako u samoj okupiranoj Srbiji tako i u celom "Novom poretku" pod dominacijom Velikonemačkog Rajha.

Nisu potpuno razrešena ni pitanja broja zatočenika pojedinih logora (na zadovoljavajući način to je urađeno samo za neke od njih), ni ukupnog broja zatočenika svih logora u okupiranoj Srbiji. Slično je i sa njihovom strukturom (političkom, nacionalnom, profesionalnom, starosnom, polnom), kao i sa brojem nastradalih, ubijenih, deportovanih u druge logore i puštenih zatočenika.

* * *

Aprilski rat 1941. godine i postokupacioni režim u podeljenoj Jugoslaviji zasnivali su se, pored ostalog, na principu "kažnjavanja Srba". Na ovom principu zasnivala se i okupaciona politika u samoj Srbiji, naročito posle izbijanja i velikog širenja ustanka u leto i jesen 1941. godine. Pacifikacija i eksploatacija, dva glavna cilja nemačkog okupatora, mogla su da se ostvare samo zasnivanjem razgranatog i sveobuhvatnog sistema prinude i velikim angažovanjem vojnih i policijskih snaga.

Sledeće pitanje je definisanje i tipologija logora u okupiranoj Srbiji, kao i određivanje njihovog mesta u celom nemačkom sistemu logora u samom Rajhu i u okupiranim zemljama. To upućuje na važno pitanje povezivanja nemačkih logora u okupiranoj Srbiji sa koncentracionim logorima Nezavisne Države Hrvatske, kao i sa nemačkim logorima na njenoj teritoriji. Pri tome treba imati u vidu da su od sredine januara

1943. godine nemačke snage preuzele kontrolu nad nekim logorima u ovju satelitskoj državi.

Od samog početka nemačke okupacije u Srbiji uzimani su taoci i naređivane su najoštrije mere za svaki pokušaj otpora. Nemačke vojno-okupacione vlasti, kao i njihova produžena ruka, srpska kvislinška uprava, već nekoliko nedelja posle okupacije razmatrali su pitanje stvaranja jednog “koncentracionog logora”. Međutim, tek posle napada Nemačke na Sovjetski Savez 22. juna 1941. i neposredno posle toga počelo je masovno hapšenje komunista i njihovih simpatizera, a kasnije i drugih stvarnih ili potencijalnih protivnika okupacije. Bilo je jasno da će odgovor Sovjetskog Saveza biti i u vidu podsticanja organizovanja otpora pod vođstvom komunističkih partija pojedinih okupiranih zemalja. Pokazalo se da je u tom pogledu najaktivnija bila Komunistička partija Jugoslavije, pre svega u okupiranoj Srbiji. Predviđajući ovakav razvoj događaja, okupacioni i kvislinški organi počeli su hapšenje članova i simpatizera KPJ, njihovo zatvaranje a ubrzo i interniranje u novouređene logore. Kao prvi takav logor u izvorima se upravo 22. juna pominje logor u Pančevu (u fabrici svile, otuda i naziv logora “Svilara”), a ubrzo je za logor uređena i kasarna na Banjici u Beogradu. Banjički logor (Anhaltelager Dedinje, Prihvatni logor Dedinje) 9. jula 1941. primio je prve zatočeničke. Ovi, a ubrzo i mnogi drugi logori postali su rezervoar talaca za sve masovnija streljanja “u okviru mera odmazde”, kako su to okupacioni organi nazivali.

Ustanak u Srbiji tokom leta i jeseni 1941. nezadrživo se širio, a okupator je rešio da ga slomije ne samo krupnom vojnom akcijom, nego i drakonskim represivnim merama, koje su trebale da pogode što širi krug stanovnika. Na osnovu Hitlerove direktive, Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga je 16. septembra 1941. izdala naređenje o streljanju 100 srpskih talaca za ubijenog, odnosno 50 talaca za ranjenog nemačkog vojnika ili pripadnika nemačke nacionalne manjine. Tokom velikih i izuzetno krvavih nemačkih vojnih operacija krajem septembra i početkom oktobra 1941. doneta je odluka o formiranju jednog velikog “sabiernog logora... po tipu nemačkih koncentracionih logora (...) u luku Save kod Mitrovice” ili neposredno uz Savu. U ovom logoru trebalo je da bude internirano prvo 50.000, a kasnije 500.000 ljudi, odnosno praktično celokupno stanovništvo sa ustaničkih područja, u prvom redu muškarci.

Planovi o masovnom raseljavanju i interniranju počeli su da se ostvaruju interniranjem više hiljada Šapčana, Mačvana i drugih, prvo u privremenom logoru u sremskom selu Jarku, a posle nekoliko dana u Prolaznom logoru Šabac (Durchgangslager Šabac) u kasarnama na Senjaku u Šapcu, 30. septembra 1941. Za odnos nemačkih okupacionih snaga

prema Srbima kao kolektivitetu karakteristično je da su pohapšeni i internirani svi vojno sposobni muškarci, čak i pripadnici srpskog upravnog aparata. Oni su, posle provere, ubrzo pušteni. Izgradnja novog velikog sabirnog logora “po tipu nemačkih koncentracionih logora” otpočela je tokom narednog meseca kraj sela Zasavice na mačvanskoj obali Save, čiji stanovnici su raseljeni. Na izbor ove lokacije svakako je uticala mogućnost transporta velikog broja ljudi vodenim putem i lakše čuvanje. Uz to, na toj lokaciji su tokom oktobra u masovnim streljanjima ubijeni internirani jevrejski muškarci, najvećim delom izbeglice iz Austrije, kao i grupa Roma. Međutim, zbog poplave, ova lokacija je napuštena i 28. oktobra 1941. odlučeno je da se za planirani logor iskoriste paviljoni Beogradskog sajma.

U međuvremenu, uređen je i logor u Nišu na Crvenom krstu (Anhaltelager Nisch, Prihvatni logor Niš). Osim pomenutih logora, isključivo kao rezervoar ljudi za odmazde služio je poseban logor za Jevreje i Rome u Topovskim šupama na Autokomandi u Beogradu, koji je prve zatočenike primio 22. avgusta 1941. “Konačno rešenje jevrejskog pitanja”, odnosno potpuno uništenje jevrejskog naroda, u Srbiji je bilo u sklopu širokih represivnih mera okupatora za gušenje ustanka i umnogome je zavisilo od toka tih mera. Druga specifičnost ovog ubilačkog poduhvata bez presedana bila je da su masovna streljanja talaca, među njima i jevrejskih muškaraca, izvršile uglavnom jedinice nemačkih oružanih snaga (Vermahta).

Nemački vojnookupacioni faktori u Srbiji, u dogovoru sa Berlinom, odlučili su da “jevrejsko pitanje” u Srbiji “reše” ubijanjem odraslih jevrejskih muškaraca i interniranjem svih preostalih Jevreja. Ova mera delimično se odnosila i na Rome. Posle uništenja partizanske “Užičke republike” i centra legitimističkog pokreta otpora na Ravnoj gori krajem novembra, odnosno početkom decembra 1941, ustanički pokret u Srbiji je, uglavnom, slomljen. Akcija velikog raseljavanja i interniranja stanovništva sa ustaničkih područja je odložena i okupator je mogao da pristupi interniranju svih preostalih Jevreja iz Srbije. Počevši od 8. decembra iste godine, svi preostali Jevreji sa nemačkog okupacionog područja u Srbiji, uglavnom žene, deca i stari, kao i više stotina romskih žena i dece, internirano je u novouređenom logoru na Beogradskom sajmištu (Judenlager Semlin, Jevrejski logor Zemun).

Posle slamanja ustanka u najvećem delu Srbije, tokom zime i proleća 1941/1942. godine, pohvatani i zarobljeni ustanici i njihovi pomagači, ili članovi porodica kao taoci, prikupljeni su u privremenim “zarobljeničkim logorima” (Gefangenenlager) u Smederevskoj Palanci, Valjevu, Kragujevcu, Čačku, Leskovcu i Kruševcu, odakle su upućivani u logore

u Šapcu, Nišu i Beogradu (u Banjički logor). Kao i do tada, oni su sačinjavali rezervoar talaca za streljanja u odmazdama.

Tokom marta 1942. došlo je do značajne promene u stavu nemačkih okupacionih faktora u odnosu prema zarobljenim ustanicima u Srbiji. Do ove promene je došlo zbog akutne nemačke potrebe za radnom snagom, kako u samom Rajhu, tako i u okupiranim zemljama. Proklamovanje “totalnog rata” od rukovodilaca Trećeg rajha značilo je još veće iscrpljivanje okupiranih zemalja, u čemu je prisilna i “dobrovoljna” radna snaga imala prvorazrednu ulogu za dalje vođenje rata. Prema novim naredenjima nemačkih komandanata na Jugoistoku i u Srbiji, zarobljeni u borbi i dalje su streljani i vešani, a svi ostali, pa i samo sumnjivi da pomažu ustanike, “preko koncentracionih logora u Srbiji” upućivani su na prinudni rad “u nemačka interesna područja”, odnosno u okupirane zemlje. Ova naredba je tumačena vrlo široko i praktično je značila interniranje celokupnog radno sposobnog stanovništva (muškog, delimično i ženskog) sa područja vojnih operacija.

U očekivanju novog talasa ustanka u proleće 1942. i velikog priliva zatočenika, rukovodstvo nemačke vojnookupacione uprave donelo je odluku da se isprazni i najveći od svih nemačkih logora u Srbiji, logor na Beogradskom sajmištu. Prostor u logoru oslobođen je ubrzanim ubijanjem svih jevrejskih zatočenika u kamionu-gasnoj komori dopremljenom iz Berlina. Već tokom okončanja masovnog ubijanja Jevreja, logor na Beogradskom sajmištu početkom maja 1942. postao je Prihvatni logor Zemun (Anhaltelager Semlin). Stvaranje mreže nemačkih logora u okupiranoj Srbiji uglavnom je okončano 20. jula iste godine otvaranjem logora u Velikom Bečkereku/Petrovgradu (danas Zrenjanin) – Prihvatnog logora Veliki Bečkerek (Anhaltelager der Sipo und des SD Aussendienststelle Gross Betschkerek).

Upućivanjem zarobljenih ustanika iz okupirane Srbije na prinudni rad u Velikonemački rajh i njegova “interesna područja” upotpunjen je koncept o jugoistočnoj Evropi kao dopunskom izvoru radne snage nemačke ratne privrede. Broj radnika koji su iz okupirane Srbije otišli na rad u Rajh bio je daleko ispod planiranog, a nestašica radne snage osećala se i u samoj Srbiji, pre svega u, za nemačku ratnu privredu, vitalno važnim rudnicima.

Centri (Zwangsarbeit) za prikupljanje i distribuciju zatočenika na prinudni rad u koncentracione i radne logore, manjim delom i na “slobodan rad” (Freiarbeit), od kraja aprila i početka maja 1942. godine postali su beogradski logori na Banjici i, najvećim delom, logor na Sajmištu. Zatočenici iz okupirane Srbije, a zatim i iz NDH i sa širih prostora evropskog Jugoistoka, upućivani su iz ovih logora u druge nemačke lo-

gore, od Polarnog kruga u Norveškoj do Soluna i Atlantskog bedema i rudnika u Francuskoj, kao i u koncentracione logore Mauthausen i Auschwitz (jedna grupa i u Ravensbrik).

Iako je kvislinška vlada generala Milana Nedića u skladu sa željama okupatora, ali i svojim ideološkim opredeljenjima, krajem 1941. godine uvela radnu obavezu, a ubrzo i Nacionalnu službu rada, i u samoj Srbiji osećao se sve veći nedostatak radne snage. Stoga su logori, u prvom redu onaj na Beogradskom sajmištu, od leta 1942. postali izvor prisilnih radnika ne samo za Rajh i okupirane zemlje, nego i za samu Srbiju.

U istočnoj Srbiji, na prostoru od Kostolca do Bora i Prahova, bilo je organizovano jedno od najvećih evropskih gradilišta. Od posebnog značaja bio je rudnik bakra i flotacija u Boru, odakle se 1943. godine namirivalo 50% nemačkih potreba za ovim metalom. Od novembra 1941. na ovom prostoru organizovano je ukupno 33 logora, i to radnih logora, zatim logora za obveznike Nacionalne službe rada, kao i kažnjeničkih logora (Straflager), organizovanih u leto 1942. godine. Prvi zatočenici stigli su na prisilni rad u Kostolac i u Senjski rudnik već novembra 1941. iz logora u Šapcu. Logori za prisilni rad osnovani su i uz neke druge rudnike u okupiranoj Srbiji. Krajem avgusta 1942. iz logora na Beogradskom sajmištu stigla je prva grupa zatočenika u novoosnovani radni logor u Prvom tunelu u Starom Trgu kraj Trepče. Ubrzo su sledili novi transporti, kako u ovaj logor, tako i u logore u istočnoj Srbiji. Manji radni logori postojali su i uz rudnike Zajača i Lisa.

Krajem 1942. i početkom 1943. okupator je organizovao i niz manjih radnih logora na poljoprivrednim dobrima u Banatu (Banatski Brestovac, Vlajkovac, Čoka, Padej, Boka, Orašac, Jasenovo), kao i logor na adi Ostrovo na Dunavu kod Dubovca. U ove logore dovođeni su na prisilni rad zatočenici uglavnom iz logora na Sajmištu, a manjim delom i iz logora u Velikom Bečkereku i na Banjici. Radne logore u Srbiji okupacione vlasti organizovale su najvećim delom u saradnji sa vojnoprivrednom Organizacijom "Tot", koja je pod svojom direktnom upravom imala neke od ovih logora.

Stvaranjem mreže radnih logora za prisilni rad u drugoj polovini 1942. zaokružena je mreža logora na teritoriji okupirane Srbije, mreža koja je postojala do poslednjih meseci, pa i dana okupacije. Ona je upotpunjena samo još jednom: krajem februara 1943. kada je komandant Srbije naredio da se otvore posebni logori za taoce (osim postojećih, koji su služili i za druge svrhe) u Čačku, Kragujevcu, Kruševcu, Leskovcu i Zaječaru.

Sledeće važno pitanje u vezi sa nemačkim logorima u Srbiji je njihovo definisanje i tipologija. Za manje-više sve logore u Srbiji (osim ra-

dnih), gotovo redovno koristi se u literaturi termin “koncentracioni logori”, koji se neretko nalazi i u samim istorijskim izvorima. Ovaj termin koristi se i onda kada je za to teško naći opravdanje, na primer za “Zavod za prinudno vaspitanje omladine” u Smederevskoj Palanci.

Definisanje i tipologija logora u Srbiji proističu iz same njihove namene: u njima je trebalo izolovati, mučiti i (ili) uništiti sve stvarne ili potencijalne političke protivnike, kao i cele narode (Jevreje, delom i Rome). Osim rezervoara talaca za streljanje, od proleća 1942. godine ovi logori postali su i izvor prinudnih radnika za rad u Velikonemačkom rajhu i u okupiranim zemljama, pri čemu je ova komponenta dobijala sve veći značaj. Mora da se razlikuje mreža manjih, kratkotrajnijih logora, od pet glavnih logora – dva u Beogradu, po jedan u Nišu, Šapcu i Velikom Bečkereku. Pri tome su logori na Sajmištu i, u manjoj meri na Banjici, imali centralnu distributivnu ulogu.

Prema načinu internacije zatočenika, izuzev logora na Sajmištu, to su bili logori-zatvori, a prema nameni, sabirni (prihvatni) logori, kako ih je okupator nazivao u službenoj prepisci. Oni su bili predviđeni, uglavnom, za kraće zadržavanje zatočenika pre njihovog upućivanja bilo direktno u smrt (streljanja u odmazdama), bilo na prinudni rad, koji je za veliki deo zatočenika takođe značio smrt. Za radne logore u Srbiji prihvaćena je kategorizacija na kažnjeničke radne logore, radne logore za lica na obaveznom radu, radne logore za obveznike Nacionalne službe rada, s jedne strane, i na radne logore za lica na “slobodnom radu” u Rajhu i u drugim okupiranim zemljama).

Najsličniji nemačkim koncentracionim logorima bio je prihvatni logor na Beogradskom sajmištu, kako po logorskom režimu (organizaciji, mučenju i ubijanju zatočenika), tako i po odvođenju na prisilni rad u radne logore u Srbiji, koji su, u izvesnom smislu, bili “filijale” ovog logora. Ipak, osnovna namena tog logora bila je da služi kao mesto prikupljanja i distribucije prisilne radne snage u druge nemačke logore. U manjoj meri ovaj logor je služio i kao rezervoar talaca za masovna streljanja i vešanja u Srbiji, kasnije i u NDH. Glavni rezervoar talaca za streljanja u Srbiji je bio logor na Banjici.

Ako se posmatra celokupni sistem nemačkih koncentracionih i radnih logora i u Rajhu i u okupiranim zemljama, nemački logori u Srbiji imali su ulogu jednog podsistema. Taj podsistem imao je svoje logore nižeg i višeg ranga, ali uvek sa ciljem prikupljanja i daljeg upućivanja zatočenika radi korišćenja njihove radne snage, izuzev onih predviđenih za streljanje u odmazdama.

Razrešavanje pitanja povezivanja nemačkih logora u Srbiji sa hrvatskim koncentracionim logorima, pre svega sa onim najvećim, u Jase-

novcu, sigurno je neophodno za razumevanje delovanja sistema nemačkih logora. Bez sumnje, nemački predstavnici u ustaškoj državi su bili upoznati sa činjenicom da je logor u Jasenovcu logor smrti namenjen uništenju skoro dvomilionskog srpskog naroda u NDH, kao i Jevreja i Roma. Uostalom, već prilikom svoje prve posete nemačkom vođi početkom juna 1941, hrvatski vođa (“Poglavnik”) Ante Pavelić dobio je savet da, ako hrvatska država želi da bude sasvim solidna, treba da se pedeset godina vodi “nacionalno netolerantna politika”. Nemački predstavnici pokazali su veće interesovanje za zatočenike hrvatskih logora tek od proleća 1942, u vezi sa naraslim potrebama za radnom snagom. Prema dogovoru rukovodioca hrvatske policije Eugena Kvaternika i rukovodioca nemačke policije u Srbiji Augusta Majsnera, od početka maja 1942. iz logora u Jasenovcu i Staroj Gradiški počelo je upućivanje velikih grupa zatočenika u logor na Beogradskom sajmištu. Oni su, kao i zatočenici iz nemačkih logora u Srbiji, bili predviđeni za upućivanje na prisilni rad u “nemačka interesna područja”. U leto iste godine u logor na Sajmištu pristizali su novi veliki transporti zatočenika iz nemačko-hrvatske operacije na Kozari. Tog vrelog leta 1942. pred očima Beograđana u logoru na Sajmištu našlo se preko 10.000 zatočenih srpskih seljaka iz Bosanske Krajine i sa Kozare, među kojima je bio i veći broj dečaka. Kako pitanje njihove ishrane nije bilo regulisano, oni su u masama umirali od gladi, bolesti, ali i od torture logorskih policajaca. Okupacione vlasti su ovaj problem rešile tako što je velika grupa radno nesposobnih zatočenika, njih oko 2.900, početkom septembra iste godine vraćena u logor smrti Jasenovac, gde su odmah ubijeni. Ostali preživeli zatočenici tokom leta i jeseni 1942. upućeni su u logore u samoj Srbiji, u Norvešku i u Nemačku.

Izuzev sabirališta za zarobljenike u zonama vojnih operacija, nemačke snage do početka 1943. nisu imale svoje logore u NDH. Stoga su radi dobijanja prisilne radne snage iz ustaških koncentracionih logora Nemci bili upućeni na aranžmane sa hrvatskim vlastima, pa je deo radno sposobnih zatočenika preuziman direktno iz hrvatskih logora, dok je deo upućivan u logor na Sajmištu i odande raspoređivan u druge logore. Zbog razvoja prilika u Jugoslaviji, ovaj logor je za nemačke faktore dobijao sve veći značaj.

Tokom 1942. godine, uporedo sa premeštanjem težišta ustanka u Jugoslaviji na hrvatsko državno područje, odnosno na srpska ustanička područja u NDH, jačalo je i nemačko vojno prisustvo. Uoči velikih vojnih operacija u zimu 1943. (operacije “Weiss”), predviđajući veliki broj zarobljenika, Nemci su odlučili da u NDH preuzmu pod svoju upravu pojedine logore i iz njih upućuju zatočenike na prisilni rad bez posredovanja hrvatskih vlasti. Od 17. januara 1943. nemačke snage preuzele su

kontrolu nad logorima u Sisku i Osijeku. Odatle su zatočnici upućivani u logor na Beogradskom sajmištu, a iz njega u druge logore u Nemačkoj i u okupiranim zemljama.

Nemački logori u NDH tako su povezani sa logorima u okupiranoj Srbiji u jedinstven sistem nemačkih logora, pri čemu je mesto glavnog sabirnog i distributivnog centra dobio logor na Beogradskom sajmištu. Upućivanje zatočenika iz vojnih operacija i policijskih akcija u NDH kao prisilnih radnika bilo je otada u potpunosti u nemačkim rukama. I ovom prilikom nemački i hrvatski interesi bili su podudarni, jer je deportovanje pogadalo bezmalo isključivo srpsko stanovništvo, čije uništenje je bilo strateški cilj ustaške države. Nešto kasnije, od leta 1943, a pogotovo od kapitulacije Italije 8. septembra iste godine, u logor na Sajmištu dovođeni su i nemački zatočnici iz Grčke i Albanije, kao i iz onih delova Jugoslavije koji su bili pod italijanskom okupacijom. Sa Sajmišta oni su distribuirani u druge nemačke logore, uglavnom u koncentracijske logore u Rajhu. Tako je Prihvatni logor Zemun postao centralni nemački prihvatni logor za celi Jugoistok. Istovremeno, neki delovi logora imali su i funkciju prolaznog logora za ratne zarobljenike, dok nije organizovan poseban zarobljenički logor na samom ušću Save u Dunav (Durchgangslager 172, Semlin, Prolazni logor 172, Zemun).

Mrežu nemačkih logora u okupiranoj Srbiji, kao i celi okupacioni sistem, od proleća, a naročito od leta 1944. godine, sve više je zahvatala dezorganizacija. Tome su doprinela i velika saveznička bombardovanja u proleće i leto 1944, u kojima je teško stradao i logor na Beogradskom sajmištu. Na izmučene zatočenike, obradovane savezničkim avionima, 16. aprila 1944. pali su tepisi bombi i ubili i ranili njih oko 200. Tada je praktično uništen i zarobljenički logor na Ušću (Dulag 172, Semlin). Zarobljenički logor je premešten u Milišićevu ciglanu na Zvezdari. Nemačke snage su 17. maja 1944. predale svoje logore u NDH na upravu hrvatskoj policiji, ali su oni, kao i do tada, služili prvenstveno za nemačke potrebe. Preostali zatočnici ubrzano su iz Srbije upućivani u Rajh, ali neki logori, pre svega oni radni (u Boru i okolini), postojali su praktično do poslednjih dana okupacije.

Pri razmatranju pitanja izgradnje sistema nemačkih logora u okupiranoj Srbiji i njegove funkcije, može da se konstatuje da nije bio u pitanju gotov, unapred zamišljen, sistem. Mreža logora izgrađivana je na osnovu iskustava u samom Rajhu i u okupiranim zemljama, ali i u skladu sa prilikama u samoj Srbiji. Njih je, pre svega, obeležavala nužnost gušenja masovnog ustanka u leto i jesen 1941, koji je ugrožavao vitalne nemačke interese. Ciljevi nemačke okupacije Srbije suštinski su se svodili, kako je već rečeno, na pacifikaciju i eksploataciju. Naime, mirne i

bezbedne komunikacije u pozadini velikih frontova i nesmetano korišćenje svih ekonomskih potencijala Srbije (rudnog blaga, hrane, radne snage) za okupatora bili su imperativ. Pri tome je život stanovništva na okupiranom području bio važan samo u meri ostvarivanja nemačkih interesa. Njih je bilo moguće ostvariti samo razgranatim i sveobuhvatnim sistemom prinude, u kojem su logori imali ključno mesto. Pri tome su logori u Srbiji, pre svega onaj na Beogradskom sajmištu, bili oslonac nemačke represivne mreže ne samo na ovom području, nego i na prostorima NDH i celog evropskog Jugoistoka.

Funkcija nemačkih logora u okupiranoj Srbiji mogla bi da se sveđe na dva vida, koji su se međusobno preplitali i uslovljavali:

1. terorističko-psihološki i
2. ekonomski.

Nemačka okupacija bila je zasnovana na teroru kao načinu vladanja, pri čemu je zastrašivanje masovnim i pojedinačnim, javnim i, mnogo više, tajnim egzekucijama i odvođenjem u nepoznato bilo glavni instrument. Interniranje u logore velikih grupa ljudi od kojih se malo ko vraćao, imalo je izvanredno jak psihološki učinak na stanovništvo. Samo postojanje logora i mogućnost odvođenja u njih zbog bilo kakve krivice, kao i mogućnost da se pri tome vrlo lako izgubi život, porazno su delovali. Jedan od osnovnih efekata ovih mera, prema Hitlerovoj naredbi od 7. decembra 1941. godine (poznatoj pod imenom "Noć i magla", "Nacht und Nebel") i Kajtelovoj razradi ove naredbe pet dana kasnije, trebalo je da bude zastrašivanje. "Efikasno i trajno zastrašivanje može se postići samo smrtnim kaznama ili merema koje pripadnike i stanovništvo drže u neizvesnosti o sudbini izvršilaca krivičnih dela. U tu svrhu služi otpremanje u Nemačku".

Iako su za neka od najmasovnijih streljanja u Srbiji u jesen 1941. (Draginac, Kraljevo, Kragujevac) uzimani ljudi nasumice prikupljeni u gradovima i selima, većina ostalih egzekucija tokom okupacije izvršavana je nad zatočenicima nemačkih logora. Mogućnost gubljenja života u nemačkim odmazdama ili upućivanja u druge logore delovala je porazno kako na individualnopsihološkom (na same zatočenike logora i njihove najbliže), tako i na kolektivnopsihološkom nivou (na celokupno stanovništvo).

Usko povezan sa navedenim bio je drugi vid funkcije logora, ekonomski. Bez pacifikacije, makar i putem terora, nije bila moguća ni eksploatacija ekonomskih potencijala, pri čemu je prinudni rad zatočenika dobijao sve veći značaj.

Život u "Novom poretku" organizovanom u velikom delu Evrope pod dominacijom Velikonemačkog rajha, odvijao se velikim delom

unutar logorskih žica ili u njihovoj senci. Slično je bilo i u okupiranoj Srbiji premreženoj zatvorima i logorima, koji su sigurno bili personifikacija novouspostavljenog poretka i sistema vrednosti.

Jedno od ključnih nerešenih pitanja, kada se razmatra sistem logora u okupiranoj Srbiji, sigurno je broj zatočenika, kao i njihova struktura. Za neke logore postoje, na sreću, verodostojni i relativno kompletni istorijski izvori (na primer, evidencione knjige zatočenika Banjičkog logora), pri čijem korišćenju mora da se upotrebi i odgovarajuća metodologija. Najveći broj istraživača oslonio se, neretko sasvim nekritički, na rezultate do kojih je došla Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača neposredno posle II svetskog rata.

Rezultati do kojih je došla Komisija, kao i njena bogata dokumentacija (na žalost, razbijena, nepotpuna i pohranjena u nekoliko arhiva), neosporno su izuzetno važni i moraju da budu osnova za svako istraživanje ove problematike. Međutim, u skladu sa zahtevima istorijske nauke, rezultati Komisije moraju da budu podvrgnuti primerenoj kritici istorijskih izvora, tim pre što su u međuvremenu postali dostupni mnogi novi, izuzetno važni, istorijski izvori. Strpljiva i sveobuhvatna analiza svih raspoloživih izvora, i pored velikih praznina u arhivskim fondovima, danas dozvoljava iznošenje zaključaka sa visokim stepenom verodostojnosti. Istovremeno, pokazuje se da u rezultatima Komisije ima puno aproksimativnog i nesigurnog.

Kao primer za navedenu tvrdnju može da se navede logor na Beogradskom sajmištu, koji je sigurno imao centralno mesto u nemačkom sistemu logora u Srbiji (zajedno sa Banjičkim logorom), zatim u NDH i na celom evropskom jugoistoku. Stoga ovaj logor može da posluži i kao paradigma za problem o kojem je reč.

Prema rezultatima Državne komisije za utvrđivanje zločina, u ovaj logor od decembra 1941. do jula 1944. dovedeno je ukupno “90.000 do 100.000” zatočenika, među njima i oko 7.000 Jevreja iz Srbije. Do ovog broja Komisija je došla isključivo na osnovu izjava preživelih zatočenika, koje su tada praktično bile jedini izvor za utvrđivanje broja dovedenih zatočenika. Na isti način Komisija je došla i do ukupnog broja zatočenika koji su izgubili život u ovom logoru. Do broja od “preko 40.000” žrtava, među kojima i “oko 7.000 Jevreja” Komisija je došla uglavnom na osnovu slobodnih procena u izjavama dvojice zatočenika i to upravo onih koji su navodili najveće brojeve. Nisu uzete u obzir neke druge izjave, iako su se one upotpunjavale sa istorijskim izvorima višeg stepena verodostojnosti, koje je Komisija imala na raspolaganju.

Pri utvrđivanju ukupnog broja dovedenih zatočenika, Komisija je morala da se osloni na izjave preživelih (i pored sve nesigurnosti ove vr-

ste izvora), jer drugih izvora gotovo da i nije bilo. Međutim, za utvrđivanje broja žrtava Komisija je imala na raspolaganju i druge, izuzetno pouzdane, izvore. Državna komisija formirala je Anketnu komisiju za ispitivanje zločina u logoru na Sajmištu, koja je tokom nekoliko meseci rada krajem 1944. i prvih meseci 1945. prikupila ne samo veći broj izjava preživelih zatočenika i drugih svedoka, nego je organizovala i ekshumaciju žrtava ovog logora u Zemunu i na Bežaniji. Tada su iskopani ostaci ukupno 10.100 žrtava. Ovaj broj morao je da bude osnova za utvrđivanje ukupnog broja žrtava logora, a morale su da budu uzete u obzir i izjave grobara i jednog zemunskog lekara (dr Čučkovića). Tim pre što su se te izjave međusobno u mnogo čemu podudarale kao nezavisni istorijski izvori i što su, uglavnom, potvrđivale rezultate ekshumacija.

Brojevi od 90.000 do 100.000 dovedenih i preko 40.000 stradalih zatočenika ponavljaju se u svim napisima, pa i u naučnim radovima, o ovom logoru, ponekad, istina, sa izvesnom rezervom. To traje do danas, iako su u međuvremenu (1992. godine) objavljeni rezultati istraživanja zasnovani na mnogobrojnim novim izvorima, uglavnom prvog reda, koji, sa visokim stepenom verodostojnosti, pružaju drugačiju sliku i o broju dovedenih i o broju stradalih zatočenika.

Pomenuto istraživanje o Jevrejskom logoru Zemun, prvom logoru na Sajmištu, daje nešto manje brojke žrtava od onih do kojih je došla Državna komisija: utvrđeno je da je bilo približno 6.320 žrtava ovog logora, a ne 7.000. Međutim, rezultati o Prihvatnom logoru Zemun, drugom logoru na Sajmištu, drastično se razlikuju od brojki koje je utvrdila Komisija. Oni su približno tri puta manji i za broj dovedenih i za broj stradalih zatočenika.

Od početka maja 1942. do kraja jula 1944. u Prihvatni logor Zemun dovedeno je ukupno nešto manje od 32.000 (31.972) zatočenika. Od ovog broja u samom logoru, ili neposredno posle odvođenja iz logora, život je izgubilo ukupno 10.636 zatočenika, odnosno jedna trećina od broja dovedenih, ili prosečno 13 žrtava na dan. U "filijalama" logora na Sajmištu (logoru Organizacije "Tot" na Ušću i na adi Ostrovo) život je izgubilo ukupno 2.248 zatočenika. Ako i njih pribrojimo ukupnom broju, znači da je ukupan broj žrtava Prihvatnog logora Zemun 12.884. Zbog stanja istorijskih izvora, ove brojke treba smatrati približnom donjom granicom broja dovedenih i stradalih zatočenika. Međutim, ove brojke imaju mnogo viši stepen verodostojnosti od aproksimacija Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koja je očigledno nastojala da uveća brojeve i dovedenih i stradalih zatočenika.

Detaljniji pokazatelji o strukturi zatočenika mogu takođe da se utvrde sa relativno visokim stepenom verodostojnosti. Naime, broj zato-

čenika o kojima u izvorima postoje detaljniji podaci dozvoljava da ga tretiramo kao reprezentativni uzorak.

Pokazuje se da pažljiva i strpljiva istraživanja mogu i na ovom polju da daju vredne historiografske rezultate. Ona ukazuju na potrebu, u stvari imperativ, jedinstvenog i sveobuhvatnog pristupa ovom problemu i to ne samo za potrebe nauke, nego i zbog civilizacijskog duga i obaveze. Ukoliko je to moguće, moraju da se identifikuju sva lica dovođena u logore, da se utvrde bar osnovni podaci o njima, ili bar veličina grupe u kojoj je zatočenik doveden, kao i datum interniranja. Postoji, naime, opasnost da se brojevi zatočenika uvećavaju, jer su ista lica prolazila kroz dva ili više logora. Uz to, iako je to bilo kretanje u jednom smeru, bilo je i primera vraćanja istih lica ili grupa u logor u kojem su već bili zatočeni. Ovo, ujedno, ukazuje i na određene specifičnosti metodologije istraživanja ove problematike, koja nije do kraja definisana.

U pitanju je najčešće bilo vraćanje radno nesposobnih (bolesnih i iscrpljenih) zatočenika sa prisilnog rada u logor na Beogradskom sajmištu. Jedna takva grupa od 69 zatočenika vraćena je kao bolesna iz Rajha 16. februara 1943. u logor na Sajmištu, odakle je bila upućena na prisilni rad. Posle tri dana oni su (bez jednog maloletnog zatočenika) odvedeni u Jajince i streljani “u okviru mera odmazde”.

Zbog veza sa hrvatskim koncentracionim logorima, a kasnije i sa nemačkim logorima u NDH, ovakvim jedinstvenim pristupom obradi nemačkih logora u Srbiji morali bi, bar delimično, da budu obuhvaćeni i ovi logori. Oni i inače čekaju svoje istraživače.

Svi ovi poslovi sigurno nadilaze snage pojedinih istraživača i njihovog naučnog interesovanja. Sem naučnog, to su, bez sumnje, poslovi i od nacionalnog značaja, pa ih tako treba i organizovati. Narodi sa sličnom sudbinom to su odavno shvatili i u skladu sa tim prema njima se i odnose. O tome mora da se razmišlja kao o dugu prema precima, ali i prema potomcima.

Literatura:

Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1944*, knj. I-II, Beograd 1989.
Martin Broszat, Helmut Krausnick, *Anatomie des SS-Staates*, Band 2, Muenchen 1982.

Christopher R. Browning, *The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager. A Case Study*, Yad Vashem Studies, XV, Jerusalem 1983.

Dimension des Volkermords. Die Zahl der juedischen Opfer des Nationalsozialismus, herausgegeben von Wolfgang Benz, Muenchen 1991.

Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, Beograd 1970.

- Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967.
- Ulrich Herbert, *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Berlin-Bonn 1986.
- Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europaeischen Juden*, Band 2, Frankfurt am Main 1990.
- Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977.
- Eugen Kogon, *Država SS-a. Sistem njemačkih koncentracionih logora*, Zagreb 1982.
- Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992.
- Miloš Krstić, *Nepokorena mladost. Koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci 1942-1944*, Beograd 1981.
- Evelyn Le Chene, "Yugoslavs in Nazi concentration camps", in: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*, Belgrade 1977.
- Walter Manoschek, "Serbien ist judenfrei". *Militarische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, Muenchen 1993.
- Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, knj. I-III, Beograd-Jasenovac 1986, 1987.
- Miodrag Milić, *Jugosloveni u Koncentracionom logoru Mauthausen*, Beograd 1992.
- Miroslav Milovanović, *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, Beograd-Niš 1983.
- Tomislav Pajić, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941-1944*, Beograd 1989.
- Slavko Pešić, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj*, Beograd 1989.
- Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.
- Milan Ristović, *Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.
- Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980.
- Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart 1986.
- Holm Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945. Das Scheltern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tomovi I, II, IV, V, XII, XIII i XIV, Beograd v. g.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata, tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945, knj. 1, odgovorni urednik dr Slavko Vukčević, Beograd 1993.

Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, urednik dr Zdenko Levental, Beograd 1952.

Nikola Živković, Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu, Beograd 1975.

Nikola Živković, Jugosloveni u fašističkim logorima u II svetskom ratu, Vojnoistorijski glasnik, 1 (1995).

Tomislav Žugić, Miodrag Milić, Jugosloveni u Koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945, Beograd 1989.

Milan Koljanin

REPRESSION AS A SYSTEM – CAMPS IN THE OCCUPIED SERBIA 1941-1945.

Summary

German camps in the occupied Serbia were the backbone of the repressive system of occupation. The creation of the network of camps begun after the attack of the Third Reich on the USSR, and was largely completed in July 1942. It included five main camps, two of which in Belgrade (Banjica and Sajmište), than in Niš, Šabac, and Veliki Bečkerek. The basic intent of camps was isolation, torture and (or) extermination of real and potential opponents, as well as ethnicities (Jews and partially Roma). Prisoners based a pool of hostages used for mass retaliations for losses in fight against the uprising. They were also a pool of workforce. Starting from May 1942. German camps in Serbia were connected with the Croatian concentration camps. The camp in Belgrade sajmište was a central German camp in Serbia and also in Southeastern Europe. Camps in the occupied Serbia should not be called concentration camps, as they played a role of a subsystem in the European system of German camps (work camps, concentration camps and death camps). The issue of number and structure of the inmates of German camps in Serbia was not resolved so far and calls for a systematic and thorough reassessment.

Key words: Repression, camps, Serbia, Second World War.

Christopher Browning
Memorijalni centar Yad Vashem, Jerusolim

KONAČNO REŠENJE U SRBIJI – JUDENLAGER NA SAJMIŠTU

Rezime: Istražujući osnivanje i organizaciju logora Sajmište u Beogradu, autor ispituje njegovu funkciju u stvaranju represivnog okupacionog sistema i izvršavanju ekstremno nacističkih ciljeva spram jevrejskog stanovništva. Analizirajući uslove u logoru, tehnike masovnih ubistva, komandni sistem i biografije ubica, autor u ovoj studiji slučaja vidi jednu od prvih implementacija “konačnog rešenja”, u kojoj je u ovom logoru za samo nekoliko meseci sistematski pobijeno 7.500 Jevreja iz Srbije.

Ključne reči: “Konačno rešenje”, Holokaust, Sajmište, genocid, Drugi svetski rat.

– Studija slučaja¹ –

Proces zatiranja Jevreja u Srbiji pada u vreme samog početka *konačnog rešenja* u Evropi i obuhvata niz akcija, od izvođenja pred streljački stroj do ubijanja u kamionu-dušegupki. Prvo sistematsko streljanje srpskih Jevreja u jesen 1941. izvršeno je čak nekoliko dana pre nego što je sredinom oktobra počelo deportovanje nemačkih Jevreja, a gušenje srpskih Jevreja u dušegupki u proleće 1942. bilo je dovršeno početkom maja, još pre nego što su proradile gasne komore u Sobiboru i Treblinki. Masovna streljanja u Srbiji bila su samo delimično analogna akcijama streljanja započetim prethodnog leta u Sovjetskom Savezu, a u kojima su izvršioi bile operativne grupe *Einsatzgruppen*. U Srbiji su egzekutori najčešće bili obični vojnici, a ne pripadnici SS-jedinica, dok su žrtve bili muškarci od 14 do 70 godina starosti, a ne čitave porodice. Osim toga, u Srbiji su jevrejski muškarci izvođeni pred streljački stroj pod izgovorom da je to sastavni deo represalija zbog gubitaka koje su oružanim snagama naneli partizani, a ne u ime proklamovanog cilja da se zatre ce-

1 Istraživanja ove studije finansirana su iz sredstava Humboltove (Alexander von Humboldt) fondacije. Rad je na engleskom jeziku objavljen pod naslovom *The Final Solution in Serbia The Semlin Judenlager – A Case Study* u Yad Vashem Studles XV (Jerusolim, 1983, 55-90). Najlepše zahvaljujemo autoru i Memorijalnom centru Yad Vashem, kao i redakciji časopisa *Yad Vashem Studies XV*.

lokupno jevrejsko stanovništvo. Međutim, neizvesnost u pogledu krajnjeg cilja i svrhe nacističke politike prema Jevrejima nije dugo potrajala. Oni koji su preživeli jesenje masakre, pretežno žene i deca, smešteni su u jedan koncentracioni logor na mestu nekadašnjeg Sajmišta, tačnije sa zemunske strane reke Save, na prilazu Beogradu; zatočnici ovog logora, bez razlike u pogledu starosti i pola, umoreni su u jednom kamionu-đušegupki u proleće 1942. Ova studija se prvenstveno bavi tom drugom fazom “konačnog rešenja” u Srbiji – istorijom koncentracionog logora Sajmište (*Semlin Judenlager*).

Semlin Judenlager

Pošto su Nemci, u aprilu 1941. okupirali Jugoslaviju, oni su odmah rasparčali ovu osvojenu zemlju. Saveznicima Nemačke pripali su pojedini njeni delovi, pri čemu je u Hrvatskoj uspostavljena ustaška država, dok je Srbija ostala okupaciona zona nemačke vojske. Tokom grozničavih deset dana, koliko je proteklo od neočekivanog jugoslovenskog odbacivanja pakta sa Nemačkom i invazije Jugoslavije, koja je usledila 6. aprila, užurbano su izrađeni planovi za Okupaciju ove zemlje. Po naređenju Glavne vojne komande (OKH) od 2. aprila stvorena je operativna grupa (*Einsatzgruppe*) u sastavu Sipo-SD kao organ odgovoran za iste zadatke u Srbiji koje su ti policijski organi imali u Rajhu, a naročito za borbu protiv državnih neprijatelja. Među ove su, naravno, ubrajani Jevreji.²

Operativna grupa SS-štabartenfirera (*Standartenführer*) dra Vilhelma Fuksa (*Wilhelm Fuchs*) bila je podređena šefu vojne administracije dru Harald Turneru, koji je imao čin SS-brigadenfirera (*SS-Brigadenführer*), a uskoro potom unapređen u grupenfirera (*Gruppenführer*); ovaj je imao nadzor nad čitavim administrativnim i civilnim sektorom okupacione zone kao sistema koji je bio podeljen na četiri vojna okruga (*Feldkom-mandanturen*). Turner je, opet, podnosio izveštaje vojnim komandantima (*Militär-befehlshaber*), a na tom položaju nalazili su se uzastopno Šreder (Schröder), Dankelman (Dankelmann), Beme (Böhme) i Bader – koji su paradirali kroz Srbiju 1941. Na taj način, su srpski Jevreji još pre same invazije stavljeni pod jurisdikciju SS-organizacije, dok je vojni komandant u Srbiji zadržao u svojim rukama opštu komandu i odgovornost za okupacionu politiku.

Međutim, po izvršenoj invaziji, ovo jednostavno predavanje svih akcija u vezi sa Jevrejima u delokrug SS-organizacije nije značilo i njenu

2 Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (u daljem tekstu: BA-MA), RW 40-79; Schröder Memorandum, 17. jula 1941, i Turner Memorandum, 27. avgust 1941; vid. takođe: Helmut Krausnick, *Die Einsatzgruppen vom Anschluss Österreichs bis zum Feldzug gegen die Sowjetunion. Entwicklung und Verhältnis zur Wehrmacht*, 1 deo dokumenta *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, Stuttgart 1981, 137.

isključivu nadležnost. U stvari, čitava armija funkcionera učestvovala je u sprovođenju nemačke politike prema Jevrejima u Srbiji. U samoj Turnerovoj Vojnoj upravi (*Militärverwaltung*) bila su dva službenika, od kojih je jedan bio odgovoran za sprovođenje političkih mera prema Jevrejima, a drugi za jevrejsku imovinu. U štabu *Feldkommandature* 599. vojnog okruga u koji je spadao i Beograd, a na čelu kojeg je bio pukovnik Fon Kajzenberg (Von Kaisenberg), nalazila su se službena lica odgovorna za jevrejske poslove i jevrejske stanove.³ Treba pretpostaviti da su i drugi vojni okruzi imali svoje stručnjake za jevrejsko pitanje s obzirom na to da je nabiranje akcija protiv Jevreja bilo obavezni deo svakog izveštaja o tekućoj situaciji koji su krajskomandature (*Kreiskommandanturen*, vojni odseci) podnosile feldkomandaturi 610.⁴

Iz Beograda su stizala naređenja u ime komandanta grada pukovnika Fon Kajzenberga kojima su propisivani časovi određeni za kupovinu i policijski časovi za Jevreje, dok su naređenja za obavezno prijavljivanje raznih kategorija Jevreja policiji izdavana u ime šefa operativne grupe Sipo-SD Fuksa (Fuchs).⁵ Opštu jurisdikciju nad jevrejskom imovinom imalo je Starateljstvo nad jevrejskom imovinom pri Uredu generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, Franca Nojhauzena (Franc Neuhausen), koji je podnosio izveštaje Geringu, dok je nadležnost za ličnu imovinu i nakit Jevreja posle izvesnog oklevanja preneti na Sipo-SD.⁶ I, najzad, u delokrugu opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova Feliksa Benclera (Felix Benzler) bila su sva pitanja koja bi se u Srbiji pojavila na planu inostranih poslova, a tu su, po njegovom i Ribentropovom shvatanju, spadala i ona koja su se ticala Jevreja.⁷ Ukratko, haotičnost administrativne strukture, karakteristične za nemačku okupaciju svuda u Evropi, bila je u Srbiji potpuno očigledna, podrazumevajući i politiku prema Jevrejima.

Srpski Jevreji biti su ubrzo zapljusnuti talasom diskriminativnih mera: prijavljivanju, obeležavanju, policijskom času, prinudnom radu, ograničavanju svojih ekonomskih i društvenih aktivnosti i konfiskaciji imovine.⁸ Njihova situacija pogoršala se u leto 1941, istovremeno s izbijanjem

3 Vojno-istorijski institut, Beograd (u daljem tekstu: V. I. I.), Nemačka arhiva, 27-2-38, telefonski imenik Feldnachrichten Kommandanture 32.

4 V. I. I., Nemačka arhiva, Praški mikrofilm, rolna 8 / deo 629.

5 V. I. I., Nemačka arhiva 50-4-2, 50-4-7, 50-8-1, 66-2-3/a, 66-2-31.

6 NI-1575, Gurski – sumarni izveštaj, 23. marta 1945.

7 *Akten zur Deutschen Aussenpolitik*, 1918-1945, Serija D, deo 2, *Göttingen* 1370, 475-476.

8 Vid. posebno "Verordnung betreffend die Juden und Zigeuner" od 30. maja 1941. Kopija se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (u daljem tekstu: JIM), 21-1-1/20.

partizanskog ustanka, kada su Jevreji u većoj meri i neproporcionalno izdvajani kao žrtve nemačkih represalija i mera terora radi gušenja pobune. Sredinom avgusta, banatski Jevreji bili su isterani iz svojih domova i odvedeni u Beograd; potom su svi jevrejski muškarci stariji od 14 godina sa područja Beograda, kako Beograđani tako i oni iz Banata, zatvoreni u logor Topovske šupe.⁹ Od početka avgusta, opunomoćenik nemačkog Ministarstva inostranih poslova, navodno na predlog Haralda Turnera, više puta je požurivao deportovanje srpskih Jevreja (po mogućstvu u Rumuniju) kao nužan preduslov za pacifikaciju zemlje. Berlin je odbacio ovaj zahtev za deportaciju, tako da su jevrejski muškarci predstavljali pogodan izvor ljudskih žrtava za represalije nemačke vojske, koje su sada bile utvrđene na stotinu talaca za jednog nemačkog vojnika. Pošto je “problem” jevrejskih muškaraca bio na taj način rešen, Nemci su prešli na rešavanje pitanja žena, dece i staraca čiji je broj prvobitno bio procenjen na 20.000. Za njih je bila predviđena internacija u jednom logoru u Sremskoj Mitrovici, s tim da na proleće budu deportovani u jedan “sabirni logor na istoku”.¹⁰

Koncentracioni logor u Mitrovici, za koji je najpre bilo planirano da bude smešten u Jarku, a potom u Zasavici, pokazao se kao neostvarljiv zbog toga što su oba terena bila isuviše poplavljena za bilo kakvu gradnju. Zato je 28. oktobra 1941. doneta odluka da se odustane od Sremske Mitrovice i izabere druga lokacija, nekadašnje Sajmište na prilazu Beogradu, preko Save; Nemci ga nazivaju *Semlin*, a Jugosloveni Sajmište.¹¹ Sa te strane Save bila je hrvatska teritorija. Bencler se stoga obratio nemačkoj ambasadi u Zagrebu i zatražio saglasnost da Sajmište bude upotrebljeno kao tranzitni logor “u koji bi najpre bile smeštene deportovane jevrejske žene i deca...” Hrvati su pristali pod uslovom da logor čuvaju Nemci a ne Srbi, kao i da se logor snabdeva sa srpske a ne sa hrvatske teritorije.¹² Istog dana kada je stigao hrvatski odgovor, Turner je dao uputstva svojim regionalnim komandantima da izvrše pripreme za deportovanje jevrejskih žena i dece u jedan sabirni logor blizu Beograda negde posle 15. novembra.¹³

9 Zdenko Löwenthal, urednik, *The Crimes of the fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia*, Beograd 1957, 2-3.

10 Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, New York 1978, 55-62.

11 BA-MA, 17, 729.8: Gen. Kdo XVIII-Quartiermeisterabtlg. Kriegstagebuch, beleške datirane 26. i 30. septembra, pa 6. i 28. oktobra 1941 (NOKW-193 i 262).

12 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn (u daljem tekstu: PA), Gesandtschaft Beograd 62/6: Benzlerov dopis Zagrebu 29. oktobra 1941. i Trollov dopis Beogradu 11. novembra 1941.

13 NOKW-801: Turnerov dopis Feld- i Kreiskommandanturama 11. XI 1941.

Izgradnja logora (preuređenje ranijih izložbenih paviljona u ogromne barake i postavljanje ograde od bodljikave žice) izvela je organizacija Tot (*Organisation Todt*). Za manje od mesec i po dana nakon što je vojni komandant odustao od Mitrovice i odabrao lokaciju Sajmišta, logor je bio dovršen. Preživelim Jevrejima Beograda naređeno je 8. decembra 1941. da dođu u policiju i donesu hranu za nekoliko dana i ključeve svojih stanova sa imenima i adresama. Oni su odmah potom prebačeni u logor na Sajmištu.¹⁴ “Pet kraljeva Srbije” – vojni komandant, Fuks, Bencler, Turner i Nojhauzen – u većini slučajeva su vrlo teško uspevali da se slože o bilo čemu. Međutim, kada se postavilo pitanje izbora lokacije, diplomatskih pregovora, izgradnje i finansiranja *Judenlagersa* na Sajmištu, to je bio jedan od retkih primera njihove odlične saradnje.

Život u *Judenlageru* bio je veoma surov, naročito krajem decembra i u januaru, kada su temperature bile tako niske da se reka Sava zaledila. Ogromne sajamske hale nisu grejane. Da bi se dobilo što više prostora za smeštaj interniraca, da bi više hiljada ljudi moglo da se nagura u dva velika paviljona, bilo je podignuto nekoliko spratova drvenih skelela, do kojih su zatočnici morali da se uspužu na kolenima i rukama. Pored gladi i hladnoće, jedan od uzroka umiranja bio je i prinudni rad u grupama logoraša koje su lopatama čistile sneg na obližnjem aerodromu. Osnovana je “samouprava” interniraca (“starešina logora” bila je jedna žena od nepunih trideset godina po imenu Sarfas) čiji su članovi svakog jutra podnosili raport komandantu. U logoru su Jevreji obavljali i administrativne i fizičke poslove, uključujući patroliranje unutar ograde da bi se zatočnici držali na udaljenosti od žice. Bilo je zabranjeno unošenje hrane u logor, a deca koja bi se provukla kroz nenaelektrisanu žičanu ogradu da bi u predgrađu Zemuna prosila hranu dobijala su batinu kad bi bila uhvaćena.¹⁵

U oktobru je, prema nemačkim procenama, u Srbiji bilo ukupno oko 20.000 jevrejskih žena, dece i staraca. Početkom decembra, u vojnoj komandi se očekivalo da će na Sajmištu biti internirano oko 16.000 Jevreja i Roma.¹⁶ Pokazalo se da su obe ove procene bile previsoke. Do

14 Z. Löwenthal, *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against the Jews in Yugoslavia*, 4.

15 JIM, 24-2-2/4. svedočenje dra Leva Brandeisa; Landgericht Köln, 24 Ks 1/52 i 2/53, Strafverfahren gegen Emanuel Schäfer (u daljem tekstu: suđenje Schäferu), II, 730-741 (svedočenje Hedvig Schöfein); Landgericht Dortmund, 45 Ks 2/68, Strafverfahren gegen Herbert Andorfer (u daljem tekstu: suđenje Andorferu), II, B-11 svedočenje Herberta Andonfera); Institut für Zeitgeschichte, München (u daljem tekstu: IfZ). Dokument sa suđenja Enchmannu (u daljem tekstu: Enchmannov dokument), 1432, izveštaj Milana Markovića.

16 NOKW-1150; memorandum majora Jaisa 5. decembra 1941.

15. decembra, broj jevrejskih logoraša bio je 5.291 lice.¹⁷ Kako su tokom zimskih meseci i Jevreji iz drugih delova Srbije deportovani u logor Sajmište, ukupan broj jevrejskih interniraca se postepeno povećavao. Međutim, ne podudaraju se postojeće dve grupe brojeva. U jugoslovenskim dokumentima (Uprave grada Beograda, Odeljenja za socijalno staranje) naveden je broj od najviše 6.800 interniraca do kraja februara.¹⁸ U nemačkim dokumentima naveden je za isti period broj od 5.780 lica.¹⁹ Nova grupa od 500 Jevreja iz Kosovske Mitrovice deportovana je na Sajmište 19. marta, pa bi tako ukupan broj dostigao 6.280 lica.²⁰ Prema nemačkom komandantu, SS-unteršturmfireru (*Untersturmführer*) Herbertu Andorferu, najmanje 10 odsto zatočenika činili su Romi,²¹ a moguće je da se brojevi razlikuju zbog toga što jedan predstavlja ukupan broj interniranih lica, a drugi obuhvata samo jevrejske internirce. U svakom slučaju, nijedan od ovih brojeva ne odražava prilično veliku smrtnost tokom zimskih meseci, pa stoga zvanična jugoslovenska procena da je 7.500 Jevreja umrlo u logoru Sajmište izgleda prilično umerena.²²

Čak i u slučaju da je ukupan broj interniranih u *Judenlageru* Sajmište bio znatno niži od prvobitnih nemačkih očekivanja, snabdevanje logora predstavljalo je problem. Gotovo odmah po otvaranju logora, Nemci su se žalili na nedovoljno snabdevanje. Već 31. decembra 1941, prvi komandant logora SS-šarfirer (*Scharführer*) Edgar Enge tražio je da se sledovanje hleba udvostruči, što je *Oberkriegsverwaltungsrat* dr Ranze (Ranze) iz feldkomandature 599 jednostavno odbio.²³ Devet dana kasnije, Enge je zatražio da se isporuke mleka povećaju za 33 odsto zbog velikog broja obolele dece.²⁴ On je taj zahtev potom potkrepio i nizom žalbi zbog velikog broja neispunjenih naloga za isporuku namirnica, a i zbog lošeg kvaliteta onih koje su isporučene.²⁵ Potom je novi koman-

17 NOKW-610: 10-dnevni izveštaj opunomoćenog generala, komandanta u Srbiji, 20. decembra 1941.

18 V. I. I., Nedićeva arhiva, 36-33/8-20, račun za sledovanja za Jevrejski logor.

19 NOKW-1221: 10-dnevni izveštaj 10. marta 1942.

20 NOKW-1077: dnevni izveštaj 19. marta 1942.

21 Suđenje Andorferu, II, 42.

22 Z. Löwenthal, *The Crimes of The Fascist Occupants*, 4: IfZ, Eichmannov dokument 1119 (izveštaj A. Alexandera).

23 V. I. I., Nedićeva arhiva, 36-22/1-1 i 3; dopis Engea Upravi grada Beograda od 31. decembra 1941. i dopis Uprave grada Beograda komandantu jevrejskog logora od 1. januara 1942.

24 V. I. I., Nedićeva arhiva, 36-23/11-1; dopis Engea Upravi grada Beograda od 1. januara 1942.

25 V. I. I., Nedićeva arhiva; 36-25/1-3 (Engeov izveštaj od 16. januara 1942); 36-27/1-2 (dopis Engea Upravi grada Beograda od 20. januara 1942).

dant Herbert Andorfer stavio primedbu da količine namirnica za čiju su isporuku izdati nalozi predstavljaju apsolutni minimum neophodnih sledovanja i zapretio da neće dati priznanice za isporuke sve dok svi nalozi ne budu ispunjeni.²⁶ Uprava grada Beograda je tada upozorila svoje Odeljenje za socijalno staranje da su Nemci spremni da tuže one koji su odgovorni za neispunjavanje naloga za isporuku hitno potrebnih namirnica.²⁷ Bar do tog trenutka su se nemački komandanti ponašali kao da ne znaju da će njihovi zatočenici uskoro biti ubijeni.

Komanda logora

Uskoro po otvaranju logora Sajmište, u decembru, 1941, došlo je do veće reorganizacije nemačke policije u Srbiji. Novi šef Sipo-SD koji će biti direktno nadležan za logor Sajmište i njegove jevrejske internirce bio je SS-štabartenfirer (*Standartenführer*) Emanuel Šefer (Emanuel Schäfer).

Rođen 1900, sin hotelijera, Šefer je odrastao u nemačkoj pograničnoj oblasti Gornja Šlezija.²⁸ Po završetku gimnazije 1918. mobilisan je i raspoređen u jedan artiljerijski puk u Berlinu, ali nije služilo na frontu. Vratio se kući i odmah se povezao sa raznim nemačkim paravojnim formacijama koje su se tukle sa Poljacima u Gornjoj Šleziji. Njegov rodni grad Ribnik pripao je prilikom podele teritorije Poljskoj, ali on je odbio poljsko državljanstvo i upisao se na Univerzitet u Breslauu (Vroclav), gde je 1925. doktorirao na pravima. Iste godine stupio je u nacionalističku organizaciju ratnih veterana “štalhelm” (*Stahlhelm*) i započeo svoju policijsku karijeru; službovao je najpre u Potsdamu, a potom u Breslauu, kao šef odeljenja za ubistva od 1928. do 1933. Napustio je “Stalhelm” 1928. zbog toga što je imao utisak da ova organizacija “odumire”²⁹ (*in Absterben begriffen war*). Tri godine kasnije, impresioniran “vitalnošću” nacista, ali i pun prezira prema “partijskim birokratima”, Šefer je postao “pomažući član” organizacije SS, ali ne i član partije NSDAP.

U roku od nekoliko nedelja po dolasku nacista na vlast, Šefer je postao šef političke policije u Breslauu. Podneo je molbu za prijem u NSDAP u maju 1933, da bi posle više od godinu dana otkrio da je njegova molba odbijena, verovatno zbog odbojnosti koju je navukao na sebe pokrenuvši postupak protiv nekadašnjeg gaulajtera Briknera (Brücknera).

26 Nedićeva arhiva, 36-30/1-5; dopis Andorfera Upravi grada Beograda od 1. februara 1942.

27 V. I. I., Nedićeva arhiva, broj dokumenta nejasan; dopis Uprave grada Beograda Odeljenju za socijalno staranje od 3. februara 1942.

28 BDC, dosije Schäfera; suđenje Schäferu, II, 185-191.

29 Suđenje Schäferu, III, 627.

kner) –na osnovu optužbe za sodomiju. Šeferov položaj postao je još teži kada je SA-obergruppenfirer (*SA-Obergruppenführer*) Edmund Hajnes (Edmund Heines), jedan od najnotornijih članova Remove (Röhm) klike homoseksualaca među SA-vođama, došao na čelo policije Breslaua i uključio Šefera u organizaciju SA. “Više opredeljen” za SS, Šefer je postao agent njene obaveštajne mreže SD, pa je tako podneo izveštaj o zastranjenjima pojedinih funkcionera SA, naročito Hajnesa, koji je potom streljan prilikom “krvave čistke” 30. juna 1934. U Šeferovom dosijeu³⁰ nađena je i jedna preporuka za njegovo unapređenje u kojoj se ovako ukazuje na njegove zasluge: “Posle preuzimanja vlasti, kao šef državne policije u Breslauu, tada podređene Edmundu Hajnesu, on je surađivao sa SD-RFSS i pokazivao izvanredno zalaganje uprkos velike opasnosti kojoj se time izlagao.”

U maju 1934, Šefer je naimenovan za šefa Ureda državne policije (*Staatspolizeistelle*) u Opelnu, gde je istovremeno nastavio svoj rad za SD. Njegov zakasneli prelazak iz SA u SS u septembru 1936. bio je uskoro nadoknađen time što je u roku od 26 meseci tri puta unapređen. Hajdrih je svoje neosporno poverenje u svog dugogodišnjeg SD-agenta pokazao u leto 1939. Šefer je tada, 10. avgusta, telefonom pozvan da dočeka Hajdriha na aerodromu. Tom prilikom je Hajdrih obavestio Šefera da je fireru “potreban neki povod za rat” (*braucht einen Kriegsgrund*) i zatražio od njega da ga povede do nekoliko mesta na granici kao mogućih lokacija za insceniranje pograničnih napada na nemačku teritoriju. Nedelju dana kasnije, Himler i Hajdrih su, opet u pratnji Šefera kao vodiča, iz aviona izvršili inspekciju granice. Tako je izabrano mesto za postavljanje carinarnice i u noći 31. avgusta, posle prethodnog odgađanja u poslednjem trenutku, insceniran je lažni napad na tu carinarnicu (nezavisno od incidenta kod Glajvica).³¹ Istog meseca, Šefer je naimenovan za šefa *Einsatzgruppe II* (operativne grupe II), organizovane za napad na Poljsku, grupe koja je, kao što pokazuju izveštaji, izvršila srazmerno veliki broj pogubljenja.³² Po okončanju operacija protiv Poljske, operativne grupe su raspuštene, a Šefer je naimenovan za šefa *Staatspolizeistelle* (ispostave državne policije) u Katovicama, odakle je krajem oktobra deportovano 2.000 Jevreja u Ajhmanov logor Nisko.³³ Šefer je

30 BDC, Schäferov SS-dosije.

31 IfZ, Zs 573.

32 Helmut Krausnick, “Die Einsatzgruppen vom Anschluss Österreichs bis zum Feldzug gegen die Sowjetunion. Entwicklung und Verhältnis zur Wehrmacht”, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, 47.

33 H. G. Adler, *Der Verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland*, Tübingen, 129-133; Seev Goshen, “Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939”, *Vierteljahrshette für Zeitgeschichte* (u daljem tekstu: VfZ),

u oktobru 1940. premešten u *Staatspolizeistelle* u Kelnu, gde je nadzirao tri akcije deportovanja Jevreja tokom naredne godine: bilo je to deportovanje 2.000 Jevreja u Lođ 21. i 28. oktobra i daljih 1.000 u Rigu 6. decembra 1941. godine.³⁴ U januaru 1942, Šefer je pozvan u Berlin da bi se sastao sa Hajdrihom, koji ga je naimenovao za komandanta Sipo-SD u Beogradu, s obrazloženjem da ga njegova ranija iskustva u pograničnim borbama na poljskoj granici posle prvog svetskog rata čine naročito pogodnim za borbu protiv partizana. Prema Šeferu, Hajdrih nije prilikom tog susreta pomenuo jevrejsko pitanje u Srbiji.³⁵

Novi šef beogradske policije bio je čovek vredan Hajdrihovog poverenja, ultranacionalist iz pogranične Nemačke i ubeđeni nacionalsocijalist dokazane privrženosti SS-u, ali ujedno i zaista obrazovan, solidno školovan i veoma iskusan policijski tehokrat. Drugi nemački zvaničnici sa kojima je dolazio u kontakt bili bi prijatno iznenađeni kada bi otkrili da Šefer nije, kao njegov prethodnik Fuks (Fuchs) ili njegov pretpostavljeni Majsner (Meyszner), “zadrți esesovac” (*ein stürer SS-Mann*). Naprotiv, on je ostavljao “utisak dubokohumanog čoveka”. Bio je “ume-ren” i “veoma predusretljiv”.³⁶

Posleratne sudske vlasti bile su takođe impresionirane njegovim držanjem; bio je “korektan i ispravan zvaničnik”, na koga “ne treba gledati kao na opakog funkcionera Gestapoa, nego pre kao na zvaničnika koji – i pored toga što je oduševljeni nacionalsocijalist, odavno upućen u kriminalne prakse – obavlja svoje dužnosti, ali pokazuje i humane tendencije i nastoji da ublaži krajnosti režima.”³⁷ “Voljen” u svom uskom

br. 29/1, 1981, 74-96. Ovaj dokument čini apsurdnom Schäferovu kasniju tvrdnju da ga je njegov pretpostavljeni u SS-organizaciji i policijskoj službi Brich von dem Bach-Zelewski optužio da je od Gornje Šlezije stvorio Eldorado za Jevreje iz Poljske, posle čega je premešten u Keln na niži položaj u policijskoj službi (*Staatspolizeistelle*), gde je njemu bilo podređeno znatno malobrojnije osoblje (100 umesto 400). Von dem Bach-Zelewski poricao je da je imao bilo kakvu ulogu u Schäferovom premeštaju i dao logičnije objašnjenje da je taj premeštaj mogao uslediti kao posledica okolnosti da je gaulajter Šlezije (Šljonsk) Joseph Wagner, koji je bio Göringov čovek, postavljao na položaje na svojim, nedavno prisajedinjenim teritorijama sopstvene ljude, dok je Schäfer očigledno bio privržen Heydrichu. Suđenje Schäferu, I, 190-193; II, 266-267.

34 *Justiz und NS-Verbrechen*: Sammlung deutscher Strafurteile wegen Nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945-1966, Amsterdam 1974, Vol. XII, 575. To suđenje, 24 Ks 3/53, pred Landgerichtom Köln održano je uskoro posle suđenja Schäferu za zločine počinjene u Srbiji, a optužnica je teretila i druga lica.

35 Suđenje Schäferu, II, 191, 331.

36 Suđenje Schäferu, II, 357 (svedočenje Walthera U.); ili, 585 (svedočenje Paula Badera); 351 (svedočenje dra Jörga Wilhelma H.).

37 *Justiz und NS-Verbrechen*, XII, 595; suđenje Schäferu, I, 90 (presuda u postupku za denacifikaciju u Bielefeldu).

krugu koji su sačinjavali sekretarica, šofer i ađutant,³⁸ Šefer je pokazivao potpuno drukčije lice nedisciplinovanom i često korumpiranom osoblju koje je nasledio od Fuksa. Za to osoblje on je bio arogantan, strog, nepristupačan pretpostavljeni, koji je nametao “gvozdenu disciplinu”, a kome su se preterano klanjali kad bi se pojavio. Šeferovi ljudi su između sebe govorili da “za njega ljudski rod počinje sa činom kapetana” (*Hauptsturmführer*).³⁹

Hajdrihu je Šeferova glazura respektabilnosti bez sumnje bila korisna, ali mu je daleko važnija bila njegova besprekorna biografija apsolutno pouzdanog agenta, SD-špijuna koji se pokazao uspešnim protiv suparnika iz SA, kao proverenog učesnika u zaveri uoči rata, bezobzirnog komandanta *Einsatzgruppe* u Poljskoj i organizatora deportacija Jevreja iz Katovica i Kelna. To što je Srbija bila druga teritorija nemačke imperije koja je uskoro po Šeferovom dolasku proglašena za *judentrei* (slobodna od Jevreja), prilično se slaže sa njegovom biografijom do tog vremena.

Stupivši na svoj novi položaj u Beogradu, Šefer je preuzeo i Fuksovo osoblje, ali je od ranije operativne grupe (*Einsatzgruppe*) organizovao odeljenje po strukturi slična RSHA u Berlinu da bi učinio kraj onome što je nazivao sitnim suparništva i – prepirkama između Sipo, SD i Kripo.⁴⁰ Odeljenje IV obuhvatalo je Gestapo, kome je na čelu bio šturmbanfirer (*Sturmbannführer*) Bruno Satler (Sattler). Rođen 1898. kao sin građevinskog inženjera, Satler je u prvom svetskom ratu proveo dve godine na frontu. Po završetku rata, njegova karijera u potsdamskom frajkoru (*Freikorps*) dostigla je vrhunac u Kapovom (Kapp) puču. Odlučivši da nastavi školovanje, Satler je završio šest semestara univerzitetских studija kada je inflacija progutala čitavu imovinu njegove porodice. Tražeći neko zaposlenje, Satler je konačno 1928. stupio u krivičnu policiju. Potom je 1931. postao član NSDAP, a 1936. pristupio je SS-organizaciji. Pre svog dolaska u Beograd služio je u Gestapou u Parizu.⁴¹

U okviru Gestapoa postojao je Jevrejski referat (*Judenreferat*), sektor koji su popunjavala četiri Nemca i četiri folksdojčera iz Banata.⁴² Dvojica od tih Nemaca postaće komandanti logora Sajmište i učestvovali u operaciji kamiona-dušegupke: to su bili untersturmfirer (*Unter-*

38 Sudenje Schäferu, II, 206-208 (svedočenje Marianne K.), 247-249 (Ernst M.) i 306 (Hans S.).

39 Sudenje Schäferu, II, 348-349 (Walter H.), 356 (August K.); III, 654-658 (Bruno M.).

40 Sudenje Schäferu, II, 194-198.

41 BDC, Sattlerov SS-dosije.

42 V. I. I., Nemačka arhiva, 32-12-3, svedočenje Tome Pfeffera.

sturmführer) Herbert Andorfer i šarfirer (*Scharführer*) Edgar Enge. Andorfer je rođen 1911. u Salzburgu u Austriji kao vanbračno dete, pa ga je majka sama podigla i izdržavala. Maturirao je 1929. s ocenama koje su bile dovoljno visoke da bude primljen na univerzitet, ali finansijske prilike u porodici nisu mu omogućavale da stekne neko drugo obrazovanje osim stručnog školovanja za hotelijersku branšu. Radio je tokom dve letnje sezone kao sekretar hotela u Bad Işlu, ali je van sezone bio nezaposlen izuzev što je povremeno radio kao trgovački putnik, dok se nije zaposlio kao stalni sekretar, a potom poslovni direktor jednog hotela u Seldenu am Ectal (Sölden am Öztal) i tu proveo sve vreme od 1934. do 1938. U periodu dok je bio nezaposlen, Andorfer je u oktobru 1931. stupio u NSDAP, a u septembru 1933. u SS-organizaciju. Bio je član SS u razdoblju "ilegalnosti" ove organizacije i tada je krijumčario u Austriju nacističku literaturu iz Nemačke. Neposredno posle anšlusa, Andorfer je postao ortsguppenlajter (*Ortsgruppenleiter*) u Seldenu, ali je u maju 1938. prešao u Insbruk kako bi napravio karijeru u SS-organizaciji umesto u hotelijerstvu. Njegova molba da bude primljen u vojnu SS-formaciju bila je odbijena, ali su ga poslali na dalje školovanje na univerzitet u Insbrodu, dok je u službi SD radio na praćenju javnog mnjenja i crnobertzijanske aktivnosti. Njegovi studentski dani okončani su kad je izbio rat i kada je kažnjen opomenom zbog kršenja partijske discipline omalovažavajućim primedbama o svojim pretpostavljenima. Andorfer je tada premešten najpre u Salzburg, a potom u logor za obuku Sipo-SD u Preču (Pretzsch). Učestvovao je u napadu na Jugoslaviju, služio u raznim ispostavama SD, a potom dobio postavljenje u beogradskom sedištu SD, gde je krajem 1942. neimenovan za komandanta *Judenlagera* Sajmište.⁴³

Čovek koga je Andorfer nasledio kao komandant logora bio je Edgar Enge.⁴⁴ Enge je rođen 1905. u Tiringiji, ali je njegova porodica uskoro prešla u Lajpcig. Njegov otac, vlasnik živinarske farme, pretrpeo je neuspeh u tom poslu, pa je postao trgovački putnik i tako izdržavao porodicu do sredine 20-ih godina. Mladi Enge je radio kao početnik za jednu firmu kancelarijske opreme od 1923. tokom dve godine, da bi 1926. našao stalno zaposlenje, na kome se održao do 1930. Potom su i on i otac bili nezaposleni; u porodici je samo Edgarov brat imao stalno zaposlenje. Tek 1935, Enge je ponovo našao stalan posao, i to kao turistički vodič za grad Lajpcig. U međuvremenu je 1933. stupio u SA zato "što

43 BDC, Andorferov SS-dosije: suđenje Andorferu, II, 8-9, 42; III, 305.

44 Landgericht Stuttgart, Ks 21/67, Strafverfahren gegen Edgar Enge (u daljem tekstu: suđenje Engeu), Haftheft, 45-51; Hauptakten, 44-47, 183. Suđenje Andorferu, 1, 87.

se očekivalo od svih mladih ljudi da na neki način budu politički aktivni”, a on se nadao da će mu to pomoći da ponovo nađe neko zaposlenje. U NSDAP je stupio tek 1938, a 1940. bio je mobilisan. Međutim, umesto u vojsku, 35-godišnji Enge je upućen u jedan logor za obuku *Schutzpolizei*, namenjen pripadnicima policijskih kadrova. Posle dva meseca obuke, a bez sopstvenog zahteva (tako je bar tvrdio), Engea je Sipo uputio na probni rad u frankfurtski Gestapo. Zatražio je i dobio premeštaj u Lajpcig, da bi u leto 1941, bio poslan u Jugoslaviju. Kao službenik Gestapoa, mada ne i esesovac, dobio je SS-uniformu i čin šarfirera koji je odgovarao njegovom rangu u Gestapou.⁴⁵ Nije poznato u kom je trenutku Enge dodeljen *Judenreferatu*, ali je poznato da je prisustvovao bar jednom masakru Jevreja u jesen 1941, a priznao je da je prisustvovao većem broju streljanja izvršenih u znak represalija.⁴⁶ Obavljao je službu komandanta *Judenlagera* Sajmište tokom decembra i januara, sve dok ga na tom položaju nije zamenio Andorfer koji je imao viši čin.

Dvojica SS-oficira u čijem su delokrugu bili Jevreji u logoru Sajmište, Šefer i Satler, poticali su iz porodica više srednje klase, a učestvovali su u aktivnostima paravojnih formacija već po okončanju I svetskog rata i pre nego što je jednog i drugog zadesila lična nevolja (Šeferov rodni grad pripao je Poljskoj, a Satlerova porodica izgubila je svu imovinu usled inflacije). Obojica su studirala na univerzitetu i započela karijeru u policiji pre nego što su 1931. pristupila nacistima. Međutim, dvojica nacisti koji će lično ubijati, Andorfer i Enge, pripadala su po svom poreklu i obrazovanju nižoj srednjoj klasi. Oni su svoju sudbinu povezali sa nacistima za vreme dok su, dugotrajno nezaposleni, živeli u ekonomskoj bedi. Ubijanje srpskih Jevreja biće obavljeno uz primenu tipično esesovske “raspodele rada” između stručno spremnih, obrazovanih organizatora i egzekutora, mobilisanih iz redova osiromašene nemačke niže srednje klase.

Kamion-dušegupka na Sajmištu

Neizvesno je kakve su tačno bile okolnosti pod kojima je doneta odluka da se jedan kamion-dušegupka pošalje u Beograd pošto o tome postoje protivrečni izveštaji. Harald Turner je 11. aprila 1942. napisao Himlerovom ađutantu Karlu Volfu (Karl Wolf) sledeće:

“Još pre više meseci naredio sam da se streljaju svi jevrejski muškarci koje bude moguće uhvatiti, a da se sve jevrejske žene i deca koncentrišu u jedan logor. Istovremeno sam posredstvom SD zatražio da mi

45 U Berlinskom dokumentacionom centru ne postoji dosije SS-oficira za Edgara Engea.

46 NOKW-497, Liepeov izveštaj od 13. oktobra 1941; suđenje Engeu, Haftheft, 55.

pošalju jedan 'kamion za dezinfekciju' pomoću koga će logor konačno biti ispražnjen u roku od 14 dana do 4 nedelje, što je, međutim, budući da je Majsner stigao i preuzeo ovaj logorski posao, takođe on sproveo."⁴⁷

Turnerova tvrdnja, koju je on izneo u aprilu 1942, da je od njega potekla inicijativa za dopremanje kamiona-dušegupke je sumnjiva iz dva razloga. Kao prvo, u prethodnim Turnerovim izveštajima koji su nađeni u SS-dosijeima nema indikacija o takvoj inicijativi izuzev Turnerove hvalisave primedbe da će on Beograd očistiti od Jevreja i da će ih smestiti u jedan koncentracioni logor.⁴⁸ Kao drugo, Turnerovi izveštaji upućeni Berlinu su često biti netačni i puni samohvale. Turner je činio očajničke napore da sebe "svoj položaj zaštititi od vojnih ličnosti, rešenih da umanje ulogu šefa vojne administracije, a i od Himlera koji je dovodio na položaj jednog esesovskog i policijskog funkcionera višeg ranga, sa jurisdikcijom nad mnogim oblastima koje su ranije bile u Turnerovoj nadležnosti, naročito nad policijom. Turner je zbog toga iznosio mnoge preterane, a u nekim slučajevima i potpuno pogrešne tvrdnje o svojoj ulozi, pored ostalog u preduzimanju mera protiv Jevreja, a sve to u očajničkom ali bezuspešnom pokušaju da impresionira Himlera."⁴⁹

Posle rata, Šefer je izričito insistirao na tome da pre svog odlaska iz Beograda nije raspravljao sa Hajdrihom o jevrejskom pitanju u Srbiji i da ni njegova služba niti bilo koja druga u Srbiji nije davala podsticaja za nabavku kamiona-dušegupke. S druge strane je priznao da je čuo za neki kamion koji se neposredno po izbijanju rata koristio za gušenje

47 BDC, Turnerov SS-dosije, Turnerov dopis Wolffu 11. aprila 1942.

48 BA, NS 19/1730: Turnerov mesečni politički izveštaj od 3. decembra 1941. i Turnerov *Gesamtsituations bericht* SS-Reichsführeru od 15. februara 1942.

49 Npr. u svom izveštaju od 15. februara 1942, Turner tvrdi da je beogradski garnizon odbijao da strelja Jevreje i da su "isključivo" po njegovom naređenju *Einatzgruppe* i policijski bataljon, koji su se tada nalazili pod njegovom komandom, streljali sve jevrejske i romske muškarce u Beogradu, a deportovali žene i decu. U stvari, prvo naređenje da se Jevreji streljaju izdao je vojni komandant Böhme Turneru (NOKW-192 od 4. oktobra 1941); ova pogubljenja izvršili su u većini slučajeva vojnici (vojni dokumenti pripisuju Turnerovim ljudima zaslugu za streljanje 3.616 od ukupno 11.164 streljanih osoba – otprilike jedne trećine – mada u vojne statističke podatke nisu uključeni Jevreji koje je vojska streljala u Šapcu. (NOKW-474, Aktennotiz od 20. decembra 1941; beogradski garnizon bio je u sastavu trupa koje su izvršile masovna pogubljenja Jevreja (NOKW-905, Walthrov izveštaj od 4. novembra 1941), a Turner je sam za kratko vreme odgodio izvođenje Jevreja pred streljačke strojeve nemačke vojske ADAP, XIII, 2. deo, 570-2, Rademacherov izveštaj o svom putu u Beograd od 25. oktobra 1941; i Browning, *The Final Solution and the German foreign Office*, 56-67). Ukratko, Turnerovi izveštaji Berlinu nisu odražavali stvarni tok događaja u Beogradu, nego pre sliku tih događaja kakvu je Turner želeo da predstavi Berlinu kako bi zaštitio sopstveni položaj koji je bio ugrožen.

pomoću gasa mentalno obolelih lica (*Sonderkommando* sa sedištem u Poznanju, čiji je komandant bio Herbert Lange, koristio je kamione sa gasom za operacije eutanazije na prisajedinjenim teritorijama, dok se Šefer nalazio u Katovicama). Tvrdio je da još uopšte nije znao za operacije operativnih grupa u Rusiji (pošto bi ga takvo priznanje učinilo saučesnikom u ubistvima). U vezi sa deportacijom kelnskih Jevreja u Rigu, Šefer je međutim priznao da je, saznajući uskoro po svom dolasku u Beograd za masakr jevrejskih muškaraca prethodne jeseni, bio ubeđen da je u Berlinu doneta odluka o uništenju evropskih Jevreja, Zbog toga je odmah shvatio značenje telegrama SS-obergruppenfirera Hajnriha Milera (Heinrich Müller), šefa Gestapoa u Berlinu, koji je (koliko se Šefer sećao) glasio ovako: “Predmet – jevrejska operacija u Srbiji. Grupa specijalaca sa kamionom saurer posebne namene već na putu sa vanrednim zadatkom.” Šefer, koji je obično nastojao da odgovornost razvuče na što širi krug ljudi, izričito je tvrdio da je telegram bio upućen iz Berlina njemu lično, a da ni Majsner, ni vojne ličnosti, niti bilo koja druga nemačka instanca u Nemačkoj u tome nisu učestvovala, mada je Majsner bio u toku.⁵⁰

Iako se protivrečnim izveštajima Turnera i Šefera ne može pokloniti potpuno poverenje, neke činjenice ipak nisu sporne. Opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova Feliks Bencler (Felix Benzler), kao što je već napomenuto, urgirao je još u avgustu deportaciju svih Jevreja. Pošto su jevrejski muškarci streljani odlučeno je krajem oktobra na jednom sastanku, na kome je učestvovao Fridrih Zur (Friedrich Suhr), jedan od Ajhmanovih predstavnika iz Berlina, da žene i deca budu internirani i deportovani u jedan “sabirni logor na istoku” čim to bude tehnički moguće. U decembru je Bencler ponovio svoj zahtev da Jevreji budu što pre deportovani, a pominjalo se naredno proleće kao najraniji mogući termin.⁵¹ Posle Šeferovog dolaska, Bencler je od njega takođe zahtevao da ubrza deportaciju Jevreja iz logora Sajmište u Rumuniju. Naime, i za Šefera i za Benclera, ovaj jevrejski logor sa svojim komplikovanim procedurama, smešten na teritoriji Hrvatske, sa snabdevanjem iz Srbije, čiji su čuvani spolja bili pripadnici *Ordnungspolizei*, dok se unutra nalazio pod upravom Sipo, predstavljao je “isuviše veliki teret”.⁵² Nijedna instanca nemačkih okupacionih vlasti nije želela produženo postojanje *Judenlagera*. Na konferenciji u Vanzeu 20. januara 1942, Hajdrih je obja-

50 Sudenje Šeferu, II, 199-204, 331-334, 342-344; Landgericht Hannover, 2 Ks 2/65, Strafverfahren gegen Pradel und Wentritt (u daljem tekstu: sudenje Pradelu), VIII, 55-7; XII, 238-239.

51 ADAP, XIII, 2. deo, 570-572, 805 (Luther Vermerk od 3. decembra 1941).

52 Sudenje Pradelu, VIII, 55-57.

vio svoju nameru da sprovede deportaciju sa zapada na istok. To je značilo da se Srbija neće rešiti svojih Jevreja njihovim deportovanjem u neposrednoj budućnosti, a Hajdrih je mogao da predvidi nove žalbe zbog ovog novog odlaganja. Istovremeno, u Hajdrihovoј Sipo-garaži završavana je gradnja posebnih kamiona-dušegupki spremanih za ubijanje jevrejskih žena i dece, pošto bi njihovo streljanje bilo isuviše nezgodan posao.⁵³

Obzirom na sve ove činjenice mogla bi se uzeti u obzir i pretpostavka da se takva odluka sama nametala. Lokalne vlasti u Beogradu želele su da se otarase svoje relativno malobrojne populacije jevrejskih žena i dece koje, za razliku od muškaraca, vojska nije bila spremna da strelja; one su verovalе da će te svoje populacije moći da se oslobode na proleće. Hajdrih, međutim, nije planirao deportacije na tom području tokom naredne godine, ali je umesto toga raspolagao kamionima-dušegupkama koji su upravo bili namenjeni istrebljenju ovih kategorija Jevreja. Ako je Beograd želeo da se otarasi svojih Jevreja, Hajdrih je bio spreman da im pošalje uređaj pomoću koga će sami obaviti taj posao.

Takvo tumačenje se podudara s onim što se događalo u drugim okupiranim zemljama u vreme kada su Nemci već bili odlučili da poubijaju evropske Jevreje, ali još nisu raspolagali sredstvima da to sprovedu. Naime, kada su se vlasti u Lođu žalile zbog novih transporata Jevreja u njihov već prenatrpani geto, Langeov odred specijalaca *Sonderkommando* sa kamionima-dušegupkama prebačen je iz Poznanja u Helmno, pa

53 Primivši žalbe od *Einsatzgruppen* koje su se odnosile na psihološki teret ubijanja žena i dece, RSHA je razvio prototip kamiona-dušegupke u kome se koristi izduvni gas umesto ugljen-monoksida u bocama koji je korišćen u programu eutanazije. Po savetu hemičara iz laboratorije Krivične policije (Kripo), Walter Rauff iz Odeljenja za tehničke poslove (II D) RSHA nabavio je šasiju kamiona i naredio Odeljenju za motorna vozila Policije bezbednosti (II D, 3 a) da se pobrine za gradnju jedne hermetički zatvorene kabine i u sopstvenoj garaži preuredi sistem kretanja izduvnog gasa. Pošto je u oktobru 1941. izvršeno "uspešno" testiranje u Sachsenhausenu na sovjetskim zarobljenicima poručeno je 30 kamiona-dušegupki. Dvadeset je proizvedeno narednog proleća, i to u dva modela: za veći je upotrebljena šasija kamiona "saurer", a za manji kamiona "diamond" ili "opel-blitz". Dva kamiona-dušegupke upotrebljena u Helmnu bila su trećeg tipa, sa šasijom kamiona "dodge". Kamioni-dušegupke bili su, međutim, vrlo nerado viđeni kod *Einsatzgruppen* zbog toga što ti kamioni nisu odgovarali ruskom terenu i lošim putevima, a i zato što je operacija istovara bila izvršiocima još odbojnija nego streljanje. Detaljni podaci o kamionu-dušegupki sadržani su u sledećim dokumentima: 501-PS u IMT, XXVI, 102-110; Bundesarchiv Koblenz, NS 19/2576 i R 58/871; dokumenti o suđenju zbog upotrebe kamiona-dušegupke održanog u Hanoveru (suđenje Pradelu) i Hans-Heinrich Wilhelm. "Die Einsatzgruppe A Sicherheitspolizei und des SD 1941/42. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, Stuttgart 1981. 540-552.

je tako počelo pražnjenje geta u Lođu. A kada je Hans Frank, koji je već odavno vršio pritisak da se Jevreji iz Generalnog guvermana nekud deportuju, poslao svog državnog sekretara Bilera (Bühler) u decembru 1941. u Berlin saznao je da Berlin više ne planira deportovanje poljskih Jevreja. Frank i njegovi ljudi moraće sami da pobiju Jevreje, s tim što će im Berlin samo dati uputstva kako da to urade.⁵⁴ Beograd je uporno tražio od Berlina da deportuje njegove Jevreje, a sada je Berlin umesto toga poslao kamion-dušegupku.

Prema mišljenju Martina Brosata (Martin Broszat), konačno rešenje je najzad sprovedene kao niz nekoordiniranih i spontanih lokalnih akcija ubijanja. Nacističko vođstvo je odozgo stalno vršilo pritisak da se jevrejsko pitanje reši deportacijama u Rusiju. Međutim, kada je nemački vojni pohod zaustavljen, to više nije moglo da se organizuje, pa su lokalne vlasti odlučile da smanje pritisak na taj način što će one same pobiti jedan deo svojih Jevreja. Kako su masakri postajali sve učestaliji i sistematičniji, koncept konačnog rešenja postao je jasan, ali kao rezultat svega učinjenog, a ne kao zahtev unapred postavljen nekim sveobuhvatnim naređenjem odozgo.⁵⁵ Ako je, pak, moje tumačenje tačno, ono bi ukazivalo na postojanje uzročnog lanca u suprotnom smeru. To bi značilo da je nacističko vođstvo u samom početku donelo odluku o fizičkom zatiranju Jevreja, samo što nije odmah raspolagalo sredstvima da to sprovede. Pa ipak, Berlin nije uvek sedeo skrštenih ruku dok su se lokalne vlasti žalile zbog toga što im ne pruža dovoljnu pomoć u eliminisanju njihovih Jevreja. Čim to bude praktički izvodljivo – glasilo je odgovor Berlina – vlasti koje žele mogu da dobiju na poslugu kamione-dušegupke, pa da same obave “prljavi posao”. Ukratko, lokalni vlastodršci nisu ubijali pod pritiskom odozgo da izvrše deportacije, nego je pritisak odozdo da se organizuju deportacije podstakao centralne vlasti da lokalnim vlastima stave na raspolaganje sredstva za ubijanje na sopstvenim teritorijama, bar dok logori smrti nisu bili u pripravnosti.

Primivši telegram od Milera, Šefer je upoznao Saltera sa njegovim sadržajem, dao mu uputstva da uradi sve što je potrebno i čekao na isporuku kamiona. Kada su dvojica vozača, SS-šarfireri Gec (Götz) i Majer (Meyer), uvedeni kod Šefera, oni su mu objasnili da su poslani sa za-

54 Werner Praeg i Wolfgang Jacobmeyer, urednici. *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945*, Stuttgart 1975, 457.

55 Martin Broszat, “Hitler und die Genesis der ‘Endlösung’”. Aus Anlass der Thesen von David Irving”, VfZ, br. 25, 1977. Engleska verzija Broszatovog članka nalazi se u *Yad Vashem Studies*, XIII, 1979, 73-125. Moja kritika Broszatove teze sadržana je u članku “Eine Antwort auf Martin Broszat’s Thesen zur Genesis der ‘Endlösung’”, VfZ, br. 29, 1981, 97-109.

datkom da pobiju Jevreje u logoru Sajmište, što za njega nije predstavljalo nikakvo iznenađenje. Šefer je dvojicu vozača poslao do Satlera, u čiju je nadležnost navodno predavao čitavu tu operaciju. Šefer se ipak jednom potrudio da lično bude svedok operacije kamiona-dušegupke.⁵⁶

Početkom marta, komandanta *Judenlagera* Herberta Andorfera pozvao je Šefer, a možda je to bio i Satler, kome je inače svakih osam ili deset dana, nije se tačno sećao, podnosio izveštaje. Tada mu je rečeno da će Jevreji biti "premešteni" u jedan "specijalni kamion" iz Nemačke u kome će biti "uspavani" (*ingeschläfert*). Od Andorfera se tražilo da prati kamion-dušegupku kako bi obezbedio tajnost ove operacije. Dati su mu posebni dokumenti koji su mu garantovali da kamion neće biti pretražen kada bude prelazio preko reke Save sa hrvatske na srpsku teritoriju. Dodeljen mu je i jedan policijski odred koji bi sprečio da se bilo koje nepozvano lice približi kamionu za vreme istovarivanja i zakopavanja.⁵⁷

Andorferu je bilo nelagodno što će po svom povratku u logor morati da se suoči s onima koje uskoro čeka smrt. Kao komandant logora, on je više od mesec dana sarađivao sa logorskom "samoupravom" i tako je lično upoznao pedesetak internirki. Po sopstvenom iskazu, on je čak pio katu i igrao karte sa nekima zaposlenim u administraciji pošto ga se one više nisu plašile. Ranije je izbegavao odgovore na pitanja ovih žena gde se nalaze njihovi muževi, a što se tiče njihove sudbine odgovarao im je rutinski da će sve biti prebačene u Rumuniju. Kada im je sad rekao da će najpre biti premeštene u drugi logor u Jugoslaviji, one su ga saletele pitanjima o tom novom logoru. Andorfer je tada otkucio na mašini fiktivnu listu logorskih propisa kako bi učinio kraj pitanjima koja su mu bila toliko neugodna.

Kada je akcija počela, kamion-dušegupka bio je parkiran pred ulazom u logor da bi se tu popunio, dok je drugi, otvoreni kamion, ušao u logor da pokupi stvari putnika. Jedan od vozača kamiona šetao je po logoru, okupljao oko sebe decu i delio im bombone.⁵⁸ Za svaki transport određivana je po jedna jevrejska lekarka ili medicinska sestra kao prati-

56 Sudeње Schäferu, II 331-334; III, 624, 690.

57 Što se tiče Andorferovog učešća, vid. suđenje Andorferu, II, 12-16, 41-46; III, 3-31; suđenja Engeu, Hauptakten, 83-88, 99-103, 162-163.

58 Svi pokušaji da se uđe u trag vozačima Götzu i Meyeru ostali su bezuspešni. Nekolicina vozača kamiona-dušegupke koji su identifikovani bili su profesionalni vozači Sipo-SD, kasnije upućeni na zadatak vozača kamiona-dušegupke. Sudeње Pradelu, XV, 49-56. Ako je RSHA mogao da odabira osoblje među sopstvenim hemičarima i mehaničarima nije nimalo iznenađujuće što je raspolagao i osobljem sastavljenim od iskusnih vozača. S obzirom na vozni park od preko 4.000 vozila nije mogao oskudevati u vozačima.

lac. Obmana je bila potpuna, i u početku je čak bilo dosta dobrovoljaca za transporte. Logorašice su se između sebe dogovorile da će u kamion za prtljag ubaciti poruke sa vestima o novom logoru, ali nikakve poruke nisu nađene. Na kraju kada je broj dobrovoljnih putnika bio iscrpen, Nemci su sastavili liste sa limenima i logorašice su prozivane iz dana u dan za nove transporte, čak i tada nisu ni slutile kakva im sudbina neposredno predstoji.⁵⁹

Kad bi se napunio, kamion-dušegupka je vozio ka savskom mostu, samo nekoliko stotina metara od ulaza u logor, gde je Andorfer čekao u jednim kolima da ne bi bio svedok utovarivanja. Most je bio oštećen i samo je jedan raspon mosta bio otvoren; zbog toga se saobraćaj odvijao naizmenično u dva smera. Vreme prelaska kamiona bilo je, međutim, tako podešeno da dušegupka ne mora čekati u redu. Taj kamion je imao službene registarske tablice koje su mu garantovale da niko neće pokušati da izvrši inspekciju njegovog tovara, a Andorfer nije morao nijednom da pokaže svoje specijalne papire. Stigavši na beogradsku stranu mosta, kamion se zaustavio, a jedan od vozača je izišao i podvukao se ispod kamiona da bi cev s izduvnim gasom povezao sa zapečaćenom kabinom. Kamion sa prtljagom je tada skrenuo s puta, dok su dušegupka i komandantov automobil prošli kroz Beograd do jednog strelišta u podnožju Avale (u nemačkim dokumentima piše Avelar), jugoistočno od grada.

Na tom strelištu već je bila iskopana jama i tu je čekao odred policajaca iz 64. bataljona *Ordnungspolizei*. Taj bataljon, kasnije i 1. bataljon 5. puka SS-policije, još je od proteklog leta učestvovao u aktivnostima protiv partizana i u streljanjima na ime represalija. Obavljao je i dodatne stražarske zadatke: na primer, grupe sastavljene od po 25 policajaca smenjivale su se kao stražari ispred logora Sajmište. Početkom marta, Karl V. (Karl W.) koji je služio u formaciji *Schutzpolizei* još od 1935, a u Jugoslaviji bio stacioniran od prethodnog leta, dobio je poziv da se sa još trojicom policajaca javi štabu Sipo u Beogradu. On je odabrao svog prijatelja Paula S., a onda pozvao još dvojicu koji su se zatekli u susednoj sobi: bili su to Leo L. i Karl L.⁶⁰ U policijskoj upravi su ih upozorili da su angažovani za strogo poverljiv zadatak i rečeno im je da se sutradan ujutro jave upravi beogradskog zatvora. Kada su se tu javili na dužnost rečeno im je da je njihov zadatak da čuvaju grupu od sedam

59 Suđenje Schäferu, III, 727-741 (svedočenje Schönfeinove).

60 Što se tiče svedočenja Karla W., vid. suđenje Pradelu, XII, 223-232; XIV, 125; suđenje Engeu, Hauptakten, 104-107, i suđenje Andorferu, I, 149-152, i III, 43-43. Što se tiče svedočenja Lea L., vid. suđenje Pradelu, XIII, 47-50; suđenje Engeu, Hauptakten, 3-6, 25-30; suđenje Andonferu, I, 153-154; III, 45-51.

srpskih zatvorenika. Jedan policijski kamion, za čijim je volanom bio vozač u SD-uniformi, odvezao ih je do strelišta u podnožju Avale gde su čekala vozila iz logora Sajmište. Kad je veliki zatvoreni kamion krenuo ka jami, Andorfer je objasnio Karlu V. da je to kamion-dušegupka kojim se odvoze Jevreji iz logora Sajmište. Karl V. je imao zadatak da tako rasporedi svoje ljude da čuvaju i vrata i srpske zatvorenike, kojima će biti naređeno da iz vozila istovare leševe i ubace ih u jamu. Kako su se vrata dušegupke otvorila, mnoga tela koja su svojom težinom pritisivala vrata počela su ispadati. Srbi zatvorenici obavili su svoj jezivi zadatak za nepun sat, a Karlu je zapovedeno da se ponovo javi sledećeg jutra.

Andorfer se u to vreme već bio obratio svom zemljaku Austrijancu Hansu Reksajzenu (Hans Rexeisen), šefu III odeljenja beogradskog Sipo-SD, i zamolio da bude prebačen na neku drugu dužnost. Reksajzen mu je rekao da će se zauzeti da bude dodeljen jednoj jedinici za borbu protiv četnika, ali od toga nije bilo ništa. Sada pošto je bio svedok prvog pražnjenja kamiona-dušegupke, Andorfer je podneo pismeni zahtev Šeferu za premeštaj na vojnu dužnost u vojne SS-formacije, *SS-Waffen*. Naveo je kao obrazloženje da njegov sadašnji posao može obavljati i neko ko nije sposoban za vojnu službu. Ni sada nije dobio premeštaj, nego je umesto toga Edgar Enge, njegov prethodnik na položaju komandanta logora Sajmište, postavljen da sa njim deli ovaj položaj. Njih dvojica su u početku zajedno, a kasnije naizmenično učestvovali u operaciji sa dušegupkom. Enge nije pokušavao da dobije premeštaj. On se jedino čudio što oni koji obavljaju takvu operaciju ne dobijaju nikakav vanredni dodatak ili nagradu za rad u toj službi.⁶¹ Četvorica policajaca su razgovarajući između sebe zaključila da su ih iskoristili. Ali oni su se plašili da se obrate svom pretpostavljenom sa molbom za premeštaj pošto su prethodno morali da se zakunu da će čuvati tajnu, a sa njihovom molbom mogla je da bude upoznata služba bezbednosti SD. Oni su zbog toga nastavili da obavljaju svoj zadatak.⁶²

Tako su isti ljudi – Andorfer i Enge, vozači kamiona-dušegupke Gec i Majer, četvorica policajaca i sedam srpskih zatvorenika – iz dana u dan tokom čitava dva meseca obavljali istu užasnu proceduru. Svakog jutra izuzev nedelje i praznika, a obično i po dva popodneva sedmično, kamion-dušegupka vozilo je od Sajmišta do Avale. U poveći kamion

61 Ma koliko se to činilo neobičnim hteo bih takođe da napomenem da vođstvo nije davalo nikakav dodatak na platu niti nagradu učesnicima u ovoj akciji, što se tiče Engeovog učešća, vid. suđenje Engeu, Haftheit, 56-62. i Hauptakten, 183-186; suđenje Andorferu, III 55-61.

62 Suđenje Pradelu, XII, 708; suđenje Andorferu. 1, 154.

“saurer” predviđen za 50 odraslih muškaraca, često bi bilo utrpano i po stotinu žena i dece u jednom transportu.⁶³ Na dan 10. maja, kada je pratilac bio Enge, pošao je na svoju poslednju smrtonosnu vožnju sa administracijom jevrejskog logora kao putnicima. Po okončanju poslednjeg istovara streljani su i srpski zatvorenici, kojima je ranije bilo rečeno da će ih poslati na rad u Norvešku.⁶⁴ Pošto je jedna osovina u kamionu-dušegupki bila oštećena, kamion i njegovi vozači su vraćeni u Berlin železnicom.⁶⁵ Četvorica policajaca dobila su tronedeljni godišnji odmor i dodatnih nedelju dana vanrednog odmora (koji je, kako je jedan od njih rekao nekom svom prijatelju, bio “itekako zaslužen”, *redlich verdient*), kao i poseban železnički kupe u znak pažnje od SD za povratak u Nemačku.⁶⁶ Pošto je *Judenreferat* postao nepotreban, Andorferu je sada ispunjena molba za premeštaj na vojnu dužnost, na sektoru borbe protiv partizana, te je postavljen u ispostavu Sipo-SD u Novom Pazaru, Šefer, Satler i Enge ostali su u Beogradu, a logor Sajmište je odmah popunjen novim logorašima.

Sajmište nije izabrano kao mesto za logor zbog svoje nepristupačnosti niti zbog tajnosti lokacije. Logor se, naime, jednom svojom stranom nalazio pored samog puta koji je vodio od savskog mosta do predgrađa Zemuna gde su bili smešteni aerodrom, nemačka radio-stanica i Nojhauzenovo sedište. Bio je to put koji su mnogo koristili nemački okupatori. Sa druge strane logora nalazila se reka Sava, a preko reke bila su uzvišenja Beograda. Iz viših delova grada, svako je mogao da baci pogled preko reke i da vidi logor. Godine 1941, ovo nije smetalo Nemcima koji su došli na Balkan kao novi *Herrenvolk* (narod gospodara), ubeđeni u svoju pobedu i prilično ravnodušni prema javnom izlaganju njihovih zverstava. Tek 1943, kada ih je ratna sreća već očigledno bila napustila i kada su nastojali da svoju okupacionu politiku prikažu pred svetom

63 Schönfeinova, švajcarska protestantkinja udata za jevrejskog lekara, rekla je kao svedok da je redovno utovarivano u dušegupku po stotinu logoraša za jednu vožnju, Karl W. i Leo L. procenili su najpre da ih je bilo stotinu, ali su kasnije smanjili svoju procenu na 50. Računajući osam vožnji nedeljno tokom devet nedelja bilo bi potrebno da se za jednu vožnju utovari u proseku 87 da bi se ugušilo 6.280 osoba.

64 Schönfeinova potvrđuje da se Andorfer nalazio u logoru poslednjeg jutra. Leo L. daje jedino dosledno i verodostojno svedočenje o streljanju srpskih zatvorenika; on se upravo vratio sa svog stražarskog mesta pred ulazom kada je Enge saopštio zatvorenicima da će biti streljani. Onda je ponovo otišao na svoje stražarsko mesto i čuo rafale iz automatske puške, ispaljene iz više oružja. Svedočenja Engea i Karla W., što nimalo ne iznenađuje, nedosledna su, nelogična i potpuno pristrasna u sopstvenu korist u vezi s ovim incidentom.

65 IMT, XXVI, 109: 501-PS, Schäfer Pradelu 8. juna 1942.

66 Sudenje Andorferu, 1, 60 (svedočenje Kurta S.).

kao “humaniju”, taj prizor je počeo Nemce zabrinjavati. Novi nemački ambasador Herman Nojbaher (Herman Neubacher) tražio je da se logor Sajmište ukloni zbog toga što je njegovo dugotrajno postojanje “pred očima stanovnika Beograda politički nepodnošljivo s obzirom na osećanja javnosti”.⁶⁷ Nojbaherov zahtev bio je ignorisan, pa je u tom logoru do kraja stradalo oko 47.000 zatočenika.⁶⁸

Oni koji su u Srbiji sprovodili konačno rešenje nisu gubili vreme, nego su o toj akciji odmah obavestili više vlasti, one u Berlinu i one na Balkanu. U svom izveštaju o merama preduzetim protiv Jevreja na okupiranim teritorijama, koji nosi datum od 29. V 1942, stručnjak za jevrejska pitanja u Ministarstvu inostranih poslova Franc Rademaher (Franz Rademacher) naveo je sledeće: “U Srbiji jevrejsko pitanje više nije akutno. Preostalo je još samo rešavanje pitanja u vezi s imovinom”.⁶⁹ Deset dana kasnije, 8. VI 1942, Šefer je izvestio skup oficira Vermahta, među kojima su bili i Paul Bader, glavni komandant u Srbiji, i Valter Kunce, vojni komandant za Jugoslaviju sa štabom u Grčkoj, a trenutno u poseti Beogradu, da u Srbiji jevrejsko pitanje više ne postoji.⁷⁰

Među Nemcima u logoru Sajmište, ubijanje prvih žrtava ovog logora u dušegupki nije predstavljalo nikakvu tajnu. U Šeferovom sedištu je ta akcija bila naravno, odmah poznata – bila je to “javna tajna”.⁷¹ Kamion je, naime, bio parkiran u dvorištu policijske uprave i, vozači su ga čistili posle svake operacije.⁷² Pošto su i to dvorište i logor Sajmište kao i mesto gde su pokopane žrtve čuvali ljudi iz 64. policijskog bataljona, taj se glas uskoro proneo i među njima.⁷³ Sam Šefer je priznavao da je nemoguće sprečiti širenje glasova o kamionu-dušegupki. On je čak bio jedan od najvećih prekršilaca tajnosti; izrekao se ne samo pred svojim podređenim nego i pred jednim vojnim lekarom, pred kojim je “sa ponosom” primetio da je “Beograd jedini veliki grad u Evropi koji se oslobodio Jevreja”.⁷⁴ U proleće 1942, čak je jedna čistačica u Turnerovom štabu, inače folksdojčerka, upitala sudskog stručnjaka u čijoj je kance-

67 NOKW-1421: Felber Meyszneru 24. decembra 1943.

68 IfZ, Eichmannov dokument 1119, Izveštaj A. Alexandera.

69 PA, Pol. IV, 348. Rademacherov memorandum 29. maja 1942.

70 NOKW-926. Izveštaj o poseti Srbiji vojnog komandanta za Jugoistok 7-14. juna 1942.

71 Suđenje Pradelu, XIV, 127 (Engeovo svedočenje).

72 Suđenje Engeu, Hauptakten, 58; suđenje Andorferu, III, 58 (Engeovo svedočenje).

73 Suđenje Pradelu, XII. 8 (svedočenje Karla W.); suđenje Andorferu, I, 59 (svedočenje Kurta S.).

74 Suđenje Andorferu, III. 42; suđenje Schäferu, II, 416; III, 497 (svedočenje Fritza M.), 598 (svedočenje dra R.-a).

lariji radila da li mu je poznato da “jevrejske žene guše gasom u jednom kamionu”.⁷⁵ Jedan nemački vojnik koji je imao prijatelje u Sipo-SD, a koji je još ranije dosta toga čuo o streljanjima Jevreja i Srba u jesen prethodne godine – detalji o pogubljenjima bili su česta tema razgovora za stolom – tada je takođe već bio saznao za dušegupku.⁷⁶ Čak i nemački vojnici bez ličnih poznanstava među esesovcima znali su o tome.⁷⁷

Glasovi o kamionu-dušegupki doprli su i do obližnjih hrvatskih Jevreja koji još nisu bili internirani, pa čak i do Jevreja prebegllh u Mađarsku.⁷⁸ Ako su Nemci mogli da iz dana u dan voze kroz centar Beograda jedan kamion-dušegupku čiji su putnici u svom samrtnom ropcu puštali krike i udarali po zadnjim vratima, onda je jasno da tajnost te operacije nije bila prioritetna; to se strogo krilo jedino pred samim žrtvama, pred logorašima koji su još bili živi i nisu slutili šta im se sprema. Kasnije su, međutim, Nemci morali da unište tragove masovnog ubijanja. U decembru 1943, u Jugoslaviju su zato stigli pripadnici odreda zvanog *Kommando 1005* Paula Blobela, čiji je raniji zadatak bio da iskopaju i spale leševe iz jama koje su za sobom ostavile *Einsatzgruppen* u Rusiji, a koji su sada likvidirali, pored ostalih, i masovne grobnice u podnožju Avale.⁷⁹

Zaključna razmišljanja

Sa gledišta broja žrtava, ubistvo nekih 7.500 Jevreja u logoru Sajmište predstavljalo je samo manju epizodu holokausta, ali takvu koja mnogo kazuje o osoblju koje je učestvovalo u izvršenju ove operacije i o etapama njenog sprovođenja. Poređenja radi, u Poljskoj je veliki deo osoblja u logorima smrti bio regrutovan ili iz jedinica sa oznakom “mrtvačke glave”, ili je to bilo osoblje sa ranijim iskustvom iz nemačkih koncentracionih logora, odnosno iz programa eutanazije. U Srbiji, međutim, ako ostavimo po strani sporedne učesnike u sprovođenju nemačke politike prema Jevrejima – diplomate, birokrate i oficire – a usredsredimo se samo na esesovce videćemo da osoblje dodeljeno operaciji dušegupke u logoru Sajmište nije bilo sastavljeno od okorelih veterana, sa ranijim iskustvima u programu eutanazije, ili u sistemu koncentracionih logora. Jugoslavija je bila marginalno ratište u odnosu na vojne operacije velikih razmera i na okupacionu politiku koja je sprovedena na Is-

75 Suđenje Pradelu, I, 213, (svedočenje dra Waltera U.).

76 Suđenje Schäferu, III, 647, 654-658 (svedočenje Bruna M.).

77 Landgericht Kassel, 3 Js 11/66, Ermittlungsverfahren gegen Walter Liepe (svedočenje Karla B.) i 44 (svedočenje Antona S.).

78 JIM, 24-2-2/4 (svedočenje dra Leva Brandeisa); suđenje Schäferu, II, 387-368; suđenje Pradelu, I, 210 (svedočenje Alexander F.).

79 Nürnberg Staatsarchiv, Rep. 502, VI, T 4, pismena izjava Wilhelma Gustava Tempela.

toku. Kao god što su u Jugoslaviju najčešće upućivane drugorazredne vojne jedinice, tako su i SS-osoblje izuzimajući Šefera sačinjavali ljudi sa relativno neodređenim i beznačajnim karijerama u ovoj organizaciji. A u logoru Sajmište pokazalo se da i osoblje bez posebne obuke i iskustva može da se koristi za obavljanje zadataka masovnog ubijanja.

Mnogo je napisano o esesovcima kao o ideološki indoktriniranoj i veoma disciplinovanoj, lojalnoj i poslušnoj eliti, pripremano da sprovodi Hitlerove najradikalnije političke mere. Mada su ove odlike pripadnika SS bile značajne, one su možda isuviše bacile u zasenak neke druge bitne faktore jer su, kao razgranata organizacija, bili rezervoar osoblja koji je obuhvatao mnoge profesije i specijalnosti. Specijalizacija i podela rada, koje su inače ključ produktivnosti u radu, pokazale su se u rukama SS-organizacije kao ključ sposobnosti ove organizacije da sprovede uništenje.

Podela rada i specijalizacija bile su značajne ne samo da bi se postigla što veća efikasnost u organizovanju masovnog ubijanja. Ovom podelom je takođe obezbeđena rutina i izvršena podela uloga među izvršiocima na nižim ešelonima organizacije, čime je znatno povećana mogućnost da oni svoj posao obavljaju kao deo rutine. Pripadnici operativnih grupa (*Einsatzgruppen*) bili su svakodnevno suočeni s tim da je njihov pravi zadatak da vrše ubistva, a organizatori njihovih akcija su uskoro spoznali i neefikasnost svog metoda ubijanja i psihološki teret koji su te akcije predstavljale. Suprotno tome, izgradnja kamiona-dušegupke i njegovo korišćenje za ubijanje Jevreja iz logora Sajmište, već su bili prvi primer efikasnosti i rutinske bezličnosti koje će biti usavršene u logorima smrti. Stražari su čuvali stražu bez obzira na to da li je to bio most, koncentracioni logor ili masovna grobnica. Vozači su vozili, pa bila to limuzina ili dušegupka. Hemičari su radili u laboratoriji zločina, bilo da je trebalo da reše tajne ubistava, ili da pomognu u njihovom izvršenju. Mehaničari su radili na svim vozilima u svojoj garaži, ma čemu ona služila, a šefovi voznog parka su ova vozila nabavljali i raspoređivali. Komandanti logora održavali su red u svojim logorima bez obzira na to da li je bilo potrebno da prete Srbima da im isporuče minimalne količine hrane, neophodne da bi se logoraši održali u životu mesec dana, ili da izmisle fiktivne propise lažnog tranzitnog logora, mada su istovremeno već vršili pripreme da te iste logoraše, koji još ništa nisu slutili, pošalju u smrt.

Andorferu, koji je upoznao neke zatočenike logora Sajmište kao individualna ljudska bića, teško je padalo, kako je tvrdio, njihovo masovno ubijanje. Sam Andorfer je bio odgovoran za održavanje reda među živima u logoru i za čuvanje tajne o mrtvima. Operacija ubijanja koja je usledila nije bila njegov posao. On je ujutro čekao pored mosta dolazak kamiona-dušegupke; pošto bi ručao, posle podne je dolazio u logor. Ka-

ko je tvrdio, on nije bio ubica. On niti je konstruisao kamion-dušegupku, niti ga je slao iz Berlina, on nije utovarivao logoraše i nije spajao cev za izduvni gas sa kabinom, niti je vozio kamion. “Ubica je bila moja vlada”, reći će Andorfer pred sudom. I dalje: “Bilo je to jedno od onih ubistava izvršenih za pisaćim stolom”, pri čemu su organizatori iskoristili “male ljude”.⁸⁰ Što se ostalih učesnika tiče, oni su svi izuzev onog vozača koji je sam smislio da oko sebe okupi jevrejsku decu i da im podeli bombone, mogli da se brane od saznanja o tome da oni lično i neposredno učestvuju u ubijanju. Žrtve su u njihovoj svesti mogle da ostanu neka depersonalizovana apstrakcija, a to što su sami počinili mogli su da smatraju samo malim incidentima u toku svoje duge karijere.

Za nekolicinu na višim položajima, kao što je bio Šefer, to je bila prilika da steknu nova priznanja u svojoj veoma uspešnoj karijeri. Jedan sažeto sročeni telegram koji je obavestavao da će stići neki specijalni kamion saopštavao je bez navođenja pojedinosti sve što su Šeferovi pretpostavljeni očekivali, i on ih nije razočarao. Ali većina učesnika nije ušla u ovo masovno ubijanje sopstvenu inicijativu niti smišljenu nameru, nego je, držeći se na psihološkoj distanci, prosto nastavljala svoje uobičajene zadatke pod neuobičajenim okolnostima. Lanac saučesnika je dug – od mehaničara, šefa voznog parka, hemičara i šefa tehničkih službi u Berlinu, do čuvara, vozača, komandanta logora i šefa policije u Beogradu. Svi su oni bili sastavni deo mreže SS-policije i više je bilo onih koji su pre stupanja u SS-formacije imali policijsku karijeru nego onih koji su bili esesovci pre stupanja u policijsku službu. Svakako da nije moguće donositi kvalifikovane sudove na osnovu jedne studije slučaja ograničenih razmera, ali ova je dovoljna da bi ukazala na to da institucionalne karakteristike i odlike osoblja nemačke policije zaslužuju jednako veliku pažnju kao i ideologija i disciplina SS-organizacije.

Važno je i pitanje pojedinih etapa uništenja Jevreja u Srbiji. Razdoblje od proleća 1941, sa formiranjem operativnih grupa (*Einsatzgruppen*), do proleća 1942, kada je sredinom marta u Belzecu otvoren logor smrti, predstavlja konfuzan period u istorijatu nemačke politike prema Jevrejima. Nema dokumenata o odlukama donetim na najvišem stepenu nacističkog vođstva. Tako je došlo do širokog raspona različitih tumačenja, kao što su sledeća: Hitler je od samog početka svoje političke karijere, odnosno od 20-ih godina znao da će pobiti Jevreje;⁸¹ Hitler je

80 Suđenje Andorferu, III, 3-31, 65-70 (Andorferovo svedočenje pred sudom). O raspodeli zadataka i rutini vid. takođe: George Kren i Leon Rappoport, *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*, New York 1980, 140-141.

81 Lucy Dawidowicz, *The War against the Jews*, New York 1875; Eberhard Jäckel, *Hitler's Weltanschauung*, Middletown, Conn. 1972.

to znao pre početka rata, ili kad je rat počeo;⁸² Hitler je doneo takvu odluku u proleće 1941;⁸³ Hitler nije doneo jednu nego dve odluke – u proleće 1941. odlučio je da pobije ruske Jevreje, a potom u leto 1941. da pobije evropske Jevreje, mada ova druga odluka nije mogla da bude odmah sprovedena;⁸⁴ Hitler je odluku o uništenju ruskih Jevreja doneo u leto,⁸⁵ a evropskih Jevreja u jesen 1941;⁸⁶ Hitler nije doneo nikakvu odluku niti je izdao neko sveobuhvatno naređenje, nego je samo vršio pritisak koji je doveo do postepenog i sve bržeg kretanja ka konačnom rešenju;⁸⁷ Hitler nije doneo posebnu odluku o konačnom rešenju i nije čak bio u toku njegovog sprovođenja koje su vršili njemu potčinjeni.⁸⁸ Zbog nedostatka nepobitne dokumentacije o tome da je takva odluka doneta na najvišem stepenu vlasti moramo pokušati da proces odlučivanja o tome rekonstruišemo na osnovu njegovog odraza na nižim stepenima.

Ovo pitanje ne može se rešiti proučavanjem isključivo slučaja Srbije. Međutim, i ova studija slučaja ukazuje da je između jeseni 1941. i proleća 1942. došlo do bitnog pomeranja u nemačkoj politici prema Jevrejima. Streljanje jevrejskih muškaraca bilo je prvenstveno uslovljeno lokalnim faktorima i povezano sa partizanskim ratom i politikom represalija nemačke vojske. Jevrejski muškarci su predstavljali pogodno i upotrebljivo ljudstvo za odbir žrtava potrebnih da se zadovolje određene kvote pogubljenih na ime represalija, ne izazivajući pri tom neželjene političke reperkusije koje bi još otežale borbu protiv partizana. Berlin je uputio u Beograd predstavnike SS-organizacije i Ministarstva inostranih poslova, požurujući “lokalno rešenje” jevrejskog pitanja. Kada su ovi predstavnici stigli pokazalo se da je takav pritisak nepotreban zbog toga što je lokalno rešenje već bilo u toku. Ubijanja izvršena u jesen prethodne godine nisu još bila sastavni deo opšteevropskog konačnog rešenja jevrejskog pitanja, ali izgleda da je takav plan bio već pripremljen,

82 Ovo je u najmanju ruku podrazumevao Gerald Reitlinger kada je odbacio plan o Madagaskaru kao ozbiljno zamišljenoj etapi u nemačkoj politici prema Jevrejima. Druge pristalice ove teze stavljaju naglasak na *Kristallnacht*, Hitlerovo “proročanstvo” od 30. januara 1939. i na Heydrichov memorandum *Endziel* od 21. septembra 1939.

83 Helmut Krausnick, “The Persecution of the Jews”, *Anatomy of the SS State*, New York 1965.

84 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*; Christopher R. Browning, “Eine Antwort auf Martin Broszat’s Thesen zur Genesis der ‘Endlösung’”, *VfZ*, br. 29, 1981, 97-109.

85 Christian Streit, *Kelne Kameraden*, Stuttgart 1978.

86 Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf 1972.

87 Martin Broszat, “Hitler und die Genesis der ‘Endlösung’”. Aus Anlass der Thesen von David Irving”, *VfZ*, br. 25, 1977, 739-775.

88 David Irving, *Hitler’s War*, London 1977.

mada u to vreme još nije bio praktično izvodljiv. Beogradske vlasti i predstavnici Berlina složili su se da će jevrejske žene, deca i starci biti smešteni u jedan koncentracioni logor i transportovani u “sabirni logor na istoku” (očigledno za ovu kategoriju Jevreja nije dolazio u obzir radni logor!) čim to bude tehnički izvodljivo. Takav “sabirni logor” još nije postojao, a pokazalo se da nije moguće ni deportovanje na takvo mesto u tako kratkom roku kao što je to Beograd želeo. Drugo rešenje činilo se izvodljivim – da se u Beograd pošalje kamion-dušegupka. Nije to bio samo spontani lokalni masakr, uz podsticaj i ohrabrenje Berlina, nego je to bio sastavni deo šireg plana za uništenje evropskih Jevreja. Ponos koji je pokazivao Šefer hvaleći se svojim postignućem – “Beograd je jedini veliki evropski grad koji se oslobodio Jevreja”, dok je njegova policijska služba *Sipo-SD Dienststelle* bila druga izvan Nemačke koja je svoju teritoriju proglasila za *judenfrei*,⁸⁹ kao i revnost koju je pokazivao Turner trudeći se da se deo zasluge za ovo pripiše njemu, pokazuju da su obojica bila u potpunosti svesna toga koliki značaj Berlin pridaje tim događajima.

Christopher Browning

FINAL SOLUTION IN SERBIA – JUDENLAGER
AT THE BELGRADE’S FAIR

Summary

By examining the establishment and the organisation of the prison camp in Belgrade, the author explores its function in the creation of the repressive occupational system and enforcement of extreme Nazi goals towards the Jewish community. By analysing the prison conditions, the techniques of mass killings, the commanding system and the biography of killers, the author perceives in this study one of the first implementations of the “final solution” which entailed the systematic killing of 7.500 Jews from Serbia in this prison in the space of just few months.

Key words: “Final solution”, Holocaust, Belgrade Fair, Second World War, genocide.

89 Sudenje Schäferu, I, 26 (svedočenje Fredericka K.); II, 353 (svedočenje dra R.-a).

Srdan Cvetković

Institut za savremenu istoriju,
Beograd

NEKI MOGUĆI OBLICI KVANTIFIKACIJE DRŽAVNE REPRESIJE 1944-1953.

Rezime: Rad predstavlja pokušaj kvantifikacije i analize pojedinih parametara državne represije u Srbiji i Jugoslaviji u periodu 1944-1953. na osnovu nekih izvora i literature. Akcenat je stavljen na broj izrečenih smrtnih kazni kao i na broj lica osuđenih za krivična dela protiv države i njenog uređenja, s posebnim osvrtom na kretanje broja i strukture zatvorenika u KPD Zabela.

Ključne reči: državna represija, kvantifikacija, KPD Zabela, broj zatvorenika, broj smrtnih kazni.

Svaki pokušaj da se dođe do preciznih i egzaktnih brojki kada je reč o fenomenima novije istorije Srbije nailazi na ogromne poteškoće. One postaju prevelike kada je reč o tako osetljivoj društvenoj temi kao što je državna represija. S jedne strane, prepreku predstavlja još uvek nedostupna arhivska građa, pre svega svih relevantnih sudskih i policijskih izvora (zbog čega ne postoji mnogo radova na ovu temu), kao i subjektivnost postojećih izvora (kako zvaničnih tako i nezvaničnih), sklonost ka minimiziranju ili precenjivanju, ali, sa druge strane, i interpretacija istraživača zavisno od ideološko-političke prizme iz koje fenomen posmatraju. Stoga se svim istraživanjima na ovu temu može uputiti niz metodoloških zamerki i nužno ih je, kao i ovaj rad, primiti sa velikom dozom opreza. Međutim, čak i ovako uzeti nepotpuni podaci, kritički analizirani i čitani, ukazuju na neka globalna kretanja i na izuzetnu represivnost komunističkog režima u periodu 1944-1953.

Jedan od parametara koji može biti relevantan za merenje intenziteta represije jeste i *broj izrečenih smrtnih kazni* u određenom periodu. Iako je i ovde teško doći do potpuno egzaktnih podataka (a naročito za period koji nas interesuje), ipak postoje istraživanja koja ukazuju na neka kretanja. Zvanična statistika¹ daje broj smrtnih kazni u Jugoslaviji

1 Statistički godišnjak: *Jugoslavija 1918-1988*, Beograd, 1988, str.433.

samo za period 1949-1953. i to: 1949 – 177, 1950 – 180, 1951 – 48, 1952 – 70, 1953 – 30. I. Janković, koji je i proučavao fenomen smrtne kazne, procenjuje na osnovu objavljenih presuda njihov broj samo tokom 1944-1945. na oko 4.500–5.000. Po njemu, štampa je publikovala samo do 20% ovakvih presuda. U dnevnom listu *Politika* u istom periodu objavljeno je sledeći broj smrtnih presuda po godinama:²

1944.	281
1945.	711
1946.	263
1947.	212
1948.	100
1949.	29
1950.	18
1951.	13
1952.	70
1953.	29

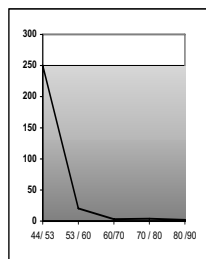
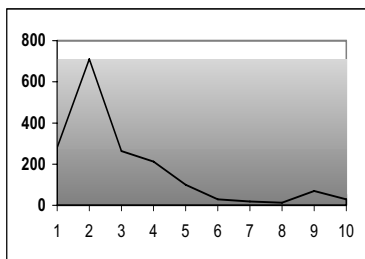

Tabela – broj smrtnih presuda koje je objavila *Politika* 1944-1953.
Grafikoni – Prosečan godišnji broj smrtnih kazni u određenim periodima u FNRJ 1944-1990. (ukupno: 1637)

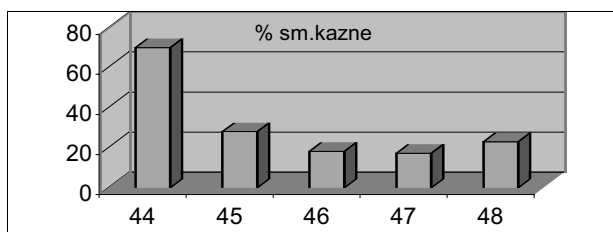
Ove brojke mogu da pokažu određene tendencije ali su više nego nesigurne. Prema podacima zvanične sudske statistike, 1949. presuđeno je 177 smrtnih kazni,³ a *Politika* je donela vest o samo 29 (16%). Još je veća nesrazmera kod objavljivanja izvršenja smrtnih kazni, što je takođe zavisilo od političkog trenutka i potrebe. U početku, nakon oslobođenja uz svaku vest da je izrečena smrtna kazna dodavano je da je ona izvršena i pridavan joj je veliki publicitet.⁴ Kasnije se to činilo samo za velike javne procese, kojima je davan poseban značaj (čak i kada su procesi praćeni pompezno, sama presuda često je davana u malim člancima na 5-6 strani (npr. proces T. Jančikoviću). Čak 1949. nije objavljeno da li je izvršena smrtna kazna nad agentima specijalne policije Bećarevićem i Vujkovićem. Simptomatično je da u godinama 1950-1951. nije objavljena nijedna vest o izvršenju smrtne kazne, što naravno nikako ne znači da ih nije bilo.

Po broju sudski izrečenih smrtnih presuda period 1944-1953. je neuporediv sa bilo kojim drugim u novijoj istoriji Srbije. Ta činjenica je sasvim razumljiva ako se uzmu u obzir ratne i revolucionarne okolnosti u kojima su sudovi delali. To pokazuje i naročito visok procenat smrtnih presuda, čak natpolovičan u prvim mesecima po oslobođenju Srbije.

2 I. Janković, *Smrt u prisustvu vlasti*, Beograd, 1991, str.195

3 *Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918-1988*, Beograd, 1988, str.433

4 Najveći trag ovome je svakako objavljena lista od 105 streljanih u *Politici*, "Politika", 27.XI 1944.

Grafikon – Procenat smrtnih kazni po godinama prema fondu Državne komisije 1944–48.⁵

Drugi pokazatelj intenziteta represije u jednom društvu može biti broj osuđenika, a naročito broj političkih zatvorenika. No, i ovde je nemoguće doći do egzaktnih podataka bez dubljeg uvida u policijske i sudske arhive iz tog perioda. Ipak, istraživanjem arhive KPD Zabela u Požarevcu došli smo do određenih podataka o kretanju broja ovakvih zatvorenika nakon Drugog svetskog rata. Oni naravno ne mogu biti u potpunosti merodavni, ali svakako mogu poslužiti kao kvantitativni parametri određenih kretanja. Uvidom u matične knjige prijema zatvorenika 1945–1951. utvrdili smo sledeće kretanje broja zatvorenika:⁶

1945.	10.000
1946.	6.630
1947.	6.457
1948.	7.453
1949.	7.200
1950.	5.000
1951.	1.821

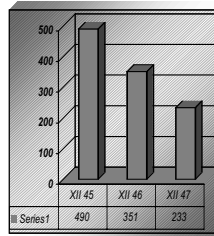
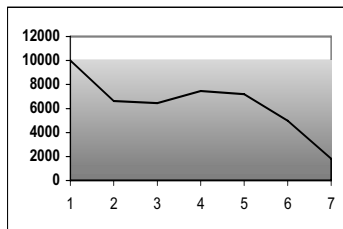

Tabela – broj primljenih zatvorenika u KPD Zabela 1945–1951.
Grafikon – mesečni uzorak 1945–1947.

U periodu 1945-1951. broj zatvorenika u KPD Zabela bio je izuzetno visok (i do deset puta veći nego kasnije).⁷ Najveći prijem u zatvor zabeležen je neposredno po oslobođenju zemlje 1945, ali i u vreme eskalacije sukoba sa IB-om i kampanja za kolektivizaciju tokom 1948-1949 (vidi. D.5). Apsolutni rekord je kada je samo u toku jednog dana, 17. XII 1945, u zatvor primljeno 131 lice, dopremljeno vozom do Požarevca.⁸ Za evidenciju zatvorenika 1946. godine potrošene su skoro dve de-

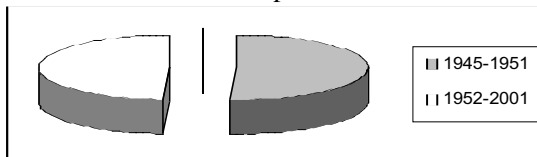
5 Arhiv Jugoslavije, DK-110, Fasc. 826, 827, 828 i 829., *Popis optužnica i presuda*.

6 Arhiv KPD Zabela, *Matične knjige zatvorenika I–VIII*.

7 Za 1945. godinu nedostaju potpuni podaci do septembra 1945, procenu smo dali na osnovu kretanja broja zatvorenika u poslednjem kvartalu 1945, Arhiv KPD Zabela, *Matična knjiga zatvorenika*, br. I.

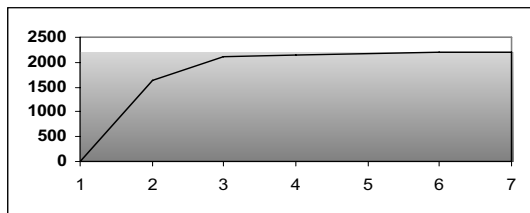
8 Arhiv KPD Zabela, *Matična knjiga zatvorenika*, br. I.

bele matične knjige (II i III), dok je kasnije jedna služila i za desetinu godina. Možda najilustrativniji podatak o intenzitetu represije u ovom periodu činjenica da je do 1951. *primljeno otprilike isto toliko zatvorenika u ovaj zatvor koliko i u narednih pola veka:*

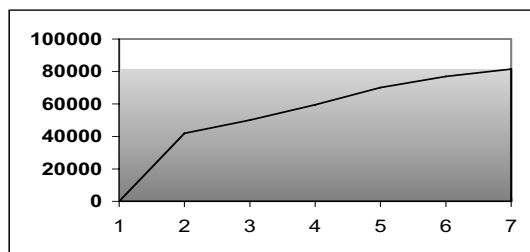
Odnos broja primljenih zatvorenika u KPD Zabela pre i posle 1951. godine⁹

Ako uporedimo kretanje broja smrtnih kazni i broja primljenih zatvorenika (D.7 i D.7a), uočavamo slične trendencije u kretanju. U oba slučaja izdvaja se period 1945-1950. kao specifičan po povećanom intenzitetu represije i neuporediv je sa bilo kojim vremenom pre ili kasnije:

god.	br. zat.
1944.	0
1951.	42.000
1960.	50.000
1970.	59.500
1980.	70.101
1990.	77.000
2001.	81.500

Rast broja smrtnih kazni u periodu 1945-2001.¹⁰

god.	br. zat.
X 44.	0
1951.	1.637
1960.	2.101
1970.	2.131
1980.	2.162
1990.	2.190
2001.	2.201

Rast broja primljenih zatvorenika u KPD Zabela 1945-2001.¹¹

Poređenja radi, ako je reč o broju zatvorenika danas (septembar 2004. god.) u svim kazneno-popravnim domovima u Srbiji, kaznu izdr-

- 9 Za godine 1952-1960. ne postoje podaci u matičnim knjigama zbog poplave koja je zadesila KPD Zabela 1960. (knjige su oštećene), do približnog broja došli smo na osnovu prosečnog broja iz najbližih godina, Arhiv KPD Zabela, Matične knjige prijema zatvorenika I-XII.
- 10 Broj smrtnih kazni za period 1944-1951. uzet je samo na osnovu izveštaja u *Političci* sigurno je višestruko veći (prema procenama I. Jankovića objavljivano je samo 20% presuda) – *nap. aut.*
- 11 Arhiv KPD Zabela, Matične knjige zatvorenika KPD Zabela I - XII.

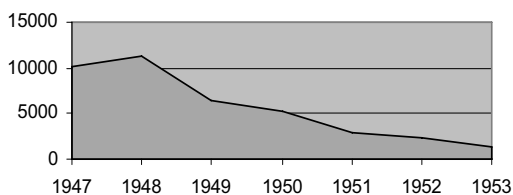
žava oko 8.000 zatvorenika, koliko je godišnje bilo samo u Zabeli tokom 1945-1950. S druge strane, u KPD Zabela u Kraljevini Jugoslaviji broj osuđenika se kretao od 600 do 1.000, dok je za više od dvadeset godina (1919–1940) primljeno na izdržavanje zatvorske kazne 491 komunista (oni su činili ogromnu većinu političkih zatvorenika).¹² Našu tezu o izuzetnoj represivnosti u etatištkom periodu podupire čak i zvanična statistika:

Godišnji prosek presuđenih smrtnih kazni¹³

<i>Godišnji prosek presuđenih smrtnih kazni</i>		<i>Prosečan broj osuđenih za krivična dela protiv državnog uređenja</i>	
1922- 1937	20	1924-1939	416
1944-1951	240	1947-1953	5.714
1952- 1960	20,5	1953-1960	595
1960-1970	3	1960-1970	158,7
1970-1980	4	1970-1980	392
1980-1987	3	1980-1987	267
<i>Ukupno osuđenih na smrt</i>		<i>Ukupno osuđenih za krivična dela protiv države</i>	
1922- 1939	298	1922-1939	6.670
1944-1951 ¹⁴	1.637	1947-1953	42.120
1951- 1987	242	1953-1987	11.587

Broj osuđenih za krivična dela protiv društvenog uređenja FNRJ¹⁵

god.	osuđeno
1947	10.211
1948	11.246
1949	6.366
1950	5.269
1951	2.958
1952	2.338
1953	1.283

12 Izjava ministra pravosuđa Z. Stojkovića 5. IX 2004, TV Dnevnik, RTS 1.

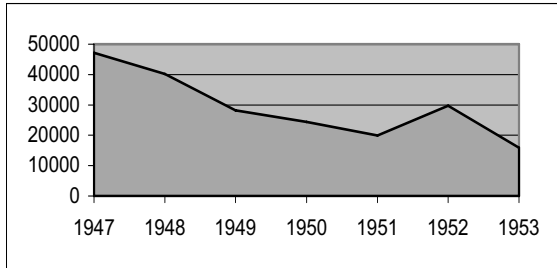
13 Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918-1988, Beograd, 1988, str. 432.

14 Napomena: Zbog nedostatka podataka za broj smrtnih kazni 1944-1951. uzet je broj smrtnih presuda samo na osnovu novinskih izveštaja što je najmanji mo gući – *vidi I. Janković, nav. del.*

15 Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918-1988, Beograd, 1988, str. 431.

Broj osuđenih za krivična dela protiv narodne privrede¹⁶

god.	osuđeno
1947	47.126
1948	40.200
1949	28.263
1950	24.353
1951	19.926
1952	29.773
1953	15.889

Iz prethodnih dijagrama i tabela lako je uočljivo da se nakon 1951. u potpunosti ublažava kurs prema političkim neistomišljenicima. Upotreba državne represije od tada je bila mnogo manjeg obima, sofisticiranija i racionalnija. Proklamovanje reformi “tri D”, samoupravljanja, traženje trećeg puta kao i pokušaj negacije staljinističke teorije i prakse, na vrlo očit način su tome doprineli. Isto tako, bez svake je sumnje da se ovaj prelom, kada je reč i o represiji, poklapa sa početkom političkih i ekonomskih aranžmana sa Zapadom. Kao manifestacija ovakve politike može se navesti i činjenica da je Prezidijum FNRJ delimično oslobodio izdržavanja kazne čak 2.400 osuđenika uoči Dana republike 1951.¹⁷

Broj smrtnih kazni takođe naglo opada početkom pedesetih, a još više tokom šezdesetih godina. *Zapravo, u toku više od tri decenije (1952-1987) prema zvaničnoj statistici dosuđeno je višestruko manje smrtnih kazni (242) nego u toku samo jedne godine u periodu 1944-1951, i to računajući samo one zvanično objavljene.*¹⁸

Na uzorku osuđenika u KPD Zabela pokušali smo da uočimo i *promene u strukturi zatvorenika*. U ovom zatvoru pre rata kazne obično nisu izdržavali politički krivci, već su oni uglavnom smeštani u S. Mitrovici, Lepoglavi i Mariboru. Ovde su revolucionarne komuniste slali samo na kraći period, da bi ih “razbili”. Posle rata, s obzirom na skučenost kapaciteta i narasle potrebe usled ogromnog broja političkih kažnjenika, u Zabeli su oni činili ogromnu većinu. Zapravo, oni su u prvim godinama posle rata činili i više od 80% tamošnje zatvorske populacije.¹⁹

Struktura samih političkih zatvorenika bila je heterogena i menjala se tokom godina i bila je određena političkim trenutkom, kao i potrebama revolucije. Ujedno, “*krvna slika*” zatvorenika nam ukazuje na naj-

16 Isto, str. 432.

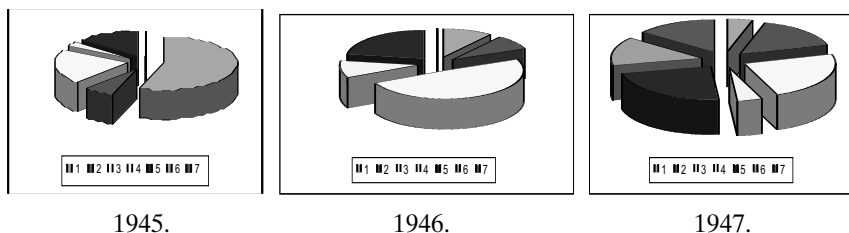
17 Politika, 28.XI 1951.

18 Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918-1988, Beograd, 1988. str. 431.

19 Arhiv KPD Zabela, *Matične knjige zatvorenika I-VIII*.

veće oblike otpora i probleme na koje su revolucionarne vlasti nailazile u ostvarivanju svoje političke koncepcije (tzv. “represija prema gore”). Metodom slučajnog uzorka u određenom vremenskom periodu, došli smo do sledeće slike zatvorske populacije u KPD Zabela u posleratnom periodu:

Struktura zatvorenika u KPD Zabela 1945–1949.²⁰
(Napomena: Podaci su dobijeni metodom slučajnog uzorka iz jan. – dec. 1945, 1946, 1947. i 1949.)

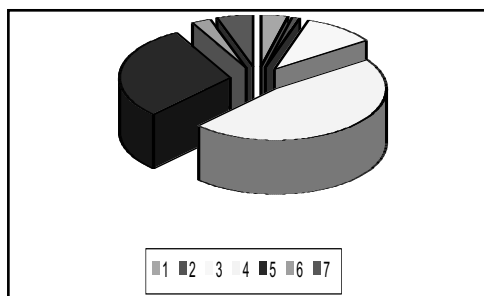

1945.

1946.

1947.

	1945.	1946.	1947.	1949.
1. dezerteri	153	15	6	7
2. kolabor.	19	12	22	2
3. jatakov.	60	72	33	20
4. otkup.	6	14	6	86
5. napr. prop.	39	33	32	55
6. ileg. emigr.	-	-	19	5
7. priv. sab.	.-	-	20	10

Iako nije reprezentativan za celokupnu zatvorsku populaciju, uzorak pokazuje da su među zatvorenicima tokom 1945–1946. dominirali dezerteri, kolaboracionisti, kao i jataci preostalih četničkih odmetnika. Istovremeno znatan broj ljudi je osuđen zbog dela neprijateljske propagande, ugrožavanja društvenog poretka, špijunaže i sličnih dela protiv države u vreme kada se režim učvršćivao. Novina 1947: bio je povećan broj osuđenih za ilegalnu emigraciju, kao i privrednu sabotažu (godina u kojoj je usvojen Petogodišnji plan). Konačno, 1949. obeležena je ogromnim rastom seljaka “kukuruzara”²¹ (kako su popularno nazivani u zatvorima) usled intenziviranja kampanje kolektivizacije i prinudnog otkupa. Prema statistici, ukupno je kroz Zabelu prošlo preko 15.000 “ku-

20 Arhiv KPD Zabela, *Matične knjige zatvorenika II-VI*.

21 B. Pekić navodi u svojim memoarima iz zatvora sledeću tipologiju zatvorskih osuđenika: kolaborateri, neprijatelji iz građanskog rata, špijuni, antikomunističke organizacije, “kukuruzari”, saboteri (špekulanti) i kriminalci; B. Pekić, *Godine koje su pojeli skakavci II*, Beograd, 1991, str. 153-165.

kuruzara” u periodu 1945-1951. (skoro 40% svih zatvorenika). Isto tako, posle 1948. naglo je porastao broj osuđenika zbog neprijateljske propagande i špijunaže, ali ovog puta više u korist SSSR-a (sukob sa IB-om). Pri tumačenju strukture zatvorenika ipak treba imati u vidu da su najviđeniji politički zatvorenici bili rezervisani za kaznionu u Sremskoj Mitrovici.

Kaznena politika je takođe zavisila od političkog trenutka s obzirom na potpuni monopol Partije nad sudstvom. Prosečna dužina kazne zatvorenika u Zabeli tokom 1947. je 3,025 godina, a tokom teške 1949. bila je čak 4,45 godina.²² Kazne za pojedina krivična dela osuđenika u Zabeli su se kretale otprilike ovako: za širenje neprijateljske propagande do 5 godina sa prinudnim radom; jatakovanje, rasturanje letaka do 3 godine; vređanje maršala Tita i državnih poslanika do 3 godine; protivljenje agrarnoj reformi, kolektivizaciji i otkupu do 5 godina (pa i više!); privredna sabotaža i špekulacija do 3 godine itd. Kao i u gornjem slučaju, treba imati u vidu da su najteži prestupnici bili koncentrisani u Sremskoj Mitrovici, pa je za očekivati da je tamošnji, pa i ukupni, prosek robijanja daleko veći.

Srdjan Cvetkovic

SOME POSSIBLE FORMS QUANTIFICATION OF STATE REPRESSION IN SERBIA 1944-1953

Summary

Researching state repression in the post-war era was largely made difficult due to the inaccessibility of certain important sources (primarily judicial and police ones) or subjectivity of some existing ones, as well as decentralization from the object as far as the researchers are concerned as a result of the fact that this is still ‘alive past’. Consequently, the researches of this issue should accept only in part. Still, by observing and analyzing the line of certain parameters, such as the number of death sentences, the number of the convicts, especially for the acts against the state, but also for other delicts, some incontestable tendencies can be noticed. This points to the fact that the period between 1944 and 1951 characterizes emphatic repressiveness, thus it is incomparable with any other era in the newer history of Serbia. This is the time when, in the tradition of the USSR, the revolutionary authorities established the model of state socialism by repression as an instrument not only for winning and preserving power, but also for a sudden and comprehensive social transformation.

Researching one microstructure such as the Zabela penitentiary, beside the number of convicts, one can also monitor the change of their structure.

22 Arhiv KPD Zabela, Matične knjige zatvorenika II-VIII.

The number of convicts in Zabela, as well as the number of their death sentences, was the largest just after the liberation, and especially at the times of trials by military courts, until autumn of 1945. The second wave of culmination of state violence occurred in 1949-1950, at the time of escalation of conflicts with the Cominform, as well as the campaign of the forced collectivization and commutation in the country. In both of these cases, the number of those sentenced to death largely surpasses the number from the period between the wars, as well as the whole second half of 20th century. In Zabela, in the period between 1944 and 1951, 40,000 of convicts were admitted, approximately the same as in the following fifty years. According to the official statistics, the number of those convicted to death.

Key words: state repression, quantification, KPD Zabela, number of convicts, number of prisoners.

Branko Popović – *Katedrala u Sevilji I*, 1911.

.....

OGLEDI

.....

UDK 343.919:929 Jovanović D.(093.2)
323.281(497.11)(091)

Dejan A. Milić
publicista, Beograd

“JA NE PRISTAJEM DA BUDEM OSUĐEN” Osuđenik D. J. – Matični broj 7079

Rezime: Autor se bavi političkom biografijom Dragoljuba Jovanovića (1895-1977), koji je kao dosledan zagovornik svojih političkih ideja bio žrtva dva potpuno oprečna autoritarna režima u Srbiji – desničarskog režima između dva svetska rata, koji ga je proglasio boljševikom, i komunističkog režima posle Drugog svetskog rata, za koji je bio desničar i reakcionar. Zbog političkog delovanja i javnog iznošenja svojih političkih stavova i jedan i drugi režim osuđivali su ga na višegodišnje zatvorske kazne. Autor analitički prikazuje sve sudske procese čija je Jovanović bio žrtva, i naglašava njegovu nezavisnost, slobodoumnost, obrazovanje i spremnost na žrtvovanje za sopstvene političke ideje i ideale, kojih se nije odrekao do kraja života. Posebno interesovanje autor je posvetio genezi odnosa Dragoljuba Jovanovića i Komunističke partije Jugoslavije. Iako je bio levičar i borac za emancipaciju seljaka, kao istinski demokrata i pristalica višepartijskog sistema Jovanović nije prihvatio komunističku i boljševičku koncepciju društvenog i političkog uređenja, zbog čega je najviše stradao nakon dolaska komunista na vlast. U tekstu se poseban značaj pridaje i Jovanovićevoj saradnji sa hrvatskim političarima i njegovim upozoravanjima da jedino ravnopravno učešće Hrvata i Srba u političkom životu Jugoslavije može obezbediti njenu stabilnost i trajnost. Na kraju, autor pledira za Jovanovićevu rehabilitaciju.

Ključne reči: političko suđenje, politički progon, politički govor, rehabilitacija, Savez zemljoradnika, jugoslovenstvo, srpstvo.

Mnogo je političara u istoriji moderne Srbije koji su zarad svojih ideja i političke borbe robijali, da bi potom stupili na vlast, sa koje su, sa manje ili više uspeha, ostvarivali svoje političke ciljeve. Ima, svakako, i onih koji su svoje vrtoglave političke uspone pretvarali u robijašku završnicu. I jedni i drugi su se vezivali za razne političke opcije i bili gospodari ili sluge (ili istovremeno i jedno i drugo) raznih političkih režima, baveći se, pritom, ponajčešće i uspešno političkim veleslalomom. Profesor Dragoljub Jovanović je redak primer doslednog političara u Srbiji, slobodnog političkog strelca, roba i beskompromisnog branioca sopstve-

nih političkih ideja i stavova, kakvih je u našoj modernoj istoriji dovoljno za prste jedne ruke, koji su svoju političku doslednost i iskrenu veru u ideje koje su zastupali plaćali pod svim političkim režimima.

Briljantna i burna biografija

Profesor Jovanović rođen je u selu Gnijilan kod Pirota 8. aprila 1895. godine, kao treće od šestoro dece obrazovanog, radnog i štedljivog ćilimara Stavre i dobrodušne domaćice Taske, doseljenih u Gnijilan iz Slavinje, sa obronaka Stare planine. Kao odličan učenik, osnovnu školu je završio u Pirotu, a gimnaziju u Pirotu i Beogradu. “Mladi Dragoljub je odrastao i stasavao u atmosferi živog društvenog i političkog života Pirota krajem XIX i početkom XX veka.”¹ i vrlo brzo, pod uticajem pirotskih socijalističkih prvaka Đoke Popovića, Đoke Tošića, Pavla Krstića i Toše Molera, prihvatio, u Pirotu² veoma raširene, socijalističke ideje.

Po dolasku u Beograd 1912, kao sedamnaestogodišnjak, počinje da objavljuje prve političke članke u *Radničkim novinama*, gde upoznaje socijalističke prvake Dragišu Lapčevića (koga prihvata kao svoj politički uzor), Tucovića, Bogdana Popovića, ali i Jovana Skerlića (na čija univerzitetska predavanja odlazi samoinicijativno), Ljubu Davidovića i mnoga druga značajna imena srpske politike toga doba.

Početak Prvog svetskog rata vraća ga nakratko u rodni Pirot, odakle ga vojne vlasti šalju u Makedoniju za učitelja. U Skoplju ga ohridski mitropolit Varnava,³ nadležan za prosvetu u toj srpskoj pokrajini, raspoređuje za učitelja u manastir Lesново, gde će ostati do kraja 1914. godine, da bi od početka 1915. godine do povlačenja preko Albanije, novembra iste godine, bio učitelj i bolničar u vojnoj bolnici u Radovištu. Posle prelaska preko Albanije, početkom 1916. godine, srpska vlada ga je poslala u Francusku, gde je započeo studije istorije i prava na Univerzitetu u Klermon-Feranu. Potom je prešao na Sorbonski univerzitet, gde je do 1923. godine okončao filozofske, sociološke i studije prava i sa odlikom odbranio dvostruki doktorat kod čuvenog sociologa, profesora Buglea,⁴ iz oblasti sociologije rada.⁵ Od 1918. godine jedan je od najaktivnijih članova i jedno vreme predsednik Središnjeg udruženja jugoslo-

- 1 Dr Nadežda Jovanović, *Život za slobodu bez straha*, INIS, Beograd, 2000, str. 33.
- 2 “U pirotskoj gimnaziji još 1906. godine postojala je grupa đaka socijalista, čiji je uticaj među srednjoškolcima bio dosta zapažen.” Vidi: Dr Nadežda Jovanović, *isto*, str.35
- 3 Rosić, kasniji patrijarh srpski.
- 4 Dr Selesten Bugle, čuveni francuski sociolog, učenik i sledbenik Emila Dirkhajma.
- 5 Njegova glavna doktorska teza bila je: “Najbolji prinos od radničkog rada”, a druga: “Moderni stimulansi za radnički rad”.

venskih studenata u Francuskoj. Kao državni stipendista Kraljevine SHS, do 1923. godine obavlja i dužnost sekretara kulturno-prosvetnog atašea i prevodioca ambasade Kraljevine SHS u Parizu.

U zemlju se vratio 1923. godine, da bi početkom iduće godine, sa nepunih 29 godina, bio izabran za docenta na Pravnom fakultetu u Beogradu,⁶ za predmet ekonomska politika, a dve godine kasnije – 5. maja 1926, biva unapređen u zvanje vanrednog profesora.

Istovremeno je, na nagovor prijatelja, ali i vođen svojim političkim instinktom, sve više aktivan u politici. “Ako ja nisam hteo politiku, ona je htela mene”,⁷ često će otad ponavljati reči koje se mogu prepoznati kao lajtmotiv njegovih *Političkih uspomena*. Sa grupom istomišljenika (među kojima je i Otokar Keršovani)⁸ osnovao je najpre “Grupu SKA” (Grupa za socijalnu i kulturnu akciju), koja će pokušavati da uspostavi dijalog između srpskih i hrvatskih intelektualaca radi prevazilaženja međunacionalnih nesuglasica. No ta će grupa takođe oštro kritikovati i autokratski režim u zemlji. Kao već formirani levičar (istinski socijalni demokrata), svoje levičarske ideje predstavlja u socijalnom časopisu *Rad*, čiji je pokretač i urednik. Od početka 1925. godine član je Saveza zemljoradnika i ubrzo će preuzeti kormilo leve frakcije Saveza. Ispred te organizacije više puta je biran za poslanika. Početkom 1940. godine, od izdvojene leve frakcije Saveza formirao je Narodnu seljačku stranku i postao njen generalni sekretar.

Kao iskreni Jugosloven, zalagao se za pošten i trajan međunacionalni sporazum između Srba i Hrvata. Bio je jedini srpski političar koji je na dan ubistva hrvatskih poslanika u Skupštini Kraljevine⁹ posetio poslanički klub HSS u Beogradu, a bio je među nekolicinom srpskih poli-

6 Pristupno predavanje na Pravnom fakultetu “O socijalnom duhu u ekonomiji”, održao je 25. marta 1924. godine. Predavanje, kojem su prisustvovali gotovo svi profesori fakulteta na čelu sa njegovim mentorima dr Slobodanom Jovanovićem i dr Kostom Kumanudijem, stenografisano je i objavljeno u časopisu Pravnog fakulteta *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 5-6/1924. O tome više u: Nadežda Jovanović, *isto*, str. 74-75.

7 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 1, „Kultura“ – „AJ“, Beograd 1997, str. 148.

8 Hrvatski levičarski publicista, streljan pri pokušaju bekstva u ustaškom logoru Kerestinec krajem maja 1941. godine.

9 Dana 20. juna 1928. godine, nakon žučne skupštinske svađe na nacionalnoj osnovi između srpskih i hrvatskih nacionalista, radikalni poslanik Puniša Račić pucao je na grupu poslanika opozicione Hrvatske seljačke stranke, kojom prilikom je usmrtio prvake HSS Pavla Radića i Đuru Basaričeka, a teško ranio vođu HSS Stjepana Radića, koji je nekoliko meseci kasnije od zadobijenih rana i preminuo. Ovaj krvavi skupštinski incident poslužio je kralju Aleksandru Karađorđeviću da 6. januara 1929. godine suspenduje Ustav i zavede ličnu diktaturu.

tičara koji su u Zagrebu prisustvovali sahrani ubijenih. Iz profesorove iskrene želje da se napravi častan međunacionalni sporazum sa Hrvatima nastala je i njegova brošura *Šta nas košta svađa sa Hrvatima?* (aprila 1932. godine), u kojoj je vizionarski predvideo nesreću kao alternativu sporazumu između Srba i Hrvata, za koji se svesrdno zalagao. Svoju hrabrost i “nacionalno izdajstvo” platio je jednogodišnjom robijom, otpuštanjem sa fakulteta i takođe jednogodišnjom internacijom u Tutin i Sjenicu.

Profesor Dragoljub Jovanović je, izgubivši posao na fakultetu, prinuđen da se bori za golu egzistenciju. Maja 1934. godine upisao se u Registar Advokatske komore u Beogradu,¹⁰ položio advokatsku zakletvu i sa uspehom počeo da se bavi advokaturom, angažujući se, pre svega, kao branilac u političkim procesima. Sa pozicija nekomunističke levice napadao je šestojanuarsku diktaturu, ličnu vlast kralja Aleksandra, potom i namesnički režim, a naročito kneza Pavla, Milana Stojadinovića i Dragišu Cvetkovića. Bio je jedan od vođa Udružene opozicije i njen poslanik u Skupštini posle izbora 1935. godine, gde se odlikovao briljantnim političkim govorničkim bravurama, usmerenim protiv namesničkog režima.

Profesor Jovanović je jedan od onih intelektualaca u Evropi koji su od početka uočavali veliku opasnost od fašizma i nacizma. Kao veliki protivnik tih ideologija, na tu opasnost stalno je upozoravao u svojim delima i govorima. Svoj doprinos antifašističkoj borbi potvrdio je inicijativom za stvaranje Narodnog fronta Jugoslavije za borbu protiv fašizma. Narodni front je stvoren 1936. godine u njegovoj kući u Profesorskoj koloniji u Beogradu.

Godine 1938. otputovao je u građanskim ratom zahvaćenu Španiju u znak podrške Republici u borbi protiv Franka. Tamo je primljen sa izuzetnim uvažavanjem od najviših zvaničnika Republike.¹¹

Po nalogu predsednika vlade dr Milana Stojadinovića, a povodom napada na Stojadinovića u članku “Najveće izdajstvo posle Kosova”, kao poslanik uhapšen je 1. oktobra 1938. godine, najverovatnije da ne bi učestvovao na decembarskim izborima iste godine.¹² Stvarni razlog tog hap-

10 Iz registra advokata brisan je 1943. godine odlukom okupacionih vlasti, kao protivnik Nedićeve kvislinške vlade.

11 U Španiju je otišao na poziv predsednika vlade Republike Huana Negrina 1. februara 1938. godine. Nekoliko dana kasnije govorio je na otvaranju Kortesa (Skupštine). “Pre svečanog otvaranja Kortesa govorio je pred okupljenim delegatima, posle čega su ga digli na ruke, tražeći da ponovo govori bez prevoda sa srpskog na španski jezik.” – Nadežda Jovanović, *isto*, str. 261.

12 Stojadinović je osim njega kao predstavnika levice uhapsio i Dimitrija Ljotića, vođu ultradesničarske nacionalističke organizacije Zbor. Na robiji će se među ovom dvojicom nepomirljivih političkih protivnika uspostaviti iskren ljudski od-

šenja i stroge sudske osude po mišljenju mnogih autora bila je želja Stojadinovića da iz izborne trke ukloni opasnog političkog protivnika.

U toku kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine, kao dobrovoljac se prijavio vojsci, ali nije dobio nikakav vojni raspored. Nakon nemačke okupacije zemlje odbio je da potpiše Nedićev “Apel intelektualaca srpskom narodu” i opredelio se za saradnju sa partizanskim pokretom, pozvavši članove svoje Narodne seljačke stranke da se priključe Narodnooslobodilačkom pokretu. Rat je proveo krijući se po Beogradu i Srbiji.

Na poziv Aleksandra Rankovića i Milentija Popovića, posle oslobođenja zemlje jedno vreme je saradivao sa komunistima, kooptiran je u ASNOS¹³ i za poslanika u Saveznoj skupštini DFJ.¹⁴ Ali već početkom 1946. godine dolazi u sukob sa komunistima zbog otvorene kritike komunističke diktature i zalaganja za parlamentarnu demokratiju i višepartijski sistem. Predizbornu kampanju za Narodnu seljačku stranku (koja je na izborima januara 1946. godine nastupala u koaliciji sa KPJ u okviru Jedinistvenog narodnooslobodilačkog fronta) vodio je ometan od komunističkih vlasti, uz neviđenu torturu skojevaca, koji su ga maltretirali i tukli gde god bi se pojavio, a naročito u njegovom rodnom Pirotu. Tokom svog kratkotrajnog političkog i skupštinskog delovanja u FNRJ, od početka 1945. do sredine 1947. godine, u Skupštini je istupao kao oštar opozicionar komunističkom režimu, istakavši se naročito u debatama o Ustavu FNRJ, agrarnoj reformi, zadrugama i o javnom tužilaštvu.

U istoriji montiranih političkih progona i procesa Brozovog režima, ostaće upamćen kao prvi profesor Pravnog fakulteta u Beogradu koji je dirigovanom odlukom svojih kolega oteran sa fakulteta zbog svog političkog opredeljenja 31. jula 1946. godine. Nekoliko dana nakon progona sa fakulteta Jovanoviću je oduzet poslanički imunitet u Skupštini Srbije, a 13. maja 1947. godine profesor je uhapšen. Osmog oktobra 1947. godine osuđen je zbog veleizdaje (!) na devet godina teške robije, koju je izdržao gotovo bez dana pomilovanja. Do kraja svog života (umro je u Beogradu 23. maja 1977. godine) živeo je u teškoj materijalnoj oskudici, u političkoj izolaciji, sa zabranom javnog delovanja, ostavši veran svojim ljudskim principima, koje je obrazložio rečima: “... Menjati institucije – to je mnogo. Ali menjati sebe – to je još više.” Svoj naučni i književni rad nastavio je do poslednjeg dana života.

nos uz međusobno lično uvažavanje. O tome više u knjizi dr Jovanovića *Ljudi, ljudi*, gde je profesor dao portret Dimitrija Ljotića. O hapšenju dr Jovanovića vidi i: Dr Nadežda Jovanović, *isto*, str. 281.

13 Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije.

14 Demokratska Federativna Jugoslavija.

Političke ideje i politički lik Dragoljuba Jovanovića

“... Naš zemljoradnički pokret ima da se bori za federativnu, se-ljačku, demokratsku, zadružnu Jugoslaviju, koja bi ... u spoljnoj politici vodila nezavisnu nacionalnu politiku, tražeći naslon na Rusiju i na rad-ničke stranke u Evropi i Americi”¹⁵ – napisao je krajem 1931. godine dr Dragoljub Jovanović, koncipirajući političku platformu leve frakcije Sa-veza zemljoradnika. To je bio i kredito njegovih ličnih političkih zalaganja.

Jovanovićeve političke ideje su socijalizam i zadrugarstvo, uteme-ljeni na naučnim dostignućima, pravo na rad, sloboda rada i život od ra-da, parlamentarizam, republika i jugoslovenstvo na osnovama federa-lizma. Iako gotovo ni jedna njegova politička ideja nije odolela naletu vremena (u Srbiji je danas čak i parlamentarizam prilično izvitoperen), ono što je krasilo profesorove ideje bila je nit koja te ideje vezuje za nje-gov politički lik – ogorčeno protivljenje centralističkom uređenju države, monarhiji i diktaturi, kao i iskreno zalaganje za puno razumevanje i sva-kovrsni napredak južnoslovenskih naroda. To što ideje profesora Jova-novića, da li zbog mentaliteta južnoslovenskih naroda, da li zbog spleta nesrećnih istorijskih okolnosti, nisu ostvarene na ovim prostorima, ne znači da nisu i ostvarive. Naprotiv, većinu njegovih političkih ideja ost-varili su drugi, politički razvijeniji narodi od nas.

Politički lik profesora Dragoljuba Jovanovića, osim političke do-slednosti i hrabrosti, nadasve ukrašavaju politička korektnost, političko nenasilje i neprekidan hod ka društvenoj toleranciji. Ove osobine njegov politički lik čine sjevremenim.

Dragoljub Jovanović kao politički govornik

Kakav je bio govornik čovek koji je februara 1938. godine prili-kom boravka u Madridu imao čast da svojim govorom otvori svečano zasedanje Kortesa,¹⁶ “posle čega su ga digli na ruke, tražeći da ponovo govori bez prevoda sa srpskog na španski jezik”¹⁷ Čovek “koji ume da ide po selima sa dva klipa kukuruza, jednim malim i žgoljavim i jednim najkrupnijim, izabranim, i da priča seljacima kako je onaj krupni rodio na privatnoj njivi, a onaj žgoljavi na državnom sektoru,”¹⁸ kako ga je u

15 Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, “Filip Višnjic” – “Naučna knjiga”, Beograd 1991, str. 290.

16 Skupština u Španiji.

17 Dr Nadežda Jovanović, *isto*, str. 261.

18 Debata je održana na sednici oba veća Savezne skupštine Federativne Naro-dne Republike Jugoslavije 16. jula 1946. godine. Profesor Jovanović je kritiko-vao vladin predlog Zakona. Oštro su mu odgovorili Boris Kidrič i Moša Pijade. Preuzeto iz: Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha – izabrane političke raspra-*

debatu povodom Zakona o zadrugarstvu okarakterisao Moša Pijade. Čovek koji je uhapšen 4. aprila 1929. godine zbog jednog svog političkog obraćanja studentima levičarima i koji je na saslušanju pred istražnim sudijom 5. aprila 1929. godine bio “toliko ubedljiv da je pušten iz zatvora s tim da se brani sa slobode”¹⁹, a svoje sećanje na taj dan opisao sasvim običnim rečima: “Onda je on²⁰ rekao: ‘Ja ću Vas ipak pustiti da se branite iz slobode s obzirom na Vaš društveni položaj i na porodične prilike. Uveren sam da nećete bežati.’ Moji su se iznenadili kad su me ugledali. Cela varoš je, kazali su, saznala za hapšenje i svi su bili spremni na moje duže odsustvo. Ja sam brzo ručao i uputio se na fakultet da održim svoj čas u 3 sata i 15 minuta. Studenti su došli u dosta velikom broju i pozdravili su me živim aplauzom.”²¹

“Kraj odakle potiče ovaj velikan srpske političke misli – Istočna Srbija (konkretno Pirot), skrajnut vekovima od glavnih tokova srpskog naroda, među poslednjima oslobođen od turskog ropstva, koji je u velikoj meri uspeo da održi govor Nemanjičke Srbije, sa lokalnim dijalektom²² znatno različitim od književnog srpskog jezika, nije mogao dati veći broj govornika koji bi zadobili pažnju šireg srpskog auditorijuma... No, svakako najbolji govornik ovog kraja je upravo Dragoljub Jovanović. On je tokom svog političkog delovanja, do svog političkog zenita – skupštinske borbe sa komunistima 1946. godine, izrastao u pravog narodnog tribuna. Svojim političkim govorima potvrdio je činjenicu da je za dobar politički govor, osim govorničkog talenta, potrebna opšta obrazovanost, kao i značajno poznavanje mentaliteta naroda i njegovih potreba. Profesor Jovanović je sve to u velikoj meri posedovao.”²³

Kada se profesor Jovanović posmatra kao govornik,²⁴ mnogo je razloga (potpuno zadovoljavanje svih govorničkih uslova, jasna suština svakog od njegovih govora i razumljive govorničke poruke, moderan način komunikacije sa slušaocima, govornička etika, zaštita sopstvenih reči ličnim primerom) da se bez ustezanja prihvati smela teza dr Koste Pavlovića, njegovog studenta, a posle Drugog svetskog rata šefa biblioteke

ve, priredili Nadežda Jovanović i Božidar Jakšić, “Naučna knjiga” – “Filip Višnjić”, Beograd 1991, str. 431.

19 Dr Nadežda Jovanović, *isto*, str. 154.

20 Sudija-isklednik Rusomir Janković. Prim. D.M.

21 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 2, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 157.

22 Pirotski dijalekt je podvarijanta timočko-prizrenskog dijalekta srpskog jezika.

23 Dejan A. Milić, *Srpski politički govor modernog doba*, “Službeni glasnik”, Beograd 2006, str. 353.

24 Pre svega kao politički govornik, ali i kao briljantan izlagač sudskih pledoajea ili zanimljiv naučni predavač.

u Kembridžu, o profesoru Dragoljubu Jovanoviću kao “jednom od najvećih govornika u Evropi”.²⁵

Politička žrtva Dragoljuba Jovanovića

Zaronimo li malo dublje u istoriju moderne srpske države, naićemo na jedan društveni paradoks – paradoks da je srpski narod uglavnom obožavao svoje despote i tirane, a progonio svoje prosvetitelje (Dositeja, Vuka Karadžića, Svetozara Miletića, Vasu Pelagića itd...). Još od Đakove bune 1825. godine i “oštroumne” izjave Miloševog kneza Milisava Lapovca da “u Srbiji treba pobiti sve što zna čitati i pisati”²⁶ suočavamo se sa dominantnom težnjom većine u Srbiji da se “oslobodi” svojih najboljih – najpametnijih i najučćenijih ljudi. Naročito su na meti teških orkestriranih napada sa raznih strana bili ljudi koji su se trudili da lice Srbije umiju i da u srpsko dvorište ograđeno plotom zaostalosti poseju travu slobode i pravde. I po pravilu, što je veći bio značaj nečijih prosvetiteljskih stremljenja, teža je bila žrtva koju je taj čovek podnosio.

Dragoljub Jovanović, nesumnjivi prosvetitelj srpskog seljaštva i radništva, tipičan je primer žrtve političkog ostrakizma,²⁷ svojstvenog srpskom narodu u dva veka njegove moderne istorije. On je u potpunosti ispunjavao tri uslova za osudu bez prava na oprost. Prvi, da je bio uman i slobodouman čovek; drugi, da je bio široko obrazovan; i treći, da nije ćutao.

Politička žrtva Dragoljuba Jovanovića posebna je po tome što su se u jednu planinsku (brzu i snažnu) životnu i političku reku slile dve nepravde sa različite strane. Slučaj političkog progona profesora Jovanovića jedinstven je slučaj u modernoj istoriji ovog naroda – čovek koji se ni u čemu nije odrekao svojih političkih ideja, pedeset godina je proveo

25 Dr Kosta Pavlović, *Vojislav Marinković*, Kembridž, 1956; preuzeto iz: Dr Nađežda Jovanović, *isto*, str. 628.

26 Vuk Stefanović Karadžić, *Istorijski spisi*, knjiga I, “Prosveta”, Beograd 1969, str. 214: “Budući da je Miloje Đak, koji je u početku 1825. godine s najom Smederevskom bio ustao na Miloša, znao pomalo čitati i pisati; za to se onda u dvoru Miloševu govorilo (a može biti i sad da se misli), da škole ne trebaju nikako, jer učeni ljudi bune podižu protiv svoga praviteljstva. Milosav, pak, Lapovac predlagao je javno u to vreme da se pobiju svi koji znadu čitati i pisati, a kad mu je neko rekao: ‘Pa šta ćemo onda bez pisara? Kako ćemo kupiti porezu i javljati jedan drugome koješta?’, on je odgovorio: ‘Porezu ćemo rezati u raboš, a kad imam što kome da javim, ja ću mu po momku poslati jabuku – i poručiti mu ono što imam da mu javim.’”

27 Ostrakizam – političko progonstvo; u antičkoj Grčkoj bila je to kazna kojom je polis kažnjavao umne ljude koji se nisu slagali sa naumom većine. Počesto je bivalo da većina nije dobro politički rezonovala, pa bi nekad progonjenima bio odobren povratak u polis.

u borbi za životni i politički opstanak – najpre je dvadeset godina od desničarskih režima Kraljevine SHS (Jugoslavije) proganjan kao levičar, da bi poslednjih trideset godina svoga života pretrajao kao žrtva levičarske diktature, za čije eksponente je bio nepopravljivi desničar.

Njegova politička žrtva posebna je i po tome što su udari na njegovu ličnost dolazili sa raznih strana: od države, od političkih konkurenata (razumljivo), ali i od političkih jednomišljenika i sledbenika, od struke kojom se sa uspehom bavio, od ljudi iz rodnog kraja. Ta je žrtva posebna i po ogromnoj izdržljivosti tog apostola nepokora i po prihvatanju redosleda naopakih stvari bez roptanja.

Profesor Jovanović će biti upamćen kao čovek koji je isključivo zbog delikta mišljenja i delikta govora tri puta osuđivan na robiju, na kojoj je proveo ukupno više od 11 godina svoga života. U internaciji je proveo više od godinu. Posle izlaska sa komunističke robije, tri godine je živeo bez ikakvih građanskih prava. Naposletku, taj dvostruki doktor nauka sa Sorbone dva puta je teran sa fakulteta na kojem je predavao, čime su argumenti struke (i to pravne) poklekli pred silom politike.

Početak progona

Prvi susret sa policijskom represijom profesor Jovanović je imao kao glavni urednik časopisa *Rad* 1. novembra 1926. godine. Do svog trinaestog broja, časopis (koji je počeo da izlazi 1. maja 1926. godine) je izrastao u značajnu, otvorenu i kritičku, publikaciju u Kraljevini, a redakcija na čelu sa Jovanovićem je stekla priličan broj političkih (a i ličnih) neprijatelja u vlasti.

O prvoj zabrani časopisa, u svojim *Političkim uspomename* profesor Jovanović svedoči: “Posle ovakvih naših ‘zločina’ morala je doći i kazna. *Rad* je bio zabranjen. Kao u kakvoj priči, bio je to broj 13. Razlog je bila karikatura na prvoj strani. Kravu (radni narod) vodi za uže vođ (Pašić), na njoj jaše vojnik (žandarm), a u isto vreme je muze kapitalist, dok mleko teče u sud (banke). Jedan seljak se oslonio na štap, gleda čudo i kaže: ‘Prodoše sedam debelih godina. Sada počinju mršave. Teško tebi, hraniteljko! Nije dosta što te vode i muzu, već se daješ i da te jašu!’ Krava je isplazila jezik od umora a vojno lice je šiba bičem. Uprava grada je list zabranila, a državni tužilac potvrdio zabranu, navodno zbog uvrede veličanstva. Možda je karikatura bila samo izgovor, a pravi razlog za zabranu bila je politička hronika sa velikim naslovom ‘Političari se svađaju i spletkare; đenerali vladaju i šićare’.”²⁸

28 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 1, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 292.

Od strane policije zabranjen je i broj 16 časopisa, izdat 16. decembra 1926. godine. Taj broj je zabranjen zbog Dragoljubovog članka “Odlaze starci”, povodom smrti Nikole Pašića, a glavnog urednika *Rada* i pisca članka policija je “nagrađila” sa mesec dana policijskog zatvora i 2.050 dinara novčane kazne po tadašnjem Zakonu o štampi.²⁹ Jovanović je ovakvu kaznu zaslužio anticipiranjem promena na političkoj sceni Jugoslavije. Zabranjen je i prvi broj u novoj 1927. godini, izdat 1. januara, zbog profesorovog članka “Vuče zemlja”, u kojem oštro kritikuje stanje u Kraljevini. Do avgusta 1927. godine skoro da je bilo više zabranjenih nego odobrenih brojeva. Policijsko nasilje uticalo je na Dragoljuba Jovanovića da se 1. avgusta 1927. godine preko *Rada* jednim otvorenim pismom obrati predsedniku vlade Velji Vukićeviću,³⁰ svom nekadašnjem profesoru biologije u Pirotskoj gimnaziji. Pismo je izazvalo veliki odjek u javnosti, preneto je i u listu *Novosti* od 3. avgusta 1927. godine, kao i u gotovo celoj hrvatskoj štampi. Ostaće poznato po Dragoljubovoj oštroj i lucidnoj konstataciji: “Ne čudi me, gospodine Predsedniče, što ne čitate *Rad*, desetodnevni list koji imam čast uređivati od pre godine i po dana. Jedan ministar ne mora ništa da čita, naročito jedan Predsednik Vlade. Još kad je to lice u isto vreme i ministar unutrašnjih dela, onda može biti sigurno da ne treba listove ni da “razgleda”, jer u policiji ima odveć revnosnih činovnika koji čitaju novine, naročito one listove i publikacije za koje njegov starešina i ne zna da postoje.”³¹ Od ukupno 74 izašla broja policijski je zabranjeno 24. Dakle, svaki treći. “Zabranom izlaženja lista režim se branio od iznošenja činjenica o neradu vlade i prikaza razračunavanja među političarima, bednog položaja seljaštva, zaoštavanja unutarpolitičkih i srpsko-hrvatskih odnosa i međunarodne situacije...”³² Za policijskim zabranama sledile su tužbe sudovima. Profesor se, optužen “za klevetu, širenje plemenske mržnje i poziva na nasilnu promenu Ustava i zakona”³² iz čl. 47 Zakona o štampi, 2. aprila 1927. godine povodom članka “Odlaze starci” uspešno od-

29 Profesor je kažnjen u jednoj vrsti prekršajnog policijskog postupka po vrlo restriktivnom Zakonu o štampi. Vidi: Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, “Filip Višnjic” – “Naučna knjiga”, Beograd 1991, str.234.

30 Jedan od radikalskih aparatačika srednjeg ranga, bespogovorno (do teškog poltronstva čak) odan kralju Aleksandru Karađorđeviću. Po Aleksandrovoj želji, predsednik kraljevske vlade od februara 1927. godine do 10. jula 1928. godine. Za njegovog mandata dogodio se zločin u Skupštini.

31 Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, “Filip Višnjic” – “Naučna knjiga”, Beograd 1991, str.241; podvukao DM.

32 Dr Nadežda Jovanović, *isto*, str. 107.

33 Prema krivičnoj prijavi koju je policija Grada Beograda podnela protiv Jovanovića.

branio pred Prvostepenim sudom za grad Beograd. Sud je uvažio profesorovu odbranu i našao da on svojim pisanjem nije počinio krivično delo. “Sudovi obično poništavaju te zabrane, ali neke i osnažuju i izvode nas na suđenje”,³⁴ konstatuje Jovanović, čime ukazuje na činjenicu otpora nekih sudija uticaju politike na sud. Ali nezavisnog suda u Kraljevini ipak nema.

No, pravi početak političkog stradanja Dragoljuba Jovanovića poklopiće se sa Šestojanuarskom diktaturom 1929. godine, koju je profesor predviđao i na čiju opasnost je upozoravao. Poslednji, 74. broj *Rada* izašao je 28. januara 1929. godine, nakon čega je nastupila trajna zabrana.

Dva meseca kasnije, 3. aprila 1929. godine, profesor će, zbog predavanja članovima studentskog udruženja “Progres” tokom kojeg je govorio o potrebi rešavanja hrvatskog pitanja radi održanja zajedničke države, biti uhapšen i stražarno sproveden u Glavnjaču,³⁵ da bi dva dana kasnije – 5. aprila, bio izveden pred Državni sud za zaštitu države.³⁶ To je bilo prvo hapšenje jednog građanskog političara posle uspostavljanja diktature. Isledni sudija Rusimir Janković nakon saslušanja pustio je profesora iz pritvora da se brani sa slobode, i Jovanović je iz zgrade suda otišao pravo na Pravni fakultet da održi predavanje svojim studentima. Suđenje povodom predavanja “progresovcima” biće od strane policije iskorišćeno za ponovno hapšenje Jovanovića 18. novembra 1928. godine. Pred sudom će, međutim, biti optužen ne samo za predavanje, nego za sve kritike upućene vlastima dotad. Suđenje je trajalo tri dana. “Istina je da nisam komunista. Tačno je da nigde nisam napadao komuniste. Prvo, to nije moj posao, njih i onako dosta goni policija, a i ovaj sud ih sudi i osuđuje. Zatim, bilo bi nelojalno da ih ja napadam, pošto se borimo za slične ideale. zadovoljavam se time što sam otvorio na istom putu, u istoj ulici, dućan preko puta njihovog i prodajem isto tako dobru robu, možda bolju, samo u siromašnijem zavoju i jeftinije”³⁷ – kazaće tom prilikom Jovanović, boreći se za svoju slobodu i slobodu svojih misli. Ali će to suđenje, koje se 22. novembra 1929. godine okončalo oslobađajućom presudom, biti zapravo obeleženo sledećim profesorovim rečima: “Jedan optuženi može biti osuđen samo kad, izričito ili prećutno, na to pristane. Ja ne pristajem da budem osuđen.”³⁸

34 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 2, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 57.

35 Zatvor u Beogradu u koji su zatvarani politički zatvorenici.

36 Formiran po Zakonu o zaštiti države od 1921. godine.

37 Dr Nadežda Jovanović, *isto*, str.158.

38 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 2, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 73.

Nepune dve godine kasnije, 1. oktobra 1931. godine, zbog svog govora na skupštini Glavnog saveta zemljoradničkih zadruga, održanog 27. septembra 1931. godine, profesor je ponovo uhapšen. Reči “Ja sam takođe činovnik, i to državni činovnik, ali verujte, stidim se kad pomislim da svakog prvog ponesem pola vagona kukuruza u svom džepu. Kad čovek primi tri ili tri i po hiljade dinara plate, onda treba da zna da je ispraznio čitavu jednu seljačku kuću”,³⁹ kao i poziv ministru poljoprivrede da utiče na ministra vojske da “za vojsku ne nabavlja ječam i zob u inostranstvu, nego u našoj zemlji”, doneće mu 20 dana “strogog policijskog zatvora o svom trošku” u Glavnjači. Te dane je proveo na podu ćelije, bez pokrivača, o hlebu i vodi, pa ipak je po izlasku iz Glavnjače za tamošnje “hotelske usluge” državi morao da plati 140 dinara. Po izlasku iz Glavnjače primio je tužbu Ministarstva vojske i mornarice za klevetu, ali mu po ovoj tužbi nije suđeno zbog straha vlasti od reakcije javnosti.

Dragoljub Jovanović se, zbog jednog letka koji je napisao i rasturio, a koji je bio uperen protiv namere kralja Aleksandra da formira ličnu integralnu jugoslovensku stranku,⁴⁰ ponovo susreo sa vlastima. Poziv narodu “Ne ulazite u vladinu šarenu partiju!” biće nova prilika vlastima da ga na Božić 1932. godine ponovo uhapsu. No pušten je istog dana.

Krajem 1931. godine ministar unutrašnjih poslova Kraljevine Božidar Maksimović⁴¹ u jednom svom raspisu svim sreskim načelnicima na teritoriji čitave Kraljevine zabranio je sva predavanja ili skupove na kojima bi govorio Dragoljub Jovanović.

Sav pobrojani maltretman vlasti prema Jovanoviću bio je, ubrzo će se pokazati, samo uvod u mnogo veći progon koji je sledio.

“Šta nas košta svađa sa Hrvatima?” – Godina dana zatvora i godina dana internacije

“Iako to nije priznavao, Aleksandra je morilo hrvatsko pitanje”⁴² – zapisao je u svojim *Političkim uspomename* profesor Jovanović. Zato je brošura *Šta nas košta svađa sa Hrvatima?*, koju je profesor sastavio i uz pomoć prijatelja objavio aprila 1932. godine, bila težak udarac za jugoslovenskog monarha. Udarac koji nije mogao ostati nekažnjen.

39 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 2, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 188.

40 Partija je trebalo da se zove Jugoslovenska radikalno-socijalna demokratija. Aleksandar je za jednog od vođa partije predvideo marginalnog ultranacionalnog političara, niškog advokata Svetislava Hođeru.

41 Zbog načina obavljanja svoje dužnosti, u javnosti dobio nadimak “Boža Kundak”.

42 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 2, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 237.

U toj brošuri profesor Jovanović pokušava da objasni uzrok ne-sporazuma između Srba i Hrvata. On ga ne vidi u nekim stvarnim razlozima, već u nameri krupne buržoazije da izvuče korist iz loših srpsko-hrvatskih odnosa. Profesor primećuje: “Činovnici u opštini i srezu, poslanici i trgovci govorili su mu⁴³ da su naši ljudi na upravi dobri, *ali da Hrvati podrivaju i ruše državu*. Ima tamo neki Stjepan Radić koji buni Hrvate. On je, rekli su, aždaja koja hoće da proguta ovu državu i da potamni sve Srbe. On je plaćen od inostranstva, on je izdajnik, on je satana. Pozvali su srpske seljake da državu spasu od Radića i da sačuvaju ugroženo srpstvo. To je bilo 1925. godine. Izbori su sprovedeni nasilno, uz pretnje i kazne, sa presipanjem kuglica i sa mnogo, vrlo mnogo laži. ‘Država je u opasnosti! Srpstvo je u opasnosti!’ Uspeli su da prevare Srbe seljake. Dobili su većinu. Mesec dana nije prošao od izbora, a ista vladajuća klika napravila je sporazum sa tim istim Hrvatima, sa tim istim Radićem.”⁴⁴ I pokušava da razobliči namere vlasti u Kraljevini. Jovanović će dalje hrabro da posvedoči: “Skupština se pretvorila u cirkus, vlada u komediju, država u ludnicu... Ili se možda išlo na to da se Parlament sroza do najniže tačke da bi se lakše rasterao iz one štale... Zato je došla većina mangupska, pljačkaška i zločinačka”,⁴⁵ da bi zaključio: “Radić je ubijen ... Raščišćen je teren za lični režim: može da dođe 6. januar... Petar Živković je na taj dan čekao godinama, sakriven iza dvorskih zavesa.”⁴⁶ Šta je, prema profesoru Jovanoviću, pravi smisao unošenja zle krvi u politički život države? On kaže: “Pošto su na upravi države većinom Srbijanci, izgleda kao da srpski narod želi da pritiskuje Hrvate i da ih smatra za građane drugog reda. Izgleda, najzad, da su Srbi, a poglavito Srbijanci, povlašćeni, da je njima lakše i bolje, pa zato trpe i lažnu demokratiju i diktaturu. To, međutim, apsolutno nije istina... Hrvatima, pak, izgleda da Srbi hoće da ih zajaše i potčine, iako Hrvati plaćaju porez, služe vojsku i nose sve javne tereta kao i Srbi. Šta bi Srbi, šta bi Srbijanci radili kad bi sve najvažnije položaje u zajedničkoj državi zauzimali Hrvati? Oni bi sigurno dignuli bunu. Ima i Hrvata u vladi, reći će neko... A kakvi su Hrvati koji su danas na položajima? To su sve najgori ljudi, ulizice i podrepaši koji su ranije služili Austrijancima i Mađarima, a koji sada služe Peri Živkoviću i njegovom gazdi, za pare i za gospodski život.”⁴⁷ Iznoseći činjenice o rastakanju države upravo od

43 Prof. Jovanović misli na seljaka – prim. DM.

44 Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, “Filip Višnjić” – “Naučna knjiga”, Beograd 1991, str. 276.

45 *Isto*, str. 278.

46 *Isto*, str. 278-279.

47 *Isto*, str. 279-280.

strane onih koji su na vlasti, Jovanović dalje (pokazalo se, vrlo verno) predviđa: “A kad dođe sasvim do gustoga, ti vatreni Jugosloveni će na aeroplanima pobeći iz zemlje, a nama će ostaviti građanski i spoljni rat, prazne državne kase, prezaduženost, bedu i očaj.”⁴⁸ Dakle, upravo sve ono što će se devet godina kasnije i dogoditi. Profesor će raspravu završiti konstatacijom: “Dosta je bilo laži o državi u opasnosti! Srpski narod je već svestan toga da nju dovode u propast baš oni koji najviše viču: ‘Držite lopova!’. Sad je jasno i najprostijem seljaku da država nije u opasnosti od Hrvata i od njihovih pravih vođa, već od jedne razbojničke družine, u kojoj ima i Srba i Hrvata i Slovenaca, i pravoslavnih i katolika i muslimana, ali gde su arambaše Srbi, naročito Srbijanci, na sramotu našeg imena i obraza”,⁴⁹ i pozvati na ukidanje ličnog režima kralja Aleksandra.

Odmazda je usledila ubrzo. “U moj rukopis je naknadno uneto nekoliko rečenica koje su napadale lično kralja. To su bez moga znanja učinili Vasa⁵⁰ i Bora Prodanović,⁵¹ ali ja to nisam rekao ni policiji ni sudu. Režim je, međutim, izbegavao da se kraljevo ime povlači po sudovima. Kad god su mogli, islednici su skretali pažnju na drugo. Za suđenje za uvredu veličanstva bilo je potrebno naročito ovlašćenje ministra pravde. Tako se desilo da su oslobođeni svi koji su odgovarali samo za brošuru. Od dvanaestoro optuženih, osuđeni smo samo nas četvorica i to za druga dela; čak ni ja nisam kažnjen za ovo, mada sam priznao da sam brošuru napisao”⁵² – napisaoće kasnije profesor Jovanović.

Rasprava “Šta nas košta svađa sa Hrvatima?” bila je uzrok hapšenja, ali je profesor uhapšen i u dugom procesu osuđen i za “mnoge druge kriminalne radnje”.⁵³

Jovanović je uhapšen uveče 2. maja 1932. godine u Kragujevcu, gde je govorio na skupu Udruženja trezvenjaka Jugoslavije, koji je bio paravan za sastanak predstavnika opozicije i prenoćio je u kragujevačkoj policijskoj upravi, da bi sutradan bio pušten. Dva dana kasnije, 5. maja 1932. godine, u 8.00 časova izjutra policija je izvršila pretres njegove kuće i tamo pronašla razni “inkriminirani materijal”. Ponovo je uhapšen i sproveden u Glavnjaču. Uveče je sproveden u Kragujevac – “na mesto

48 *Isto*, str. 282.

49 *Isto*, str. 284.

50 Vasa Srzentić Gluvi – saradnik Dragoljuba Jovanovića iz Saveza zemljoradnika. Prim. D.M.

51 Saradnik Dragoljuba Jovanovića.

52 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 2, “Kultura” – “AJ”, Beograd, 1997, str. 238.

53 Zanimljiv detalj iz obrazloženja optužnice.

svog zločina”. “U ponoć, jedan žandarm, po imenu Vesković, vezao me je lisicama za ruku jednog Ciganina iz Sipića koji je ubio ženu. Kao ‘opasnijem’, meni je uzeo desnu ruku. Tako nas je proveo preko Terazija”⁵⁴ – seća se Jovanović. Posle isleđenja, koje je prvi put obavljeno tek 12. maja, Jovanović je u zatvoru ostao do suđenja. Protiv njega je, “najzad”, započet “pravi krivični proces”. O tome će on u *Političkim uspomena-ma* sasvim pomirljivo zaključiti: “Pala je reč ‘proces’. Znao sam da pre ili posle mora doći do procesa...”,⁵⁵ uz tvrđenje da mu je prelazak iz policijskog u sudski zatvor bio sličan izlasku na slobodu. Novi predsednik vlade Milan Srškić⁵⁶ zadovoljno je uskliknuo “Dolijao je!”, misleći na Jovanovića.⁵⁷ Ova kratka crtica samo je argument više za animozitet koji su prema profesoru imali političari na vlasti, s jedne strane, i za politički pritisak na pravosuđe Kraljevine, sa druge.

Krivični proces protiv prvooptuženog Jovanovića i još jedanaest istomišljenika otpočeo je pred Sudom za zaštitu države 27. septembra 1932. godine, pod korektnim predsedavanjem sudije Rusomira Jankovića,⁵⁸ Dragoljubovog starog znanca. Jovanoviću je u skladu sa paragrafom 22 Zakona o Državnom sudu za zaštitu države optužnicom stavljeno na teret učešće u izradi političkog dela elaborata “Zadaci nove vlasti”, autorstvo brošure *Šta nas košta svada sa Hrvatima?*, pisanje i rasturanje antidržavnih letaka, držanje ilegalnih sastanaka, napadi na poredak, širenje antidržavne propagande, propovedanje federalističkog državnog uređenja. Priznao je sve tačke optužbe osim da je njegov rad prevratnički i antidržavni.

Optužene je branilo 12 poznatih advokata iz cele Jugoslavije, ali je celokupnu odbranu svih optuženih koncipirao sam Dragoljub Jovanović. U svojoj briljantnoj završnoj reči Jovanović će kazati: “Mi priznajemo sva svoja dela jer ih se ne stidimo. Mi držimo da je poštenje najbolja politika, tačna mera – najbolja trgovina, istina – najbolja odbrana. Mi hoćemo da odgovaramo za ono što smo radili. Mi smo politički ljudi kojima ne sude samo sudije nego i javnost, nego i budućnost...”. Upozoriće: “Ako ne prihvatite federaciju, imaćete separaciju; to znači propast i za Srbe i za Hrvate i za Slovence. Ako nećete ubranu evoluciju, imaćete nasilnu revoluciju”,⁵⁹ i zaključiti: “Kad nisu u zatvor otišli

54 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 2, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 244.

55 *Isto*, str. 248.

56 Od jula 1932. godine.

57 *Isto*, str. 253.

58 *Isto*, str. 271.

59 Podvukao DM.

lopovi, onda ćemo ići mi, poštteni ljudi i rodoljubi. ... Zatvori su moderna bojna polja; tamnovanje je novi heroizam, novo viteštvo. Iz tamnica će doći svetlost ovoj zemlji. Ex tenebris lux!”⁶⁰

Jovanovićeva odbrana je bila u stvari napad na neslobodu i diktaturu. To nije bio pledoaje za odbranu. Šestog oktobra 1932. godine presuda je doneta. Jovanović je proglašen krivim po čl. 3 Zakona o zaštiti države i osuđen na godinu dana strogog zatvora i gubitak državne službe. U kaznu mu je uračunat boravak u zatvoru do suđenja. Na zatvorske kazne osuđena su još trojica istomišljenika dok su ostali usled nedostatka dokaza pušteni na slobodu.⁶¹

Samo šest dana kasnije, 12. oktobra, dekan Pravnog fakulteta u Beogradu svojom odlukom br. 14912/1932. otpustio je iz službe profesora i upravnika seminara za ekonomsku i socijalnu politiku dr Dragoljuba Jovanovića.

Profesor Jovanović je zatvorsku kaznu izdržavao u Sremskoj Mitrovici, gde je ostao do 4. maja 1933. godine, kada je pušten na slobodu. Ponovo je, bez objašnjenja, uhapšen dvadeset dana kasnije i posle dvadeset novih dana policijskog pritvora poslat u internaciju. “Dragoljub Jovanović je bio vezan i u pratnji agenta Kutlašića 14. juna 1933. godine otpremljen u Tutin.”⁶² U tom mestu “na kraju sveta” ostao je iduća četiri meseca, do 16. oktobra 1933. godine.

Iz internacije je pušten, ali samo nakratko. Desetog marta 1934. godine ponovo je bez obrazloženja uhapšen i odmah interniran u Tutin, pa u Sjenicu, gde je ostao do 9. januara 1935. godine.

Tolika je bila cena njegove dotadašnje političke borbe.

Premijer te tuži – premijer ti sudi

Iduće četiri godine za profesora Jovanovića bile su u pravom smislu godine posvećene politici.

Na parlamentarnim izborima održanim 5. maja 1935. godine, na listi Udružena demokratska opozicija – dr Vlatko Maček, izabran je za narodnog poslanika, nadmoćno porazivši vladinog kandidata sa 62,05% osvojenih glasova.

Zabrane njegovih članaka, predavanja i listova u kojima je objavljivao otad se ne mogu prebrojati. No to će ga dodatno prekaliti kao borca u parlamentu i na opozicionim mitinzima, koji neće propustiti ni-

60 Dejan A. Milić, *Srpski politički govor modernog doba*, “Službeni glasnik”, Beograd 2006.

61 Više kod: Dr Nadežda Jovanović, *nav. delo*, str. 185-187.

62 Nadežda Jovanović, *nav. delo*, str. 191.

jednu priliku da napadne predsednika vlade Milana Stojadinovića. Stojadinovićevo finansijsko špekulantstvo bila mu je omiljena meta napada. Tri godine je profesor Jovanović zadavao teške udarce “u glavu” predsedniku vlade, stičući Stojadinovićevu veliku omrazu.

Stojadinovića i njegovu politiku profesor je oštro napadao, predstavljajući pri tom i program zemljoradničke levice, u svojim čuvenim “Pismima prijatelju”, kojih je, kao oblika njegove javne komunikacije sa pristalicama, bilo objavljeno dvanaest.

Kao uvod u Stojadinovićevo konačno razračunavanje sa Dragoљjubom Jovanovićem može se označiti policijska racija od 20. jula 1938. godine u prostorijama zemljoradničke levice u Lominoj ulici u Beogradu. Jovanović i njegovih pedesetak pristalica je uhapšeno na nezakonit način.⁶³ Na oštar protest profesora zbog takvog hapšenja, stigla je sulu da optužba policijskog inspektora koji je rukovodio racijom da je Jovanović “uhvaćen na delu pripreme atentata na kneza Pavla” (?!). Takva notorna neistina postidela je i samog upravnika prestoničke policije, koji je odlučio da sve uhapšene pusti na slobodu.⁶⁴

Povod za hapšenje Jovanovića Stojadinović je dobio 30. septembra 1938, kada je odštampan letak sa Jovanovićevim tekstom “Najveće izdajstvo posle Kosova”, u kojem je oštro napao Stojadinovića zbog ponašanja premijera i vlade povodom aneksije Čehoslovačke.

“Najveće izdajstvo posle Kosova.

To je izdajstvo izvršeno za vreme vlade Milana Stojadinovića. Nije on jedini krivac. Krivi su oni iznad njega; krivi su oni koji idu s njim; krivi su oni koji slušaju njegove naredbe. Ali on će pred istorijom baciti u senku Vuka Brankovića, daće ime jednom od najvećih zločina protiv Srpstva, protiv Južnoslovenstva, protiv Slovenstva uopšte.

Njegov zločin nije obična pogreška, to je plansko, smišljeno izdajstvo, već skupo plaćeno (ili: koje nikad neće biti skupo plaćeno). Milan Stojadinović je kod naroda ubio veru u ustavne faktore.

Ljudska mašta nije u stanju da nađe kaznu za njegove zločine. Ali je hitno da on ide sa mesta odakle može da nastavi svoj izdajnički rad.

Svi koji vole ovu zemlju, svi koji se osećaju Srbima, svi koji žele da Jugoslavija ne propadne, da Hrvati i drugi naši narodi ne izgube svaku nadu na bolje dane u našoj zajednici, svi građani i vojnici moraju učiniti sve što mogu da se ukloni jedna izdajnička vlada i da se prekine sa jednom izdajničkom politikom.

63 Jovanović je bio pod poslaničkim imunitetom, a policija nije imala nikakav nalog za hapšenje okupljenih, niti su oni ičim remetili javni red.

64 O tome više kod: Dragoљjub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 4, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 256.

Poslednji je čas da Stojadinović i njegovi prvaci idu sa uprave zemlje. Mi ne možemo biti spokojni i sigurni dok našom državom rukuju stranci, i to neprijatelji, preko Stojadinovića. Ko se solidariše s njim mora sa njim i da odgovara, ne samo pred neumitnom istorijom već i pred našim pokoljenjem.

Znajući kakvo je narodno raspoloženje, Stojadinović u najtežim časovima nije preduzeo nikakve mere za zaštitu granice, ali je požurio da narodu zapuši usta, zabranjujući svaki sastanak, svaki zbor i dogovor. Šapat narodni – tu najopasniju kritiku svake tiranije – on ne može zabraniti. Glasine se šire strahovite, protiv svih i svakoga, od najnižih do najviših, protiv ljudi i ustanova, glasine sudbonosne za opstanak i same države.

Tome treba učiniti kraj. Stojadinovićeva vlada mora da ide. Na vlast treba da dođu pravi predstavnici naroda, na čelu sa dr Mačekom i ostalim šefovima Udružene opozicije, potpisnicima Narodnog sporazuma. To je vlada narodnog i državnog spasa. Sutra može biti kasno. Ne za narod, jer je on večit, ali za Jugoslaviju. Ko podržava Stojadinovića, taj je protiv Jugoslavije. Neprijatelji države su u samoj državnoj tvrđavi. Da spasemo Jugoslaviju, moramo ih odatle oterati – svim sredstvima!”⁶⁵

Iako je jedini autor letka bio Jovanović, saradnici su mu preporučili da u potpisu stoji “Zemljoradnička levica”, radi amortizovanja napada na samog profesora.

Bilo je, istina, ostrašćenosti u ovom letku, za koji i sam Jovanović u uspomenama priznaje da je “težak”. Ali ta ostrašćenost nije upućena ni prema državi ni prema državnom uređenju. Ostrašćenost jeste bila upućena prema Stojadinoviću⁶⁶ i vladajućoj JRZ,⁶⁷ ali je predsednik vlade na optužbe Dragoljuba Jovanovića, kao odličan pravnik, mogao reagovati građanskom tužbom za uvredu. No Stojadinović je nastupio sa pozicija vlasti.

Nekim kanalom obaveštena o štampanju letka, policija je u šest časova izjutra 1. oktobra 1938. godine izvršila pretres u Jovanovićevom stanu i našla letak. Policajci su rekvirirali sve spise i knjige, ali Jovanović

65 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 5, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 21-22.

66 U svojim političkim memoarima *Ni rat ni pakt*, dr Milan Stojadinović će pokušati da opravda svoj animozitet prema profesoru Jovanoviću. On u potpunosti pobija Jovanovićeve napade kao “obične klevete”, ne dajući ni jedan značajniji argument osim tvrdnje da ga je napao “čovjek, inače, bez skrupula i veliki demagog”. Vidi: Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, “Otokar Keršovani”, Rijeka 1970, str. 178-179.

67 Jugoslovenska radikalna zajednica, kojom je predsedavao Stojadinović.

je bio uhapšen tek istog dana uveče. Sva je prilika da se čekao “nalog odozgo”.

U razmatranjima nekih autora navodi se da Jovanović jeste sigurno uhapšen po nalogu Stojadinovića, ali ne zbog odmazde radi samog letka, već da bi Stojadinović neutralisao značajnog političkog protivnika pred decembarske izbore 1938. godine.⁶⁸ U prilog pretpostavki da takvo tvrđenje nije bez osnova idu dve okolnosti: prva, da su izbori raspisani 10. oktobra 1938, dakle, deset dana po hapšenju Jovanovića; druga, da je ubrzo uhapšen i Dimitrije Ljotić, takođe oštar kritičar Stojadinovića, ali sa pozicija krajnje desnice.

Hapšenje profesora Jovanovića i zadržavanje u policijskom zatvoru je pravni nonsens iz još dva razloga. Prvo, Jovanović je uhapšen kao poslanik pod imunitetom, a da mu imunitet nije skinut od nadležnih skupštinskih tela. Drugo, Jovanoviću je optužnica sastavljena tek 16. februara, a uručena sedam dana kasnije, 23. februara 1939. godine;⁶⁹ on je, dakle, mimo zakona u policijskom zatvoru bez optuženja ili bilo kakvog drugog akta boravio gotovo pet meseci. Nezakonito utamničen, Jovanović je u zatvoru dočekao Stojadinovićevu Pirovu pobedu na izborima 11. decembra 1938. godine, ali i njegov vanparlamentarni pad 5. februara 1939. godine.⁷⁰

Optužnica KT – 3/38⁷¹ ga je teretila:

- 1) da je pisanjem koncepta letka “Najveće izdajstvo posle Kosova”, “koji letak je imao da bude umnožen i rasturen”, čitavom sadržinom letka išao na to “da se ugrozi javni red i dovede u opasnost javni poredak i vrši se propaganda i ubeđuju drugi da treba promeniti politički poredak nasiljem”, a rečima “krivi su oni iznad njega – klevetaju se kraljevski namesnici”;
- 2) da je polovinom avgusta 1938. godine u svom “Devetom pismu prijateljima” vršio propagandu “da se građani i vojnici ne odazovu svojoj vojnoj dužnosti”, tako što je upozorio da vlast ne sme računati da će seljačka snaga braniti u nastupajućem ratu zemlju ako joj se ne ispune obećanja koja su joj dana “1918. i 1935. godine”;
- 3) da je u januaru 1937. godine napisao i rasturio veću količinu letaka “Peto pismo prijateljima”, čijom se “celom sadržinom pro-

68 Dr N. Jovanović, dr B. Petranović, dr B. Jakšić itd.

69 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 5, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 80.

70 Zbog sukoba sa knezom Pavlom, Stojadinović je vratio mandat 5. februara 1939. godine.

71 Broj naveden prema faksimilu prve strane optužnice. Preuzeto iz knjige: dr Nađežda Jovanović, *Život za slobodu bez straha*, INIS, Beograd 2000, str. 183.

nose lažna tvrđenja u nameri da se izlože poruzi i prezrenju državne ustanove i naredbe vlasti”, dok je u brošuri *Seljaci protiv fašizma* jednim pasusom uvredio pokojnog kralja: “Iako su nezadovoljni sa svima vladama od ujedinjenja do danas, seljaci u Jugoslaviji neće ni reakciju ni fašizam, ni nasilje vlasti ni teror naoružanih bandita. Neko vreme su verovali u Šesti januar, zbog ličnosti koja ga je nosila, u čiju dobru volju su mislili da ne treba sumnjati. Brzo su se razočarali, i sada nema te ličnosti kojoj bi se slepo dali u ruke. Kakav Hođera, kakav Ljotić, posle neuspeha kralja Aleksandra!”;

- 4) da je u govoru nad grobom Jakova Jelašića na Mirogoju u Zagrebu 1937. godine “izložio poruzi i prezrenju državne ustanove” i izneo “lažna tvrđenja” rečima: “Jakova Jelašića su mučili u filijali beogradske Glavnjače. Danas ima svuda Glavnjača. Gde god postoji sresko načelstvo i žandarmerija, tamo je Glavnjača u kojoj se narod muči”;
- 5) da je 7. aprila 1937. godine “uvredio državnog službenika prilikom zvaničnog rada” verbalnim napadom na žandarmerijskog narednika Repak Kostadina dok je u vozu Caribrod-Niš legitimisao seljake;
- 6) da je 21. aprila 1938. u Gostuši iznad Pirota govorio seljacima “da ne treba da šalju decu na tečaj telesnog vaspitanja a ako ih država kazni da ne treba da plaćaju kaznu”, stvarajući tako kod naroda “raspoloženje da se državne vlasti ometaju u vršenju svog zadatka“;
- 7) da je “izložio poruzi i prezrenju državne ustanove i izvršio draženje na razdor među društvenim redovima” svojim pesmama – rugalicama “Ustaj seljo!”⁷² i “Diktatura sve nam ote”,⁷³ koje je 26. aprila 1938. govorio u selu Kamik kod Pirota.⁷⁴

Prema navodima optužnice, Jovanović se od prve do poslednje tačke tereti isključivo za verbalni delikt. Iako su na račun profesora iznete i neke veoma ozbiljne optužbe, čitava optužnica je ukazivala na jedan nespretno montirani politički proces. Pravosuđu kraljevine nimalo

72 “Ustaj seljo, ustaj rode, da se braniš od gospode, ministara i bankara i žandara, mantijaša i ostalih zelenaša”

73 “Diktatura sve nam ote, blago, prava, slobodu, ministri se samo kote, sve na leđa narodu. Devet bana, devet ala, senatora bataljon, pet stotina generala, činovnika milion.”

74 Navodi optužnice i pesme preuzeti iz: Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene* – knjiga 5, Kultura – AJ, Beograd, 1997, str. 84-85.

nisu služile na čast peta, šesta i, naročito, sedma tačka optužnice, jer inkriminisane pesme nije sastavio optuženi, već su to stare radikalske pesmice, koje je čuo od neke dece u selu Kamik. Interpretiranje tih pesmica na suđenju izazvalo je smeh ne samo javnosti već i samog sudskog veća.⁷⁵

Na suđenju, koje je trajalo od 17. do 19. aprila 1939. godine, profesor se briljantno branio. U svom pleoajeu izneo je nekoliko značajnih teza: da je onakva optužnica više od pola njegove odbrane; da je vreme druga njegova odbrana; da bi on sam trebalo da optužuje a ne da bude optužen; da je proces montiran i da je presuda unapred doneta, a da se samo licitira kod vlasti sa visinom kazne; da je odan zemljoradničkom pokretu i idejama jugoslovenstva i slobodnog seljaštva; da je dosledan i beskompromisan borac za te ideje; da kao takav ne beži od odgovornosti, jer je čovek politike a ne životinja; da zna koji su stvarni razlozi njegovog progona i da je zbog njih zadovoljan, jer vlasti znaju da “vezan hrt love ne lovi”; da mu je utoliko draže što je progonjen, jer vlast ne goni druge šefove opozicije; da je i do sada osuđivan, pa ipak nije u svojoj borbi pokoleban; da je njegovim progonom režim dotad ostvario dva cilja – da bude uklonjen sa Univerziteta i da mu se onemogućiti ulazak u parlament. Profesor je svoju završnu reč okončao konstatacijom “Nisam kriv!”. Rečima “... ako sam ja izabran da ... svojim stradanjem platim za tolike borce i pobednike – onda mi nije žao svega što sam pretrpeo i izgubio, već sam zadovoljan i ponosan onim što još imam da pretrpim”,⁷⁶ posvedočio je spremnost da u toj borbi istraje.

U vreme suđenja Jovanoviću, njegov ljuti protivnik Stojadinović bio je već politički mrtav, ali je knez Pavle, koga Jovanović takođe nije nimalo štedeo, bio živ i spreman da i on uzvrat. Ako je optužnica bila delo Milana Stojadinovića, presuda je, bez sumnje, pogađala želje kneza-namesnika. Profesor je osuđen na četrnaest meseci strogog zatvora i novčanu kaznu od dve hiljade dinara. U zatvorsku kaznu mu je uračunat dotadašnji nezakonit šestomesečni boravak u zatvoru. Kaznu je ponovo izdržavao u Sremskoj Mitrovici, u istoj ćeliji kao i 1932. godine. U jednom delu presude sud je, ipak, bio “blag”. Budući da Jovanoviću nije utvrđeno posedovanje nikakve imovine osim stana, “bili su mu otpisani sudski troškovi”.⁷⁷

No, knez – namesnik je ipak bio gospodin. Svojim Ukazom o pomilovanju političkih krivaca od 5. septembra 1939. godine pomilovao je

75 Dr Nadežda Jovanović, Navedeno delo, str. 288

76 Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, “Filip Višnjić” – “Naučna knjiga”, Beograd 1991, str. 370.

77 Dr Nadežda Jovanović, *nav. delo*, str. 294.

i Dragoljuba Jovanovića, oprostivši mu ostatak kazne od dva meseca i 22 dana. Pušten je tri dana kasnije, a već 10. septembra 1939. godine u rodnom Pirotu proslavio je svoju slobodu. Pristalice iz zavičaja su mu priredile impozantan doček. Od željezničke stanice ka centru grada su prugu i njega pratili su konjanici i pleh-muzika, a u kočije kojima se vozio bilo je upregnuto četrnaest pari volova – za svaki mesec dana robije po jedan par.⁷⁸

Profesor Jovanović je s pravom proslavio taj svoj izlazak iz zatvora jer se tada “pozdravio” sa kazamatima Kraljevine Jugoslavije.

Drugi napadi na političara Dragoljuba Jovanovića do početka Drugog svetskog rata

Na profesora Jovanovića nisu dolazili napadi samo od vladajuće stranke, krune i državne birokratije. Žestoki napadi su mu počesto dolazili i od drugih političkih konkurenata, koji su kao i on bili u opoziciji režimu.

Jovanović, pravi narodni demagog, kako su ga mnogi (uz poštovanje i divljenje ili iz zlobe) okarakterisali, omiljen među običnim svetom, svojom neposrednošću, iskrenošću, beskompromisnošću i tvrdoglavom političkom istrajnošću mnogim je političarima svoga doba pokvario političke planove. Logično je onda što je žestoko napadan od drugih političara i struja.

Na desnici su ga napadali da je “demagog i terazijski zemljoradnik”, da je “vuk u jagnjećoj koži”,⁷⁹ “boljševik”, “nacionalni izdajnik”. Još su, čini se, žešći bili pojedini članovi Demokratske stranke. “Narodni poslanik Miloje Ž. Jovanović, član Demokratske stranke i bivši ministar tražio je od ministra unutrašnjih poslova sudsko gonjenje profesora Univerziteta, okrivivši ga da propoveda boljševizam u srpskom narodu. Zahtev je obrazložio u posebnoj interpelaciji upućenoj ministru, zahtevajući da Dragoljub Jovanović bude kažnjen po Zakonu o zaštiti države i otpušten sa Univerziteta.”⁸⁰ Iako je bio jedan od najistaknutijih članova Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga i počasni član Glavnog saveza, krajem 1931. bilo mu je od strane političkih neistomišljenika među zadrugarima zabranjeno da učestvuje u radu godišnje skupštine, kojom prilikom je i izbačen iz Saveza.

Naročito je zanimljiv njegov odnos sa svojim stranačkim rukovodstvom unutar Saveza zemljoradnika i sa koalicionim partnerima Saveza

78 Tomislav G. Panajotović, *Pirot kroz vekove*, “Sloboda” – Pirot, 1982.

79 Radikalni listovi *Srem* iz Sr. Mitrovice i *Samouprava* iz Beograda su objavili oštre članke protiv Jovanovića tokom 1926. godine.

80 Dr Nadežda Jovanović, *nav. delo*, str. 138.

unutar udružene opozicije. Istakavši se ubrzo po stupanju u Savez zemljoradnika kao stvarni vođa zemljoradničke levice, Jovanović je vrlo brzo došao na tapet stranačkih kolega iz desnog krila stranke, koji su strahovali sa jedne strane od gubljenja ličnih pozicija u stranci, a sa druge od mogućnosti cepanja stranke na levu i desnu frakciju (što će 1940. godine uprkos snažnom protivljenju Jovanovića i uslediti). Zato su njegovo političko stradanje u prvoj Jugoslaviji odobravale i mnoge njegove stranačke kolege. Takođe je, onda, razumljiva i činjenica što je u više navrata od strane stranačkih kolega tokom 1935, 1936. i 1938. godine sprečen da se obrati narodu na mitinzima Udružene opozicije.

Udružena opozicija u Srbiji (stari radikali, demokrate, zemljoradnici) bila je oštro suprotstavljena vladajućoj stranci, kruni, potom i namesništvu. To je jedna od odrednica njihovog političkog delovanja. Ali u toj svojoj suprotstavljenosti vlastima, u pogledu borbenosti oni su znatno zaostajali za Dragoljubom Jovanovićem, čuvajući taktički u rezervi nadu u mogućnost nekog dogovora. Druga odrednica političkog delovanja Udružene opozicije bila je želja za nekakvim dogovorom sa Hrvatima kao drugim stubom Jugoslavije. Najprisnije odnose od svih srbijanskih političara sa Hrvatima imao je upravo Dragoljub Jovanović. To će mu svakako doneti mnogo političkih neprijatelja među političarima opozicije koji su sebe videli u istorijskoj ulozi pomiritelja dva naroda. Obe činjenice će, sva je prilika, biti razlozi raskida između Jovanovića i mnogih građanskih političara.

Kakav je odnos srpskih opozicionih političara prema Jovanoviću, govori i činjenica da se ni jedan od srbijanskih opozicionih narodnih poslanika, koji su na izborima 11. decembra 1938. godine izabrani u skupštinu, nije založio za puštanje Dragoljuba Jovanovića iz zatvora, pogotovo ako se ima u vidu činjenica da su u martu 1939. otpočeli razgovori Cvetković – Maček, u kojim bi Jovanović, budući da je sa Mačekom bio u korektnim odnosima, mogao posredovati.

Pred auditorijumom i čitalaštvom toga doba Jovanović nije nimalo šteden. Mnogi je političar njegovog vremena svoje govore usmeravao na klevetu Dragoljuba Jovanovića. Stanje u štampi bilo je još strašnije. Naslovi, neretko nepotpisani⁸¹ – poput: “Demaskiranje levih zemljoradnika” (*Studentske novine*, Beograd 1935-36, br. 35); “Ko je Dragoljub Jovanović!” (*Narodni pokret*, Kragujevac 1-2/1936); “G. Mihailo Kujundžić naziva akciju g. dr Dragoljuba Jovanovića defetističkom” (*Pravda*, Beograd 20. 06. 1936.); “U čemu je zabluda i greška dr Dragoljuba Jovanovića” (*Piroćanac*, Piroć 14. 05. 1938.); “Dr Dragoljub Jovanović – gla-

81 Naslovi novinskih članaka dani su prema Bibliografiji radova dr Dragoljuba Jovanovića, i o dr Dragoljubu Jovanoviću, koju je sačinila dr Nadežda Jovanović.

sonoša i sluga reakcije” (*Sloboda*, Pirot, br. 100/1940.) – “krasili su” stranice ondašnjih novina.

U kampanji protiv vođe levih zemljoradnika bile su uključene i mnoge javne ličnosti toga doba. O njemu su vrlo neafirmativne članke objavili publicista Stevan Nenadović (sa pozicija desnice), pesnik Rade Drainac (brošura “Dragoljub Jovanović ili seljački Napoleon”), Miroslav Krleža i mnogi drugi.

Radilo se o jednom orkestriranom napadu sa svih strana na čoveka koji je bio vesnik novih ideja, ali koje nije nametao silom, već snagom svojih argumenata. Napadi na njega bili su svakako posledica straha od nemogućnosti uspešnog pariranja njegovoj političkoj energiji, ali ti napadi su davali i politički značaj i snažan karakterni kolorit njegovoj ličnosti. U tom smislu slikovit primer odnosa Dragoljuba Jovanovića i njegovih političkih saputnika daje konstatacija sudije Đurđa Marinkovića, poštovaoca profesora Jovanovića, koji ga je 1939. često posećivao u zatvoru: “Ne znam šta da mislim o Vama. Vi ste sfinga. I jeste u Udruženoj opoziciji i niste. Vi za njih tražite vlast, a oni Vas se odriču. Niste komunisti a obožavaju Vas mladi komunisti i preko mene Vam šalju pozdrave”.⁸²

U kampanju protiv Jovanovića veoma oštro su se uključili i komunisti. Svoja polemička pera na njemu su posle 1935. godine oštrili Rajko Jovanović, Blagoje Parović, Moša Pijade, Sreten Žujović, Milovan Đilas, Veselin Masleša i mnogi drugi istaknuti komunistički predstavnici, pa čak i sam Josip Broz, iako je Jovanović nastupao kao značajan saveznik komunisti, a mnoge od njih i branio pred sudovima kraljevine. Komunisti su Jovanovića napadali iz svojih, vrlo značajnih, razloga.

Odnos prema KPJ – od saveznika do političkog neprijatelja broj 1

Odnos Dragoljuba Jovanovića i komunisti je kompleksan. Profesor Jovanović je jedini značajan građanski političar (čak, možda, jedini sa pozicija nekomunističke levice) koji je imao razumevanja za komuniste i koji je njihovo postojanje na političkoj sceni Jugoslavije ne samo odobravao, nego i podrazumevao, u određenoj meri i podsticao. Njegov odnos prema komunistima bio je iskren i korektan. No profesor Jovanović nije bio komunisti. Iz mnogih njegovih dokumenata, spisa i govora jasno se vidi da je bio prilično skeptičan prema njihovom političkom radikalizmu, jednostranosti i nedostatku obrazovanja. Možda najbolju sliku njegovog odnosa prema komunistima nalazimo u drugoj knjizi *Poli-*

82 Dr Nadežda Jovanović, *nav. delo*, str. 282.

tičkih uspomena, gde se on podseća na razgovor sa komunistom Đorđem Kostićem u sremskomitrovačkoj kaznioni 1932. godine.

Profesor navodi: “Rekao sam Đorđu Kostiću da komunisti stradaju, daju velike žrtve ali prave i velike greške. Imaju veru ali im nedostaje znanje.⁸³ Ja idem vrlo levo ali ne suviše.⁸⁴ Đorđe me pita zašto nisam komunist i zašto ne idem još levije. Odgovaram: ‘Zato što ja znam ono što ćete vi tek saznati. U Barbisovom *Isusu* ima mesto gde Pavle kaže Isusu: ‘Ti si samo Jevrejin, a ja sam i Jevrejin i Grk i Rimljanin. Vi ste samo marksisti. Ja sam to bio i u velikoj meri još jesam, ali sam još nešto što ćete vi tek možda biti. Ja imam veru ali poznajem i stvarnost. Vi svoju veru hranite varljivim nadama da će se ‘sve brzo svršiti’, da je revolucija na pragu, najdalje za godinu – dve. Uvek je čekate za iduću godinu, ako ne za ovu jesen’...”⁸⁵

Jovanović je imao plemenitu i veoma razložnu viziju o borbi levice u dve kolone. On zaista jeste išao levo, ali ne suviše. Ideja o radničko-seljačkoj koaliciji koju bi predvodili komunisti i zemljoradnici, uz eventualnu podršku levih demokrata, imala je političke šanse. Ali u drugačijim okolnostima. Profesor je smatrao da Jugoslavija kao pretežno seljačka zemlja nije bila spremna za boljševizaciju, a da je vapila za levim snagama, koje bi pre rešile i socijalne i nacionalne nerešene probleme u zemlji. Ovo drugo u dogovoru sa Hrvatskom seljačkom strankom. Logična je onda bila njegova ideja da se preko tolerantnijih i za dijalog kudikamo spremnijih demokrata amortizuje komunistički politički radikalizam i spreči tragičan rasplet političke situacije u zemlji. A Jovanović je jasno uviđao opasnost od takvog raspleta i ukazivao na nju. Zato je i pokušavao da komuniste nekako povrati u javni politički život kraljevine i da ih iz tame ilegale istera na čistac dnevnog političkog života. U svojoj odbrani na suđenju 1932. godine on će upozoriti sud: “Mi se ne damo zatvoriti u dilemu: mrtvilo današnjega režima ili komunistička groznica, apsolutizam ili krvava revolucija. Nažalost, danas se stvorio jedan jaz, jedna opasna praznina između vladinog rada gore i komunističkog dole. U našoj zemlji se još nacionalno pitanje prepliće sa socijalnim gnevom i obrnuto. Komunisti idu u frankovce⁸⁶ i makedonstvujuće,⁸⁷ separatisti

83 Podvukao DM.

84 Podvukao DM.

85 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 2, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 253.

86 Frankovci – hrvatski kleronacionalistički i separatistički pokret. Vođa je bio Josip Frank, pokatoličeni Jevrejin.

87 Jovanović misli na pripadnike probugarske makedonske separatističke organizacije VMRO.

idu u komuniste. Separatizam daje ruku komunizmu. Zato ovaj sud skoro i nema drugih optuženih sem komunista i terorista. Naša grupa nije ni jedno ni drugo... Mi u teoriji nemamo ništa protiv komunizma i protiv revolucija. Ali mi, kao politički ljudi, stvari posmatramo s obzirom na našu sredinu, na naše vreme i na generaciju kojoj pripadamo ... posle velikog rata kod nas može biti pučeva i može biti građanski rat, ali ne i prave revolucije. Okruženi smo sa sedam granica, više neprijateljskih nego prijateljskih. Jedan komunistički puč bi vrlo lako doveo stranu intervenciju i okupaciju, haos i još veću reakciju.”⁸⁸ Profesor daje jasnu sliku sleđa događaja u slučaju izbijanja komunističke revolucije u datom momentu. Komunisti mu to, naravno, neće oprostiti.

Profesor je, međutim, imao jednu pogrešnu pretpostavku – da je i komunistima Jugoslavija jednako značajna kao i njemu. No, njima je bila značajnija “svetska revolucija” pod vođstvom “velikog Staljina”. To je jedan od razloga što su komunisti bili protiv Jovanovića, iako su bili svesni da im je on nadasve potreban. Ali oni su ga želeli za sebe, naročito otkad je na čelo KPJ stao Josip Broz, a pošto ga nisu mogli pridobiti morali su ga “raskrinkavati”⁸⁹ pred narodom.

Komunističkoj partiji nikako nije odgovaralo da na levisi postoji još jedna jaka politička snaga, koja nije u ilegali već ima mogućnost normalnog političkog delovanja, kakva je bila zemljoradnička leвица Dragoljuba Jovanovića. Snaga koja bi im odvlačila pristalice. Zato su i napadali Jovanovića kao “lažnog levičara, levičarskog demagoga, levičara za račun vladajuće buržoazije”. Napadi su naročito ojačali posle izdvajanja dragoljubovaca iz Saveza zemljoradnika i formiranja Narodne seljačke stranke kao partije levice 1940. godine.

Komuniste je bolela Dragoljubova iskrenost još od 1928. godine, kad je na jednom suđenju kazao: “Istina je da nisam komunista. Tačno je da nigde nisam napadao komuniste. Prvo, to nije moj posao, njih i onako dosta goni policija, a i ovaj sud ih sudi i osuđuje. Zatim, bilo bi neloyalno da ih ja napadam, pošto se borimo za slične ideale. Zadovoljavam se time što sam otvorio na istom putu, u istoj ulici, dućan preko puta njihovog i prodajem isto tako dobru robu, možda bolju, samo u siromašnijem zavoju i jeftinije.”⁹⁰

Ta ideja o drugom dućanu u istoj političkoj ulici komunistima se nije nimalo dopala. Zato su ga i napadali. Onoliko koliko je političari-

88 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 2, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 272.

89 Izraz iz komunističkog žargona. Sinonim je za najsurovije javno razračunavanje sa političkim neistomišljenicima. Podrazumevao je i najgora podmetanja.

90 Nadežda Jovanović, *nav. delo*, str. 158; podvukao DM.

ma građanske desnice i centra bio “boljševik”, toliko i još i više je komunistima bio “reakcionar i buržoaski demagog”.

Napadi KPJ na Jovanovića išli su u dva smera.

Prvi smer napada bila je javna osuda koju su protiv njega činili najvažniji funkcioneri KPJ ili javne ličnosti veoma bliske toj opciji. Koliko je Jovanović bio opasan za komuniste, vidi se i iz činjenice da se sredinom 1938. godine u “razobličavanje štetnošćinske delatnosti Jovanovića” uključio i sam Josip Broz, koji je maja te godine naložio pokrajinskom rukovodstvu KPJ za Srbiju i partijskoj organizaciji Beograda da raskinu odnose sa Dragoljubom Jovanovićem jer on “potkopava jedinstvo demokratskih snaga u Srbiji i ometa stvaranje Narodnog fronta”(?!).⁹¹ Paralelno je Broz svoga konkurenta u izveštajima Kominterni⁹² stalno neargumentovano optuživao za dosluh sa trockistima, ne navodeći sa kojim.

Drugi smer napada na Jovanovića bio je preuzimanje kadrova njegove Narodne seljačke stranke (Mirko Tomić, Milentije Popović, Života Đermanović i dr.). Od strane komunista je na funkcionere NSS vršen stalan veliki pritisak da pređu u KPJ. Pritisak je izokola vršen i na samog Jovanovića. No u vreme neposredno pred rat KPJ nije imala dovoljno snage za konkretniji i plodotvorniji pritisak na Jovanovića, niti za nanošenje neke velike štete njegovoj političkoj ličnosti.

Politički sukob između komunista i Jovanovića zamrznut je tokom rata 1941-1944. godine.

Neposredno posle okupacije zemlje, u Beogradu će se, na inicijativu Broza, prvi put sresti Jovanović i Josip Broz. Bilo je to 5. juna 1941. godine. Broz je (u prisustvu dr Ivana Ribara, Sretena Žujovića i Blagoja Neškovića) bio direktan. Upitao je Jovanovića da li je NSS “za sovjetsku vlast”, jer će KPJ saradivati samo sa takvim političarima. Profesor je kasnije zapisao: “Čovek me je gledao pravo u oči i taj pogled nije bio ni blag ni ravnodušan. Ostali su čekali šta ću odgovoriti, jer stvar dosad nikad tako nije bila postavljena.”⁹³ Profesor je odgovorio da su levi zemljoradnici za sovjetsku vlast samo u smislu podrške SSSR-u i samo u smislu razumevanja sovjeta kao jednog od modernih oblika demokratije, a nikako u smislu naglog i trenutnog uspostavljanja sovjeta. Tito je bio zadovoljan takvim odgovorom ali se sagovornici ni o čemu konkretnom nisu dogovorili. Sledeći put susreće se tri i po godine kasnije, u oslobođenom Beogradu.

91 Nadežda Jovanović, *nav. delo*, str. 258.

92 Komunistička internacionala. Savez komunističkih partija Evrope, kojim je dirigovano iz Moskve.

93 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 6, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 265.

Profesor Jovanović i Glavni odbor NSS podržali su partizanski pokret, ali se Jovanović nije lično priključio partizanima. To će mu posle rata biti među glavnim zamerkama. Prvi put je pozvan krajem 1942. godine da se prebaci na slobodnu teritoriju u zapadnoj Bosni. Poslednji poziv da se priključi partizanima usledio je septembra 1944. godine. Rat je proveo krijući se kod svojih rođaka i saradnika po Beogradu i Srbiji. Svojim uputstvima članovima NSS koji su pristupali partizanima Jovanović će pokušati da zaštiti integritet stranke i ličnost svakog pojedinačnog člana stranke, ali i integritet čitavog srpskog naroda. U letku od 12. septembra 1944. godine posebno je značajno uputstvo broj 2. “Srpstvo – govoriti sa ponosom u ime Srbije, koja je prva počela, dala istinske borce za nacionalno oslobođenje, za progres, za SSSR (dok su druge pokrajine prišle iz posebnih nuždi ili računa). Govoriti takođe u ime Srpstva koje svi namerno cepaju, ponižavaju, a bez koga ne bi bilo ni 27. marta ni same akcije, bez koga nema Jugoslavije ni saveza sa Rusijom. A šta Srbi imaju da dobiju? Sa čim da izađemo pred njih i tražimo nove žrtve?”⁹⁴

Prvi susret Jovanovića sa komunistima – pobednicima dogodio se u Beogradu 22. oktobra 1944. godine, kada ga je uhapsio Slobodan Penzić Krcun, uz sarkastičnu primedbu: “Kamo Vas, gospodine profesore? U Beograd stiže i general Ždanov a Vas nema da se javite”.⁹⁵ Povod hapšenju bio je pozdravni letak “Braćo seljaci!” od 15. oktobra 1944. godine, u kojem se pobednicima nije dopao “redosled” zaslužnih za oslobođenje. Jovanović je, razumljivo, naglasio značaj Narodne seljačke stranke za oslobodilačku borbu, zaboravljajući da dodatno naglasi značaj KPJ. To je pobednike duboko uvredilo, kao i činjenica da je Staljin pomenut pre Tita. Profesora su čitav dan saslušavali Krcun, Svetislav Stefanović Čeća i mnogi drugi pripadnici OZNE.⁹⁶ Pušten je idućeg dana u 2 časa ujutro. Bio je to za Dragoljuba Jovanovića značajan vesnik novog doba.

Novi napad na Dragoljuba Jovanovića usledio je 10. novembra 1944. godine, kada ga je na zasedanju Velike narodne skupštine ASNOS⁹⁷ napao jedan od njegovih nekadašnjih najbližih saboraca Života Đermanović.⁹⁸ Govor Đermanovića, u celini posvećen Jovanoviću, objavljen je 11. novembra 1944. godine u *Politici*. Potom su usledili javni napadi ko-

94 Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, ”Filip Višnjić” – “Naučna knjiga”, Beograd 1991, str. 375.

95 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knjiga 7, “Kultura” – “AJ”, Beograd 1997, str. 162.

96 Odeljenje za zaštitu naroda, komunistička unutrašnja policija, formirana 1944. godine. Preteča čuvene UDBE.

97 Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije.

98 Nagrađen je ministarskim mestom u vladi NR Srbije.

munističkih visokih funkcionera u Srbiji Blagoja Neškovića i Sretena Žujovića. Taktika KPJ prema Jovanoviću bila je taktika njegove političke izolacije od ostalog članstva NSS i polako preuzimanje članova NSS.

No kako je profesor Jovanović bio za komuniste veoma značajno ime, to su oni pod svojim uslovima profesoru ponudili saradnju. Posle sastanka sa Aleksandrom Rankovićem 7. decembra 1944. godine i sastanka sa Titom⁹⁹ 12. decembra 1944. godine, dogovoreno je da NSS bude kooptirana u Narodni front, a samo pristupanje stranke Narodnom frontu obavljeno je 19. februara 1945. godine. Jovanović je bio u potpunosti dosledan u odbrani svog stava da je potreban pluralizam stranaka u Narodnom frontu. To je vododelnica koja će ga uvesti u sukob sa komunistima i oterati na robiju.

Kao znak dobre volje novih vlasti, 9. maja 1945. usledilo je privremeno vraćanje profesora na Pravni fakultet, a 11. jula 1945. godine odlukom Ministarstva prosvete Jovanović je postavljen za redovnog profesora i šefa katedre ekonomskih nauka.

Sredinom 1945. godine profesor će biti kooptiran kao poslanik u Saveznu skupštinu DFJ¹⁰⁰ i kao poslanik privremene Narodne skupštine Srbije. Komunisti su mislili da će tako vremenom otupiti oštricu profesorovih političkih stremljenja.

Ali Dragoljub Jovanović nije odstupao od borbe za višepartijski sistem i za slobodu govora. Svojim istupanjem, svojim hrabrim kritikama novog poretka i komunističkog jednoglasja, polako i uporno se udaljavao od svojih “koalicionih partnera” i približavao novom političkom suđenju.

Prvi put prst u oko novim vlastima profesor Jovanović je stavio svojim učešćem u raspravi o nacrtu Ustava FNRJ u Saveznoj skupštini 11. decembra 1945. godine, kad je izrazio svoju zabrinutost zbog ustavnog regulisanja jednopartijskog sistema i prevelike uloge države (to jest diktature), posebno apostrofirajući odnos srpskog seljaka prema takvom uređenju. On će jasno reći: “Ali se Srbija nikada neće odreći demokratije i slobode, to znači diskusije, kritike i kontrole nad svim vlastima, od onih dole pa do vrha”.¹⁰¹ Na profesorovu argumentovanu kritiku nacrta Ustava usledio je žestok odgovor Edvarda Kardelja, tadašnjeg ministra za donošenje ustava, i Moše Pijade, čoveka koji će svojim ostrašće-

99 Tom prilikom mu je Tito ponudio ambasadorsko mesto u Moskvi, što je Jovanović odbio, uz napomenu da ne želi položaj nego saradnju sa komunistima i uz primedbu da je tako najlakše skloniti ga iz političkog života u Srbiji.

100 Demokratska Federativna Jugoslavija

101 Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, “Filip Višnjić” – “Naučna knjiga”, Beograd 1991, str. 404.

nim govorima na kraju bitno kumovati političkom progonu Jovanovića u drugoj Jugoslaviji.

Zatim je usledila nova politička i govornička hrabrost, može se reći natčovečanska, Dragoljuba Jovanovića u već sasvim jednomnjoj Skupštini. Bili su to govori:

– O predlogu osnovnog zakona o zadrugama, kad je posle argumentovanog obraćanja poslanicima hrabro ustvrdio: “Danas je 16. juli 1946. godine. Taj dan biće dan žalost za naše zadrugarstvo, ako se ovaj zakon izglasa”.¹⁰² Posle toga je ušao u težak verbalni okršaj sa ministrom privrede Borisom Kidričem;

– O predlogu Zakona o javnom tužilaštvu, 17. jula 1946. godine, kad će sa govornice uskliknuti: “Hoću da se ukloni strah! Da se ukloni strah vlasti od naroda i strah naroda od vlasti!”, i: “U ovom zakonu je legalizovana svemoć koju tužilac ima u praksi. Ovakav javni tužilac inkarnira diktaturu jedne partije, obezbeđuje jednopartijski sistem!”.¹⁰³ Tada će ga žestoko napasti mnogi komunistički poslanici (Miloš Minić, Moša Pijade, Jakov Blažević...), a najostrvljeniji će biti Milovan Đilas, koji je u svojem govoru pozvao prisutne na linč profesora Jovanovića;

– O predlogu Zakona o socijalnom osiguranju;

– O predlogu zakona o nacionalizaciji.

Profesor Jovanović je stavljen na listu za odstrel odmah posle svog govora o predlogu zakona o javnom tužilaštvu. Atmosferu osude Dragoljuba Jovanovića raspirivala je državna štampa,¹⁰⁴ koja ga je, dirigovano iz Agitpropa CK KPJ,¹⁰⁵ kojim je rukovodio Đilas, poredila sa najvećim kvislinzima u upravo završenom ratu.

Skupština Srbije ga je 22. jula 1945. godine isključila iz redova poslanika. Tu odluku je profesor Jovanović propratio sledećim rečima: “Ova skupština nije izabrana od naroda! ... Ni ja nisam izabran! Vi ste me primili jednoga dana u svoje društvo. Ja vam priznajem pravo da me više u svome društvu ne držite. Ali smatram da ćete time više izgubiti vi nego ja.”¹⁰⁶

Trideset prvog jula 1946. godine odlukom Saveta Pravnog fakulteta u Beogradu profesor Dragoljub Jovanović je udaljen iz nastave, jer je, po oceni svojih kolega, u sokratovskom maniru svojim predavanjima

102 Dragoljub Jovanović, *isto*, str.429.

103 Vidi: Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, “Filip Višnjić” – “Naučna knjiga”, Beograd, 1991, str. 436-438.

104 Dr Nadežda Jovanović, *nav. delo*, str 499-502.

105 Agitaciono propagandni osek Centralnog komiteta KPJ.

106 Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, “Filip Višnjić” – “Naučna knjiga”, Beograd 1991, str.473.

kvario omladinu. Optužbe su bile neutemeljene, zasnovane na izjavama studenata – skojevaca i policijskih doušnika. Od prisutnih, protiv udaljenja profesora Jovanovića bio je samo profesor Milivoje Č. Marković, koji će i sam ubrzo biti oteran sa fakulteta, dok je profesor Miloš Radjković bio uzdržan. Svi ostali prisutni bili su za udaljavanje. Profesori Mihailo Konstantinović i Bora Blagojević nisu došli na sednicu saveta. No u kući pravde pod dirigentskom palicom vršioća dužnosti dekana dr Jovana Đorđevića dogodila se teška nepravda. Odluka o razrešenju Jovanovića nosila je datum 30. jul 1946. godine. Profesoru su, dakle, kole (po naredbi “odozgo” – ponižavajućoj za učitelje prava i tragače za pravdom), presudile jedan dan pre nego što mu je pružena mogućnost da se o optužbama na svoj račun izjasni. Nekolegijalnu i nečasnu odluku svojih kolega Jovanović je propratio rečima: “Znam da je ovaj postupak došao kao posledica mojih govora u Skupštini. Biće ono što je režim odlučio. Ja bih jedino voleo da se vi ne sramotite vršeći jedan posao koji vam ne priliči. Neka me osudi policija, sud, ko hoće, samo neka to ne čine ljudi sa kojima sam sarađivao u jednom uzvišenom pozivu”.¹⁰⁷

Jedanaestog avgusta 1946. godine Kongres Narodne seljačke stranke, od koje je ostalo samo rukovodstvo već potpuno lojalno Brozu, isključio je iz svojih redova osnivača Dragoljuba Jovanovića.

Profesor se nije predavao. Nastavio je svoju političku borbu u malom prostoru koji su mu ostavili komunisti – još uvek je bio poslanik Savezne skupštine. Iako politički protivnici više neće kidisati samo na njegovu misao i slobodu govora, već i na život.

Velikogospojinski vašar 28. avgusta 1946. godine u Pirotu ostaće upamćen po surovom premlaćivanju profesora Jovanovića od strane grupe ostrašćenih pirotskih skojevaca. To će do danas ostati trajna mrlja na savesti njegovih Piroćanaca.

Na Svetog Trifuna, u noći 14/15. februara 1947. godine, izvučen je sa slave svog prijatelja u selu Sivac i krvnički pretučen.

Ali nije bilo batina koje bi zatvorila slobodna usta profesora Jovanovića. Svojim govorom o budžetu Narodne armije marta 1947. godine, u kojem je kritikovao preteranu militarizaciju zemlje i preveliko trošenje novca u ratom iznurenoj privredi, Jovanović je izazvao gnevnu reakciju samog Josipa Broza, koji je ustao i preteći prstom uzviknuo: “Gospodine Jovanoviću, Vi ste uvredili našu armiju!”¹⁰⁸

Trideset prvog marta 1947. godine, u diskusiji povodom Zakona o izdavanju i rasturanju omladinske i dečje literature, hrabro je ustvrdio da se tim zakonom uvodi preventivna cenzura.

107 Dejan A. Milić, *nav. delo*, str. 353.

108 Nadežda Jovanović, *nav. delo*, str. 527.

Poslednji put je kao poslanik učestvovao na zajedničkoj sednici oba doma Narodne skupštine FNRJ 26. aprila 1947. godine, kad je govorio o predlogu Privrednog plana FNRJ i tada je poslednji put izazvao bes svojih političkih protivnika.

Hajku protiv profesora Jovanovića u štampi i preko radija vodio je Agitprop CK KPJ na čelu sa Đilasom, koji je pozvao javnost na linč Dragoljuba Jovanovića: “Kad se budući planovi budu donosili, ja se nadam da nećemo diskutovati sa Dragoljubom Jovanovićem, jer će ovaj petogodišnji plan značiti smrtni udarac onim ostacima reakcije koje u ovom parlamentu predstavlja Dragoljub Jovanović, makar koliko pokušavao da obuče na sebe jagnjeće ruho i da izgleda nevin i bezazlen pred časnim likom istinskih narodnih poslanika”.¹⁰⁹

Zašto profesor Jovanović nije uhapšen jula 1946. posle prvih oštih nastupa u skupštini?

U knjizi *Vlast i pobuna*¹¹⁰ Milovan Đilas je naveo da je Tito tražio trenutno Jovanovićevo hapšenje, ali da mu, po rečima Rankovića, “nisu mogli naći krivicu”, našta je Broz odbrusio: “Krivicu mu treba stvoriti ako je nema”.

Dragoljub Jovanović je po Titovoj želji, a na osnovu odluke državog tužioca, uhapšen 13. maja 1947. godine, na dan OZNE, “zbog krivičnog dela protiv naroda i države”, što je svojim delovanjem išao na to “da se ugrozi i konačno obori narodna vlast u FNRJ”, te “da se uspostavi protivnarodna vladavina i zemlja povrati u političku i ekonomsku zavisnost od inostranstva”. Optužen je da je “uspostavio vezu i saradivao sa centrima izdajničke jugoslovenske emigracije u inostranstvu” i “da je učestvovao u klevetničkoj i huškačkoj kampanji protiv novog poretka”. Krivice su mu grupisane u dve grupe: krivice za vreme okupacije i krivice posle rata.¹¹¹

Optužen je da je u vreme rata “stajao na strani neprijatelja”, “kočio narodnooslobodilačku borbu”, “razbijao jedinstvo naroda u oružanom ustanku”, “da je u toku rata sedeo u svojoj kući u Beogradu pod zaštitom beogradske policije Dragog Jovanovića”,¹¹² “odbijao pozive ru-

109 Nadežda Jovanović, *nav. delo*, str. 534.

110 Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd 1991.

111 Nadežda Jovanović, *nav. delo*, str. 548.

112 Dragomir Dragi Jovanović, visoki policijski službenik u Kraljevini Jugoslaviji, zadužen za rad antikomunističkog odseka. U toku rata Nedićev šef Specijalne policije i upravnik grada Beograda. Suđeno mu je u procesu protiv Draže Mihailovića. Osuđen na smrt i streljan. Profesor Jovanović u svojim medaljonima za ovog policajca kaže: “On je samo jedan u nizu onih koji su me hapsili, pretresali, saslušavali ili progonili.” Vidi: Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, Filip Višnjić, Beograd, 2005, str. 422.

kovodstva i pristalica NOB-e da dođe na slobodnu teritoriju”, “stvarao direktive za stvaranje posebnih zemljoradničkih oružanih grupa”, “da je stvorio parolu ”Seljaštvo – srpstvo – stranka’ i tome slično”.

Posle rata mu je, prema navodima optužnice, stavljeno na teret: povezivanje sa agentima strane špijunaže, formiranje seljačkog bloka po diktatu strane agenture i propaganda protiv “narodne vlasti” i njenih mera, “veze sa izvesnim licima iz jugoslovenske emigracije u cilju zajedničke akcije usmerene na rušenje nezavisnosti, slobode i ugleda zemlje” (!?) i mnoge druge optužbe.

Samo letimičan pogled na optužnicu i potpuno neverovatne, paušalne i posve besmislene optužbe dovoljni su da se stekne utisak da progoniteljima nije ni bilo bitna bilo kakva, ma i najmanja njihova utemeljenost. Bile su to tipične gebelsovske metode koje su u potpunosti prihvatili jugoslovenski komunisti.

Samo suđenje Jovanoviću, prema njegovim sećanjima, bilo je farsično. Profesor je ispitivan tendenciozno, uz očiglednu nameru predsedavajućeg sudskog veća da mu se onemoguću efikasna odbrana i da se kombinacijom sugestivnih pitanja tužioca i suda i dozvoljenih odgovora “da – ne” sa svedočenjima instruiranih svedoka nikako ne utvrdi materijalna istina.

Osmog oktobra 1947. godine doneta je presuda. Okrivljeni je osuđen na devet godina robije sa prinudnim radom i gubitak političkih i pojedinih građanskih prava (pravo na penziju i socijalno osiguranje) u trajanju od tri godine po izlasku na slobodu.

Dragoljub Jovanović je odmah po izricanju presude, a pre njene pravnosnažnosti i izvršnosti, prebačen na izdržavanje kazne u zatvor u Sremskoj Mitrovici. Tamo je osuđenik Dragoljub Jovanović dobio matični broj 7079, koji će kao osuđenik na prinudnom radu, nositi do 28. novembra 1955. godine, kada je otpušten iz zatvora.

Pravo na minimalnu penziju ostvario je tek 1960. godine.

Umro je skoro zaboravljen u Beogradu 23. maja 1977. godine, do kraja ostavši dosledan svojim principima. Među ostalim svojim beleškama za sobom će ostaviti jednu veoma upečatljivu: “Sam se nikome nisam svetio. Nisam ni mogao ni hteo.”¹¹³

Umesto zaključka

Čitav život sorbonskog doktora nauka, profesora i političara Dragoljuba Jovanovića protekao je u poštenoj i neprekidnoj borbi za slobodu i pravdu između čekića i nakovnja dve diktature. Iako se čitavih pola

113 Vidi: Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, Filip Višnjić, Beograd, 2005, str. 422.

veka nije odrekao svojih političkih ideja i načina političke borbe, jednoj desnoj – diktaturi je bio boljševik, drugoj, komunističkoj – reakcija.

Primer njegove političke borbe i ličnog stradanja samo je jedna (svakako među najznačajnijim) kockama mozaika našeg nacionalnog santomazohizma. Mozaika nesreće koji je, čini se, čvrsto i trajno ugrađen u pod srpske moderne države, a u osnovi kojeg su sve negativne odlike srpskog nacionalnog mentaliteta – nedostatak dara kod većine ovog naroda da se govori i sluša, da se ponude razni argumenti, da se čuje i druga strana i izabere najbolje iz svega ponuđenog; gotovo alkoholičarska žeđ za vlašću i ludačka opijenost njome, kada se ugrabi, čak do delirijuma; bezrezervna spremnost da se pogazi bilo koja nacionalna vrednost, čak i najsvetija (ako nam je išta od svetog preostalo) radi lične koristi i besprekorno programiran nedostatak ljudskosti kad je u pitanju borba za očuvanje te vlasti. Mozaika koji je sazdan upravo od svega onoga što je profesoru Jovanoviću, kao slobodoumnom, inteligentnom i obrazovanom čoveku van svoga vremena, posve nedostajalo. Shvatljivo je onda što je on u svojoj borbi za slobodu od straha upravo tako prošao i što su mu, kao igraču po tankoj žici političkog razuma, razapetoj između zakrvljene “desne” i “leve” Srbije, teške životne nepravde nanele i jedna i druga.

No, imaju li svoju meru i “desna” i “leva” nepravda? Mogu li se one staviti na apotekarsku vagu istorijske istine i pravilno odvagati? Letimičnom oku posmatrača profesorove sudbine nepravda “leve” Srbije učiniće se težom. Jer, zaboga, bila je surovija. No, pažljivom oku, neće promaći činjenica da je i “desna” nepravda najmanje jednake težine kao i ona “leva”. Jer ako su u Kraljevini Dragoljuba Jovanovića onako sistematski i krvnički mogli sa pozicija vlasti goniti lekari, inženjeri, doktori nauka, profesori univerziteta, “intelektualni krem” srpskog naroda, od kojih su mnogi bili njegovi profesori, školski drugovi ili studenti, šta je onda trebalo očekivati (kad je u pitanju borba za vlast) od šlosera Hrvata i njegovih pomoćnika – obučara, tkača i nedovršenih studenata. Pažljivom oku zabrinutog radoznalca Jovanovićeve tragedije ostaće, zapravo, u ustima opor ukus istine da je “desna” nepravda čak bila strašnija, iako ne i surovija. Strašnija, jer je svojom političkom retardiranošću učinila surovu “levu” nepravdu mogućom i živom.

U vreme borbe za rehabilitaciju žrtava raznih režima koji su “usrećivali” Srbiju u prethodnom veku postaviće se, sasvim logično, i pitanje rehabilitacije ovog značajnog borca za slobodu od straha u Srbiji. Sva je prilika da će profesor Jovanović biti rehabilitovan poput mnogih drugih žrtava nedemokratskih režima. Odluka suda o rehabilitaciji profesora Jovanovića značiće nesumnjivo živim članovima njegove porodi-

ce. Ali taj papir u suštini neće rešiti ništa. Ko još može i da pomisli da se može ikako rehabilitovati od sopstvenih patnji mrtav čovek?

Zato se pred nama ostalima koji o tome razmišljamo, postavlja jedno sasvim razložno pitanje. Hoće li ikakva zvanična državna rehabilitacija imati smisla ako se ne povedemo za profesorovim životnim motom: “Menjati institucije, to jeste mnogo. Ali menjati sebe, to je još i više.”? Jer, pre nego što utonemo u ćutanje i razmišljanje ne smetnimo s uma jednu značajnu istinu: rehabilitacija profesora Dragoljuba Jovanovića i hiljada drugih žrtava je zapravo rehabilitacija naših nemirnih savesti.

Dejan A. Milic

“I DO NOT ACCEPT TO BE CONVICTED”

Convict D. J. - Personal number 7079

Summary

The author deals with the political biography of Dragoljub Jovanovic (1895-1977), who as a consistent proponent of his political ideas was the victim of two completely opposite authoritarian regimes in Serbia – the right wing regime between the two world wars which declared him to be a Bolshevik and the communist regime after the Second World War which perceived him as a right winger and reactionary. Due to his political engagement and public presentation of his political beliefs both regimes convicted him to long prison sentences. The author analytically presents all court proceedings in relation to Jovanovic and underlines his independence, free mind, education and readiness to make sacrifices for his own political ideals which he did not give up until the end of his life. The author devoted special attention to the genesis of Dragoljub Jovanovic and the Communist Party of Yugoslavia. Although he was a left winger and the fighter for the emancipation of peasants, as a true democrat and the supporter of the multi-party system Jovanovic did not accept the communist Bolshevik conception of social and political system. Due to this he suffered the most after the communists took power. In the text the special importance is given to Jovanovic’s cooperation with Croatian politicians and their warning that only the equal participation of Croats and Serbs in the political life of Yugoslavia may secure its stability and duration. At the end the author argues for Jovanovic’s rehabilitation.

Key words: political trial, political pursuit, political speech, rehabilitation, Farmers’ Association, Yugoslavness, Serbian.

Branko Popović – *Holandski ribar*, 1910. ili 1911.

.....

TOKOVI

.....

Dragoljub Jovanović

JA VAM PRIZNAJEM PRAVO DA ME VIŠE U SVOME DRUŠTVU NE DRŽITE

Jovanovićev govor "O slobodi od straha" u Narodnoj Skupštini FNRJ bio je, bez sumnje, snažan udarac u lice komunistima. Napad bez presedana na njihovu "diktaturu proleterijata", utoliko jači pošto je bio samo verbalni. Partijski forumi su bili u alarmantnom stanju, spremni za konačni obračun sa "izdajnikom". Već sutradan po održanom govoru, mandatni odbor Skupštine Srbije (čiji je takođe bio član) dao je predlog Skupštini Srbije da Jovanovića isključi iz svojih redova. Dvadeset drugog jula 1946. godine, posle petnaestomesečne pauze, zasedala je Narodna Skupština Srbije, sa jednom jedinom tačkom dnevnog reda: oduzimanje mandata narodnom poslaniku Dragoljubu Jovanoviću. Za oduzimanje mandata profesoru Jovanoviću glasala je većina poslanika. Protiv je bilo sedam, među njima i republikanci dr Jaše Prodanovića, uzdržali su se socijaldemokrati i poslanik Zemljoradničke stranke Miloš Moskovljević. Na drugoj strani, neki od najbližih saboraca dr Jovanovića iz Zemljoradničke stranke bili su među najgrlatijim pobornicima njegovog isključenja. Oduzimanju mandata prethodila je žučna rasprava. Mnogi poslanici nisu dozvoljavali da se "okrivljeni" obrati Skupštini. Profesor Jovanović je ipak uspeo da se izbori za obraćanje svojim kolegama.

* * *

(Velika graja u Skupštini)

U srednjem veku postojala je inkvizicija. Ona je ljude osuđivala na razne muke i na smrt. Neki su bili spaljivani živi. Ali je pre osude svaki optuženi imao pravo da se brani. Ako ova Skupština hoće da bude gora od srednjovekovne inkvizicije, ja ću se povući i neću govoriti. *(Graja se stišava)* U naše vreme sudi se poznatim i utvrđenim ratnim zločincima. Svima njima data je mogućnost da se brane. U Nirnbergu se neprestano sudi Geringu i drugim najvećim ratnim zločincima. Ako ova Skupština nalazi da sam ja veći krivac od Geringa, neka to kaže i ja ću odustati od reči! *(pojedinci dobacuju ali većina ćuti i sluša)*

Čuli ste iz zapisnika sa prošle sednice da se ova Skupština nije nikako sastala od 9. aprila 1945. godine. Punih petnaest i po meseca ona nije zasedala. Kad se sastala, bilo je za očekivati da će predsednik Vlade dati ekspoze o spoljnoj i unutrašnjoj politici, naročito o privrednom stanju Srbije, koja je najveća republika u Jugoslaviji. Mesto toga, dolazi predlog da se oduzme mandat jednom narodnom poslaniku. Meni do toga mandata nije stalo. Ja ga nisam tražio niti me narod ovamo poslao. Mene su uveli u ovu Skupštinu najviši faktori u ovoj državi, naročito drugovi iz Izvršnog odbora Narodnog fronta. To su oni isti koji su tražili da ja i moji prijatelji formalno uđemo u Narodnooslobodilački front. Ja sam smatrao da se već nalazim u narodnom frontu, i to ne samo od 22. juna 1941. nego od 13. juna 1936, kada je u Beogradu, i to baš u mojoj kući, stvaran Narodni front. Oni su nalazili da je moje formalno prisustvo bilo potrebno i ja sam pristao da uđem i u Front i u Izvršni odbor Fronta i u Narodnu skupštinu. Danas ti isti faktori traže da ja budem izbačen. Zašto? – Zato što sam u Ustavotvornom odboru i u Narodnoj skupštini Jugoslavije zauzeo izvestan stav i održao govor povodom nekih zakona. U obrazloženju mandatnog odbora navedeno je nekoliko rečenica iz tih mojih govora. To su iskidane rečenice ali one su tačno navedene i ja ne povlačim nijedne reči od onoga što sam kazao.

Ja sam u debati o spoljnoj politici odista apelovao na Sovjetski Savez da se ovde ne obraća samo jednoj partiji nego na ceo narod. Apelovao sam na toga našeg najmoćnijeg i najboljeg saveznika da svoj durbin ne upravlja samo na jednu stranu već na sve strane naše zemlje. U tom smislu ja sam u nekoliko mahova govorio i o sovjetskom ambasadoru. U tome nema nikakve uvrede a još manje klevete za Sovjetski Savez. U svome govoru ja sam nešto teže kazao našim zapadnim saveznicima. Rekao sam da smo mi punoletan narod i neka se oni ne mešaju u naše unutrašnje poslove, njih ćemo sami urediti.

Tačno je, isto tako, da sam povodom Zakona o zadrugama tražio od Narodne Skupštine FNRJ da taj tako važan zakon ne donosimo na brzinu i da ga ne donosimo dok o njemu ne stignu da kažu svoju reč sami seljaci. Oni to ne mogu učiniti u doba žetve i vršidbe. Dali smo im priliku da diskutuju o Ustavu. Dajmo im prilike da diskutuju o svome zakonu! Ono što je Ustav za celu državu, to je Zakon o zadrugama za zemljoradnike.

Tačno je i ono što je navedeno iz moga govora o javnom tužilaštvu. Ja sam rekao da su u našoj zemlji svi javni tužioci članovi Komunističke partije. (*Povici: "Nije istina!"*) Dok sam ja govorio bio je prisutan i odgovarao mi je javni tužilac za Srbiju Miloš Minić¹. On moje tvrđenje ni-

1 Komunistički funkcioner. Bio tužilac u procesu protiv Draže Mihailovića. Od 1987. godine do 2003. godine bio advokat u Beogradu.

je opovrgao nego je istakao da su komunisti zaslužni. (*Uzvici: "Vi napadate najbolje sinove našeg naroda!"*) Rekao sam isto tako, i pri tome ostajem, da ovakvo Javno tužilaštvo kakvo organizuje pomenuti zakon omogućava i oličava diktaturu jedne partije!

Ova Skupština nije izabrana od naroda. (*Burni protesti na klupama ispod galerije: "Vi klevetate Narodnu Skupštinu! Na sud!"*) Ova Skupština, ponavljam, nije izabrana od naroda. Ni ja nisam izabran! Vi ste me primili jednoga dana u svoje društvo. Ja vam priznajem pravo da me više u svome društvu ne držite. Ali smatram da ćete time više izgubiti vi nego ja. (*Graja, povici, galama*).

— — —

Jovanović je istog dana isključen iz skupštine Srbije. Potom mu je oduzet mandat i u skupštini FNRJ. Trideset prvog jula 1946. godine odlukom Saveta Pravnog fakulteta u Beogradu odstranjen je i sa fakulteta. Drugi put u svojoj naučnoj karijeri. Posle godinu dana strašnog šikaniranja uhapšen je u leto 1947. godine. U prvom montiranom političkom procesu oktobra 1947. godine osuđen je na devet godina robije i pet godina gubitka građanskih prava, kao neprijatelj države i naroda.

Izvor: Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha*, priredili dr Nadežda Jovanović i dr Božidar Jakšić, INIS, Beograd, 1991, str. 472-473.

Komentari preuzeti iz knjige Dejana Milića, *Srpski politički govor modernog doba*, "Sl. glasnik RS", 2006.

Branko Popović – *Plakat u boji za list “Pijemont”*

ZBIVANJA

U pravnom savladavanju autoritarne prošlosti jedan od važnih koraka je rehabilitacija političkih osuđenika i kažnjenika. Nakon sloma autoritarnih režima, većina uspešnih zemalja tranzicije su uspele da putem uspostavljanja mehanizama vladavine prava i pravne države otklone, ili bar ublaže posledice političke represije, koja je žrtvama nanela velike nepravde a društvu istorijsku sramotu. U tom smislu su Slovenija, Češka, Hrvatska, Mađarska, Poljska i dr. donele zakone o rehabilitaciji i otvorile procese moralne, političke, pravne i ekonomske rehabilitacije.

Centar za unapređivanje pravnih studija u Beogradu i redakcija časopisa Hereticus su nastojali da ukažu na činjenicu da su demokratske promene u Srbiji nakon 5. oktobra 2000. godine nametnule neminovnost distanciranja od određenih političkih i sudskih procesa koji su vođeni u prethodnom periodu, te da je iz tih razloga neophodno donošenje Zakona o rehabilitaciji. Ubrzo posle demokratskih promena, grupa stručnjaka CUPS-a je pripremila model Zakona o rehabilitaciji, a redakcija Hereticusa je časopis br. 2 za 2004. godinu posvetila temi "Dileme rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika". U to vreme u javnosti se pojavio i model Zakona o rehabilitaciji koji je uradila grupa stručnjaka Srpskog pokreta obnove. Budući da dosovska i aktuelna vlast u Srbiji nisu bile spremne za otvaranje pitanja autoritarne prošlosti (lustracija, dosijei tajne policije, rehabilitacija, denacionalizacija i sl.), ovi predlozi su ostali van optike nadležnih institucija.

U takvoj situaciji, nenadano i ekspresno, aprila 2006. godine, bez javne rasprave, donet je dugo očekivani Zakon o rehabilitaciji. Nažalost, to je jedan od najlošijih zakona u pravno-tehničkom smislu koji je donela Narodna skupština Srbije u svojoj hiperproduktivnoj zakonodavnoj delatnosti poslednjih godina. Ovakva ocena Zakona proističe iz sledećih razloga: 1) tim Zakonom je uređena samo pravna rehabilitacija u užem smislu (ukidanje osude, odnosno kazne žrtava političke represije); 2) po njemu, rehabilituje se i za lišenje života, slobode i drugih prava do kojih je došlo u vreme rata, počev od 6. aprila 1941, što je apsurdno, jer tada

nije postojala funkcionalna vlast domaće države; 3) Zakon nije odredio vrstu postupka, pravila postupka po kojima sud procesuirao (ovu prazninu popunio je Vrhovni sud Srbije, tako da se primenjuje vanparnični postupak; 4) rehabilitacija se može zahtevati ne samo za period autoritarne vlasti, nego i za presude donete do aprila 2006. (znači i za presude posle 5. oktobra 2000?!); 5) mogu se rehabilitovati samo žrtve koje su "imale prebivalište na teritoriji Republike Srbije", uprkos činjenici da mesto prebivališta u negdašnjoj zajedničkoj zemlji (DFJ, FNRJ, SFRJ, SRJ) nije imalo nikakav značaj; 6) po Zakonu, "svako zainteresovano fizičko ili pravno lice" može da zahteva tuđu rehabilitaciju; a to će reći i protiv volje žrtve, što je apsurdno, jer je rehabilitacija pravo a ne nešto što se može nametnuti žrtvi; 7) Zakon pati od bezobalnih pojmova i posve neodređenih ključnih kategorija, čime je ugrožena elementarna pravna sigurnost i otvoren prostor za uticaj politike na pravno odlučivanje; 8) Zakon poznaje jedino poništavanje presude in toto, tako da nije dana ni mogućnost revizije presuda kojima je, na primer, izrečena nesrazmerna kazna; 9) primena ovog Zakona je veoma otežana usled nepostojanja zakona o otvaranju dosijea tajnih službi i zakona o denacionalizaciji.

Da je primenjen Zakon o lustraciji od juna 2003, politička scena bi izgledala posve drugačije, jer se na parlamentarnim (i lokalnim) izborima 2003. i 2007. ne bi mogao pojaviti veliki broj kandidata koji su grubo kršili prava svojih sugrađana i time se diskvalifikovali za vršenje javnih funkcija. Nažalost, taj Zakon je ostao mrtvo slovo na papiru, tako da su svi vozovi za lustraciju u Srbiji prošli. Ta činjenica, nizak nivo Zakona o rehabilitaciji, te nepostojanje zakona o otvaranju dosijea tajnih službi i zakona o denacionalizaciji, predstavljaju porazan bilans dosovske i aktuelne vlasti u Srbiji na planu suočavanja sa prošlošću. Reč je očito o nepostojanju političke volje da se valjano obavi ovaj važan zadatak u sklopu pravnog savladavanja autoritarne prošlosti. Pripadnici srpske političke elite beže od tog posla kao đavo od krsta, jer bi time sekli granu na kojoj sede. Njima se ne ispuštaju iz ruku moćne i razrađene poluge autoritarne vladavine Miloševićevog i Brozovog režima (usluge tajnih službi, dosijei o građanima, delikt mišljenja, cenzure, diskriminacija po raznim osnovama i sl.). Umesto savladavanja zla, oni ga ponavljaju, ne hajući za tranzicioni kredo koji glasi: zlo autoritarne prošlosti moramo savladati da se ne ponovi, i da ono ne savlada nas.

Imajući sve to u vidu, u rubrici Zbivanja objavljujemo tekst Zakona o rehabilitaciji, kritički osvrt Vladimira Vodinelića i delimičan pregled rehabilitacija u 2006. godini, koje je priredio Srđan Cvetković.

J. T.

ZAKON O REHABILITACIJI*

Član 1.

Ovim zakonom uređuje se rehabilitacija lica koja su bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije.

Član 2.

Zahtev za rehabilitaciju može podneti svako zainteresovano fizičko ili pravno lice.

Pravo na podnošenje zahteva za rehabilitaciju ne zastareva.

Član 3.

Zahtev za rehabilitaciju podnosi se okružnom sudu prema prebivalištu, odnosno sedištu podnosioca zahteva ili mestu gde je izvršen progon ili nepravda.

Zahtev sadrži lične podatke lica čija se rehabilitacija zahteva i dokaze o opravdanosti zahteva.

Ukoliko podnosilac zahteva nije u mogućnosti da podnese dokaze o opravdanosti zahteva, tada se uz zahtev podnosi opis progona ili nasilja sa podacima koji mogu poslužiti za bližu identifikaciju žrtve i događaja.

Postupak rehabilitacije kao i pribavljanje dokaza iz stava 2. ovog člana je oslobođeno svih taksi i troškova.

Član 4.

O zahtevu odlučuje veće od tri sudije, u javnom postupku.

Pre odlučivanja o zahtevu, sud pribavlja potrebna dokumenta i podatke od nadležnih državnih organa i organizacija, koji su dužni da ih na zahtev suda dostave u roku od 60 dana.

Obrazloženim rešenjem sud usvaja ili odbija zahtev za rehabilitaciju.

* "Službeni glasnik RS", br. 33/2006.

Član 5.

Rešenjem kojim usvaja zahtev za rehabilitaciju sud utvrđuje da je odluka koja je bila doneta protiv rehabilitovanog lica ništava od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene pravne posledice, uključujući i kaznu konfiskacije imovine.

Rehabilitovano lice smatra se neosuđivanim.

Kad sudska ili administrativna odluka nije bila ni donošena, sud u rešenju kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju utvrđuje da je rehabilitovano lice bilo žrtva progona i nasilja iz političkih ili ideoloških razloga.

Član 6.

Na rešenje o odbijanju zahteva za rehabilitaciju može se izjaviti žalba Vrhovnom sudu Srbije, u roku od 30 dana od dana prijema rešenja.

Vrhovni sud Srbije odlučuje o žalbi u veću od pet sudija.

Član 7.

Ministarstvo nadležno za pravosuđe po službenoj dužnosti objavljuje imena i podatke o rehabilitovanim licima u "Službenom glasniku Republike Srbije", svakog meseca.

Član 8.

Pravo na naknadu štete i pravo na povraćaj konfiskovane imovine rehabilitovanog lica urediće se posebnim zakonom.

Član 9.

Ovaj zakon stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u "Službenom glasniku Republike Srbije".

Vladimir V. Vodinelić

Centar za unapređivanje pravnih studija (CUPS),
Beograd

REHABILITACIJA, SVEMU UPRKOS Osvrt na srpski Zakon o rehabilitaciji od 2006. godine i njegovu primenu

Rezime: Srpski Zakon o rehabilitaciji (2006) daje žrtvi političke represije pravo samo na to da se presuda proglašuje ništavom, i žrtva smatra neosuđivanom, a kada je kažnjena bez odluke, da se utvrdi da je bila žrtva iz političkih razloga. Ne sadrži pravnu rehabilitaciju u širem smislu, u vidu vraćanja naplaćene kazne, konfiskovane imovine, obeštećivanja za narušeno zdravlje ili prekinutu karijeru, priznavanja u radni staž vremena provedenog u zatvoru i dr. (1. deo rada). Predugo čekani zakon doneo je mnogo pravne nesigurnosti i raznovrsne neustavnosti: ne sadrži kriterijum za rehabilitaciju (3), ne definiše državnu pripadnost organa od čijih odluka se može rehabilitovati (4), ne određuje ni vrstu postupka (8), ni mogućnost tzv. nepotpune rehabilitacije (9), diskriminiše neosnovano žrtve na osnovu njihovog nekadašnjeg prebivališta (6), omogućuje rehabilitaciju i protiv volje žrtve, kao i objavljivanje njenog imena i podataka protivno pravu na privatnost (7), vredi sadašnje i dojučerašnje pravosuđe predviđajući nepotrebnu mogućnost da se i odluke postautoritarne vlasti preispituju jednako kao i one autoritarne (5). Dugo čekajući pravdu, dočekana je pravna nesigurnost i protivustavnost (2). Grub nemar zakonodavca tako je bacio senku na, inače, pravno i etički nesporan institut rehabilitacije. Oksimoronska pojava Zakona, predugo nošenog, a ipak nedonetog, učinila je njegov život posve zavisnim od sudske prakse. Sudovi poseduju kapacitet da otklone neke mane Zakona (10.a), dok bi, što se tiče drugih mana, to mogli samo po cenu protivzakonitog života Zakona (putem prakse u skladu sa svrhom instituta rehabilitacije, ali *contra legem*), za šta do sada nisu pokazali spremnost, tako da se Zakon nanovo vraća svome tvorcu sa neodložnim nalogom da ga izmeni i dopuni (10.b).

Ključne reči: rehabilitacija žrtava političke represije, srpski Zakon od 2006, pravna nesigurnost, protivustavnost, sudska praksa

1. Ima u izlogu, nema u radnji

Pravnu rehabilitaciju *u užem smislu* čine pravne mere, pre svega stavljanje osuda van snage, koje se preduzimaju povodom osuđivanja i kažnjavanja rukovođenih ideološkim motivima a ne načelima pravne države. Opet, pravna rehabilitacija *u širem smislu* sastoji se iz mera ublažavanja posledica takve osuđenosti odnosno kažnjivosti, kao što su vraćanje naplaćene kazne, konfiskovane imovine, obeštećivanje za narušeno

zdravlje, prekinutu karijeru i sl., priznavanje u radni staž vremena provedenog u zatvoru i dr.¹ Svako ko je čuo najavu da će u Srbiji biti donet zakon o rehabilitaciji, ili ko je u *Službenom glasniku Republike Srbije*, broj 33. od 17. aprila 2006. godine, pročitao naslov zakona – “Zakon o rehabilitaciji”, ako je znao za ta dva oblika rehabilitacije, očekivao je – na osnovu *naziva zakona* – da se on odnosi na sve što se rehabilitacijom naziva. Sumnju da ipak nije tako, pobudiće već prvi pogled na *liliputanski obim* zakona – svega devet članova! – koji ceo staje na manje od jedne stranice malog formata službenog glasila. A to je malo, premalo za uređenje rehabilitacije u celosti. Poređenja radi, ruski Zakon o rehabilitaciji žrtava političke represije² sadrži dvadesetak članova, a petnaest puta obimniji tekst od našeg zakona, slovenački Zakon o popravi krivic,³ ima četrdesetak članova, sa deset puta više teksta od našeg zakona; nemački Zakon o rehabilitaciji žrtava mera protivpravnog krivičnog progona,⁴ sa svojih tridesetak članova, trinaest puta je duži od našeg, a nemački Zakon o popravljajući profesionalnih šteta žrtvama političkog progona,⁵ sa svojih tridesetak članova, deset puta je obimniji.

Naslovom je Zakon doista obećao više nego što pruža: jer, ovo je zakon *samo* o pravnoj rehabilitaciji u užem smislu.⁶ A ako je suditi po odredbi čl. 8 (“Pravo na naknadu štete i pravo na povraćaj konfiskovane imovine rehabilitovanog lica urediće se posebnim zakonom”), pravna rehabilitacija u širem smislu, ako je bude, svešće se samo na obeštećivanje i restituciju.

2. Čekali pravdu, dočekali pravnu nesigurnost i protivustavnost

Čitanje zakona pokazaće da ni pravna rehabilitacija u užem smislu, jedina priznata ovim zakonom, nije uređena na nivou koji bi se u *pravnoj državi* mogao smatrati minimalnim i – obaveznim, s obzirom na

-
- 1 Vidi V. V. Vodinelić, “Pravna rehabilitacija žrtava političke represije”, *Hereticus* (časopis za preispitivanje prošlosti), 2, 2004, str. 7-16.
 - 2 Od 18.9.1991, sa izmenama i dopunama od 3.9.1993.
 - 3 Od 25.10.1996, *Uradni list Republike Slovenije* 59/1996, 11/2001, 87/2001, 47/2002, 34/2003; prečišćen tekst: *Uradni list Republike Slovenije* 47/2003.
 - 4 Gesetz über die Rehabilitierung und Entschädigung von Opfern rechtsstaatswidriger Strafverfolgungsmaßnahmen im Beitrittsgebiet, od 29.10.1992 (*BGBI* I, str. 1814).
 - 5 Gesetz über den Ausgleich beruflicher Benachteiligungen für Opfer politischer Verfolgung im Beitrittsgebiet, od 1.7.1997 (*BGBI* I str. 1625, *BGBI* I str. 2662).
 - 6 Model Zakona o rehabilitaciji, koji je izradio Centar za unapređivanje pravnih studija iz Beograda (CUPS), koji je, kao i Zakon o rehabilitaciji od 2006, takođe ograničen na pravnu rehabilitaciju u užem smislu, predstavlja četiri puta veći tekst. Tekst Modela dostupan je na www.cups.org.yu.

princip vladavine prava. Iz ustavnog *principa vladavine prava*⁷ proističe za državu i pravna obaveza da obezbedi pravnu sigurnost, što znači da se i ponašanje (prava i obaveze) državne vlasti mora propisima tako uređiti da bude za građane izvesno, predvidivo i određeno. Što opet, između ostalog, znači da propisi o radnjama vlasti moraju biti dovoljno određeni, jasni. To važi šta god da se od radnji državne vlasti uređuje propisima, pa i kada se uređuju radnje države (sudova) u vezi sa zahtevina za rehabilitaciju. Zbog *raznovrsnih neodređenosti* Zakona o rehabilitaciji, izostala je takva pravna sigurnost kada je reč o obavezama države u pogledu rehabilitacije. Kao u tom pogledu nedostojan ustavnog principa vladavine prava, Zakon o rehabilitaciji je zato *protivan Ustavu*.

Toliko je *nedorečenosti* i *zakonskih praznina (otvorenih pitanja na koja je moguće dati više odgovora bez izvesnosti koji je odgovor pravi)*, toliko je *neodređenosti (posebno neodređenih pravnih pojmova koji mogu biti ispunjavani različitom sadržinom)* i *nerazumnih rešenja* stalo u tih devet članova, da nema ni manjeg zakona ni veće muke za adresate. Kako za interesente kojima je do rehabilitacije, tako i za sudove čiji je posao da o zahtevima za rehabilitaciju odluče. U novijem zakonodavstvu može mu se po *manjku pažnje pri izradi* staviti uz bok još jedan zakon povezan sa pravnim savladavanjem autoritarne prošlosti – Zakon o vraćanju (restituciji) imovine crkvama i verskim zajednicama.⁸ Ako se, uz to, prisetimo da ni dan danji nema zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju za oduzetu imovinu,⁹ ni zakona o otvaranju dosijea poli-

7 Član 1, 3. i 19. Ustava Republike Srbije (*Službeni glasnik RS*, br. 98/2006).

8 *Službeni glasnik RS*, br. 46/2006.

9 Nadamo se da Zakon o prijavljivanju i evidentiranju oduzete imovine (*Službeni glasnik RS*, br. 45/2005) nije donet sa idejom da se vidi koliko ima pretendena na povraćaj imovine ili obeštećivanje, pa da se tek u zavisnosti od toga onda donese konačna odluka o tome hoće li ovde uopšte biti restitucije i obeštećivanja, ili ne. Posle svega što je do sada vlast u Srbiji učinila povodom restitucije i obeštećivanja, više nema nazad, nema mogućnosti za nesprovođenje restitucije i obeštećivanja. Jer, državi se, doduše, ne može nametnuti obaveza da sprovede restituciju i obeštećivanje od akata koji su prethodili vremenu stupanju na snagu Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (stav Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu u slučaju Jasiūnienė protiv Litvanije 41510/98). Ali država sama sebi, svojim ponašanjem, može da stvori takvu obavezu, ako je svojim postupcima stvorila kod građana opravdano očekivanje da će restitucija i obeštećivanje biti sprovedeni (stav Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu u slučaju Broniowski protiv Poljske 31443/96 od 22.06.2004). A država Srbija je takvo osnovano očekivanje stvorila time što je donela: Zakon o privatizaciji (*Službeni glasnik RS*, br. 38/2001, 18/2003, 45/2005), kojim je formirala fond iz koga će biti obeštećivana lica za nacionalizovanu, konfiskovanu i drugačije bez razumne naknade oduzetu imovinu, Zakon o prijavljivanju i evidentiranju oduzete imovine (*Službeni glasnik RS*, br. 45/2005), kojim se određuje građanima rok za prijavljivanje zahteva za vraćanje odnosno obeštećivanje za

tičke policije, a da su svojevremene uredbe o otvaranju dosijea (iz godine 2001) neslavno završile na gomili protivustavnih pravnih akata,¹⁰ da Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava (poznat kao zakon o lustraciji),¹¹ uprkos četvorogodišnjoj papirnoj egzistenciji nema ni dana pravnog života, tada nema druge do da sa žaljenjem konstatujemo da ceo kompleks pravnog savladavanja autoritarne prošlosti jednostavno nema sreće ni sa jednom dosadašnjom našom postautoritarnom vlašću. Od svih drugih nesuđenih instrumenata pravnog savladavanja autoritarne prošlosti, za koje je ili sasvim nedostajala politička volja, ili dovoljna politička volja, ovaj Zakon o rehabilitaciji razlikuje se po tome što je očigledno bilo dovoljno političke volje da se on donese, ali mu to nije pomoglo da sa dužnom pažnjom bude urađen. Jednostavno, čudesne su njegove mane.

Tako smo, čekajući predugo (jer je među merama pravnog savladavanja prošlosti rehabilitacija žrtava političkog progona redovno najnespornija, izaziva najmanje kontroverzi, i u uporednom pravu redovno prva mera po obaranju autoritarnog režima), dobili – premalo. *Očekivali smo pravdu, dočekali pravnu nesigurnost.*

Ali, manjak pravne sigurnosti nije jedina mana Zakona. Uz *manjak pravne sigurnosti*, koji će u ovoj prilici biti pokazan prvo na primeru nepostojanja u Zakonu osnovne orijentacije u pogledu kriterijuma za rehabilitaciju (3), zatim, na nedefinisanosti države od čijih se odluka rehabilituje (4), potom na zagonetnosti merodavnog postupka (8) i, konačno, kroz neizvesnost o sadržini zahteva i izreke o rehabilitaciji (9), *najizraženije i najneobičnije ostale mane* Zakona o rehabilitaciji još su: vređanje sadašnjeg i dojučerašnjeg pravosuđa mogućnošću preispitivanja njegovih odluka kao akata autoritarne vladavine (5), neopravdana diskriminacija žrtava po prebivalištu (6), i rehabilitacija protiv volje žrtve a na uštrb privatnosti (7).

Raspoređeni, pak, prema vrsti *ogrešenja o Ustav i ratifikovane međunarodne akte*, nedostaci Zakona o rehabilitaciji daju sledeću sliku: sa

oduzetu imovinu, Zakon o rehabilitaciji (*Službeni glasnik RS*, br. 33/2006), koji je predvideo da će vraćanje i obeštećivanje za konfiskovanu imovinu rehabilitovanim licima biti uređeni posebnim zakonom, Zakon o vraćanju (restituciji) imovine crkvama i verskim zajednicama (*Službeni glasnik RS*, br. 46/2006), kojim se uređuje vraćanje i obeštećivanje crkava i verskih zajednica za oduzetu imovinu.

- 10 Odlukom Ustavnog suda Republike Srbije od 2003. godine. Uredba o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u službi državne bezbednosti, od 22.5.2001 (*Službeni glasnik RS*, br. 30/2001), Uredba o stavljanju na uvid određenih dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u službi državne bezbednosti, od 31.5.2001 (*Službeni glasnik RS*, br. 31/2001).
- 11 *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 58/2003.

ustavnim načelom vladavine prava nespojivi su zbog izostanka pravne sigurnosti bar: odsustvo kriterijuma za rehabilitaciju (3), i neodređenost vrste postupka rehabilitacije (8); sa ustavnom zabranom diskriminacije ne može se pomiriti neopravdano uskraćivanje prava na rehabilitaciju nekim žrtvama zbog prebivališta, nebitnog ličnog svojstva (6); sa jemstvom prava na privatnost kosi se rehabilitacija i objavljivanje rehabilitacije protiv volje žrtve (7). *Očekivali smo pravdu, dočekali protivustavnost.*

3. Potraga za nedostajućim kriterijumom za rehabilitaciju

Sudovi bi trebalo da rehabilituju proglašavajući neke presude i neke druge odluke ništavim (čl. 5).¹² Ali kakve presude i odluke? Šta je sudu *kriterijum* za izvršenje tog zadatka i rehabilitovanje? Zakonom o rehabilitaciji ne postiže se *ni elementarna pravna sigurnost* u tom pogledu, jer njegova primena ili neprimena zavise od nekoliko *ključnih reči* iz Zakona o rehabilitaciji, koje su sve odreda ostale *posve neodređene*.

Pravo na rehabilitaciju zavisi od toga da li je neko bio lišen života, slobode ili kog drugog prava “iz političkih ili ideoloških razloga” (čl. 1, čl. 5. st. 3), da li je nad njim “izvršen progon ili nepravda” (čl. 3. st. 1), da li je bio “žrtva progona ili nasilja” (čl. 3. st. 3, čl. 5. st. 3). Ničim i ni na koji način *nije konkretizovana* nijedna od tih ključnih a bezobalnih kategorija (“politički razlog”, “ideološki razlog”, “progon”, “nepravda”, “nasilje”), od čijeg tumačenja zavisi ko će biti a ko neće biti rehabilitovan. Osuđivanje i kažnjavanje može svuda i svagda da se dovede u bližu ili dalju vezu sa “politikom i ideologijom”: budući da je svaki pravni porijek izraz neke politike i ideologije, baš svaka osuda i kažnjavanje jeste konkretizacija neke politike i ideologije, pa bi baš svaka mogla biti proglašena ništavom. “Progoni” i “nasilje” su takođe bezobalni pojmovi, a ni “nepravda” ne poseduje iole usmeravajuće dejstvo. Niko, pa ni zakonopisac Zakona o rehabilitaciji, sigurno, međutim, nije hteo da budu proglašeni ništavim *baš svaka* osuda ili kažnjavanje koji bi se *mogla* dovesti u vezu sa *bilo kojim* političkim ili ideološkim razlogom, sa *bilo kojim* progonom ili nasiljem, sa *bilo kojom* nepravdom.

Potrebna je određena elastičnost, ali ovde je reč o tome da *nema baš nikakve orijentacije*. Time je otvoren prostor za uticaj dnevne politike na pravno odlučivanje, čime bi nesporni standardi ljudskih prava i pravne države mogli ostati frustrirani.

Kriterijum za rehabilitaciju, koji nedostaje u Zakonu o rehabilitaciji, trebalo bi da bude to da li bi ili ne bi oni koji zahtevaju rehabili-

12 Rehabilitacija sleduje i žrtvama koje su bile osuđene ili kažnjene i bez ikakve sudske ili upravne odluke (čl. 5. st. 3). Mada se moje razmatranje odnosi i na te slučajeve, radi kratkoće izražavanja u tekstu pominjen samo presude i odluke.

taciju – da su *danas* suđeni ili kažnjavani – *bili osuđeni ili kažnjeni*, i to *isto tako* osuđeni ili kažnjeni; da li bi ili ne bi *prihvaćeni standardi ljudskih prava* i *principi pravne države* legitimisali *takvu* osudu odnosno kažnjavanje. “Politički razlog” za osudu i kažnjavanje, “ideološki razlog”, “nepravda”, “progon”, “nasilje” – tek kada se dovedu *u takvu vezu* sa standardima ljudskih prava i načelima pravne države, dobijaju potrebnu konkretizaciju i omogućuju elementarnu pravnu sigurnost u pogledu prava zainteresovanih za rehabilitaciju i obaveze sudova da rehabilituju.¹³

4. Država od čijih se akata rehabilituje.

Ili: i prekogranične rehabilitacije?

Zakon o rehabilitaciji uređuje rehabilitaciju lica koja su “sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona” (čl. 1), a “Rešenjem kojim usvaja zahtev za rehabilitaciju sud utvrđuje da je odluka koja je bila doneta protiv rehabilitovanog lica ništava” (čl. 5. st. 1). Zakon *ne kaže*: od čijih se takvih odluka rehabilituje, *ko je doneo te odluke* za koje se može utvrditi da su ništave od časa donošenja.

Da li je reč o rehabilitaciji *samo od odluka domaće države*, ili bi sud po Zakonu o rehabilitaciji mogao rehabilitovati *i od odluka bilo koje druge države* ako su donete iz političkih ili ideoloških razloga? Smisleno pitanje, pri *nedostatku izričitog odgovora u Zakonu*.

Smislen odgovor, koji, u nedostatku izričitog odgovora u Zakonu, proističe ne iz neke posebne prirode ustanove rehabilitacije, nego iz prirode i elemenata države kao organizacije čija se suverenost ne prostire izvan nje i ne zahvata organe druge države i njihove akte. Kao delatnost organa jedne države, rehabilitacija i potiče od organa te države i odnosi se na akte organa te države. *Država rehabilituje od svojih akata*. Jedna država ne rehabilituje od akata druge države. Država ni svoje državljane i građane ne rehabilituje od tuđih akata.

Drugačije je ako je država ranije bila članica složene države, čija je ona sada sledbenica, a složena država je imala organe koji su bili *nadležni* u svim državama članicama. Od svojevremenih akata te i takve, sada više nepostojeće složene države (i u tom smislu sada druge države), može da rehabilituje svaka bivša članica, sada njena sledbenica. Ti orga-

13 Ovaj kriterijum za proglašavanje presuda i drugih odluka ništavim bio je sadržan u članu 1. Modela Zakona o rehabilitaciji, koji je izradio Centar za unapređivanje pravnih studija: “Ovim zakonom uređuje se rehabilitacija lica koja su, kao žrtve političke ili ideološke represije suprotne opšte prihvaćenim standardima o ljudskim pravima i slobodama, lišena života ili slobode, kažnjena ili osuđena...”.

ni su, naime, ujedno bili *i njeni*, pa se ne radi o rehabilitaciji od odluka organa druge države. U suprotnom, žrtve organa takve države ne bi imale nigde i nikakvo pravo na rehabilitaciju.

5. Vredanje pravosuđa. Ili: da li je 25. aprila 2006. godine domaće pravosuđe još uvek sredstvo političke represije!?

Ne dešava se često da nekim zakonom vlast jedne države (vlada kao njegov predlagač, a skupština kao donosilac) *vreda sadašnje pravosuđe* te iste države. Ovim zakonom upravo se to čini. Ali krenimo od abecede.

Rehabilitacija je instrument pravnog savladavanja *autoritarne prošlosti*. Rehabilitacija je rehabilitovanje od presuda *pravosuđa koje je služilo autoritarnom režimu*. Rehabilituju se oni koji su u autoritarnom režimu bili *žrtve političke represije zaodenate u pravosudnu formu*. *Političko pravosuđe* je ono koje proizvodi žrtve primenjujući *političko zakonodavstvo*, koje iz ideoloških razloga vršenje ljudskih prava proglašava krivičnim delom, kao, na primer, delikt mišljenja, kao i ono koje iz ideoloških razloga proizvodi žrtve *montiranim sudskim procesima, korišćenjem dokaza pribavljenih povredom ljudskih prava (mučenjem, učenama, zadiranjem u privatnost i sl.), neosnovanim davanjem teže kvalifikacije koja onda povlači strožiju kaznu, izricanjem kazne nesrazmerne težine, ekstenzivnim tumačenjem krivičnih propisa*, i sl. Pravnom rehabilitacijom u užem smislu sa žrtve se pravno skida znak neke *takve* osuđenosti i kažnjenosti, nespojive sa ljudskim pravima i pravnom državom, osuđenosti i kažnjenosti od strane *takvog* pravosuđa, osuđenosti i kažnjenosti koje su proistekle iz *takvih*, političkih i ideoloških razloga.

Po Zakonu o rehabilitaciji ispada da *takvih*, političkim i ideološkim razlozima vođenih montiranih procesa, korišćenja dokaza pribavljenih povređivanjem ljudskih prava, preteranih kazni, ekstenzivnih tumačenja krivičnih propisa itd. *ima u našem pravosuđu još uvek, i na dan donošenja Zakona* – dakle, i 17. aprila 2006. godine, a i da se očekuje da će ih biti i tokom sedmice koja sledi od donošenju zakona *do njegovog stupanja na snagu* – dakle, do 25. aprila 2006! U vizuri predlagača i zakonodavca Zakona o rehabilitaciji, ukratko, srpsko pravosuđe 2006. godine ne razlikuje se od onog 1946. Jer Zakon o rehabilitaciji daje pravo da se zahteva rehabilitacija od presuda donetih “*do dana stupanja na snagu ovog zakona*” (čl. 1). Ta odredba kazuje da je *takvih* političkih i ideoloških presuda sudova i proizvođenja žrtava političke represije putem pravosuđa bilo ne samo, recimo, u doba KPJ, ili SKJ i u vreme Miloševića, nego i u času donošenja zakona (17. aprila 2006) i da će ih biti, štaviše, i u danima koji slede do stupanja zakona na snagu (25. aprila 2006). Da ih nije bilo i tada, i da ih neće biti i potom, bilo bi besmisleno period pri-

mene Zakona o rehabilitaciji protezati na presude donete do 25. aprila 2006. godine.

Istina, i ranije su bili poznati izrazi raznovrsnog nezadovoljstva kako prve tako i druge demokratske vlade (i ministarstva pravde, posebno) posle oktobra 2000. godine pravosuđem posle oktobra 2000. Ali tek smo iz Zakona o rehabilitaciji saznali da to nezadovoljstvo seže čak dotle da druga demokratska vlada pravosuđe posle oktobra 2000, uključujući i današnje, i dalje vidi kao političko, kao kontinuirani instrument političke represije, kao neprestalnog proizvođača političkih žrtava.

Nije drugo do nepopravljiva kontradikcija to što jedna te ista vlast (druga demokratska vlast posle oktobra 2000), s jedne strane, smatra da su i *u najnovije vreme* u pravosuđu na delu najraznovrsnija kršenja ljudskih prava iz političkih i ideoloških motiva, dok, s druge strane, istovremeno osujećuje da se – između ostalih i na pripadnike pravosuđa – prime ni Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava *u prošlosti* prepunoj takvih kršenja ljudskih prava.

U stvari, teško je verovati da Ministarstvo pravde, Vlada i Parlament doista vide današnje pravosuđe tako kako su iskazali Zakonom o rehabilitaciji – da je u Srbiji sve do pre neki dan bilo političkog zakonodavstva, političkog pravosuđa ili osuda i kažnjavanja van uređenog postupka. Jer to bi, naime, ujedno značilo da ta vlast i sebe vidi kao autoritarnu vlast koja se na taj način služi pravosuđem: kvalifikacija da je pravosuđe i sada instrument političke represije predstavljala bi priznanje nove vlasti da je ona ta koja se u tu svrhu služi pravosuđem.¹⁴ Pre će biti da je posredi puki (doduše, grub) *nemar* te vlasti kao predlagača i donosioca zakona pri određivanju u Zakonu perioda iz kojeg potiču presude koje podležu preispitivanju radi rehabilitacije žrtava političke represije vršene pravosudnim putem. Pre će, dakle, biti da je *uvreda pravosuđa* (iskazana zakonskom implikacijom da je pravosuđe politički represivno još i 25. aprila 2006. godine) samo “formalna”, bez stvarne namere vređanja. Ostaje, međutim, da bi jedino bilo smisleno i primereno da je Zakon o rehabilitaciji, kao *krajnju vremensku granicu* nastanka presuda koje se mogu preispitivati, odredio *vreme prestanka autoritarnog režima*. Najkasnije, dakle, presude donete do onog datuma 2001. godine kada je prestala kohabitacija sa političkim nosiocima autoritarnog režima. Pro-

14 Tipično je za političko pravosuđe da sudije krše zakon sa političkim ciljem pogodovanja vladajućoj političkoj eliti u aktuelnim političkim stvarima, obezbeđujući im, umesto rizika, sigurnu prohodnost do željenog rezultata nezavisno od prava poštedejući ih tako neizvesnosti, rizika koji političari uvek imaju spram pravosuđa u država koja je pravna, O. Kirchheimer, “*Politische Justiz (Verwendung juristischer Verfahrensmöglichkeiten zu politischen Zwecken)*”, Neuwied-Berlin, 1965.

tiv presuda donetih posle toga datuma ionako se može vojevati raspoloživim instrumentarijumom pravne države – redovnim i vanrednim pravnim sredstvima predviđenim zakonom koji uređuje krivični postupak.¹⁵ U autoritarnom sistemu ta sredstva nisu praktična i efikasna: ako postoji zainteresovanost režima da osudi ili kazni nekoga iz političkih i ideoloških razloga, bezizgledno je da se koristi tim sredstvima, a autoritarni režim traje redovno dovoljno dugo da još za njegovog trajanja isteknu rokovi u kojima se ta sredstva jedino mogu upotrebiti, tako da je žrtva u času obaranja režima već prekludirana u mogućnosti da se njima posluži u postautoritarno vreme. Zato je i potrebna rehabilitacija, svagda onda kada ne postoji mogućnost upotrebe redovnih i vanrednih pravnih sredstava protiv odluka. Ako sistem više nije autoritaran, ni pravosuđe političko, kakvi oni sigurno više nisu u Srbiji, ničim se ne može opravdati to da se *protiv sadašnjih (odnosno dojučerašnjih) odluka* – povrh praktičnih i efikasnih redovnih i vanrednih sredstava – dâ još i zahtev za rehabilitaciju.¹⁶

Nepriimerenost takvog rešenja iz Zakona o rehabilitaciji ništa ne menja na činjenici da – zbog nesumnjive zakonske formulacije u pogledu perioda iz kojeg presude podležu poništavanju (čl. 1), koja formulacija ima obaveznu pravnu snagu – nijedan sud *neće moći, ni smeti*, da izbegne da uzme u razmatranje, razmatra i odlučuje o zahtevima za rehabilitaciju i od onih presuda koje su donete sve do još pre neki dan. Što, ako ništa drugo, košta sve nas, sve poreske obveznike. Da se i ne pomnije da takvim predmetima Zakon sasvim izlišno opterećuje sudove, koji su ionako pretrpani poslom. A bar su tog izlišnog opterećenja sudovi mogli biti pošteđeni kada su već ionako nesrećno opterećeni zakonom koji je i u drugim svojim delovima takav da sudijama nepotrebno nameće znatno povećane napore pri primeni. Evo i drugih nesrećnih rešenja Zakona, koja su mogla i morala da budu izbegnuta.

6. Rehabilitacija uz nerazumnu diskriminaciju.

Ili: čini li prebivalište žrtvu žrtvom?

Pravo na rehabilitaciju Zakon daje licima koja su bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom lišena,

15 Sada i pre su ta sredstva bila uređena u Zakoniku o krivičnom postupku.

16 Svi nedostaci presuda tipični za autoritarne režime mogu se ukloniti redovnim i vanrednim sredstvima protiv presuda. Zato je Model Zakona o rehabilitaciji (CUPS) predviđao da se takva sredstva mogu upotrebiti i u određenom roku od stupanja na snagu (Modela) Zakona o rehabilitaciji, a da zahtev za rehabilitaciju stoji na raspolaganju u ostalim slučajevima. Zahtev za rehabilitaciju je, po tom rešenju, komplementaran sa drugim sredstvima, pri čemu svako ima svoje slučajeve primene, dok je po Zakonu o rehabilitaciji jedino sredstvo za sve slučajeve.

iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava, od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, ali samo ako su “imala prebivalište na teritoriji Republike Srbije” (čl. 1). Reč je o jednom ničim opravdanom suženju kako prava žrtve na rehabilitaciju, tako i interesa države da sebe rehabilituje.

Aktivnu legitimaciju za rehabilitaciju imaju samo oni koji su nekada (od 6. aprila 1941. do dana stupanja na snagu Zakona) prebivali u Srbiji (čl. 1). Rehabilitacija je, dakle, dostupna ili nedostupna u zavisnosti od vremena u kome se ovde imalo prebivalište. *Pravo na rehabilitaciju nije dato žrtvi kao žrtvi, već samo negdašnjoj domicilnoj žrtvi.* Što je protivno prirodi stvari, budući da je *žrtva žrtva zbog onoga što joj je učinila autoritarna vlast, a ne zbog mesta prebivališta.* Da tako kažem, žrtva nema prebivalište, kao što nema ni državljanstvo – za status žrtve prebivalište je jednako tako nevažno kao i bilo koje drugo lično svojstvo. Jedna država ne rehabilituje od akata druge države; država ni svoje državljane i građane ne rehabilituje od tuđih akata. Ali država rehabilituje *svakoga* od svojih akata, bez obzira na prebivalište, državljanstvo i bilo koje drugo lično svojstvo žrtve. Rešenje Zakona je utoliko čudnije što je u periodu iz koga potiče većina presuda koje su žrtve učinile žrtvama kod nas bilo pravno potpuno nevažno gde je kome prebivalište, kao uostalom i kojeg je ko republičkog državljanstva bio: suđeni i kažnjavani u jednoj republici nisu bili samo oni koji su na njenoj teritoriji imali prebivalište – nadležnost za vođenje postupka pratila je mesto izvršenja dela, a ne prebivalište, državljanstvo ili drugo. Sve u svemu, Zakon o rehabilitaciji lišio je mnoge mogućnosti rehabilitacije napravivši u pogledu tog prava *nerazumno (ničim opravdanu) razliku između raznih žrtava na osnovu jednog nebitnog svojstva.* Time je *suprotan zabrani diskriminacije,* zabrani da se među ljudima koji su u istom položaju prave razlike samo na osnovu toga što imaju ili nemaju neko lično svojstvo, suprotan zabrani ustanovljenoj ratifikovanim međunarodnim aktima i Ustavom.¹⁷

17 Član 21. st. 3. Ustava Srbije od 2006. godine, čl. 14. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i član 1. Dodatnog protokola broj 12 uz tu konvenciju (Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, izmenjene u skladu sa Protokolom broj 11, Protokola uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola broj 4 uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda kojim se obezbeđuju izvesna prava i slobode koji nisu uključeni u konvenciju i prvi protokol uz nju, Protokola broj 6 uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne, Protokola broj 7 uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola broj 12 uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i Protokola broj 13 uz konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtne kazne u svim okolnostima, *Službeni list SCG – Međunarodni ugovori*, br. 9/2003, 5/2005, 7/2005), čl. 26. Međunarod-

Protivustavnost ove odredbe nije sav njen greh. Država rehabilitacijom priznaje svoje greške i u odnosu na one koji su bili njene žrtve ispravlja šta se da ispraviti, tako da je jedino važno da su to njene greške i njene žrtve, a ne gde su žrtve tada prebivale, čiji su državljani bili ili šta drugo. Pošto se rehabilitacija ne vrši samo zbog žrtava, nego i zato što postautoritarna vlast jedne države ima potrebu da *na taj način naglasi svoju različitost i distancu* spram ranije autoritarne vlasti iste te države, Zakon o rehabilitaciji nerazumno je *osujetio* i ovu ulogu pravnog instituta rehabilitacije kad god su žrtve države Srbije negde drugde prebivale u navedenom razdoblju.

7. Pravo ili obaveza žrtve da bude rehabilitovana.

Ili: rehabilitacija i protiv volje žrtve!

I: rehabilitacija na račun privatnosti!

Rehabilitacija je pravo, a ne obaveza. Jeste interes postautoritarne vlasti da rehabilitujuć žrtve pređašnje autoritarne vlasti markira ujedno razliku između nepravda i prava, između nepravne i pravne države. Ali posvuda je taj interes države podređan u odnosu na interes žrtve. Žrtva je svoje rehabilitacije gospodar. Rehabilitacija je pravo, *ne i pravobaveza*, tj. ne predstavlja pravo koje se mora vršiti. Dok je žrtva *živa*, niko osim nje ne može zahtevati njenu rehabilitaciju, niti je država sprovoditi bez njenog zahteva. Tek kada *umre*, određeni krug lica, imalaca prava na pijetet, stiče aktivnu legitimaciju da zahtevaju njenu rehabilitaciju. Država, pak, može da rehabilituje bez zahteva, po službenoj dužnosti, samo u najgrubljim slučajevima ogrešenja autoritarne vlasti o ljudska prava žrtve i načela pravne države.

To su *opšta mesta* pravnog instituta rehabilitacije, ali *nisu našla mesta* u Zakonu o rehabilitaciji. “Zahtev za rehabilitaciju može podneti svako zainteresovano fizičko ili pravno lice” (čl. 2. st. 1). Tom odredbom Zakon je *ignoriso neophodnu razliku* kako između pravnog režima rehabilitacije za žive žrtve i pravnog režima rehabilitacije za umrle žrtve, tako i između redovnih i izuzetnih slučajeva rehabilitacije.

Interesi žrtve da ne traži rehabilitaciju mogu biti raznovrsni, i svi su legitimni. Između ostalog, njena osuđenost ili kažnjenost odavno je *deo njene privatnosti* (tj. osuđenost i kažnjenost ne sme joj se, u načelu, predbacivati niti se sme navoditi). A rehabilitacija, kako god da je uređena, može se sprovesti samo po cenu većeg ili manjeg zadiranja u prošli život, koji sada spada u privatnost. Na svakome je da suvereno odmeri hoće li da drugi znaju da je nekada bio u sukobu sa zakonom (kakav

dnog pakta o građanskim i političkim pravima (Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (*Službeni list SFRJ*, br. 7/71).

god ovaj bio), da je robijao (koliko god to bilo protivno pravilima koja važe u pravnoj državi) itd. Zakon o rehabilitaciji ne daje mu tu mogućnost da gospodari svojom privatnošću, jer po njemu *bilo ko* (“svako”) može – *protiv volje žrtve* – ishoditi pokretanje celokupne mašinerije rehabilitacije.

Štaviše, zakonodavac ni toliko nije imao sluha za privatnost žrtve, za to lično dobro u znaku čijeg je pravnog afirmisanja i šticeanja stajao ceo 20. vek, da je kogentnom odredbom obavezao ministarstvo nadležno za pravosuđe da “po službenoj dužnosti objavljuje imena i podatke o rehabilitovanim licima u ‘Službenom glasniku Republike Srbije’, svakog meseca” (čl. 7). Pre nego što je Ustav Srbije iz 2006. godine uspeo da zaboravi pravo na privatnost, a zakonopisac Zakona o rehabilitaciji da zaboravi da ga uzme u obzir,¹⁸ ono je bilo decenijama zajemčeno u svim ovdašnjim ustavima, a i dalje je, na sreću, zagarantovano u čl. 17. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima,¹⁹ i u čl. 8. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.²⁰ Suština prava na privatnost je u nedostupnosti čoveka drugima i javnosti, tj. u tome da svako ima pravo da ne bude dostupan drugima i javnosti u pogledu svega onoga što drugi nemaju pravo da znaju i što ih se ne tiče, i da se u to ne mešaju. Zakonopisac je propustio da odvagne interese žrtve (za nedostupnošću) i javnosti (da zna za rehabilitovanje), da nađe rešenje koje će, umesto da žrtvuje jedan interes (privatnosti žrtve) radi ostvarenja drugog (interesovanja javnosti za rehabilitaciju), omogućiti da se oba ostvare koliko je to moguće, rešenje kojim neće ograničiti privatnost više nego što je dovoljno da se ostvari konkurišući interes,²¹ a što je bilo izvodivo na taj način da je bio predvideo da se ime i podaci o rehabilitovan licu objavljuju *samo uz njegovu prethodnu saglasnost*. Umesto toga, *žrtvujući jednostrano zajemčenu privatnost*, snabdeo je Zakon o rehabilitaciji *protivustavnošću* i u ovom segmentu.

8. Procesna enigma. Ili: koji li je postupak merodavan?

Zakonopisac je imao potrebu jedino da kaže da je sudski postupak odlučivanja o zahtevu za rehabilitaciju “javan” (čl. 4), što se ionako

18 U vreme donošenja Zakona o rehabilitaciji, odredbe člana 24. Povelje o ljudskim i manjinskim pravima i *građanskim* slobodama državne zajednice SCG (*Službeni list SCG*, br. 6/2003) i člana 18. Ustava Srbije (*Službeni glasnik RS*, br. 1/1990) obavezivale su zakonodavca da pri uređivanju bilo koje materije, pa i rehabilitacije, vodi računa o pravu na privatnost.

19 Kod nas na snazi od 1976. godine. Vidi u prim. 17.

20 Kod nas na snazi od 2004. godine. Vidi u prim. 17.

21 To je u vreme donošenja Zakona o rehabilitaciji bilo određeno članom 5. Povelje o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama, od 2003. godine, a sada je određeno čl. 18. i 20. Ustava Srbije od 2006.

zna i da ne piše, jer je javnost princip, a nije osetio potrebu *ni da makar nagovesti ono što se nikako ne zna – vrstu postupka, koji je postupak merodavan: građanski (sa potpitanjem: koji opet), postupak upravnog spora ili krivični?*

Nijedno zakonom priznato pravo *nije* stvarno – praktično i efikasno, ako je *neizvestan put* za njegovo ostvarenje. Tako u stvarima rehabilitacije postoji i ovaj deficit ostvarenja ustavnog principa vladavine prava.

Kada već Zakon nema posebno uređen postupak rehabilitacije, koji je posvuda *svojevrsan postupak*, sa nizom posebnosti u odnosu na svaki opšti tip postupka, tada prirodi te materije i većini poslova koje sudstvo ima da obavi u vezi sa rehabilitacijom najviše odgovara *krivični postupak i angažovanje sudija krivičara*. Jer najčešće se radi upravo o kaznenim odlukama kao instrumentima autoritarne vladavine, o odlukama donetim u primeni tadašnjeg političkog kaznenog zakonodavstva, nerekto o politički motivisanim ogrešenjima i o tadašnja pravila krivičnog i krivičnog procesnog prava, o odlukama zasnovanim na zabranjenom ekstenzivnom tumačenju krivičnopravnih normi, o svesno pogrešnim, težim kvalifikacijama dela, o kaznama nesrazmernim učinjenome. Za posao preispitivanja takvih odluka najosposobljeniji su upravo krivičari.

9. Zagonetka zahteva i izreke. Ili: da li je utvrđivanje ništavosti odluke jedina zaštita koja se može tražiti ili je moguće i preobražajno preinačujuće rešenje?

O zahtevu za rehabilitaciju Zakon govori na više mesta (čl. 2-6), a ni na jednom ne opisuje njegovu sadržinu. Iz odredbe čl. 5, koji se tiče “rešenja kojim [sud] usvaja zahtev za rehabilitaciju”, proističe da se zahtevom traži od suda da “sud utvrdi da je odluka koja je bila doneta protiv rehabilitovanog lica ništava” (st. 1), a “rehabilitovano lice smatra se neosuđivanim” (st. 2). Sud rešenjem “usvaja ili odbija zahtev za rehabilitaciju” (čl. 4. st. 3). Dakle, zahtev koji glasi: utvrđuje se ništavost odluke koja je bila doneta protiv tražioca rehabilitacije, usvaja se ili odbija. *Tertium non datur*.

Međutim, svi problemi koje osuđenima ili kažnjenima stvori pravosuđe u autoritarnom režimu nisu izlečivi rehabilitacijom samo po obrascu *ili sve* (usvaja se zahtev za rehabilitaciju i utvrđuje ništavost odluke, a rehabilitovani smatra neosuđivanim), *ili ništa* (odbija se zahtev za rehabilitaciju). Neka od tipičnih ogrešenja o osuđene i kažnjene u pravosuđu autoritarnog režima sastoje se u izricanju preterane, prekomerne kazne i u kvalifikovanju dela drugačijim i težim nego što ono jeste. Kad god je dela bilo, ali osuđeni odnosno kažnjeni nije zaslužio onu vrstu ili meru kazne koja mu je izrečena iz političkih razloga, odnosno

kad god je počinio drugo ili lakše delo od onog za koje je osuđen iz političkih razloga ili lakši oblik dela, pa mu uz poštovanje pravila struke i pravne države ne bi ni tada bila izrečena ta kazna odnosno takva kvalifikacija – za sve takve situacije *potpuna* rehabilitacija je *neprimerena* solucija: u svakoj takvoj situaciji *preterano* je da se usvajanjem zahteva za rehabilitaciju utvrdi da je takva odluka ništava, a rehabilitovani da se smatra neosuđivanim. Nego *nepotpuna* rehabilitacija predstavlja *primerenu* soluciju: ne proglasiti takvu odluku ništavom, nego je *preinačiti rešenjem*, na osnovu čega se onda rehabilitovani smatra neosuđivanim *samo* takvom odlukom, a ne uopšte neosuđivanim. Zakon o rehabilitaciji ne predviđa, međutim, taj takođe potrebni oblik zaštite od takvih odluka autoritarne vlasti, već jedino utvrđenje ništavosti rešenjem, na osnovu čega se onda rehabilitovani smatra potpuno neosuđivanim. Zakon nije vodio računa o opravdanom interesu onih koji su bili žrtve u tom smislu što su osuđivani ili kažnjavani za “nečasnija” dela, iako su počinili “manje nečasna”, za “teška dela”, mada su počinili “lakša”, ili što su im izrečene “teške kazne”, pa su važili za “teške kriminalce”, iako bi lakše kazne bile primerene.

10. Oksimoronski ishod – Zakon, prenet a nedonet.

Ili: Zakon, koji život duguje praksi sudova!

I: život Zakona, po cenu protivzakonitosti?

Premalo je odredaba (videti pod 1); previše je pravne nesigurnosti, zbog premalo odredaba i zbog upotrebe isuviše neodređenih pojmova (2), zbog nepostojanja kriterijuma za rehabilitaciju (3), nedefinisanja državne pripadnosti organa od čijih odluka se može rehabilitovati (4), nedostatka pravila o vrsti postupka (8) i neodređenosti tipa zaštite (9), da bi mogao biti ispunjen ustavni nalog vladavine prava; i druge su protivustavnosti posredi – nerazumna diskriminacija među žrtvama (6) i prekomerno ograničenje prava na privatnost (7); a tu je i zakonska uvreda pravosuđa kao posve kuriozan zakonski raritet (5). Tako izgledaju glavne stavke bilansa *zakonodavnog* rada na rehabilitaciji.

Neodgovoran odnos zakonodavca smesta je, samom pojavom *ta* *kvog* zakona, *bacio senku* na, inače, pravno i etički nespornan institut rehabilitacije. Ni u proteklih godinu dana od kada je na snazi, zakonodavac *nije* Zakonu pritekao u pomoć da ga *izmenama* i *dopunama* rastereti tereta manjkavosti, pravne nesigurnosti i protivustavnosti, a sudove neugodne uloge da, zarad časnog cilja, delaju naizgled sa Zakonom, a u stvari dalje od njega ili čak protiv njega.

Posredi je proizvod vlade i parlamenta sa takvim urođenim mana da mu je *sudstvo jedina šansa za preživljavanje*. Naprosto, reč je o zakonu koji bi jedino primena mogla da spase. Bar samo *delimično*.

Što se tiče nekih mana koje stvaraju pravnu nesigurnost, i to što se tiče nedostatka kriterijuma za rehabilitaciju, nedefinisiranosti državne pripadnosti organa od čijih se odluka može rehabilitovati, i nedostajućih pravila postupka, kao i što se tiče povreda ustavnog prava na privatnost, *sudovi poseduju kapacitet da ih otklone* (dalje pod a). Ali kada je reč o ostalim manama koje stvaraju pravnu nesigurnost, tj. o zakonskoj diskriminaciji u pogledu prava na rehabilitaciju, i o neodređenosti tipa zaštite, kao i kada je reč o besmislenoj primeni zakona na najnovije pravosuđe, pitanje je: mogu li ih sudovi otkloniti, a da pri tome ne idu *contra legem*? Legitiman cilj zakona je van spora, ali da li bi taj legitiman cilj mogao da opravda i protivzakonitu praksu u tom pogledu? *Da sudovi misle da ne bi, i da nisu spremni na takvu praksu*, već su pokazali primenom zakonskih odredaba koje neosnovano diskriminišu žrtve u pogledu prava na rehabilitaciju, a takav stav (da se izričite odredbe Zakona imaju poštovati makar se kosile sa prirodom ustanove rehabilitacije) verovatno će se ponoviti i u pogledu zakonske neodređenosti tipa zaštite i u pogledu neopravdane primene Zakona na odluke iz najnovije faze pravosuđa, tako da onda ostaje kao *neizbežan poziv zakonodavcu da on izmeni Zakon* (dalje pod b).

Ceo problem, u oba njegova pravca (a i b), posve je nepotreban, s obzirom na to da je dugo vreme bilo na raspolaganju (zakon se pojavio tek šest godina posle okončanja autoritarne vladavine) da se stvar zakonodavno izvede po svim pravilima struke i vladavine prava, bez dovođenja sudova u položaj rezervnog zakonodavca i bez stvaranja balasta protivzakonite prakse primene. Ovako, Zakon je *oksimoronski*: preneto nedonošče.

Naizgled paradoksalna situacija – posredi je pregršt protivustavnosti, ali niotkuda inicijative Ustavnom sudu za preispitivanje Zakona – objašnjiva je time što bi svi da zaborave protivustavnosti. Vlast, jer joj nije potreban još jedan dokaz manjka sposobnosti da dela s ustavom na pameti; sudovi, jer veruju i pokazali su (dosadašnjim stavovima) kapacitet da Zakon tako primene da ublaže njegove grube nedorađenosti i bar neke njegove protivustavnosti; žrtve, jer je bolji i loš zakon u ruci nego dobar na grani.

a. Dalje od Zakona, ali sa njime

Uprkos takvom zakonu, naprosto nesposobnom da živi na način vladavine prava, rehabilitacija se *ipak odvija u sudskoj praksi*. *Delimična sanacija zakonske konstrukcije rehabilitacije* je u rukama sudova i već je u toku. Na osnovu dosadašnjih stavova sudske prakse valja verovati *u tom delu* u uspeh. Naravno, zakonodavac (ni vlada kao predlagač) se time neće rehabilitovati.

1. Vrhovni sud Srbije je, sasvim u skladu sa prirodom države i prirodom ustanove rehabilitacije kao državne delatnosti – tj. u skladu sa time da svaka država rehabilituje od svojih odluka, i samo od njih, a ne od odluka drugih država (videti pod 4), mada to nije tako i time obrazložio,²² ispravno izrekao da “domaći (srpski) sud ne bi mogao utvrđivati ništavost odluka sudova iz drugih država (apsolutna nenadležnost), čak i pod uslovom da je oštećeno lice u vreme učinjene nepravde imalo prebivalište na teritoriji Republike Srbije”. I, da ni ako “je predlagač u vreme proгона imao prebivalište na teritoriji Republike Srbije, srpski sud ne može utvrđivati ništavost sudskih odluka ili odluka državnih organa sa teritorija sada drugih država (bez obzira na činjenicu važenja saveznih zakona na teritorijama bivše FNRJ odnosno SFRJ) jer bi se to protivilo teritorijalnom principu važenja zakona i osnovnim obeležjima, svojstvima i posledicama instituta rehabilitacije sadržanim u važećem Zakonu”.²³ Time je *otklonio eventualnu neizvesnost* koja bi kod nekoga mogla nastati s obzirom na to da Zakon o rehabilitaciji govori o rehabilitaciji lica koja su u određenom periodu “bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava” (čl. 1), a da *Zakon ne kaže* – od strane *čijih organa* su lišena života, slobode ili drugih prava, od organa koje države, da li samo kada su lišena od strane organa domaće države ili i stranih.

Kada je domaća država ranije bila članica sada nepostojeće druge složene države, a potom postala samostalna država, sledbenica te, sada nepostojeće složene države, koja je kao takva imala svoje organe koji su bili nadležni na teritoriji cele složene države, pa i na njenoj teritoriji, tada država sledbenica može da rehabilituje i od odluka organa te nekadašnje složene države u čijem je sastavu bila (o tome videti pod 4). U suprotnom, žrtve organa takve države ne bi imale nigde i nikakvo pravo na rehabilitaciju. Okružni sud u Beogradu je upravo u tom smislu, ispravno, svojim rešenjem²⁴ rehabilitovao lice osuđeno svojevremeno pred Vojnim sudom u Zagrebu zbog krivičnog dela neprijateljske propagande. Ispravno, jer taj sud nije organ druge države (Hrvatske), već organ negdašnje složene države (Jugoslavije) čija je Srbija bila članica, a sada je sledbenica (podjednako kao i Hrvatska), organ nadležan tada i na njenoj teritoriji, a time isto što *i njen* organ.

2. Potpunu zakonsku prazninu u pogledu *vrste postupka* (o tome videti pod 8) popunio je Vrhovni sud Srbije Načelnim pravnim stavom,

22 Vidi obrazloženje Rešenja Vrhovnog suda Srbije, Reh. 1/06 od 23. novembra 2006. godine.

23 Rešenja Vrhovnog suda Srbije, Reh. 1/06 od 23. novembra 2006. godine.

24 Rešenje Okružnog suda u Beogradu Reh. br.124/06 od 17.10.2006. godine.

usvojenim na Opštoj sednici 17. maja 2006. godine: “O zahtevima za rehabilitaciju po Zakonu o rehabilitaciji koji je stupio na snagu 25. aprila 2006. godine okružni sud odlučuje shodno pravilima vanparničnog postupka”, a potom Građansko odeljenje Vrhovnog suda Srbije Pravnim shvatanjem, utvrđenim na sednici od 13. juna 2006. godine: “Postupak po Zakonu o rehabilitaciji je jednostranački. Izuzetno prvostepeni sud može priznati svojstvo učesnika u postupku fizičkom i pravnom licu koji imaju pravni interes da učestvuju u postupku”.

O zahtevu odlučuje veće od tri sudije (čl. 4. st. 1), od kojih je, kako je sudska praksa odredila, *jedan krivičar* (o važnosti toga, gore pod 8).

3. Izostanak zakonskog *merila za rehabilitaciju* i zakonska upotreba neodređenih pojmova (politički razlog, progon i dr., čl. 1, 3. i 5) rađaju pravnu nesigurnost (o tome videti pod 3). Rešenja o usvajanju ili odbijanju zahteva za rehabilitaciju trebalo bi temeljiti na poređenju postupanja prema podnosiocu zahteva za rehabilitaciju iz prošlosti sa postupanjem prema njemu kakvo bi ono bilo primenom standarda ljudskih prava i principa pravne države (videti pod 3). Pošto takav način rada predstavlja određeni *metod*, on omogućuje, *isključujući proizvoljnost, racionalnu raspravu* o zahtevu i rešenju zahteva, kao i *racionalno preispitivanje* od strane više sudske instance, što znači pravnu sigurnost u ovoj stvari. Predstoji da se, analizirajući sa tog stanovišta dosadašnje sudske odluke o rehabilitaciji, utvrdi da li u praksi ono figurira kao merilo rehabilitacije ili neko drugo, i da li je ostvarena pravna sigurnost namesto zakonske neizvesnosti.

4. Sudovima ne bi smelo da bude teško da odredbu Zakona (čl. 2. st. 1) kako *svako* zainteresovano fizičko i pravno lice *može podneti zahtev za rehabilitaciju bilo koje žrtve, pa i protiv njene volje* (o čemu videti pod 7), ne primene u slučaju kada se time *povređuje* (članom 17. st. 1. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i članom 10. st. 1. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda) *zajemčeno pravo žrtve na privatnost*. Pravo na privatnost je apsolutno i deluje ne samo prema državi već prema svima, a u privatnost žrtve meša se svako ko *bez njenog pristanka* podnoseći zahtev za rehabilitaciju pokreće postupak, kao i sud ako ga vodi *bez njenog pristanka* u toj, samo njenoj privatnoj stvari. U obrazlaganju takve odluke sudovi bi uporište mogli naći u *analogiji* sa, na primer, čl. 39. st. 2. i 3. Zakona o javnom informisanju,²⁵ gde je aktivna legitimacija drugim licima da pokrenu sud-

25 *Službeni glasnik RS*, br. 43/2003, 61/2005. I čl. 77. st. 2. Modela Zakona protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom Centra za unapređivanje pravnih studija predviđao je isto rešenje u slučaju osobe sa invaliditetom kao žrtve diskriminacije.

ske postupke u privatnoj stvari žrtve govora mržnje takođe dana pod uslovom da za pokretanje postupka dobiju njen prethodni pristanak.

Videće se hoće li sudovi krenuti putem koji je trasiran ovakvim argumentima.

5. *Objaviti ime i podatke o rehabilitovanom licu u Službenom glasniku Republike Srbije bez njegove saglasnosti, predstavlja povredu njegovog zagaranovanog prava na privatnost* (o čemu videti pod 7). Ministarstvu pravde, kome je Zakon stavio u službenu dužnost da objavljuje imena i podatke o rehabilitovanim (čl. 7), sud bi mogao da uskrati dostavljanje imena i podataka radi objavljivanja ako rehabilitovani ne dâ pristanak za objavljivanje. Osnov rehabilitovanom da se usprotivi objavljivanju, a sudu da poštuje volju rehabilitovanog, mogli bi predstavljati čl. 17. st. 1. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i čl. 10. st. 1. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, koji, jemčeći privatnost, *zabranjuju državi da se meša u privatnost*, a u st. 2, među taksativno navedenim razlozima zbog kojih država sme da se meša u privatnost, ne stoji i vođenje postupka rehabilitacije, niti išta drugo što bi moglo biti osnov po analogiji za takvo mešanje. Osnov rehabilitovanom za suprotstavljanje dostavljanju Ministarstvu njegovog imena i drugih podataka i njihovom objavljivanju protiv njene volje, može da bude, zbog identičnog *ratio legis*, i *analogija* sa članom 43. st. 1. Zakona o javnom informisanju, koji objavljivanje podataka iz privatnog života u masmedijima (javnim glasilima, među koja ne spadaju službena glasila)²⁶ uslovljava pristankom lica, i *analogija* sa članom 44. st. 1, koji samo u slučaju smrti lica o čijim se podacima radi jedino bliskim licima, tamo navedenim, daje pravo da pristanu na objavljivanje, ne i drugim licima, i *analogija* sa članom 45, koji taksativno navodi kada se bez pristanka mogu objaviti privatni podaci, ne spominjući ni slučaj postupka rehabilitacije, ni bilo koji drugi koji bi mogao da posluži kao osnova za zaključivanje po analogiji o dopuštenosti objavljivanja bez pristanka.

Praksa će pokazati hoće li sudovi u odbranu zajemčene privatnosti ići putem te argumentacije.

b. Praksom protiv Zakona ili izmenom Zakona protiv Zakona?

U vremenu proklamovanog legalizma vlast stvara Zakon koji *nekim rešenjima prinuđuje sudove i na postupanje protivno zakonu, ako hoće da ostvare nesumnjiv smisao i svrhu ustanove rehabilitacija*. A tako bi sudovi mogli često da postupe, jer u Zakonu nisu malobrojne zlosrećne

26 Član 11. Zakona o javnom informisanju (*Službeni glasnik RS*, br. 43/2003, 61/2003) određuje koja glasila se ne smatraju javnim glasilima u smislu tog zakona.

prepreke ostvarenju *smisla ustanove rehabilitacije*, i jer nije reč o nekom zakonu koji nema priliku da se u tim delovima primeni, za kojim jedva da postoji potreba. Naprotiv, “bogatstvo” autoritarne prošlosti već navodi (videli smo gore, a.1. i a.2), i navodiće (a.3 – a.5) na to da oslonac za svoju odluku sud traži drugde jer ga nema tamo gde bi morao biti – u zakonu takav kakav on jeste. Kada se zakonski nedostatak može apsolvirati idući dalje od zakona, dakle bez njega ali ne i protiv njega, nelagoda sudije je mnogo manja nego kada se to može jedino postupajući protiv njega.

Pred sudovima je tada solucija iz tamnog vilajeta, pred kakvu ih zakonodavac u pravnoj državi ne bi smeo stavljati: da bi praktikovanjem rehabilitacija od akata autoritarne vladavine nepravne države afirmisali drugačiju, pravnu državu i ljudska prava, moraju narušiti princip pravne države primenjujući protivustavni zakon ili delujuć protivno zakonu. (Da je ovakva pravno-dijalektička suprotnost bar krajnji izuzetak u ovdašnjem pravnom ambijentu!)

1. Vrhovni sud nije pribegao rešenju koje jedino odgovora funkciji i prirodi ustanove rehabilitacija, tj. da država rehabilituje *sve svoje žrtve kao žrtve*, bez obzira na bilo koje drugo njihovo lično svojstvo, pa i *bez obzira na mesto njihovog prebivališta* u vreme kada se ona o njih ogrešila (o tome videti pod 4). Naprotiv, u pogledu prava na rehabilitaciju Vrhovni sud Srbije se, kao i Zakon, drži nekadašnjeg domicila žrtve, i kaže da je “srpski sud apsolutno nenadležan za priznanje prava na rehabilitaciju lica koja su u vreme ideološkog i političkog progona imala prebivalište na teritoriji drugih republika (sada država)”.²⁷ Dok je Vrhovni sud Srbije povodom pitanja o tome koja je to država od čijih se akata rehabilituju žrtve, o čemu nema u Zakonu izričite odredbe (o tome videti pod 4), postupio u korist svrhe i smisla ustanove rehabilitacije (o čemu videti pod 10.a.1), dotle *nije bio spreman da isto tako postupi u korist svrhe i smisla ustanove rehabilitacija u pogledu pitanja o značaju mesta prebivališta kao uslovu za rehabilitaciju, o kom pitanju postoji u Zakonu izričita odredba* člana. 1: rehabilituju se oni koji su postali žrtve države Srbije kada su na njenoj teritoriji imali prebivalište. Vrhovni sud naprosto nije hteo *contra legem*, izabравši između svrhe ustanove i zakonske odredbe, ovu poslednju.

Može se pretpostaviti da bi, držeći se Zakona (čl. 1), a ne prirode ustanove rehabilitacije i njene svrhe, Vrhovni sud Srbije jednako postupio i ako bi zahtev za rehabilitaciju podnela neka žrtva koja *sada* ima prebivalište na teritoriji Republike Srbije, ako ga nije imala u vreme ka-

27 Rešenja Vrhovnog suda Srbije, Reh. 1/06 od 23. novembra 2006. godine.

da je postala žrtva na teritoriji Srbije, budući da je Zakon izričit: “imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije” (čl. 1), a ne “imala su ili imaju”.

Ostaje da se *izmenom Zakona o rehabilitaciji* (sa ili bez prethodne odluke Ustavnog suda Srbije), ostvari ne samo svrha i smisao ustanove rehabilitacija kao mere koju sprovodi jedna država da bi rehabilitovala *sve* one koji su bili *žrtve njenih organa*, nezavisno od toga gde su tada imali prebivalište, čije su imali državljanstvo, i nezavisno od bilo kojeg drugog njihovog ličnog svojstva, nego i da se ukloni sadašnja *protivustavna diskriminacija* žrtava po osnovu nekadašnjeg prebivališta (vidi pod 6). Smisao i funkcija ustanove rehabilitacija opravdavaju “teritorijalni princip” za počinioca (organ domaće države), ali ne i za žrtvu.

2. Samo bi *izmena Zakona* mogla ukloniti *besmisao mogućnosti preispitivanja sa stanovišta tog zakona onih odluka koje su donete po prestanku autoritarne vladavine* (donete sve do dana stupanja na snagu Zakona o rehabilitaciji, 25. aprila 2006, čl. 1). Za tim nema nikakve potrebe pošto su se protiv tih odluka mogli i još uvek se mogu upotrebiti redovni i vanredni pravni lekovi u pravnoj državi (o čemu videti pod 5). Ali ni u pogledu toga se ne treba nadati da će sudovi ići suprotno nesumnjivoj izričitoj odredbi Zakona (čl. 1).

3. Ne verujem ni da bi sudovi mogli naći način da – pored *potpune rehabilitacije*, u smislu Zakonom jedino propisanog utvrđenja ništavosti odluke, i jedino propisane posledice da se lice smatra neosuđivanim (čl. 5), usvajaju i zahteve za *nepotpunu rehabilitaciju*: da rešenjem preinačuju odluke, prekvalifikovanjem dela, izricanjem druge vrste kazne ili blaže kazne (o čemu videti pod 9). Stranke će – pozivajući se na nesumnjivu dikciju Zakona – zahtevati utvrđivanje ništavosti odluka, kako bi se smatrale neosuđivanim, što Zakon i izričito i jedino predviđa. Ako bi sudovi u opisanim slučajevima odbijali zahteve za takvu (potpunu) rehabilitaciju, to bi, možda, moglo navesti zakonodavca da se *izmenom Zakona* postara o tome da i one žrtve kojima sleduje manje od potpune rehabilitacije ne ostanu bez ičega, ali i da ne dobiju više nego što im sleduje, već ono koliko im sledi – nepotpunu rehabilitaciju. Za udovoljenje ovom nalogu pravde nema uslova u praksi, pa je utoliko naglašeniji zadatak zakonodavca da u i tom smislu *izmeni Zakon*.

Vladimir V. Vodinelic

REHABILITATION DESPITE EVERYTHING

Summary

The Rehabilitation Act (2006) gives the victim of political repression the right to have his sentence pronounced invalid and consequently to be considered not convicted. When the person was convicted without passing a decision the rehabilitation entails the determination that the person in question was a victim for political reasons. It does not contain the rehabilitation in the wide sense, in the form of restitution of pecuniary punishment, confiscated property, damages for damaged health or terminated career, acknowledgement of years spent in prison in the years of service etc (1 part of the paper). The statute that has been long awaited brought many legal uncertainties and different unconstitutional provisions: it does not contain the rehabilitation criterion (3); it does not define the state authorities whose decisions may be the basis for rehabilitation (4); it does not define the type of the proceeding (8) nor the possibility of incomplete rehabilitation (9); it unlawfully discriminates the victims on the basis of their previous residence (6); it enables the rehabilitation against the victim's wishes as well as the publication of his or her name and data against the right to privacy (7); it insults the previous and existing judiciary by determining the superfluous possibility to review the decisions of the post authoritarian regime as well as those of the authoritarian regime (5). The legal uncertainty and unconstitutionality (2) was the result after the long time period of waiting for justice. Gross negligence of the legislator brought a shadow to the legally and ethically undisputable institution of rehabilitation. The oxymoronic appearance of the statute long time in the making but still not adopted made its life dependable on the case law. The courts possess a capacity to remove the deficiencies of the statute (10.a), while, when it concerns the other deficiencies it could be done at the price of the unlawful life of the statute (through case law in accordance with the purpose of the institute of rehabilitation, but *contra legem*). However, the court did not show the readiness for this; thus the statute is returned to its creator with the unpostponable order to amend it (10.b).

Key words: Rehabilitation of victims of political repression, Serbian Act of 2006, legal uncertainty, unconstitutionality, case law.

Srdan Cvetković
Institut za savremenu istoriju,
Beograd

DELIMIČAN PREGLED DO SADA REHABILITOVANIH POLITIČKIH OSUĐENIKA – JANUAR 2007.

Između ostalih, pred sudovima u Srbiji do sada su rehabilitovani:

Despotović Nikola (1943) – gvožđaraski trgovac iz Šapca kojeg su tokom 1943. likvidirali četnici, a komunisti po dolasku na vlast proglasili narodnim neprijateljem i konfiskovali mu imovinu, iako nije bio član nikakve oružane formacije niti političke partije ni pre ni posle okupacije. (Sin glumac šabačkog pozorišta Slobodan Despotović). Rehabilitovan novembra 2006.

Ninčić Momčilo – iz Jagodine, poznati političar, ministar spoljnih poslova u izbegličkoj vladi, osuđen na 8 godina zatvora na procesu Draži Mihailoviću i drugima 1946. Rehabilitovan novembra 2006, OKS Beograd.

Milošević Kosana – oficir JNA osuđena presudom Vojnog suda u Zagrebu 1951. na 4 godine sa prinudnim radom zbog propagande jer je govorila „da je narod na Kosovu nezadovoljan”, kao i da su svi „pravi komunisti pobijeni”. Rehabilitovana novembra 2006. (*Politika*, 27. XI 2006.)

Petrović Miljko – osuđen od suda časti u Čačku početkom 1945. zato što je strugara u Kraljevu čiji je bio vlasnik radila i u toku okupacije. Osuđen na trajni gubitak nacionalne časti i sedam godina prinudnog rada uz konfiskaciju. Rehabilitovan novembra 2006 (*Politika*, 27. XI 2006.)

Kurtović Paja – imućni trgovac i apotekar iz Šapca, zbog privredne kolaboracije uhvaćen i streljan bez suda od OZN-e na Šabačkom mostu novembra 1944. Sin Koka Kurtović pokrenuo je 2006. postupak za rehabilitaciju. Rehabilitovan pred OKS, Šabac novembar 2006.

Rakić Svetomir – iz Niša, uhapšen kao direktor preduzeća za puteve u Kragujevcu, tokom 1950. Proveo 3 godine na Golom otoku zbog izjave po liniji IB. Rehabilitovan kod OKS Niš, januar 2007.

Petrović Radomir – iz sela Porodin kod Svilajнца. Uhapšen je 28. maja 1948. jer je podneo zahtev za održavanje litije, koji nije odobren, a litija bila ipak bila održana. Osuđen je na 10 godina pred OKS Požarevac. Rehabilitovan na lični zahtev januara 2007.

Ristić Miodrag – iz Zaječara, uhapšen 1949. kao gimnazijalac, administrativno kažnjen sa 2 godine na Golom otoku po liniji IB. Rehabilitovan pred OKS Niš na sopstveni zahtev januara 2007.

Momčilović Ilija – iz Niša, osuđen 1984. na trogodišnju zatvorsku kaznu zbog špijunaže u korist Bugarske, jer je studirao u Bugarskoj. Rehabilitovan pred OKS Niš januara 2007.

Mitić Stevan – oficir tadašnje vojske Jugoslavije, osuđen 1954. u Nišu na 9 meseci zatvora jer je razbijao bratstvo i jedinstvo, kritikovao narodnu vlast da saraduje sa Amerikom na štetu Rusije i podržavao rezoluciju IB. Rehabilitovan pred OKS Niš januara 2007.

Nedeljković Dragutin – trgovac iz Čačka, streljan bez suđenja 19. januara 1945, posle čega mu je odlukom Sreskog narodnog suda konfiskovana celokupna imovina. Rehabilitovan pred OKS Niš januara 2007.

U postupku su:

Mihailović Dragoljub – Draža – ministar vojni emigrantske vlade i vrhovni komandant Jugoslovenske vojske u otadžbini, pokrenut postupak januara 2007. pred Okružnim sudom u Beogradu.

Petrović Budimir – iz Niša, oficir bivše kraljevske vojske, uhapšen pošto se javio vlastima novembra 1944, posle čega je nestao. Zahtev podnela ćerka kod OKS Niš.

Mihailović Dragoslav – književnik, tada student prve godine književnosti, bez suđenja oglašen krivim i upućen na Goli otok po liniji IB zato što je branio dvojicu uhapšenih iz Čuprije koji su tvrdili da će teška industrija posle petogodišnjeg plana da proizvodi drvene češljeve. Zahtev za rehabilitaciju podnet 2006.

Šuster Anton – limar na dvoru Karađorđevića koga su partizani odmah po oslobođenju 1944. streljali bez suda u Beogradu. Zahtev za rehabilitaciju podnet 2006. (*Politika* 27 XI 2006.).

Milenković Natalija – jedna od vlasnica tekstilne fabrike u Leskovcu *Jovanović i Popović* koju su komunisti konfiskovali. Osuđena zajedno sa još dve sestre na višegodišnje zatvorske kazne. Zahtev za rehabilitaciju podnet novembra 2006.

Ercegović Josip – bivši poručnik UDB-e, osuđen pedesetih godina na pet godina zatvora zbog neprijavlivanja nadležnima da će čovek koga je poznao pobeći u Italiju. Zahtev za rehabilitaciju podnet 2006.

Stanković Radenko – profesor Medicinskog fakulteta, kraljevski namesnik, izručen 1945, osuđen na 12 godina 1949. godine. Kaznu služio u Mitrovici, pušten posle osam godina i ubrzo preminuo. Zahtev za rehabilitaciju podnet 2006.

Stojkov Artemije – osuđen 1950. na 18 meseci zatvora u OKS Zrenjanin zbog agitacije i propagande jer je u vozu putnicima rekao da državno rukovodstvo greši po pitanju seljačkih zadruga i da od njih nema nikakve koristi i da radnici za vreme nove vlasti žive bednije. Zahtev za rehabilitaciju podnet 2006.

U Beogradu je do sada, na osnovu izveštaja iz štampe (januar 2007.), podneto preko 300 zahteva, u Nišu 26 i na desetine u Požarevcu, Šapcu, Čačku i drugim gradovima po Srbiji. Pred Okružnim sudom u Šapcu, koji je inače pokazao veliku agilnost, do sada je rehabilitovano svega dvadesetak lica. U Okružnom sudu u Požarevcu je 23. februara 2007. održano drugo ročište za rehabilitaciju 46 lica koja su streljana 1944, nakon oslobođenja. U zahtevu Lige za zaštitu privatne svojine i ljudskih prava tvrdi se da su oni streljani između 15. oktobra i 24. decembra 1944. u periodu između oslobođenja i formiranja prvih vojnih sudova u zemlji. Predsednik Lige u Požarevcu Dragan Ilić kaže da ne postoji nikakva dokumentacija o izvršenju dela ili o tome da su ti ljudi pravosnažno osuđeni, nema ih ni u matičnim knjigama rođenih i umrlih. Ilić je rekao da postoje pretpostavke da je u navedenom periodu u Požarevcu streljano oko 200 osoba, te da se zahtev Lige bazira na dokumentu “Saopštenje broj 2, Vojnog suda Komande vojnog područja Požarevac o suđenju ratnim zločincima” od 3. decembra 1944. godine. U saopštenju se navode imena 40 osoba koje su osuđene na smrt i „*gubitak časnih prava za svagda*“. Naredno ročište zakazano je za 27. april 2007.

Može se uopšteno zaključiti da za sada u praksi rehabilitacija teče vrlo sporo i to ponajviše zahvaljujući uopštenoj i šturoj zakonskoj regulativi. U prilogu, dobrotom sudije Gojka Lazareva, donosimo kao ilustraciju nekoliko rešenja o rehabilitaciji koja je doneo Okružni sud u Šapcu tokom 2006/2007:

PRILOZI

REŠENJA O REHABILITACIJI

1. Reh. br. 43/06

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU u veću sastavljenom od sudija: Gojka Lazareva, kao predsednik veća, Saše Kneževića i Branislava Popovića, kao članova veća, sa zapisničarem Ivankom Mičić, u predmetu rehabilitacije pok. Nikole Despotovića, bivšeg iz Šapca ul. Masarikova broj 4, po zahtevu za rehabilitaciju predlagača Despotović Marije iz Šapca, ul. Masarikova broj 4 i Despotović Slobodana iz Šapca, ul. Gospodar Jevremova broj 9, nakon održane rasprave i izvedenih dokaza, dana 03. novembra 2006. godine, doneo je:

REŠENJE

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju pok. Nikole Despotovića biv. iz Šapca ul. Masarikova broj 4, rođen 13. avgusta 1893. godine u selu Šljivova, opština Krupanj, od majke Savke i oca Stanka Despotovića, pa se :

UTVRĐUJE da je pok. Nikola Despotović dana 27. avgusta 1943. godine lišen života od strane takozvane „četničke leteće trojke“, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko političkih razloga, kao žrtva progona i nasilja, čime je povređeno njegovo pravo na život,

UTVRĐUJE SE da je pravosnažni Zaključak Sreskog suda u Šapcu R. br. 142/46 od 17.04.1946. godine, kojim je konfiskovana imovina pok. Nikole Despotovića bivšeg iz Šapca, kojim Zaključkom je iz ideološko političkih razloga povređeno pravo na imovinu pok. Nikole Despotovića, **NIŠTAVAN** od trenutka donošenja i da su ništave sve njegove pravne posledice.

O b r a z l o ž e n j e

Predlagači Marija Despotović i Slobodan Despotović, oboje iz Šapca, podneli su ovom sudu zahtev za rehabilitaciju njihovog pok. oca Nikole Despotovića u kome su naveli da je njihov otac dana 17. avgusta 1943 godine, kao civil, lišen života od strane takozvane “leteće četničke trojke” bez sprovedenog postupka i odluke suda, verovatno zbog toga što nije ispunio zahtev njihove organizacije za obezbeđenje veće sume novca. Nakon Drugog svetskog rata tzv. Narodna vlast je Nikolu Despotovića proglasila narodnim neprijateljem iz ideološko političkih razloga, kako bi na taj način pripremila podlogu za konfiskaciju njegove imovine a radi stvaranja državne odnosno društvene svojine. Prilikom proglašenja za narodnog neprijatelja nije vođen nikakav postupak.

Predlagači su još naveli da je pravosnažnim Zaključkom Sreskog suda u Šapcu R. br. 142/46 od 17.04.1946. godine konfiskovana imovina pok. Nikole Despotovića, pri čemu je njegovoj porodici ostavljeno pravo stanovanja u dvorištu kuće i to za udovicu do smrti ili udaje, a za decu do punoletstva, kao i pravo korišćenja nešto obradive zemlje u Jevremovcu. Udovica Mileva – Mica umrla je 1971. godine, predlagač Slobodan se iz stana iselio a u ovom stanu danas boravi

predlagač Marija, a obradiva zemlja im je naknadno, konačno oduzeta 1971. godine presudom Okružnog suda u Šapcu. Konfiskacija je izvršena iz ideološko-političkih razloga i njome je povređeno pravo na imovinu pok. Nikole Despotovića i njegovih naslednika.

Predlagači su tražili da se usvoji zahtev za rehabilitaciju pok. Nikole Despotovića tako da se utvrdi da je on lišen života bez odluke suda i sprovedenog postupka, iz ideološko političkih razloga, kao žrtva progona i nasilja, čime je povređeno njegovo pravo na život i da se utvrdi da je pravosnažni Zaključak Sreskog suda u Šapcu R.br. 142/46 od 17.04.1946. godine, kojim je konfiskovana imovina pok. Nikole Despotovića, kojim zaključkom je iz ideološko političkih razloga povređeno pravo na imovinu pok. Nikole Despotovića, ništavan od trenutka donošenja i da su ništave sve njegove pravne posledice.

Okružni sud je u smislu čl. 4 Zakona o rehabilitaciji, u javnom postupku pribavio potrebna dokumenta, održao javnu raspravu, izveo sve predložene dokaze pa je našao da je zahtev predlagača za rehabilitaciju pok. Nikole Despotović osnovan zbog čega je isti usvojen, u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitacije a iz sledećih razloga:

Na osnovu Izvoda iz matične knjige umrlih broj 851 od 29.08.2006. godine utvrđeno je da je Nikola Despotović izgubio život 27. avgusta 1943. godine a na osnovu iskaza svedoka Borivoja Savića čiji iskaz je prihvaćen kao istinit pošto je isti bio logičan i ubedljiv i nezainteresovan za ishod ovog postupka, utvrđeno je da je kritičnog dana 1943. godine za vreme Drugog svetskog rata, ovaj svedok, sa grupom od više ljudi, posmatrao kako su naoružani četnici proveli kroz selo vezanog Nikolu Despotovića, gvoždarskog trgovca iz Šapca, koga je prepoznao jedan od starijih seljaka, da je kasnije čuo da je Nikola likvidiran a posle određenog vremena je njegov leš pronađen i sahranjen.

Saslušanjem predlagača Marije i Slobodana Despotović, kao vanpartijskih stranaka, čije iskaze je sud u potpunosti prihvatio kao istinite, pošto su isti svedočili samo o onome što im je poznato, logično i ubedljivo, saglasno sa drugim izvedenim dokazima, a radi se o činjenicama koje su od takve važnosti za njihove lične živote da su govorili samo istinu, utvrđeno je da su predlagači za vreme rata bili deca a da su od svoje majke i drugih lica saznali da je njihov otac Nikola Despotović 27.08.1943. godine otišao od kuće na imanje u selo Jevremovac, gde ga je na putu zaustavila "četnička leteća trojka", vezali su ga žicom i kroz nekoliko sela sproveli na planinu Cer gde su ga izboli noževima i zaklali i preko leša nabacali granje, a posle nekog vremena pronašla ga je supruga Mileva koja ga je prepoznala po ostatku košulje. Prema njihovim saznanjima razlog za Nikolino stradanje je verovatno u tome što su četnici više puta tražili predaju novca i to veće sume, on nije mogao da ispuni te njihove zahteve i verovatno je zbog toga odveden i likvidiran.

Pošto je na izloženi način utvrđeno da je Nikola Despotović dana 27. avgusta 1943. godine lišen života od strane takozvane "leteće četničke trojke" bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, kao civil, verovatno zbog toga što nije obezbedio traženu novčanu sumu, dakle iz ideološko političkih razloga, kao lice koje ne ispunjava zahteve ove organizacije, to je sud zaključio da je on stradao kao žrtva progona i nasilja i da je time povređeno njegovo pravo na život zbog čega je zahtev za njegovu rehabilitaciju u odnosu na pravo na život, usvojen, kao u stavu jedan izreke ovog rešenja, na osnovu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji. Pravo na život svake osobe zaštićeno je zakonom i u kritično vreme neko

lice moglo je namerno biti lišeno života samo izvršenjem presude suda kojom je osuđen na zločin za koji se ova kazna predviđa zakonom a u konkretnom slučaju Nikola Despotović lišen je života bez vođenja postupka i bez odluke suda, kao i bez konkretne krivice, pre svega radi zastrašivanja drugih, koji ne bi ispunjavali finansijske zahteve četničke organizacije, koje nije ispunio ni Nikola Despotović.

Uvidom u spise Sreskog suda u Šapcu utvrđeno je da je pravosnažnim Zaključkom R. br. 142/46 od 17.04.1946. godine odlučeno da se prenese u svojinu Federativne Narodne Republike Jugoslavije, po osnovu konfiskacije nepokretna imovina pok. Nikole Despotovića, i to kuća u Šapcu, Masarikova broj 4, zemljište u Jevremovcu, oprema, inventar i roba iz dućana, označena u popisu. Iz spisa se vidi da je konfiskacija izvršena u smislu čl. 28 Zakona o konfiskaciji, da je Nikola Despotović imenovan kao narodni neprijatelj, pri čemu nije vođen nikakav postupak, u kome bi se utvrdilo da li je on bio narodni neprijatelj ili nije, već je samo od strane Gradskog narodnog odbora u Šapcu predloženo da se izvrši konfiskacija imovine Nikole Despotovića, koji je označen za narodnog neprijatelja, pri čemu se jasno vidi da nikakav postupak za njegovo proglašenje narodnim neprijateljem nije vođen i da je ta oznaka „narodni neprijatelj“ bila rezultat samovolje sistema vlasti, njegove autoritarne prirode i opšte poznate potrebe da se formiraju osnovi za stvaranje komunističko-socijalističkog sistema proizvodnje, između ostalog i prenošenjem privatne svojine u državnu odnosno društvenu svojину, oduzimanjem imovine od klasnih neprijatelja, veleposednika, kapitalista, trgovaca i drugih, dakle iz ideološko političkih razloga. Dakle, Nikola Despotović nije bio nikakav narodni neprijatelj, već civilna žrtva rata, čije stradanje je napred opisano, koga je komunistička vlast posle Drugog svetskog rata smatrala klasnim neprijateljem, pošto nije bio pripadnik radničke klase, već pripadnik suprotstavljene kapitalističke klase, kao trgovac, tako da nije bilo osnova za konfiskaciju u smislu čl. 28 Zakona o konfiskaciji, koji je važio u kritično vreme.

Pošto je na izloženi način utvrđeno da je konfiskacija sprovedena pravosnažnim Zaključkom Sreskog suda iz ideološko političkih razloga, čime je povređeno pravo na imovinu pok. Nikole Despotovića, to je usvojen zahtev predlagača za rehabilitaciju pok. Nikole Despotovića i u pogledu prava na imovinu pa je utvrđeno da je ovaj Zaključak Sreskog suda ništavan od trenutka donošenja i da su ništave sve njegove pravne posledice, u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji u svemu, kao u stavu 2 izreke ovog rešenja.

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU
dana 03.11.2006. godine

Predsednik veća – sudija
Gojko Lazarev

2. Reh. 2/06

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU, u veću sastavljenom od sudija Gojka Lazareva, kao predsednika veća, Branislava Popovića i Ivana Lazarevića, kao članova veća, uz učešće zapisničara Borke Gligorić, u predmetu rehabilitacije pok. Pavla Kurtovića, bivšeg iz Šapca, ul. Karađorđeva broj 39, po zahtevu za rehabilitaciju njegovog sina predlagača Koste Kurtovića, iz Novog Beograda, ul. Mihajla Pupina broj 207, nakon održane rasprave i izvedenih dokaza, dana 07. decembra 2006. godine, doneo je:

R E Š E N J E

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju pok. Pavla Kurtovića, bivšeg iz Šapca, ul. Karađorđeva broj 39, rođen 1887. godine, od oca Koste Kurtovića i majke Danice, rođene Piroški, pa se :

UTVRĐUJE da je pok. Pavle Kurtović, dana 27. oktobra 1944. godine, lišen života, u Šapcu, od strane pripadnika Partizanskog pokreta, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko političkih razloga, kao žrtva progona i nasilja, čime je povređeno njegovo pravo na život.

UTVRĐUJE SE da su: pravosnažni zaključak Sreskog suda u Šapcu R. br. 97/46 od 23.03.1946. godine, izmenjen i dopunjen pravosnažnim zaključkom Sreskog suda u Šapcu R.br. 97/46 od 28. novembra 1946. godine, kojima je konfiskovana imovina pok. Pavla Kurtovića, kojim zaključcima je iz ideološko političkih razloga povređeno pravo na imovinu pok. Pavla Kurtovića, kao i svaka druga odluka državnog organa kojima je izvršena konfiskacija njegove imovine, ništavi od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice.

O b r a z l o ž e n j e

Predlagač Kosta Kurtović iz Novog Beograda, podneo je ovom sudu zahtev za rehabilitaciju svoga pokojnog oca Pavla Kurtovića, u kome je naveo da je njegov otac dana 27. oktobra 1944. godine, kao civil u Šapcu, lišen života od strane pripadnika Partizanskog pokreta, bez sprovedenog postupka i odluke suda, a kasnije je od strane organa vlasti izvršena konfiskacija celokupne njegove imovine. Tražio je da se usvoji zahtev za rehabilitaciju pok. Pavla Kurtovića, tako da se utvrdi da je on lišen života bez odluke suda i sprovedenog postupka, od strane Revolucionarne vlasti, pripadnika Partizanskog pokreta 27.10.1944. godine, u Šapcu, čime je povređeno njegovo pravo na život i da se utvrdi da je konfiskacijom njegove imovine povređeno pravo na njegovu imovinu te da se konfiskacija poništi u celini.

Okružni sud je u smislu čl. 4 Zakona o rehabilitaciji, u javnom postupku pribavio sva potrebna dokumenta, održao javnu raspravu, izveo sve predložene dokaze pa je našao da je zahtev predlagača za rehabilitaciju pok. Pavla Kurtovića osnovan zbog čega je isti usvojen u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji a iz sledećih razloga:

Na osnovu izvoda iz matične knjige umrlih broj 979 od 13.10.2005. godine, utvrđeno je da je Pavle Kurtović izgubio život 27. oktobra 1944. godine, u Šapcu.

Na osnovu iskaza predlagača Koste Kurtovića, čiji iskaz je sud u potpunosti prihvatio kao istinit, pošto je isti svedočio samo o onome što mu je poznato, logično i uverljivo, saglasno sa drugim izvedenim dokazima, kao i opšte poznatim činjenicama, a radi se o činjenicama koje su od takve važnosti za njegov lični život da je govorio samo istinu, utvrđeno je da je Pavle Kurtović bio po zanimanju apotekar, koji je 1938. godine nasledio veliko imanje od svoga strica Laze Kurtovića, zbog čega je te godine prodao apoteku i više se nije bavio apotekarstvom, već je do kraja života vodio računa o poljoprivrednoj proizvodnji na tom imanju. Za vreme rata i okupacije bio je civil, nije imao vojne dužnosti, nije bio član ni jedne političke stranke, nije se bavio nikakvom političkom aktivnošću, isključivo se bavio svojom porodicom i poslom. U septembru 1941. godine, predlagač i njegov otac su zajedno sa nekoliko hiljada muškaraca iz Šapca učestvovali u poznatom krvavom maršu do sela Jarak a posle toga su bili kratko

vreme i u logoru u Šapcu, odakle su ubrzo pušteni. Šabac je oslobođen 23.10.1944. godine, a već sutradan 24.10.1944. godine, pripadnici Partizanskog pokreta u vojnim uniformama uhapsili su Pavla Kurtovića i zatvorili ga u Okružni zatvor, predlagač mu je nosio hranu svaki dan, a na dan 28.10.1944. godine, stražar je predlagaču saopštio da hrana više nije potrebna i da pročitá spisak streljanih lica. Na portirnici je bio istaknut spisak od 36 streljanih građana Šapca i ime Pavla Kurtovića nalazilo se na 14 mestu. Istog dana 3 uniformisana vojnika su predlagača i njegovu majku Danicu izbacili iz kuće i od tog dana je sva njihova imovina konfiskovana. Leš pok. Pavla Kurtovića nikad nije pronađen niti je on sahranjen.

Na osnovu uvida u novine "Glas Podrinja" broj 5 koje su izašle 26. decembra 1944. godine, utvrđeno je da je tog dana u novinama izašlo saopštenje da je Područno veće vojnog suda Korpusne vojne oblasti za Zapadnu Srbiju, na osnovu čl. 13 i 14, u vezi čl. 16 i 17 Uredbe o vojnim sudovima od 24. maja 1944. godine, osudilo više lica a između ostalih, na kaznu smrti streljanjem, trajan gubitak časnih prava i konfiskaciju celokupne imovine, narodnog neprijatelja :

Pavla Kurtovića, apotekara iz Šapca, rođen 16.08.1886. godine, koji je ograšen krivim:

Zato što je 1941. godine, pod svojim punim potpisom podneo prijavu protiv 8 građana Šapca Gestapou nazivajući ih komunistima. Svi ti građani bili su potom uhapšeni i proganjeni od Gestapoa. Posle toga još nekoliko puta je odlazio u Gestapo i optuživao okupatoru simpatizere N.O. borbe. U saopštenju se navodi da je ovo utvrđeno priznanjem optuženoga i da njegovu odbranu da je on Gestapou morao da da podatke, koje su od njega, kao bivšeg Nemačkog đaka i čoveka u koga su imali poverenja, tražili, sud je odbacio kao neosnovanu.

U kartonu broj 1, dosije broj 12, koji je vezan za kartoteku lica osuđenih na konfiskaciju imovine, upisano je ime pok. Pavla Kurtovića za koga se navodi da je likvidiran kao narodni neprijatelj od strane vojnog suda OZNE u Šapcu.

Na osnovu uverenja Međuopštinskog istorijskog arhiva u Šapcu broj 2/68 od 03.06.2005. godine, obaveštenja istorijskog arhiva Beograd broj 5522 od 26.09.2003. godine i od 26.09.2005. godine, odgovora na molbu Vojnog istorijskog instituta broj 473-2 od 13.06.2005. godine, utvrđeno je da ne postoji nikakva dokumentacija o radu vojno sudskih organa u postupku protiv optuženog Pavla Kurtovića.

Vojni sud Korpusne vojne oblasti Zapadne Srbije, Veće pri Šabačkoj Komandi područja, započeo je svoj rad na području Šapca u decembru 1944. godine, pa je 24. decembra 1944. godine izdao naredbu broj POV. 55 u kojoj obaveštava građane o kretanju zaostalih "četničkih trojki", što su građani dužni da prijave miliciji, uz upozorenje da će u suprotnom biti izvedeni pred vojni sud i kažnjeni smrtnom kaznom a njihova imovina zaplenjena. Zatim je Područno veće vojnog suda objavilo i saopštenje od 26. decembra 1944. godine, u kojoj se kao osuđeno lice pominje i pok. Pavle Kurtović. Sve ove činjenice Okružni sud je utvrdio na osnovu podataka objavljenih u naučnom članku, autora Nedeljke Sarić, istoričara: "Posebni i specijalni sudovi u Podrinju" koji je objavljen u knjizi: Pravo, pravda i pravosuđe u Podrinju, Šabac 2000. godine, strane 643. do 668.

Imajući u vidu napred iznete činjenice, naročito da je Pavle Kurtović lišen slobode 24.10.1944. godine, a posle samo tri dana, 27.10.1944. godine, je likvidiran, bez odluke suda i vođenja postupka, dakle bio je oko 2 meseca mrtav kada je započeo rad Vojni sud Korpusne vojne oblasti Zapadne Srbije, Veće pri

Šabačkoj Komandi područja, Okružni sud je utvrdio da saopštenje Vojnog suda od 26.12.1944. godine, izdato iz političko propagandnih razloga, nije istinito, da taj sud nije vodio nikakav postupak niti doneo presudu jer kad je počeo da radi optuženi je već bio mrtav.

Iz svih izvedenih dokaza Okružni sud zaključuje da je Pavle Kurtović lišen života 27.10.1944. godine, od strane pripadnika Partizanskog pokreta koji su u kartonu za konfiskaciju imovine označeni kao „Vojni sud OZNE“, koji je po svojoj prirodi bio vojno policijski organ i u čijem radu ne postoji nikakva dokumentacija ni u jednom dostupnom arhivu, što s obzirom na ratne operacije vođene u to vreme znači da su odluke donošene usmeno i da pismena dokumentacija verovatno nije ni formirana.

Pošto je na izložen način utvrđeno da je Pavle Kurtović 27.10.1944. godine, u Šapcu, lišen života od strane pripadnika Partizanskog pokreta bez odluke suda i bez sprovedenog postupka kao civil, to je sud zaključio da je on stradao kao žrtva progona i nasilja iz ideološko političkih razloga i da je time povređeno njegovo pravo na život, zbog čega je zahtev za njegovu rehabilitaciju u odnosu na pravo na život usvojen, u svemu kao u stavu 1. izreke ovog rešenja, na osnovu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji. Pravo na život svake osobe zaštićeno je zakonom i u kritično vreme neko lice moglo je namerno biti lišeno života samo izvršenjem presude suda kojom je osuđeno za zločin za koji se ova kazna predviđa zakonom, a u konkretnom slučaju Pavle Kurtović lišen je života bez odluke suda i vođenja postupka kao i bez konkretne krivice, pre svega radi zastrašivanja drugih i radi konfiskacije njegove velike imovine. Čak i da je Vojni sud Korpusne vojne oblasti vodio postupak i doneo presudu, ista bi se morala poništiti kao nezakonita, zbog toga što on nije imao karakter suda, jer nije osnovan zakonom već uredbom, te nije pružao minimum garantija prava optuženog, u smislu da se činjenično stanje nije moglo utvrditi isključivo priznanjem optuženog, već je moralo biti potkrepljeno i drugim dokazima, što su minimalni demokratski standardi koji važe za sve sudove i sve postupke pred sudovima.

Uvidom u spise konfiskacije Sreskog suda u Šapcu R. br. 97/46 utvrđeno je da je zaključcima od 23.03.1946. godine i 28.11.1946. godine, izvršena konfiskacija celokupne pokretne i nepokretne imovine pok. Pavla Kurtovića, što je bila posledica njegove likvidacije i čime su stvarani uslovi za stvaranje komunističko socijalističkog sistema proizvodnje, prenošenjem privatne svojine u državnu svojinu, oduzimanjem imovine od vlasnika, klasnih neprijatelja, veleposednika i drugih, dakle iz ideološko političkih razloga. Pošto je Pavle Kurtović likvidiran bez odluke suda i sprovedenog postupka to nije bilo nikakvih uslova da se izvrši konfiskacija njegove imovine, naročito imajući u vidu činjenice da iz svih izvedenih dokaza proizlazi da on nije bio nikakav narodni neprijatelj, već civilna žrtva rata, čije stradanje je napred opisano.

Pošto je na izložen način utvrđeno da je konfiskacija sprovedena pravosnažnim zaključcima Sreskog suda u Šapcu iz ideološko političkih razloga, čime je povređeno pravo na imovinu pok. Pavla Kurtovića, to je usvojen zahtev predlagača za rehabilitaciju pok. Pavla Kurtovića i u pogledu prava na imovinu pa je utvrđeno da su zaključci Sreskog suda ništavi kao i eventualne druge odluke državnih organa o konfiskaciji njegove imovine, te da su ništave sve njihove pravne posledice, u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji, u svemu kao u stavu 2. izreke ovog rešenja.

Predsednik veća – sudija

Gojko Lazarev

3. Reh. 34/06

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU, u veću sastavljenom od sudija Gojka Lazareva kao predsjednika veća, Slobodana Velisavljevića i Saše Kneževića, kao članova veća, uz učešće zapisničara Mirjane Savić, u predmetu rehabilitacije pok. dr Slobodana Ciganovića bivšeg iz Šapca i Nikole Ciganovića bivšeg iz Šapca, po zahtevu za rehabilitaciju Slobodana Ciganovića iz Šapca, ul. Kralja Aleksandra broj 49, čiji je punomoćnik Zoran Mrdović advokat iz Šapca, nakon održane rasprave i izvedenih dokaza, dana 23. februara 2007. godine, doneo je:

R E Š E N J E

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju:

a) Pok. dr Danila Ciganovića bivšeg iz Šapca, rođen 09.01.1898. godine, u Srbu, Republika Hrvatska, od oca Ciganović Rade i majke Milice rođene Kalinić, a umrlog 29.08.1945. godine, u Dragincu

b) Pok. Nikole Ciganovića bivšeg iz Šapca, rođen 07.12.1926. godine, u Zagrebu, od oca Ciganović dr Danila i majke Anice, rođene Krajčinović, umro 29.08.1945. godine u Dragincu, pa se

UTVRĐUJE da su dr Danilo Ciganović i Nikola Ciganović lišeni života 29. avgusta 1945. godine u Dragincu od strane pripadnika Narodne milicije, bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko političkih razloga, kao žrtve progona i nasilja, čime je povređeno njihovo pravo na život.

UTVRĐUJE da su pravosnažni zaključak Sreskog suda u Šapcu R. br. 2264/45 od 16. novembra 1945. godine, i zaključak Okružnog narodnog suda u Šapcu Pl.br. 70/46 od 30.01.1946. godine, kojima je konfiskovana imovina pok. dr Danila Ciganovića, kojim zaključcima je iz ideološko političkih razloga povređeno pravo na imovinu pok. dr Danila Ciganovića, kao i svaka druga odluka državnog organa kojima je izvršena konfiskacija njegove imovine, ništavi od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice.

O b r a z l o ž e n j e

Predlagač Slobodan Ciganović iz Šapca, podneo je ovom sudu zahtev za rehabilitaciju svoga pokojnog oca dr Danila Ciganovića i svoga pokojnog brata Nikole Ciganovića u kome je naveo da je dr Danilo sa sinom boravio od sredine 1944. godine do avgusta 1945. godine, na području Bosne i Hercegovine, gde je u četničkoj bolnici lečio ranjenike i bolesne. Krajem avgusta 1945. godine, njih dvojica su kao civili krenuli prema Šapcu i svratili su u selo Stupnicu kod Danilovog pripravnika lekara Miodraga Vasiljevića koji nije bio prisutan ali su bili prisutni članovi njegove porodice. Iste noći pripadnici Narodne milicije iz Draginca uhapsili su Danila i Nikolu Ciganovića i nakon 24 časa su ih likvidirali u šumi a grobno mesto nikada nije pronađeno. Posle rata je Danilo Ciganović proglašen narodnim neprijateljem i imovina mu je konfiskovana. Predložio je da se usvoji zahtev za rehabilitaciju pok. Dr Danila Ciganovića i Nikole Ciganovića tako da se utvrdi da su njih dvojica 29.08.1945. godine lišeni života na području Draginca od strane pripadnika Narodne milicije bez odluke suda i bez sprovedenog postupka iz ideološko političkih razloga kao žrtve progona i nasilja, čime je povređeno njihovo pravo na život i da se utvrdi da su pravosnažni zaključak Sreskog suda u Šapcu R.br. 2264/45 od 16. novembra 1945. godine i zaključak Okružnog narodnog suda u Šapcu Pl.70/46 od 30. januara 1946. godine, kojima je konfiskovana imovina pok. Danila Ciganovića, kojim zaključci-

ma je iz ideološko političkih razloga povređeno pravo na imovinu pok. Danila Ciganovića, kao i svaka druga odluka državnog organa kojima je izvršena konfiskacija njegove imovine, ništavi od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice.

Okružni sud je u smislu čl. 4 Zakona o rehabilitaciji, u javnom postupku, pribavio sva potrebna dokumenta, održao javnu raspravu, izveo sve predložene dokaze, pa je našao da je zahtev predlagača za rehabilitaciju pok. dr Danila Ciganovića i pok. Nikole Ciganovića osnovan, zbog čega je isti usvojen u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji a iz sledećih razloga:

Na osnovu pravosnažnog rešenja Opštinskog suda u Šapcu R.br. 16/06 od 15.06.2006. godine, utvrđeno je da je nestali Danilo Ciganović sa poslednjim prebivalištem u Šapcu, rođen 09.01.1898. godine, u Srbu, Republika Hrvatska od oca Ciganović Rade i majke Milice, rođene Kalinić, proglašen za umrlog a kao dan njegove smrti smatra se 29.08.1945. godine.

Na osnovu pravosnažnog rešenja Opštinskog suda u Šapcu R. br. 15/06 od 15.06.2006. godine, utvrđeno je da je nestali Nikola Ciganović sa poslednjim prebivalištem u Šapcu, rođen 07.12.1926. godine u Zagrebu, Republika Hrvatska, od oca Ciganović Danila i majke Anice, rođene Krajčinović, proglašen za umrlog a kao dan njegove smrti smatra se 29.08.1945. godine.

Na osnovu izvoda iz matične knjige rođenih broj 200/2292 od 06.04.2006. godine, utvrđeno je da je predlagač Slobodan Ciganović rođen u Šapcu 11. maja 1934. godine, od oca Danila Ciganovića i majke Anice.

Na osnovu podataka upisanih u karton broj 1, dosije broj 25, u kome se prikupljaju podaci za obrazovanje kartoteke lica osuđenih na konfiskaciju imovine utvrđeno je da je u taj karton upisano da je Danilo Ciganović odsutan, da je pobeo ispred Jugoslovenske armije i da je na nepoznatom boravištu, a karton je popunjen 15. avgusta 1946.

Na osnovu pravosnažnog zaključka Sreskog narodnog suda u Šapcu R. br. 2264/45 i zaključka Okružnog narodnog suda u Šapcu Pl.br.70/46 od 30.01.1946. godine, utvrđeno je da je izvršena konfiskacija imovine pok. Danila Ciganovića kao narodnog neprijatelja.

Na osnovu iskaza Slobodana Ciganovića koji je saslušan kao vanparnična stranka i iskaza svedoka Vasiljević Milutina iz Stupnice, Milovanović Pantelije iz Stupnice i Đurić Ljubisava iz Draginca, čije iskaze je Okružni sud prihvatio kao istinite, pošto su isti bili logični i ubedljivi, međusobno saglasni, a istovremeno su bili saglasni i sa drugim izvedenim dokazima, utvrđeno je da je dr Danilo Ciganović sa svojim sinom Nikolom Ciganovićem od sredine 1944. godine do avgusta 1945. godine bio u četničkoj bolnici u Bosni i nakon završetka ratnih dejstava u avgusta 1945. godine njih dvojica su kao civili krenuli prema Šapcu i u putu su svratili u selo Stupnicu kod Danilovog pripravnika Miodraga Vasiljevića, lekara, koji se nije tu nalazio, ali su bili prisutni njegovi članovi porodice. Danilo i Nikola su izražavali želju da se prijave narodnim vlastima, pa je brat Miodraga Vasiljevića, svedok Milutin Vasiljević, po njihovoj želji otišao u Draginac i tamo prijavio narodnoj miliciji da se njih dvojica nalaze u kući. Nakon toga pet pripadnika narodne milicije su došli do njegove kuće i Ciganović Danilo i Nikola su se predali milicionarima mirno. Milicionari su ih priveli a nakon nekoliko dana ovaj svedok je od milicionara Žarka Todorovića saznao da su Ciganovići pobijeni posle 24 časa od privođenja, i da je to milicionar Žarko Todorović kvalifikovao kao glupost, milicionare koji su ih pobili. Prilikom likvidaci-

je sa Ciganovićevog sina Nikole skinut je kožni kaput da ga ne bi izbušili i taj kaput je kasnije koristio komandir milicije Žarko Todorović.

Pošto je na izloženi način utvrđeno da su dr Danilo Ciganović i njegov sin Nikola Ciganović u Dragincu 29. avgusta 1945. godine kao civili lišeni života od strane pripadnika narodne milicije bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, to je sud zaključio da su njih dvojica stradali kao žrtve progona i nasilja, iz ideološko političkih razloga, kao raniji pripadnici četničkog pokreta, te da je time povređeno njihovo pravo na život, zbog čega je zahtev za njihovu rehabilitaciju u odnosu na pravo na život usvojen, u svemu kao u stavu 1 izreke ovog rešenja, a na osnovu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji. Pravo na život svake osobe zaštićeno je zakonom i u kritično vreme neko lice moglo je namerno biti lišeno života samo izvršenjem presude suda kojom je osuđeno za zločin za koji se ova kazna predviđa zakonom, a u konkretnom slučaju Danilo Ciganović i Nikola Ciganović lišeni su života bez odluke suda i vođenja postupka, kao i bez konkretne krivice, pre svega radi zastrašivanja drugih i radi konfiskacije njihove lične imovine koja se zatekla na njima u vidu njihove garderobe, a i radi konfiskacije nepokretne imovine Danila Ciganovića, koji je bio ugledan lekar i za to vreme relativno bogat čovek.

Pošto je Danilo Ciganović likvidiran bez odluke suda i sprovedenog postupka, to nije bilo nikakvih uslova da se izvrši konfiskacija njegove imovine, naročito imajući u vidu činjenicu da iz svih izvedenih dokaza proizlazi da on nije bio nikakav narodni neprijatelj već civilna žrtva rata koga su likvidirali pripadnici narodne milicije, a čije stradanje je napred opisano.

Pošto je dakle utvrđeno da je konfiskacija sprovedena pravosnažnim zaključkom Sreskog suda u Šapcu, odnosno Okružnog suda u Šapcu iz ideološko političkih razloga, čime je povređeno pravo na imovinu pok. Danila Ciganovića, to je usvojen zahtev predlagača za njegovu rehabilitaciju i u pogledu prava na imovinu, pa je utvrđeno da su zaključak Sreskog suda u Šapcu i zaključak Okružnog suda u Šapcu ništavi, kao i eventualne odluke državnih organa o konfiskaciji njegove imovine, te da su ništave sve njegove pravne posledice u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji, u svemu kao u stavu 2 izreke ovog rešenja.

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU
dana 23.02.2007. godine

Predsednik veća – sudija
Gojko Lazarev

4. Reh.7/06

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU, u veću sastavljenom od sudija Gojka Lazareva, kao predsednika veća, Slobodana Velisavljevića i Saše Kneževića kao članova veća, uz učešće zapisničara Mirjane Savić, u predmetu rehabilitacije pok. Mihaila Živanovića biv. iz Jalovika, po zahtevu njegove unuke Dragice Živanović iz Jalovika, čiji je punomoćnik Milovan Živanović iz P. Pčinovića, ul. Kosovskih junaka br. 13, sa kojim su spojeni, radi zajedničkog raspravljanja i odlučivanja predmeti rehabilitacije: Reh.8/06 pok. Svetozara Đupovca biv. iz Jalovika po zahtevu Sretena Đupovca iz Jalovika, Reh.9/06 pok. Živojina Dimitrijevića biv. iz Jalovika, po zahtevu njegove kćeri Radmile Isailović iz Beljina, Reh. 10/06 pok. Ivana Ninkovića biv. iz Jalovika, po zahtevu njegovog unuka Željka Ninkovića iz Jalovika, Reh.11/06 Živana Simića iz Jalovika, po njegovom sopsstvenom zahtevu, a čiji je punomoćnik njegova kći Neda Simić iz Jalo-

vika, pok. Živojina Đuričića biv. iz Jalovika, po zahtevu njegovog sina Branka Đuričića iz Jalovika, Reh.13/06 pok. Dobrosava Simića biv. iz Jalovika, po zahtevu njegovog sina Blagoja Simića iz Jalovika i Reh. 14/06 pok. Slobodana Đuričića biv. iz Jalovika, po zahtevu njegovog sina Ljubiše Đuričića iz Jalovika, nakon održane javne rasprave i izvedenih dokaza dana 23. februara 2007. godine doneo je sledeće:

REŠENJE

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju:

Pok. Mihaila Živanovića biv. iz Jalovika, gde je i rođen 24.04.1904. godine od oca Živojina i majke Draginje, umrlog u Jaloviku 30.12.1960.godine.

Pok. Svetozara Đupovca biv. iz Jalovika, gde je i rođen 17.04.1912. godine od oca Marka i majke Lepasave, umrlog 16.07.1979. godine u Jaloviku.

Pok. Živojina Dimitrijevića biv.iz Jalovika, gde je i rođen 29.06.1919. godine od oca Svetozara i majke Natalije, umrlog 3.04.1986. godine u Jaloviku.

Pok. Ivana Ninkovića biv. iz Jalovika, gde je i rođen 26.04.1911. godine od oca Tešmana i majke Novke a umrlog 1.07.1977. godine u Jaloviku.

Živana Simića iz Jalovika, gde je i rođen 11.05.1920. godine od oca Pantelije i majke Lepasave, JMBG 1105920773419.

Pok. Živojina Đuričića biv. iz Jalovika, gde je i rođen 28.07.1918. godine od oca Bogosava i majke Stevanije, umrlog u Ridakama 15.08.1989. godine, JMBG 2807918773418.

Pok. Dobrosava Simića biv. iz Jalovika, gde je i rođen 1.08.1927. godine od oca Petra i majke Tomanije, a umrlog 26.09.1999. godine u Jaloviku, JMBG 0108927773428, i

Pok. Slobodana Đuričića biv. iz Jalovika, gde je i rođen 1.10.1918. godine od oca Jovana i majke Marice, a umrlog 31.07.1998. godine u Jaloviku, JMBG 0110918773428, pa se **UTVRĐUJE da su:**

Presuda Okružnog suda oblasti beogradske u Beogradu K.171/51 od 29. juna 1951. godine, kojom su Živojin Dimitrijević, Živojin Đuričić, Živan Simić, Dobrosav Simić, Slobodan Đuričić, Ivan Ninković, Mihailo Živanović i Svetozar Đupovac oglašeni krivim za krivično delo iz čl. 3 tač. 8 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, kažnjivo po čl. 4 stav 1. istog Zakona i osuđeni na kazne lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju i to: Živojina Dimitrijevića od 15, Živojina Đuričića od 10, Živana Simića od 12, Dobrosava Simića od 10, Slobodana Đuričića od 8, Ivana Ninkovića 6, Mihaila Živanovića od 8 i Svetozara Đupovca od 5 godina, kao glavnom kaznom i osuđeni su na kaznu gubitka građanskih prava, koja kazna obuhvata gubitak biračkog prava i prava sticanja i vršenja funkcija u društvenim organizacijama i funkcijama i prava javnog istupanja i to kao sporednom kaznom u trajanju od 3. godine, a vreme trajanja ove kazne računava im se od dana kad je glavna kazna izdržana ili ugašena usled zastarelosti amnestije ili pomilovanja, a osim toga Mihailo Živanović i Svetozar Đupovac osuđuju se i na konfiskacije celokupne imovine uz ograničenja iz čl. 4 Zakona o konfiskaciji i izvršenju konfiskacije, kao sporednom kaznom, pri čemu se vreme provedeno u pritvoru i istražnom zatvoru uračunava u izrečenu kaznu lišenje slobode sa prinudnim radom, s tim što je po čl. 102 ZKP izvršeno oduzimanje puške i pištolja namenjenih za izvršenje krivičnog dela, i

Presuda Vrhovnog suda Narodne Republike Srbije u Beogradu Kž. 827/51 od 17.10.1951. godine, kojom su u stavu I izreke odbijene kao neosnovane

žalbe branioca optuženih Živojina Dimitrijevića i Slobodana Đuričića, optuženih Živojina Đuričića, Živana Simića i Dobrosava Simića i branioca optuženog Ivana Ninkovića, a prvostepena presuda u odnosu na ove optužene je potvrđena, s tim da im se izrečene glavne kazne lišenja slobode sa prinudnim radom zamenjuju kaznom strogog zatvora u istom trajanju, dok su u stavu II izreke delimično uvažene žalbe optuženih Mihajla Živanovića i Svetozara Đupovca i njihovih branilaca, a i po službenoj dužnosti je preinačena prvostepena presuda u odnosu na njih tako da su njihove radnje opisane pod III izreke prvostepene presude pravno kvalifikovane kao krivično delo udruživanja protiv naroda i države iz čl. 117 st. 2 KZ pa ih je Vrhovni sud za ovo delo osudio i to optuženog Mihajla Živanovića na kaznu strogog zatvora u trajanju od 8 godina, a optuženog Svetozara Đupovca na istu vrstu kazne u trajanju od 5 godina, kao glavne kazne, i na ograničenje građanskih prava u trajanju od po 3 godine kao sporednu kaznu, koja se kazna ima računati od dana kada glavna kazna bude izdržana, zastarela ili oproštena, s tim da ova prava ne može vršiti od donošenja drugostepene presude, pri čemu je optuženi Mihajlo Živanović osuđen i na sporednu kaznu konfiskacije celokupne imovine, uz ograničenje iz čl. 4 Zakona o konfiskaciji i izvršenju konfiskacije, dok je optuženi Svetozar Đupovac oslobođen od izrečene sporedne kazne konfiskacije celokupne imovine, s tim što je svim optuženima uračunato vreme provedeno u istražnom zatvoru, a u stavu III izreke prvostepena presuda je u ostalim delovima potvrđena.

Kojim presudama je iz ideološko političkih razloga povređeno njihovo pravo na slobodu izražavanja, pravo na slobodu kretanja i građanska prava, a u odnosu na Mihaila Živanovića i pravo na imovinu, ništave od trenutka donošenja i da su ništave sve pravne posledice ovih presuda.

O b r a z l o ž e n j e

Predlagači su podneli zahteve za rehabilitaciju pok. Mihaila Živanovića, pok. Svetozara Đupovca, pok. Živojina Dimitrijevića, pok. Ivana Ninkovića, Živana Simića, pok. Živojina Đuričića, pok. Dobrosava Simića i pok. Slobodana Đuričića, u kojima su naveli da su navedena lica presudom Okružnog suda oblasti beogradske i presudom Vrhovnog suda Narodne Republike Srbije oglašeni krivima i osuđeni na glavne i sporedne kazne, kojim presudama su povređena njihova prava pa su tražili da se utvrdi da su ovim presudama iz ideološko političkih razloga povređena njihova prava na slobodu izražavanja, pravo na slobodu kretanja i građanska prava, a u odnosu na Mihaila Živanovića i pravo na imovinu te da se utvrdi da su ove presude ništave od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice.

Okružni sud je spojio sve ove predmete radi zajedničkog raspravljanja i odlučivanja s obzirom na to da se radi o licima koja su u jednom krivičnom predmetu oglašena krivima i osuđena.

Okružni sud je u smislu čl. 4 Zakona o rehabilitaciji, u javnom postupku, pribavio potrebna dokumenta, održao javnu raspravu, izveo sve predložene dokaze pa je našao da su zahtevi za rehabilitacije osnovani zbog čega su isti usvojeni, u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji a iz sledećih razloga:

Na osnovu izvoda iz matične knjige rođenih i matične knjige umrlih utvrđeno je da su svi predlagači potomci osuđenih lica osim Živana Simića, koji je podneo zahtev za sopstvenu rehabilitaciju i koji je jedino živ od svih osuđenih, tako da svi predlagači imaju pravni interes za podnošenje zahteva za rehabilitaciju.

Iz presude Okružnog suda oblasti beogradske u Beogradu K. 171/51 od 29. juna 1951. godine proizlazi da su Živojin Dimitrijević, Živojin Đuričić, Živan Simić, Dobrosav Simić, Slobodan Đuričić, Ivan Ninković, Mihailo Živanović i Svetozar Đupovac oglašeni krivim za krivično delo iz čl. 3 tač. 8 Zakona o krivičnim delima protiv navoda i države, kažnjivo po čl. 4 stav 1. istog Zakona i osuđeni na kazne lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju i to: Živojina Dimitrijevića od 15, Živojina Đuričića od 10, Živana Simića od 12, Dobrosava Simića od 10, Slobodana Đuričića od 8, Ivana Ninkovića 6, Mihaila Živanovića od 8 i Svetozara Đupovca od 5 godina, kao glavnom kaznom i osuđeni su na kaznu gubitka građanskih prava, koja kazna obuhvata gubitak biračkog prava i prava sticanja i vršenja funkcija u društvenim organizacijama i funkcijama i prava javnog istupanja i to kao sporednom kaznom u trajanju od 3. godine, a vreme trajanja ove kazne računa im se od dana kad je glavna kazna izdržana ili ugašena usled zastarelosti amnestije ili pomilovanja, a osim toga Mihailo Živanović i Svetozar Đupovac osuđuju se i na konfiskacije celokupne imovine uz ograničena iz čl. 4 Zakona o konfiskaciji i izvršenju konfiskacije, kao sporednom kaznom, pri čemu se vreme provedeno u pritvoru i istražnom zatvoru uračunava u izrečenu kaznu lišenje slobode sa prinudnim radom, s tim što je po čl. 102 ZKP izvršeno oduzimanje puške i pištolja namenjenih za izvršenje krivičnog dela.

Iz presude Vrhovnog suda Narodne Republike Srbije u Beogradu Kž. 827/51 od 17.10.1951. godine proizlazi da su u stavu I izreke odbijene kao neosnovane žalbe branioca optuženih Živojina Dimitrijevića i Slobodana Đuričića, optuženih Živojina Đuričića, Živana Simića i Dobrosava Simića i branioca optuženog Ivana Ninkovića, a prvostepena presuda u odnosu na ove optužene je potvrđena, s tim da im se izrečene glavne kazne lišenja slobode sa prinudnim radom zamenjuju kaznom strogog zatvora u istom trajanju, dok su u stavu II izreke delimično uvažene žalbe optuženih Mihajla Živanovića i Svetozara Đupovca i njihovih branilaca, a i po službenoj dužnosti je preinačena prvostepena presuda u odnosu na njih tako da su njihove radnje opisane pod stavom III izreke prvostepene presude pravno kvalifikovane kao krivično delo udruživanja protiv naroda i države iz čl. 117 st. 2 KZ pa ih je Vrhovni sud za ovo delo osudio i to optuženog Mihajla Živanovića na kaznu strogog zatvora u trajanju od 8 godina, a optuženog Svetozara Đupovca na istu vrstu kazne u trajanju od 5 godina, kao glavne kazne, i na ograničenje građanskih prava u trajanju od po 3 godine kao sporednu kaznu, koja se kazna ima računati od dana kada glavna kazna bude izdržana, zastarela ili oproštena, s tim da ova prava ne može vršiti od donošenja drugostepene presude, pri čemu je optuženi Mihajlo Živanović osuđen i na sporednu kaznu konfiskacije celokupne imovine, uz ograničenje iz čl. 4 Zakona o konfiskaciji i izvršenju konfiskacije, dok je optuženi Svetozar Đupovac oslobođen od izrečene sporedne kazne konfiskacije celokupne imovine, s tim što je svim optuženima uračunato vreme provedeno u istražnom zatvoru, a u stavu III izreke prvostepena presuda je u ostalim delovima potvrđena.

Iz navedenih presuda proizlazi da se radnje izvršenja krivičnih dela sa stoje u tome što su i to:

Optuženi Živojin Dimitrijević dao inicijativu za osnivanje zločinačke organizacije i u tom cilju neutvrđenog dana u jesen 1949. godine na sastanku u vinogradu Živana Simića na kome su bili prisutni optuženi Živojin Đuričić, Slobodan Simić, Živan Simić, Dobrosav i Ivan Ninković, govorio o potrebi formiranja jedne neprijateljske organizacije po ugledu na bivšu zločinačku organizaciju

DM, o potrebi naoružavanja iste kao i o njenim zadacima, koji bi se sastojali u tome da se u selu Jaloviku kao i okolnim selima vrše teroristički akti prema predstavnicima narodne vlasti i članovima SRZ, prisustvovao svim sastancima pomenute organizacije, koji su održani u jesen 1949. godine i tokom 1950. godine i učestvovao u odlučivanju o svim pitanjima po kojima je organizacija rešavala,

Optuženi Živojin Đuričić, pošto je pristupio ovoj organizaciji i u svemu se saglasio sa ciljevima iste, na jednom od sastanaka održanih u jesen 1949. godine izabran je, na predlog optuženog Živojina Dimitrijevića, za komandanta ove organizacije, s obzirom na to da je bio naoružan vojničkom puškom, kao komandant ove organizacije tokom jeseni 1949. godine i početkom 1950. godine pozivao je na sastanak sve članove organizacije u svoju štalu, gde je na jednom sastanku dao 10 – 15 plakata koji su bili štampani slovima, u kojima je pozivan narod da ne treba da glasa na izborima za istaknute kandidate za predstavnike narodne vlasti zbog toga što su veliki porezi i što je narod go i bos, na kraju plakata su bile stavljene četničke parole i crtež dvoglavog orla umesto pečata a na jednom od ovih sastanaka podneo je ostalim članovima organizacije jednu izjavu – deklaraciju o osnivanju organizacije, njenim ciljevima, kao i o njihovoj zakletvi na vernost istoj – na potpis,

Optuženi Živan Simić, Dobrosav Đuričić, Slobodan Đuričić, Ivan Ninković, Mihailo Živanović i Svetozar Đupovac, pošto su pristupili pomenutoj organizaciji i to svi tokom jeseni 1949. godine, sem optuženog Mihaila Živanovića, koji je pristupio u januaru 1950. godine i optuženog Svetozara Đupovca koji je pristupio februara 1950. godine, su tokom jeseni 1949. godine i tokom 1950. godine, optuženi Živanović i Đupovac od kad su postali članovi, u više mahova u vinogradu optuženog Živojina Dimitrijevića i Živana Simića u štali optuženog Živojina Đuričića, u štali optuženog Živana Simića, na kojim sastancima su odlučivali o nabavci oružja, pisaaće mašine kao i drugim zadacima organizacije, pa su na jednom od sastanaka u jesen 1949. godine između sebe prikupili po 6 – 700 dinara i dali optuženom Dobrosavu Simiću koji je za ovaj novac kupio revolver i nešto metaka, a optuženi Ivan Ninković, na traženje optuženog Živojina Đuričića, dao jednu bombu, a takođe mu je prilikom izbora za komandanta i optuženi Dobrosav Đuričić predao svoj revolver,

Optuženi Živojin Dimitrijević, Živojin Đuričić i Dobrosav Simić, kao članovi pomenute organizacije po prethodnom dogovoru, pošto su se naoružali i to optuženi Živojin Đuričić puškom, a optuženi Živojin Dimitrijević i Dobrosav Simić revolverima, pošli su u jesen 1949. godine na mesto zv. “Mandića mala”, gde se tada održavala predizborna konferencija na kojoj je trebao da govori ministar pravosuđa MR Srbije Živan Dimitrijević i sekretar MNO-a u Jaloviku Radivoje Đuričić, sa namerom da pucanjem u mestu održavanja ove konferencije, ali ovo nisu mogli učiniti usled toga što je bila prisutna narodna milicija.

Optuženi Živojin Dimitrijević, Živojin Đuričić i Slobodan Đuričić, pošto su se naoružali i to Živojin Đuričić puškom, Živojin Dimitrijević revolverom, otišli su neutvrđenog dana u martu mesecu 1950. godine i to: optuženi Živojin Đuričić na mesto zv. „Bežanac“, odakle je ispalio 3 – 4 metka u vis, a optuženi Živojin Dimitrijević i Slobodan Đuričić su otišli na mesto zv. “Vrbljak”, odakle je optuženi Dimitrijević ispalio 3 metka u vis, sve ovo u cilju da bi zaplašili i omeli članove SRZ koji su toga dana u neposrednoj blizini ovih mesta održavali svoju skupštinu.

Sa znanjem optuženog Živojina Dimitrijevića, kao člana ove organizacije, tokom decembra 1950. godine upućena su dva ucenjivačka pisma Siniši

Jovanoviću, svešteniku iz Jalovika i Milovanu Radovanoviću, zemljoradniku iz Jalovika, u kojima su od Jovanovića tražili 30.000 dinara a od Radovanovića 10.000 dinara, pismo su potpisali komandanti i ađutant, zaprečeno je imenovanim smrću ukoliko ne postupe po njihovim traženjima tj. ako ne odnesu na određeno mesto što im se traži ili pak prijave narodnim vlastima.

Dakle što su svi optuženi formirali zločinačku organizaciju koja je imala zadatak vršenje terorističkih akata uperenih na zastrašivanje predstavnika narodnih vlasti i članova SRZ u Jaloviku i okolnim selima, što je sve bilo upravljeno na to da se u krajnjoj liniji putem nasilja ugrozi postojeće državno uređenje u FNRJ.

Na osnovu iskaza predlagača Živana Simića, jednog od optuženih, jedinog koji je živ, koji je saslušan kao vanparnična stranka i čiji je iskaz Okružni sud u potpunosti prihvatio kao istinit, pošto se on izjašnjavao samo o onome što mu je lično poznato, logično i ubedljivo, saglasno drugim izvedenim dokazima utvrđeno je da osuđena lica nisu održavala sastanke sa ciljem da se vrše teroristički akti nego su se kao građani sastajali i između sebe pričali o nepoštenom radu mesnih vlasti, naročito u vezi prinudnog otkupa poljoprivrednih proizvoda. Radilo se o tome da su seljacima nametnute velike obaveze koje prevazilaze njihove mogućnosti proizvodnje, zbog čega te obaveze nisu mogle da se izvrše. Primera radi seljaku koji ovrše vagon pšenice, mesna vlast naredi da preda jedan ipo vagon pšenice. Ova lica imali su u svom posedu pištolj, karabin i ručnu bombu i u nekoliko navrata pripucavali su u vazduh iz pištolja i karabina u blizini sastanaka tzv. konferencija sa ciljem da zaplaše mesnu vlast i da ih nateraju da se malo urazume i smanje obaveze.

Iz sadržine navedenih presuda i iskaza vanparnične stranke Živana Simića proizlazi da se radi o grupi koja je kritikovala ponašanje lokalnih organa vlasti, što prema shvatanju Okružnog suda predstavlja vršenje prava na slobodu izražavanja a u određenom smislu njihovo okupljanje predstavlja pravo na slobodu političkog organizovanja. Time što su okrivljeni oglašeni krivima, po oceni Okružnog suda, povređeno je njihovo pravo na slobodu izražavanja, pravo na slobodu kretanja i građanska prava, s bezirrom na to da su im izrečene dugogodišnje kazne lišenja slobode i sporedna kazna zabrane vršenja građanskih prava, a u odnosu na osuđenog Mihaila Živanovića povređeno je i pravo na imovinu pošto mu je izrečena mera konfiskacije celokupne imovine. Nije bilo razloga za osudu, izricanje kazne lišenja slobode i konfiskacije imovine pošto su svi osuđeni samo vršili svoje pravo na slobodu izražavanja i pravo na političko organizovanje, što je civilizacijska tekovina, a bilo je predviđeno i kao pravo građana u pozitivnim propisima u to vreme. Po oceni Okružnog suda radi se o povredi njihovih prava, koja je izvršena iz ideološko političkih razloga, a što se ogleda u tome što je u kritičnom periodu vođena poznata ideološka politička akcija učvršćivanja rada seljačkih radnih zadruga i prinudnog otkupa poljoprivrednih proizvoda u uslovima koji su bili nesrazmerni sa mogućnostima poljoprivrednih proizvođača, pa je njihovo reagovanje bilo potpuno opravdano.

Pošto je na izloženi način utvrđeno da su osuđena lica samo vršila pravo na slobodu izražavanja i političkog organizovanja, koja prava su civilizacijska tekovina, to je Okružni sud našao da je navedenim presudama povređeno njihovo pravo na slobodu izražavanja, pravo na slobodu kretanja i građanska prava, što je učinjeno iz ideološko političkih razloga, tj. radi eliminisanja kritičara društvenih prilika i sistema komunističke vlasti, pa je iz navedenih razloga us-

vojen zahtev za rehabilitaciju svih navedenih lica u pogledu navedenih prava i utvrđeno je da su navedene prvostepena i drugostepena presuda ništave od trenutka donošenja i da su ništave sve njihove pravne posledice, u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji, u svemu kao u izreci ovog rešenja.

Iz spisa proizlazi da su neki od osuđenih lica bili naoružani pištoljem, karabinom i ručnom bombom, što je u vreme donošenja presuda 1949. i 1950. godine a i danas, bilo krivično delo, čija radnja je definisana kao nedozvoljeno držanje vatrenog oružja. Međutim, i pored toga je Okružni sud prihvatio zahtev za rehabilitaciju svih lica nalazeći da su izrečene kazne lišenja slobode bile neprimereno visoke i da im je cilj bio odmazda prema licima čija se rehabilitacija traži i zastrašivanje drugih građana, što je neprihvatljivo kao svrha krivičnih sankcija i zbog čega Okružni sud rehabilituje ova lica i pored toga što su neovlašćeno držali vatreno oružje.

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU
dana 23.02.2007. godine

Predsednik veća – sudija
Gojko Lazarev

5. Reh.br. 19/06

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU, u veću sastavljenom od sudija, Gojka Lazareva, kao predsednika veća, Saše Kneževića i Branislava Popovića, kao člana veća, sa zapisničarem Ivankom Mičić, u predmetu rehabilitacije pok. Miloša Drljače, bivšeg iz Rume, ul. Vladimira Nazora broj 49 i pok. Branka Drljače, bivšeg iz Sombora, ul. Sonje Marinković broj 21, po zahtevu za rehabilitaciju predlagača Mihajlović Milice iz Rume, ul. Marka Oreškovića broj 21, nakon održane javne rasprave dana 03. novembra 2006. godine, doneo je :

REŠENJE

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju:

Miloša Drljače bivšeg iz Rume, Vladimira Nazora broj 49, rođenog 15.11. 1919. godine, u Bogovolji, Opština Karlovci, Republika Hrvatska, od oca Novaka i majke Milice, rođene Tadić, a umrlog u Rumi 25.01.1967. godine

Branka Drljače, bivšeg iz Sombora, Sonje Marinković broj 21, rođenog 28.06.1923. godine, u Bogovolji, Opština Karlovci, Republika Hrvatska, od oca Novaka i majke Milice, rođene Tadić, a umrlog u Somboru 04.05.1990. godine

Pa se **UTVRĐUJE da je pravosnažno rešenje** o nacionalizaciji poslovnih prostorija u Šapcu, Komisije za nacionalizaciju pri NOO Šabac broj 3096/4 od 25.08.1959. godine, kojim je povređeno njihovo pravo na imovinu **ništavo**, od dana donošenja i da su ništave sve njegove pravne posledice.

O b r a z l o ž e n j e

Predlagač Milica Mihajlović iz Rume podnela je ovom sudu zahtev za rehabilitaciju njenog pokojnog oca Miloša Drljače bivšeg iz Rume i pokojnog strica, Branka Drljače, bivšeg iz Sombora, u kome je navela da je na osnovu rešenja Komisije za nacionalizaciju pri NOO Šabac broj 3096/4 od 25.08.1959. godine i rešenja Komisije za nacionalizaciju pri NOO Sreza Šabac br. 03-2035/60 od 22. 02.1960. godine, od rođene braće Miloša i Branka Drljače nacionalizovano četiri poslovne prostorije od po 2 odeljenja na kat. parceli broj 1275 KO Šabac, ZKUL 1673 u ul. Karađorđeva broj 75 u Šapcu, bez ikakve naknade, bez ika-

kvog razloga i bez prethodno vođenog sudskog postupka. Smatra da je na taj način povređeno njihovo pravo na privatnu svojinu, odnosno imovinu i da je to učinjeno iz ideološko političkih razloga, pošto je tadašnja vlast na ovaj način formirala Fond društvenih dobara oduzimajući radom stečena dobra od privatnih lica. Ovom nacionalizacijom su oni i njihove porodice trajno obeleženi u ovoj državi i društvu.

Kao jedini naslednik svoga oca Miloša Drljače i svoga strica Branka Drljače tražila je da se njih dvojica rehabilituju i utvrdi da je rešenje o nacionalizaciji ništavo od trenutka donošenja i da su ništave sve njegove pravne posledice.

Okružni sud je u smislu čl. 4 Zakona o rehabilitaciji, u javnom postupku, pribavio potrebna dokumenta, održao javnu raspravu, izveo sve predložene dokaze, pa je našao da je zahtev predlagača za rehabilitaciju Miloša Drljače i Branka Drljače osnovan, zbog čega je isti usvojen, u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji, a iz sledećih razloga:

Na osnovu izvoda iz MKU broj 12 od 18.05.2006. godine utvrđeno je da je Miloš Drljača umro u Rumi 25.01.1967. godine, dok je na osnovu izvoda iz MKU broj 416 utvrđeno da je Branko Drljača umro 04.05.1999. godine u Somboru.

Na osnovu rešenja Opštinskog suda u Rumi Ov.br. 203/68 od 11.11.1968. godine i rešenja Opštinskog suda u Šapcu Ov.br. 337/06 od 22.05.2006. godine utvrđeno je da je predlagač Milica Mihajlović jedini zakonski naslednik svoga pok. oca Miloša Drljače i svoga pok. strica Branka Drljače.

Na osnovu rešenja Komisije za nacionalizaciju pri NOO Šabac broj 3096/4 od 25.08.1959. godine i rešenja Komisije za nacionalizaciju pri NOO Sreza Šabac broj 03-2035/60 od 22.02.1960. godine utvrđeno je da je tim rešenjima izvršena nacionalizacija imovine suvlasnika Miloša Drljače i Branka Drljače i to četiri poslovne prostorije od po 2 odeljenja na kat.parc. 1275 KO Šabac ZKUL 1673 u ul. Karadorđeva broj 75 u Šapcu.

Sve napred navedene činjenice u svom iskazu potvrđuje i predlagač Milica Mihajlović, koja se o tome izjasnila detaljno i logično, a čiji iskaz je sud kao takav prihvatio, naročito zbog toga što je bio u potpunosti saglasnosti sa navedenim pismenim dokazima.

Opšte je poznato da je posle Drugog svetskog rata u našoj zemlji počela izgradnja socijalističkog društveno-ekonomskog poretka, čija je ekonomska osnova bila državna, odnosno društvena svojina. U cilju uspostavljanja navedenog društveno-ekonomskog sistema država je u prvim posleratnim godinama donela nekoliko zakona, prema kojima su prava na sredstvima za rad i predmetima rada, kao sredstvima za proizvodnju, preneti iz privatne u državnu, a kasnije u društvenu svojinu. Zato je Narodna skupština FNRJ u decembru 1958. godine donela Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, čijom primenom je izvršena napred navedena nacionalizacija poslovnih prostorija Miloša i Branka Drljače.

Prema opštim načelima međunarodnog prava koja se kao takva primenjuju i u našem pravnom sistemu, svako pravno i fizičko lice ima pravo na neometano uživanje svoje imovine, tako da niko ne može biti lišen svoje imovine, osim u javnom interesu i pod uslovima predviđenim zakonom i opštim načelima međunarodnih prava. Pravo na neometano uživanje svoje imovine bilo je deklarativno priznato i pravnim propisima u vreme donošenja rešenja o nacionalizaciji o kojima je sada reč.

Međutim, ova nacionalizacija, kao upliv države u privatnu imovinu, nije vršena u javnom interesu, već je vršena u interesu sprovođenja političke ideologije Komunističke partije odnosno Saveza komunista, kako bi se od takozvanih kapitalista kao klasnog neprijatelja oduzela imovina i prenela u društvenu svojину, kojom upravlja i koristi je suprotstavljena radnička klasa. U konkretnom slučaju imovina oduzeta od Miloša i Branka Drljače dodeljena je na korišćenje društvenim organizacijama. Cilj koji se ostvarivao nacionalizacijom dakle nije bio javni interes svih građana u društvu, odnosno državi, već zadovoljavanje parcijalnih interesa iz ideološko političkih razloga.

Pošto je na ovaj način utvrđeno da je navedenom nacionalizacijom povređeno pravo na imovinu pok. Miloša Drljače i pok. Branka Drljače, iz ideološko političkih razloga, to je usvojen zahtev za njihovu rehabilitaciju pa je utvrđeno da je rešenje Komisije za nacionalizaciju ništavo i da su ništave sve njegove pravne posledice, u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji, u svemu kao u izreci ovog rešenja.

OKRUŽNI SUD U ŠAPCU
dana 03.11.2006. godine

Predsednik veća – sudija
Gojko Lazarev

Branko Popović – *Gospodin David*, oko 1918.

Pričevanje št. 24

Št. zadeve: 10777

Prijava: 16. 01. 1998		Dg. št.: 10777/98	
Št. zadeve: 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.		Misl. 3. 12. 1998, Ljubljana, 1-11-1998	
Vred.		Vred.	

dr. Igor Benčar dipl. ing.
Ljubljana, Celovška c. 85

Ministrstvo za Prevedenje Republike Slovenije,
Komisiji za popravilo krivice.

Redena: Zahteva za povrnitev študeja po zakonu o popravilu krivice.

Na podlagi Zakona o popravilu krivice, ki ga je sprejel 33. Slovenski parlament dne 11.10.1998 podpisani dr. Igor Benčar dipl. ing. prijavljam zahtevo po priznanju slabine v zvezi s delitvijo nemškega nemškega pravic do oddolžbine, po členu št. 5 in 6 tega zakona, prebitega na prisilnem delu v koncentracijskem taboru v skladu s členom št. 6 tega zakona.

Moji očeški sodalci so: Igor Benčar, rojen 01. 5. 1950 v Ljubljani, stanojšč v Ljubljani, Malovška c. 85.

Uradno: Po končanem prvem letniku na Elektrotehnični univerzi v Ljubljani, sem bil dne 22. 7. 1949 aretiran in prijet v zapor na Gornji v Ljubljani. Obdolžen sem bil sodelovanja v nemški vojski, ki motijo mir in suverenost državljanov. Z odločbo št. 1421/L povzročeni sta za nekonečno zapor sem bil kaznovan po čl. 2 zakona o prekrških zapor javni mir in mir, po čl. št. 3 točka 1, o tretji sodni oddolžbine nemškega dela. Sodiščno je sem bil po odločbi št. 2013/L komisije za kazenovanje prekrškov Nemškega ljudskega odpora v Ljubljani, na podlagi 4. in 6. člena tega zakona o prekrških zapor javni mir in mir (Ug. list št. 15/49) poslan na doba 34 mesecev v delovno skupino za državno komunistično dela. Dne 25. 7. 1949 sem bil aretiran z vojsko skupina nemških vojakov v koncentracijsko taborišče v Štutgartu. Sodelujem sem bil v mladinskih tabor, ki je moralna obnova ljudi (popolnjenje) te- sebaške norme pri gradnji novega slovenskega.

Priznati moram to, da poji žanari nisu odali sedeti kje sem, pošta je bila namreč prepovedana. To sem bil v mesecu februarju pogojno odpuščen, sem po Ljubljani iskati kje je moj dom, kajti vedel sem je bila odvzeta stanovalje - tudi s stanovaljstvo se je nis s sepora.

S komisom št.111/a 894/1 z dne 9. 2. 1950 sem bil s odločbo št.8-63/2-50 pogojno odpuščen.

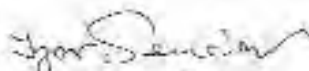
S A K L A D U Č E K

Prostec mi je bila odvzeta od 22. 7. 1949 do 7. 2. 1950.

Skupno karaj 6 mesecev in 17 dni.

Zahtevam odškodnino za čas, ko ni je bila odvzeta prostec ter včetje dvojne dobe odvzema prosteci, to je 12 mesecev in štiri dni v pokojninsku dobo, da sedaj mi ni bila izplačana ali priznana kakšna kaj odškodnina.

lep pozdrav,

 Mr. Igor Senčar
 Celovška 65/111
 Ljubljana

Priloge: tri kopije.

Odločba št.1431/1 o let mesečni kazni

odločba št.2913/1 o štirindvajset mesečni kazni

odločba št.8-63/2-50 o pogojnem odpustu

APEL ZA OTVARANJE ARHIVSKIH FONDOVA

Centar za kritičko mišljenje Instituta za savremenu istoriju,
Beograd

Pozivajući se na obavezu države da svojim građanima obezbedi zakonom garantovan pristup informacijama, dole potpisana grupa javnih radnika apeluje na državne institucije i pojedince da obezbede uslove za poštovanje postojećih propisa o odlaganju, čuvanju, depozitu i stavljanju na uvid arhivskog materijala i tako raskinu sa konspirativnom tradicijom otežavanja pristupa građi, uništavanja i selektivnog obelodanjivanja dokumenata, koja je do sada skupo koštala srpsku nauku i društvo.

Građa koja se nalazi u posedu Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva spoljnih poslova, Ministarstva odbrane i Bezbednosno-informativne agencije, a koja je odavno izgubila svoj operativni karakter, od velikog je značaja za razumevanje prošlosti Jugoslavije i Srbije, i njenim se zadržavanjem doprinosi održavanju nenaučnih predstava o prošlosti i uskraćuje pravo na istinu građanima Srbije. Iskustva drugih zemalja jasno pokazuju da je odnos prema pisanom nasleđu državnih institucija, kao i (ne)spremnost da se poštuje sopstvena zakonska regulativa u ovom domenu jedan od odraza demokratičnosti društva. Manipulacija argumentom državne tajne, kojim se opravdava izbegavanje zakonske obaveze, u nesaglasju je sa idealom transparentnosti savremene države i nanosi štetu njenim građanima i nauci.

Ni posle skoro tri godine od ustupanja dela dokumentacije BIA arhivima, koja se odnosi na period posle Drugog svetskog rata, navedena arhivska građa nije dostupna istraživačima. Ne ulazeći u razloge i objašnjenja, apelujemo na državne institucije i organe da u što kraćem roku otklone sve zakonske i druge prepreke i omoguće nesmetan uvid istraživačima u za sad još uvek nedostupne arhivske fondove.

Potpisnici:

Prof. dr Jovica Trkulja, Pravni fakultet
Prof. dr Milan Ristović, Filozofski fakultet
Prof. dr Nikola Samardžić, Filozofski fakultet
Prof. dr Čedomir Čupić, Fakultet političkih nauka
Prof. dr Svetozar Stojanović, Fakultet političkih nauka
Dr Momčilo Pavlović, direktor Instituta za savremenu istoriju
Dr Momčilo Mitrović, direktor Instituta za noviju istoriju Srbije
Dr Branka Prpa, direktorka Istorijskog arhiva Beograda
Miladin Milošević, pomoćnik direktora Arhiva Srbije i Crne Gore
Dragan Cvetković, kustos Muzeja genocida
Dragan Đilas, direktor Narodne kancelarije predsednika Republike Srbije
Rodoljub Šabić, poverenik za informacije od javnog značaja
Stanojla Mandić, zamenica poverenika za informacije od javnog značaja
Ksenija Milivojević, sekretar Evropskog pokreta u Srbiji
Slobodan Gavrilović, predsednik Istraživačko-izdavačkog centra Demokratske stranke
Vojislav Krompić, predsednik Udruženja političkih osuđenika i žrtava komunističkog režima
Mihajlo Mihajlov, književnik
Desimir Tošić, publicista
Mr Trivo Inđić, sociolog
Prof. dr Nikola Milošević, akademik
Slobodan Mavrenović, advokat
Marinko Vučinić, publicista
Aleksandar Nedić, publicista
Ljiljana Pekić, arhitekta
Pero Simić, publicista
Doc. dr Miroslav Jovanović, istoričar
Doc. dr Dubravka Stojanović, istoričarka
Doc. dr Slobodan Marković, istoričar
Dr Ranka Gašić, istoričarka
Dr Bojan Dimitrijević, istoričar
Dr Ljubomir Petrović, istoričar
Dr Nebojša Popov, sociolog
Dr Gojko Tešić, istoričar književnosti

Dr Zoran Janjetović, istoričar
Dr Olga Manojlović Pintar, istoričarka
Dr Predrag Marković, istoričar
Dr Kosta Nikolić, istoričar
Dr Radmila Radić, istoričarka
Dr Nikola Žutić, istoričar
Dr Nebojša Popović, istoričar
Mr Čedomir Antić, istoričar
Mr Goran Miloradović, istoričar
Mr Srđan Cvetković, istoričar
Mr Ivana Dobrivojević, istoričarka
Mr Vladimir Pavićević, politikolog
Mr Dragomir Bondžić, istoričar
Mr Vladimir Cvetković, istoričar
Mr Vladimir Petrović, istoričar

Branko Popović – *Pejzaž sa čamcem*, oko 1927.

.....

POLEMIKE

.....

Srđan Cvetković, Vladimir Petrović

Centar za kritičko mišljenje Instituta za savremenu istoriju,
Beograd

GVOZDENE ZABRANE – ODNOS PREMA ARHIVSKOJ GRAĐI KOMUNISTIČKOG PERIODA *

Iskustva komunističkih zemalja Istočne Evrope sa arhivskim nasleđem komunističkog perioda su izuzetno važna i poučna za savremenu Srbiju. Može se reći da je odnos prema komunističkim tajnim službama, njenim saradnicima i zločinima odličan pokazatelj odlučnosti države da se uputi ka suštinskoj demokratizaciji političkog života i izgradnji tolerantnijeg društva. Nema sumnje, u svakoj od ovih država je bilo snažnih otpora inicijativama da se tajni podaci pruže na uvid javnosti. Upotrebljavani su argumenti, koji se čuju i u Srbiji danas – da se time ugrožava državna bezbednost, da još nije vreme, da je građa nesređena, uništena ili nepouzdana, da treba staviti tačku na prošlost i oprostiti. Međutim, ovakve (dez)informacije, kako se pokazalo, bile su uglavnom u službi pojedinaca ili uskih grupacija koje su štitile sopstvene interese zaklanjajući se iza državnog rezona.

Najdalje je i najbrže u ovom pogledu otišla Istočna Nemačka, u kojoj je sa nestankom komunizma ugašena i tajna policija, zloglasna Štazi. Njen je ogroman arhiv stavljen pod komisijsku kontrolu, i ubrzo u velikoj meri otvoren. Danas predstavlja rečit primer zastrašujućeg stepena kontrole, nadzora i represije koji je država sprovedila nad svojim građanima. Ako se baci pogled na ostatak nekadašnjeg lagera, lako je uvideti da su države koje su pokazale više političke volje u ovom pogledu i vodile najdosledniju politiku diskontinuiranja tajne službe (a to su Češka, Mađarska, i Poljska), istovremeno i prednjačile u procesu evropskih integracija. Bez obzira na to da li se materijal koristio u svrhe krivičnih postupaka (što je ređi slučaj), lustracije (što je češći), ili prosto formiranja instituta koji bi se bavili proučavanjem autoritarne prošlosti ovih

* O otvaranju arhiva. *NIN*, br. 2911, 2913, 2914 (2006.)

zemalja, stavljanjem građe javnosti na uvid ove su zemlje olakšale suštinsku promenu političkog života.

U Rumuniji i Bugarskoj, čiji je put ka Evropskoj uniji bio sporiji i trnovitiji, praćen drastičnim padom standarda, korupcijom i širenjem organizovanog kriminala, proces diskontinuiranja službi državne bezbednosti i kontrole nad njihovim materijalom nije išao ni brzo ni lako i protegao se duboko u devedesete, doprinoseći sporijem tempu reformi u ovim zemljama. U Bugarskoj su dokumenti iz tajne službe zloupotrebjavani u političkim borbama ili zastrašivanju protivnika, a u Rumuniji su dokumenta Sekuritater držana daleko od javnosti i obelodanjivana u svrhe kompromitovanja pojedinih javnih ličnosti. Tek je docnije u obe zemlje došlo do odlučujućeg pomaka kojim je taj materijal delimično stavljena na uvid javnosti, što je, uz mnoga neugodna iznenađenja, doprinelo stabilizaciji političkog života i povratku poverenja u državne institucije, a i ubrzalo proces priključenja Uniji.

Srbija se u ovom pogledu nažalost nalazi na drugom polu, zajedno sa još nekim bivšim zemljama SFRJ, te Albanijom, Rusijom, Ukrajinom i Belorusijom. Sem formalnih preimenovanja i rekonstrukcija, služba nije diskontinuirana. U njoj je personalni i operativni kontinuitet upravo zastrašujući, i ne ide naruku pomenutim naporima. Ne samo što ne postoji ozbiljnija inicijativa za bilo kakvim izvanrednim merama za arhiviranje ili stavljanje na uvid pomenute građe, nalik na mere preduzete u bivšim zemljama Istočnog bloka, već se ni zakonska obaveza predaje arhivske građe ne poštuje dosledno. Osetljiva građa se prosleđuje arhivima retko i selektivno.

Može se postaviti pitanje u čemu je smisao da se u Srbiji i dalje štiti ovakva vrsta građe, koja je sa padom ideološke maske odavno izgubila svoj operativni karakter. Na dobrom delu bivšeg jugoslovenskog državno-bezbednosnog prostora (u Sloveniji i u Hrvatskoj) Pandorina se kutija uveliko otvorila i objavljeni su mnogobrojni izvori i dokumenti koji u potpunosti demaskiraju idealizovanu sliku komunističkog perioda koja je nuđena decenijama unazad. U Srbiji se međutim na dokumente o ulozi OZN-e i partije u revolucionarnom teroru i o sistematškoj državnoj represije posle Drugog svetskog rata može naleteti samo u sporednim arhivskim fondovima ili u ličnom posedu bivših saradnika i funkcionera službe. Iako je pre više od godinu dana najavljena predaja građe tajne službe koja se odnosi na ovaj period Arhivu Srbije, ona još uvek nije ni izbliza dostupna istraživačima. I pored deklarativno iskazane političke volje, kao glavni razlog nadležni navode nedostatak odgovarajuće zakonske regulative, ali i teške materijalno-tehničke uslove (problem skladištenja, upotrebnog prostora i slično).

Istraživači nailaze i na druge prepreke. Na primer iako ljubazno osoblje Vojno-istorijskog instituta čini sve kako bi izašlo u susret istraživačima, na putu stoji realan problem prostora, jer se odgovarajuća građa nalazi u Vojnoj gimnaziji na Senjaku, odakle se doprema u skućene prostorije u Birčaninovoj (*kada je automobil kojim se prevozi građa slobodan*), pa čekanje na dokument može da potraje i nedeljama. Međutim tu mukama nije kraj. Od skora su u nekim arhivama zabranjeni i digitalni aparati, a cene kopija su osetno povećane. Istraživači udaraju u neprobojan zid birokratije ili mrzovolje nadležnih, koji na njima treniraju strogoću izgovarajući se tajnošću pojedinih dokumenata. Još je teža situacija u manjim arhivama, poput arhiva KP domova, koji pre liče na smetlišta, naročito za prve decenije posle Drugog svetskog rata. Građa koja bi morala biti pohranjena u centralnom državnom arhivu propada na drugim mestima, a nivo nebrige je takav da se može govoriti bukvalno o indirektnom uništavanju dokumenata.

Naučna javnost se prema problemu nedostupnosti arhivske građe i otežanog istraživanja uglavnom odnosila pasivno i do sada nije vršila ozbiljnije organizovane pritiske na nadležne institucije da se omogući pristup informacijama i ispoštuje zakon. Tako su sa jedne strane u Srbiji još uvek tajna mnogi događaji iz novembra 1944, dok s druge strane svaki pokušaj da se pojedini istorijski procesi bliže rasvetle dostupnim i alternativnim izvorima nailazi na zamerke i primedbe da će sve biti opovrgnuto kada se jednom otvore ključni policijsko-bezbednosni arhivski fondovi.

GVOZDENE ZABRANE I NAUČNA POVRŠNOST

Od nastanka “institucionalnog hrišćanstva”, saveza “trona i oltara”, pa do novovekovnih sekularnih država i, na kraju, ekstremnih ideologija i društvenih ideja koje su dovele u XX veku do etnocidnih i genocidnih ratova, retki ali mudri ljudi su govorili: “Što bliže crkvi, to dalje od Boga.” Angažovanje tekstopisaca “Gvozdene zabrane”, uzgred sa neznatnim naučnim učinkom, čine početničke greške – oni su kao usijana tanad koja padaju u vodu, izazovu malo šuma i malo dima i sve se odmah ugasi. Izgleda da im istorijska nauka ne ide od ruke i da im je politička pedagogija bliža srcu. Bilo bi dobro za ovo društvo da se jasno opredele, kako svojim naučnim delima tako i kao javni delatnici. Ne moraju da se kriju iza “Centra za kritičko mišljenje Institutua za savremenu istoriju”. Posebno istoričari, potpisnici “Apela za otvaranje arhivskih fondova”. Jer, kako kaže jedan anonimus iz srednjeg veka, manje je opasno podići tigra iz Hirkanijanske pustinje, boriti se sa poluizgladnelim lavom za njegov plen, nego probuditi zapretanu vatru divljeg fanatizma. Po našem mišljenju, izgleda da to nije bio uvek slučaj u predvečerje razgradnje Jugoslavije, niti je danas u Srbiji.

Prvo, moramo da konstatujemo da u poslednje dve decenije, u ovakvim, sličnim ili presudnim događajima za budućnost Jugoslavije i Srbije, nijednom nije konsultovana Katedra za istoriju Jugoslavije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. To opet naglašavamo zbog potpisnika “Apela”, istoričara. Ima ih 28. Njih 16 je na pomenutoj Katedri diplomiralo, magistriralo ili doktoriralo. Sve su to bile teme koje su u navedenom razdoblju bile na oštrici noža – “gvozdene zabrane”.

Drugo, Katedra za istoriju Jugoslavije od svog osnivanja 1976. godine vodila je neprekidnu borbu za “otvaranje arhivskih fondova”. Kako je to u svojim delima i javno u medijima govorio prof. dr Branko Petranović – “zabavljenih dokumenata”. Od te borbe ne odustajemo ni danas, bez obzira što nas niko za to zvanično ne pita.

Treće, problem je, verovatno, što Katedra insistira na skidanju embarga za svu arhivsku građu od nastanka jugoslovenske države 1918. godine, a tekstopisci i potpisnici “Apela” su zainteresovani samo za jedan “ciljani segment”, koji danas ima svoju i političku upotrebljivost i profitabilnost. “Centar za kritičko mišljenje” u svom nazivu nema isto-

rijsko-naučnu validnost već političko-pedagošku – “suštinska demokratizacija Srbije”. Kao posle 1918. godine – “jačanje sloge i jedinstva troplemenog naroda”, posle 1929. godine – “jačanje ideja ujedinjenja i jugoslovenstva”, posle 1941. godine – “stvaranje Nove Srbije” (M. Nedić), posle 1945. godine – “stvaranje novog čoveka”, posle 1991. godine – svuda nacionalni i verski fanatizam. I ni u jednom razdoblju istorije Jugoslavije – “suštinske demokratizacije i demokratije”! I kako ovi tekstopisci i potpisnici “Apela” misle da pomognu “suštinsku demokratizaciju Srbije” otvaranjem oznaške i udbaške arhivske građe? Zar ne shvataju da je to samo iracionalan “prečica”! Naveli smo samo osnovne “prečice” od 1918. godine, a u stvarnosti postojali su česti i brzi ritmovi društvenih promena, o kojima i danas imamo tako malo naučnog znanja. Bez znanja o suštini društvenog totaliteta, u koju je ugrađen i ovaj “ciljani segment”, Katedra smatra da ne može biti “suštinske demokratizacije”. U suprotnom, samo “ciljani segmenti” donose nove stereotipe, mitologiju, revanšizam i svakovrsnu iracionalnu političku osudu.

Četvrto, Katedra smatra da se ovakvom parcijalnom akcijom pokazuje da njeni potpisnici nisu ponajbolje upućeni u “arhivsko zakonodavstvo” i posebno u normativna akta koja smo već potpisali sa Evropom. A poštovanje tih “demokratskih zakona” uslov je valjda i za “usavršavanje demokratizacije Srbije”. Još uvek su na snazi odredbe kojima se naučnicima i javnosti posle 30 godina stavljaju na uvid dokumenta državnih i partijskih ustanova, posle 50 godina arhivska građa vojnog i diplomatskog porekla, a svakoj je državi ostavljeno da njen predsednik i vlada odluče kada i pod kojim uslovima će dati na korišćenje dokumenta obaveštajnog karaktera, U evropskoj praksi to je od 60 do 100 godina. Zbog prirode ovih dokumenta, Francuska i Engleska, na primer, iz etičkih razloga štite potomstvo “obaveštajnih aktera” za tri generacije. To oni praktično nazivaju: “Unuci nisu krivi i ne treba da pate zbog postupaka njihovih dedova”. U Srbiji se uvek jurišalo na prvu generaciju!

Peto, treba znati da sve velike sile koje su imale uticaja na zbivanja u Jugoslaviji i Srbiji imaju i tzv. “predsedničke arhive”, u kojima se čuva arhivska građa od posebnog značaja za tu zemlju. To imaju i Vatikan i Sinod. I samo po proceni šefa države da li će objavljivanje ovih dokumenata biti od koristi za tu državu, oni se daju na uvid naučnicima. U ovom trenutku, Katedra ima samo saznanje da je “Predsednički arhiv” u Moskvi vrlo bogat arhivskom građom za Srbiju i Jugoslaviju i da za XX vek poseduje dva velika lična fonda. Jedan je o Josipu Broz Titu. O ostalom ne znamo ništa, i to može da potraje i više od 100 godina! U slučaju Vatikana to je 300 godina! “Prečice” i “žurba” nikada nisu bile odlike znalaca u oblasti istorijske nauke!

Katedra podržava ovu inicijativu pod uslovom da se to odnosi na sva dokumenta pod embargom od 1918. godine, jer bi to bio istinski prodor u sticanje novih naučnih znanja koja bi vladajući establišment mogao da koristi za “suštinsku demokratizaciju Srbije”. Tu istoričar naučnik kao politički pedagog nema šta da traži!

Branko Popović – *Studije glava*, 1896.

Vladimir Petrović

Centar za kritičko mišljenje Instituta za savremenu istoriju,
Beograd

KA ISTORIOGRAFIJI BEZ NADZORA

Uvaženi šef Katedre za istoriju Jugoslavije, profesor Đorđe Stanković, reagovao je na apel za otvaranje arhivske građe Centra za kritičko mišljenje Instituta za savremenu istoriju na način koji me primorava da mu, u svojstvu autora, a u svoje lično ime, javno odgovorim. Pre svega, zahvaljujem se profesoru na reakciji, zamislivoj doduše i bez nepotrebnog omalovažavanja kolega. Ipak, lepo je znati da delimo isti cilj, i da se on i sam već godinama zalaže za otvaranje arhivske građe. Želim mu sreće u njegovim nastojanjima i iskreno ću se obradovati ukoliko što-god u tome uspe. Time me više čudi što inicijativu koja je usmerena u istom pravcu profesor Stanković, koji je svojevremeno, kao koautor knjige “Istoriografija pod nadzorom”, istraživao upravo pritiske i zabrane pod kojima su istoričari stvarali, karakteriše diletantskom političkom pedagogijom. Stoga mi se čini smislenim da pokušam bliže pojasniti suštinu i motive ove inicijative.

Pre svega, u pomenutom broju NIN-a objavljena su dva povezana, ali niukoliko ista teksta – jedan naslovljen “Apel za povećanje dostupnosti arhivske građe”, a drugi pod nazivom “Gvozdene zabrane”. Potpisnici “Apela” nisu istovremeno i potpisnici teksta “Gvozdene zabrane”, čiji smo autori mr Srđan Cvetković i ja, pa se stoga ne mogu ni smatrati odgovornim za stavove izrečene u njemu, već samo za one koji se u apelu nalaze. Potpisnici apela su stručnjaci, istoričari i arhivisti koji se bave savremenom istorijom Srbije i Jugoslavije, i čiji je rad neretko opstruiran kritičnim, konspirativnim stanjem u politici rukovanja arhivskom građom. Potpisnici su takođe javni radnici koji su mišljenja da ovakvo stanje u srpskim državnim institucijama predstavlja balast za srpsko društvo. Naposletku, ali nikako najmanje važno, među potpisnicima su i osobe koje su zbog ove tajnovitosti i politike koja ju je održavala propatili na različite načine – robijali, ili se godinama pitali šta se sa njihovim bližnjima tačno dešavalo. Danas, kada pokušavaju da ih rehabilituju, susreću se često upravo sa gvozdenim zabranama. U tom smislu, teško da se heuristički i etički smisao apela može svesti na “političku pedagogiju”, već izvire iz same humanističke suštine društvenih nauka.

Što se teksta “Gvozdene zabrane” tiče, ne čini mi se da je profesor Stanković uspeo da opovrgne očiglednost veze između stepena dos-

tupnosti arhivske građe i demokratizacije društva. Umesto toga, uputio je kratko, selektivno predavanje iz komparativnog arhivskog zakonodavstva, ukazujući pre svega na iskustva Velike Britanije, Francuske i Vatikana. Vatikan je crkvena država, Velika Britanija i Francuska su funkcionalne demokratije. Srbija, međutim, nije ni jedno ni drugo. Crkvena država, nadam se, nikada neće ni biti, ali neće postati ni stabilna demokratija dokle god se naučni autoritet koristi u svrhe zaštite državnog interesa i državne tajne. I u Britaniji i u Francuskoj, regulacija koja postoji u pogledu arhivske građe modifikovana je u više navrata nastojanjem upravo profesionalaca i javnosti, smanjenjem zabrane uvida u dokumenta sa 50 na 30 godina. Da takvih zalaganja, koje nalaže i zdrav razum i profesionalna savest, nije bilo, nijedna država ne bi stavljala na uvid nikakvu dokumentaciju o svojoj aktivnosti. Za očekivati je, naime, da u političkoj eliti postoje otpori po ovom osetljivom pitanju, ali je veoma zabrinjavajuće kada naučna elita, pozvana da unapređuje znanja o prošlosti i da se bori za istorijsku istinu i pravo na istraživanje, ne može da iznedri takav konsenzus.

Srbija je, međutim, radije no sa Britanijom i Francuskom, direktno uporediva sa bivšim komunističkim državama, a njihovo iskustvo govori da otvaranje ključnih arhivskih fondova ne predstavlja “prečicu” i insistiranje na senzaciji, već zadire u suštinu istraživačkog pregnuća. Na političku, društvenu i naučnu dinamiku zemalja Istočne Evrope odsudno je uticala doslednost sa kojom su ovom poslu pristupili. Ne radi se tu o revanšizmu ili pokušajima da se “unucima naplaćuje greh njihovih dedova”. Smisao apela i članka nije u selektivnom grabežu građe, otkrivanju agenata i dnevnopolitičkom poentiranju. Zalud podsticati konspirativni mentalitet. Ni iz srpskih, ni iz ruskih, ni iz vatikanskih arhiva neće pokuljati niz zaprepašujućih otkrića, nebo neće pasti na zemlju kada se oni otvore. Naprotiv, time će se tek otkloniti neke od prepreke za istraživanje onoga što profesor Stanković naziva “suština društvenog totaliteta”. Dokumenta su potrebna da bi se podvrgla kritičkoj analizi, obogatila naša znanja o prošlosti i podstakla klimu odgovornosti i transparentnosti. Pristup dokumentima o kojima je reč se različitim mehanizmima može urediti ukoliko zadiru u prava i privatnost pojedinaca, ali se time ne može pravdati njihovo potpuno zabavljanje, jer zadržavanje građe ne samo što otežava istraživački pristup ključnim događajima političke, društvene i kulturne istorije, već predstavlja i mehanizam društvene kontrole i refleks ustrojstva koji je za nama.

Da bi se olakšavanjem dostupnosti arhivske građe umnogome pomoglo baš celovitijem sagledavanju jednog vremena i jednog poretka, o kojem i danas u javnosti dominiraju mitske i nenaučne predstave, slaže se izgleda i profesor Stanković, budući da se, i pored niza zamerki na

tekst apela, sa ovom namerom lično saglasio i ponudio podršku katedre kojoj je na čelu ukoliko se inicijativa za otvaranje arhivske građe odnosi na sva dokumenta koja su pod embargom od 1918. Razume se da apel teži ka otvaranju svih dokumenata. To ni u jednom trenu nije bilo sporno. Međutim, sasvim je jasno da su problemi sa građom osetljive provenijencije ne samo arhivistički nego i politički. Otuda naglasak na građi nastaloj aktivnošću ministarstava odbrane, spoljnih i unutrašnjih poslova, te bezbednosnih službi, koja predstavlja heurističko “usko grlo”, deli se na kašičicu, biva uništavana ili završava u ličnim arhivima bivših državnih funkcionera i privilegovanih naučnika. Stati na put takvoj selektivnosti istovremeno bi značilo i diskontinuirati politiku tajnovitosti, koja je i pre uvođenja komunističkog sistema opterećivala politički život Srbije i Jugoslavije, a opterećuje ga i danas.

Sasvim je tačno da otvaranje arhivske građe predstavlja višeslojan problem koji ima i heurističku, i zakonsku, i etičku, i političku dimenziju. Reč je o odgovornom i komplikovanom poslu kojem se mora pristupiti kompetentno. No, da bi mu se pristupilo, o njemu se mora govoriti.

Nasuprot oceni profesora Stankovića, koji autorima ove inicijative pripisuje nameru da “izazovu malo šuma i malo dima i sve se odmah ugasi”, namera je Centra za kritičko mišljenje Instituta za savremenu istoriju da do kraja godine otvori suštinski dijalog između zainteresovanih strana – istoričara i arhivista, državnih institucija, javnih radnika i društva, kojim bi se ovom pitanju prišlo na najozbiljniji način. Uzdajem se da će to biti prilika da profesor Stanković, a i drugi, strukturiraju i iznesu argumente protiv ove inicijative.

Branka Prpa

Arhiv grada Beograda, Beograd

Milan St. Protić

Balkanološki institut SANU, Beograd

O REHABILITACIJI – KOLABORACIONISTI U RATU, ŽRTVE U MIRU*

Omer Karabeg: *Naši sagovornici su dva istoričara Branka Prpa, direktorka Istorijskog arhiva Beograda, i Milan St. Protić, naučni saradnik Balkanološkog instituta u Beogradu. Sačinjen je predlog zakona da se rehabilituju sve osobe koje su bile žrtve političkih progona od 6. aprila 1941. godine. Da li je, po vašem mišljenju, ovakav zakon potreban?*

Branka Prpa: Potrebno je, naravno, da se rehabilituju ljudi koji su osuđeni zbog nečeg što se zove politička krivica koja proizlazi iz ideje drugačijeg mišljenja. Međutim, kada je u pitanju Drugi svetski rat, onda se, bojim se, ne radi o drugačijem političkom mišljenju, nego o vrlo jasno polarizovanim stranama, onima koje su kolaborirale sa okupatorom ove zemlje i onima koje su pripadale antifašističkoj borbi. Može se govoriti o rehabilitaciji ljudi koji su nakon Drugog svetskog rata bili progonjeni samo zbog drugačijeg mišljenja, ali, kad je reč o Drugom svetskom ratu, to je potpuno druga priča.

Milan St. Protić: Mislim da je to mnogo više pravno pitanje nego što je pitanje za istoričare. Istoričari nisu dobri kad se bave strukama koje nedovoljno dobro poznaju. A što se tiče toga ko je kod nas bio na kojoj strani u Drugom svetskom ratu - to pitanje je još uvek veoma otvoreno i veoma kontroverzno. Uostalom, i same sile pobednice, članice antihitlerovske koalicije, odmah su se posle rata međusobno sukobile i pola veka vodile nepomirljivi hladni rat. I konačno, sistem koji je zavladao u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata bio je zasnovan na drastičnoj i nasilnoj ideologiji koja je sve svoje ideološke protivnike svrstavala na istu stranu, bez obzira na to kakvu su ulogu igrali u Drugom svetskom ratu. Komunisti su svoje ciljeve pretpostavljali zaraćenim blokovima u Drugom svetskom ratu i vodili borbu za svoju revoluciju, a ne

* *Most* Radija Slobodna Evropa: “Treba li rehabilitovati žrtve političkih progona” – razgovor Omera Karabega sa Brankom Prpom i Milanom St. Protićem.

za oslobođenje zemlje. Zato su od samog početka i počeli da stvaraju revolucionarne organe vlasti dajući na znanje šta im je glavni cilj.

Omer Karabeg: *Izgleda da nije sporna rehabilitacija žrtava nakon 1945. godine. Sporno je ovo od 6. aprila 1941. godine.*

Branka Prpa: Apsolutno, jer ćemo doći u situaciju da kažemo da li je šef Nedićeve specijalne policije Bećarević, koji je pedesetih godina osuđen na smrt, žrtva komunizma. Ako se tako bude radilo, bojim se da ćemo uništiti moralne temelje ovog naroda i njegova istorijska i civilizacijska uporišta. Jer, na kraju krajeva, ovaj narod je pripadao antifašističkoj koaliciji i dao je velike žrtve za svoje oslobođenje. Njegov doprinos oslobođenju Evrope je u tom smislu nesporan. To nisu bila partizanska puškaranja, kao što kaže gospodin Protić. Antifašizam, ne samo u Srbiji nego u celoj Jugoslaviji, ne može se nazvati puškaranjem. Ipak se mora znati da je Narodnooslobodilačka vojska bila jedina vojska koja je, pored armije Sovjetskog Saveza, sama oslobodila svoju zemlju. Sama je držala ceo ovaj front. To su istorijske činjenice.

Milan St. Protić: Da li su predstavnici Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije potpisali sporazum sa nemačkom komandom u Zagrebu marta 1943. godine? Da li je to kolaboracija ili ne? Da li je to dokaz da je ta vojska sarađivala s Nemcima? To je jedno. Drugo, koliko je to ozbiljnih bitaka bilo u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata da bi se moglo govoriti o nekom ozbiljnom ratu. Za razliku od Prvog svetskog rata, kada je Balkan bio jedno od glavnih ratišta u Evropi, Balkan je u Drugom svetskom ratu bio poprište sukobljavanja, nadmetanja i pogađanja među velikim silama, ali u vojnom smislu nije imao nikakvog ozbiljnog značaja. Treće, mi smo 50 godina živeli u režimu koji je istoriju krojio onako kako je to njemu odgovaralo, pa je prekrajao, krio, lagao i preinačavao činjenice. Mi smo danas u poziciji da to neka-ko ispravimo. A to ne možemo da uradimo zbog toga što među istoričarima i u javnosti još ima ljudi koji neće da dozvole da se prava istina otkrije.

Branka Prpa: Činjenica je da su saveznici imali svoje misije i pri vrhovnom štabu Josipa Broza i pri vrhovnom štabu Draže Mihailovića. I činjenica je da su saveznici bili ti koji su odlučili da izbace Dražu Mihailovića iz antifašističke koalicije. Nije o tome odlučio Josip Broz nego Vinston Čerčil. Izveštaji savezničkih misija su očigledno eliminisali Dražu Mihailovića iz nečeg što zovemo antifašistička koalicija.

Omer Karabeg: *Smatrate li da u istu ravan treba staviti nedićevce, ljotićevce i četnike, s jedne, i partizane, s druge strane?*

Milan St. Protić: Mislim da su to individualna pitanja, a ne kolektivna i kad se kaže nedićevci, ljotićevci, četnici i partizani - to nisu dovoljno precizni pojmovi. Naravno, odgovornost tih jedinica, bez obzira na nepreciznost u imenovanju, nije jednaka i ne može da se povuče znak jednakosti između njih. Međutim, i među ljudima koji svakako spadaju u one koje nazivamo kolaboracionistima, u ovom slučaju to su oni koji su pripadali Nedićevom režimu i Ljotićevim dobrovoljačkim jedinicama, bilo je ljudi koji su pobijeni bez suda i bez presude, pa su već samim tim žrtve. Bez obzira na svoju objektivnu ili subjektivnu krivicu u toku rata, oni su žrtve jednog nasilnog poretka, uključujući i samog Milana Nedića, koji, kao što znate, nikad nije dočekao suđenje, protiv koga nikada nije bila podignuta optužnica, već je pod sumnjivim okolnostima navodno izvršio samoubistvo u istražnom zatvoru. Dakle, i u tom slučaju, ne sporeći njegovu odgovornost za kolaboraciju, način na koji je on izvršio svoj život je zločin.

Branka Prpa: Moram da priznam da se s gospodinom Protićem u mnogo čemu ne slažem. Pre svega, ne mislim da istoričari nisu kompetentni da govore o činjenicama koje se odnose na zločin. Istoriografija se bavi pojmom zločina, ne u smislu vrednosnog suda, nego kao činjenicom. A u Drugom svetskom ratu su napravljeni zločini, to je apsolutno nesporno i nikakva pravna nauka ne može to negirati. Zbog toga su posle Drugog svetskog rata, ne samo u Jugoslaviji nego i u svim drugim državama antifašističke koalicije, vršene presude po dosta brzom postupku. To nije bila procedura onakva kakva je uobičajena u mirnodopskim uslovima. Recimo, u Francuskoj je izvršeno preko 7.000 smrtnih presuda za kolaboraciju.

Dalje, mislim da je bitno da se napravi distinkcija između hladnog rata, koji je nastao nakon Drugog svetskog rata, i antifašizma, koji je nadideolojska kategorija. Pod pojmom antifašizma u periodu od 1941. do 1945. godine podrazumevamo koaliciju i onih koji jesu bili komunisti i onih koji nisu bili komunisti. Zato je i bilo moguće da u istom savezu budu, s jedne strane, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države, a s druge Sovjetski Savez i partizanske jedinice NOP-a, koje su, inače, zvanični član antifašističke koalicije. Prema tome, nisu komunisti bili ti koji su sebe proglasili jedinim antifašistima na tlu Jugoslavije, već su to uradile savezničke zemlje, pre svega Velika Britanija na osnovu izveštaja svojih misija pri vrhovnim komandama Josipa Broza Tita i Draže Mihailovića.

Kada su u pitanju kolaboracionistički režimi, pre svega Nedićev i Ljotićev, i tu su činjenice više-manje apsolutno jasne. Beograd je jedini grad u Evropi koji je na svojoj teritoriji imao četiri logora. To su, da podsetimo, Sajmište, Banjički logor, Topovske šupe i Milišićeva ciglana na

Zvezdari. Banjički logor su isključivo servisirali nedićevci. Upravnik Banjičkog logora bio je Svetozar Vujković, predratni šef četvrtog odseka opšte policije. Nedićeva specijalna policija obezbedila je kompletan aparat logorske uprave i oružanu stražu. Finansijske troškove održavanja Banjičkog logora snosili su beogradska opština i ministarstvo unutrašnjih poslova. Po evidenciji koju poseduje Istorijski arhiv Beograda, od jula 1941. godine, kada je Banjički logor formiran, do oktobra 1944, kada je rasformiran, kroz njegovu kapiju prošlo je 23.637 zatočenika. U taj logor su dovođeni partizani, komunisti, ilegalci, predratni opozicionari i intelektualci, patriote i demokrate, pripadnici četničkog pokreta Draže Mihailovića i građani uhvaćeni u policijskim racijama – starci, ljudi srednjih godina, omladina, majke sa decom ili tek rođenim bebama raznih nacionalnosti. Oni su iz logora odvođeni na streljanje.

U koncentracionom logoru Sajmište bilo je zatočeno 32.000 ljudi, a 1941. i 1942. tamo je pobijeno blizu 6.500 jevrejskih žena, dece i staraca. Taj logor je imao jedan od najvećih postotaka likvidacije u odnosu na druge evropske logore. Likvidirano je oko 13.000 ljudi, svaki treći logoraš. To su podaci koji ne mogu da se preskoče i to nije pravno, već etičko i civilizacijsko pitanje i niko nema pravo da ideološki deli žrtve na one koji su pripadali levici, ovome ili onome. Oni su žrtve fašizma u jednom od najtežih okupacijskih sistema u Evropi, kakav je imala Srbija. Na jednog ubijenog nemačkog vojnika bilo je streljano sto civila. Ljudi koji bi se slučajno zatekli na ulici bili bi pokupljeni u racijama i stotinu bi ih bilo streljano kao odmazda za jednog ubijenog nemačkog vojnika.

Milan St. Protić: Ništa od ovih podataka za mene nije sporno. Ja sam to znao i ranije, i to mnogo ranije, i u vreme kada to pod Brozovim režimom nije smelo da se kaže. Znam za mnoge ljude koji su stradali po tim logorima, ali znam i za mnoge Beograđane koji su stradali posle rata.

Branka Prpa: Za rehabilitaciju je bitna distinkcija između onoga što se dešavalo u Drugom svetskom ratu i onog što se dešavalo nakon njegovog završetka. Treba li da zatvorimo oči pred činjenicom da su nacisti pod parolom borbe protiv komunizma vršili masovne likvidacije ljudi. Treba li da odobravamo njihov napad na Sovjetski Savez. Pojam antifašizma je zaista mnogo širi od bilo kog ideološkog uporišta.

Milan St. Protić: Isti taj Sovjetski Savez je imao ugovor o nenapadanju s Hitlerom, koji je važio od 26. avgusta 1939. do napada na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, dakle gotovo dve godine. Šta ćemo sa antihitlerovskom koalicijom i sa antifašizmom za te dve godine? Drugo, nije tačno da su samo komunisti bili antifašisti. Naprotiv. Oni su postali antifašisti tek onda kad je napadnut Sovjetski Savez. Treće, žrtve okupacionog režima u Srbiji su najmanje bili komunisti.

Branka Prpa: To nije tačno.

Milan St. Protić: Četvrto, odgovornost za streljanja – “sto za jednog” snose Titovi partizani, koji su vrlo dobro znali da će srpski ljudi, žene i deca biti žrtve njihovog, rekao bih, pozorišnog puškaranja po Srbiji. Ali njih to uopšte nije interesovalo. Jedan od njihovih komandanta, po imenu Raja Nedeljković, izjavio je povodom streljanja u Kragujevcu u septembru 1941. godine: “Sreća je njihova (Kragujevčana) što su tamo prvo ušli Nemci. Da smo ušli mi, mi bismo pobili više nego što su postreljali Nemci”.

Branka Prpa: To nisu argumenti za rehabilitaciju od 1941. godine.

Milan St. Protić: Ono što se postavlja kao pitanje povodom zakona o rehabilitaciji nisu zločini koje je počinio okupacioni režim za vreme rata. To, valjda, ni za koga u ovoj zemlji nije sporno. Ali ono što je veoma sporno su zločini koje je nad nedužnim Beograđanima učinio novi, nasilni, komunistički, revolucionarni poredak.

Branka Prpa: Pa o tome ja i govorim.

Milan St. Protić: Evo vam primer. U *Politici* je, mislim da je to bilo novembra 1944. godine, na naslovnoj strani objavljen spisak od 105 Beograđana koji su bez ikakvog suđenja i dokaza optuženi i streljani, navodno za izdaju. Do danas im se ne zna grob. Najpoznatiji od njih je bio profesor Arhitektonskog fakulteta i predratni likovni kritičar, anti-fašista i heroj iz Prvog svetskog rata, koji nije imao nikakve veze sa okupacionim vlastima. Naprotiv, okupaciona, Nedićeva vlast ga je proganjala, ali mu to ništa nije pomoglo, bio je streljan. Dakle, ja govorim o zločinima za koje se ne zna i koji nisu obeleženi kao zločini. To što se dešavalo u Srbiji za vreme rata, koliko je nevinih ljudi stradalo i koliko su strašne bile te žrtve, to mi znamo i tu nije ništa sporno. O tome, valjda, ne treba da vodimo debatu. Ali treba da vodimo debatu o onome što se dešavalo posle Drugog svetskog rata, jer se za to ne zna zato što je komunistička vlast, ogrezla u zločinu, 50 godina zabranjivala da se o tome govori.

Branka Prpa: Mislim da se kolega Protić i ja slažemo oko jedne stvari, iako on to nije eksplicite rekao, da period od 1941. do 1945. godine nije period u kojem se može vršiti rehabilitacija na način kako bi to trebalo činiti nakon 1945. godine, kada nastaje sistem političkog monizma i počinje eliminacija političkih protivnika. Međutim, kada pogledamo ko je najviše stradao u komunističkim čistkama u Jugoslaviji, videćemo da su žrtve komunizma u najvećem broju slučajeva bili sami komunisti. Jer, posle onog kratkog perioda od 1945. do 1948. godine, kada se nova vlast obračunala sa političarima takozvane građanske pro-

venijencije, ona se okrenula prema svom unutrašnjem neprijatelju, koji je proizlazio iz same levice.

Omer Karabeg: *Da se vratimo osnovnom pitanju: Da li je potreban zakon koji predviđa rehabilitaciju žrtava političkih progona od 6. aprila 1941?*

Milan St. Protić: Ja se ne slažem s tim kako je zakon sastavljen i ne slažem se s datumima. Mislim da je u tekstu zakona trebalo najpre da se konstatuje da su nakon 20. oktobra 1944. učinjena krivična dela nad ljudima koji su bili politički protivnici i da je to učinio jedan zločinački režim uspostavljen nasilnom revolucijom. A ne da se potomci žrtava dovođe u ponižavajući položaj time što treba da dokazuju da njihovi preci nisu bili krivi.

Omer Karabeg: *Vi smatrate da ovim zakonom treba rehabilitovati žrtve komunizma od 1944. godine?*

Milan St. Protić: Tako je.

Branka Prpa: Ja smatram da rehabilitacija treba da se odnosi na mirnodopski period. Znači na period posle Drugog svetskog rata, da ne bismo došli u situaciju da rehabilitujemo nedićevce i ljotićevce. Slažem se sa gospodinom Protićem da smo mi živeli u političkom monizmu, da smo živeli u jednom totalitarnom sistemu, da je taj sistem imao svoje žrtve i te žrtve imaju pravo da budu rehabilitovane. To nije sporno. Ali je i te kako sporno što neki pokušavaju da se kroz taj zakon na mala vrata uvede rehabilitacija kolaboracionista, odnosno Nedića i Ljotića. To je nedopustivo.

Branko Popović – *Korida*, 1911.

.....

INTERVJU

.....

Milan Trešnjić

major OZNE u penziji, Beograd

O, SLOBODO, KOLIKO JE ZLOČINA POČINJENO U TVOJE IME?*

Oslobađanje Dedinja

“Prvih petnaest dana po ulasku u Beograd, Ozna je bila jedini sud i zakon. Za to vreme je likvidirano nekoliko hiljada saradnika okupatora i građana. Ja se ne osećam krivim, iako sam u tome učestvovao.”

... Oktobar je 1944. godine

Ušao sam u Beograd na konju, nije bio beo, ali je bio prelep. U Mladenovcu me je opkolila jedinica Rusa i sa uperenim puškama tražila da im predam konja. Njihovi konjići su bili komični, kržljavi, niski.

– Daj mi konja, naredi Rus.

– Šta će tebi konj, meni treba konj!

Pošto sam znao ruski, jer sam bio u VI diviziji, jedinom bataljonu oformljenom u čast vojne sovjetske misije, i ja podviknem:

– Ja sam oficir!

– Kakav oficir?

– NKVD-a!

Kad sam pomenuo NKVD, razbežali su se kao ljudi. Znali su da oficiri NKVD-a streljaju bez opomene. Moja jedinica, VI lička divizija, kretala se pravcem od Obrenovca, a mene su obaveštajni poslovi vodili pravcem Avale. U štabu jugoslovenske Ozne u Jajincima javio sam se dežurnom oficiru, mislim da je to bio Moma Dugalić. Dobio sam zadatak da u Beograd uđem sa ruskim jedinicama i da zauzmem sedište XII kvarta na Dedinju i da otpočnem uspostavljanje narodne vlasti prikupljanje podataka o držanju stanovništva za vreme okupacije, hapšenje

* Odlomak iz intervjua Milana Trešnjića, majora OZNE i nekadašnjeg generalnog konzula SFRJ u Štutgartu, objavljen u listu Krug, br. 8 od 9. marta 1999. i br. 9 od 17. marta 1999. Razgovor vodila Sonja Kovačević.

saradnika okupatora i pripadnika zaostalih jedinica Nedićeve garde i žandarmerije.

Ličko blato u vili Tasića

- *Kako su građani Dedinja dočekali oslobodioce?*

Na Dedinju su se još uvek vodile borbe po kućama. Nemci su se povlačili prema Senjaku, a od Bežanijske kose je delovala artiljerija. Rusi su postavili bateriju kaćuša na jednoj poljani pored restorana "Dedinje", u blizini današnjeg Bulevara mira. Pucalo je sa svih strana i odjednom se u brisanom prostoru kod Železničke bolnice pojavljuje jedan biciklista s francuskom kapom. Pokazuje niz Rumunsku ulicu i više da se Nemci povlače tim pravcem i da ih se mnogo krije po vilama. Bio je to princ Đorđe Karađorđević.

- *A kakav je bio doček dedinjskih buržuja?*

Većina ih je pobjegla s okupatorom ili se krila u podrumima. Jedini stanovnik Dedinja bio je čuveni pesnik Lazarević, inače diplomata u vreme Kraljevine. Pomogao mi je kao novom upravniku Dedinjskog kvarta.

- *Kako?*

Govorio mi je ko je bio saradnik okupatora na Dedinju, šta bi mi kao Ozna, trebalo da činimo, koga da hvatamo, a koga da ne diramo. To je bio jedan fini gospodin, sećam se, izašao je pred nas u kućnom kaputu, kakao boje. Odveo me je u svoju kuću, počastio me, pokazao mi je svoju ogromnu biblioteku i pozvao da dođem, kad budem imao vremena da razgovaramo.

- *Da li su drugi građani saradivali sa Oznom?*

Naravno, pa na osnovu čega smo pohapsili tolike ljude. Ja sam tada prvi put video Beograd. Moja kancelarija je uvek bila puna naroda spremnog na saradnju.

- *Kako ste se Vi, kao mladi Ličanin, osećali na Dedinju?*

Zakleo sam se još kao skojevac, kad dođem u Beograd i upadnem u ove vile eksploatora, krvopija radničke klase i poštenih ljudi, da ću pronaći najluksuzniju vilu nekog buržuja, uskočiti u nju, potražiti najluksuzniji krevet i sa čizmama svojim partizanskim i ličkim blatom na njima – leći i prespavati. Tako se i desilo. Upao sam te prve noći u vilu Tasića, preko puta čuvene restauracije "Dedinje". A u toj vili su stanovali nemački pukovnici, koji su bezglavo pobjegli. U rerni su još cvrčale, nedopečene, ćurke i guske. E tu smo prenoćili, uz obilatuu večeru, dobro vino, escajg, ma svašta. Promenim svoj partizanski veš, obučem čistu ko-

šulju, čarape, nisam naravno promenio svoju uniformu, koja je bila nezamenljiva, ali sve što sam mogao promeniti, ja sam promenio. Nismo mi u partizanima patili od suvišnog pribora. Meni je bila dovoljna kašika, viljuška, naravno nož i to je bilo sve; malo soli da imaš i eventualno da nosiš sa sobom rezervnu košulju i gaće. To je meni i mojoj grupi oficira bila najbolja večera u životu. I ja ispunih sebi obećanje i u čizmama legoh u krevet sa baldahinom. To je bila divna stvar.

• *Kako se Dedinje dopalo Rusima?*

Rusi su oslobodili Dedinje, moja grupa je samo išla u njihovom sastavu s ciljem da oformi vlast na zauzetoj teritoriji. Sa mnom u kući je bio neki Saša. Ne znam ni kako se prilepio za mene. Bio je jedan od onih Rusa koji je pravio neke prekršaje, a takvi su onda išli sa redovnim jedinicama Crvene armije da traže svoju matičnu jedinicu. Bili su u stvari neka vrsta luralica. Dve večeri je spavao u vili Tasića. Napolju straža, mi u baldahinskim krevetima, jedemo srebrnim escajgom. Druge večeri Rus je preturao po kući i budi mene iza ponoći da vidim šta je našao. Pokazuje mi zlatni lančić, i neki zlatan nakit, vrednosti, koje ne znam kako je našao.

“Pa jesi li došao da tražiš neprijatelja ili da kradeš nečiji nakit?”, pitam ja, a on mi kaže: “Mi smo oslobodioci i sve to nama pripada!”

• *Da li ste Vi uzimali ratni plen?*

Samo jedno sedlo iz belog dvora. Pripadalo je knezu Pavlu i na njemu je pisalo da je poklon francuske vlade. Lepo sedlo sa srebrnim uzengijama, intarzijom, lako. Sada bih mogao da projašem na njemu po beogradskom hipodromu, i svi bi se okrenuli za mnom. To sedlo sam poklonio mom komandantu na Sremskom frontu a posle su ga ukrali Rusi.

• *Kako je izgledao Beli dvor po oslobođenju?*

Nisam ulazio u kompleks dvorova, ali sam čuo da Nemci nisu ništa odneli. Sve je stajalo u besprekornom redu, kako su ostavili Karađorđevići.

• *U čemu se sastojao vaš posao komandanta XII kvarta?*

U pravljenju evidencije. Građani prijavljuju određene ljude, jedinica Ozne ih privodi, ja ih saslušavam i pravim njihov karton. Zatim sami su se prijavljivali pripadnici Nedićeve straže, saobraćajni policajci, rečna straža, žandarmi – svi u uniformama. Mislili su da se nisu ogrešili i da sad treba da se prijave novoj vlasti. Njih sam takođe saslušavao, uzimao podatke, pravio karton. Sa svim kartonima odlazim jednom, nekad i dva puta dnevno do štaba Ozne u Maglajskoj ulici. Tamo su šefovi bili oficiri: Đuro Stanković iz VI ličke, koji je bio advokat sa Jakovom

Blaževićem pre rata, zatim Sreten Vulić, takođe pravnik iz Like, Srđan Brujić, jedan isto tako poznati revolucionar, koji je u Lici radio na organizovanju ustanka, bio je komesar brigade, tu je bio još Pavle Pekić, Crnogorac, Moma Dugonjić (treba Dugalić – nap. priređivača), Srbinac, i Dragoslav, kako se zvaše, iz Belog Potoka. E to su bili ljudi Ozne zaduženi da pregledaju spiskove. Njihova olovka je išla pored imena i uglavnom ispisivala dve reči: ‘Banjica’ ili ‘streljati’. Uglavnom ovo drugo. Ako je neko bio označen kao izraziti neprijatelj, ili ako je nađen u uniformi – streljati.

• *Znači svi koji su nađeni u uniformi su streljani?*

Svi! Tragedija je nas oznovaca što nismo razlikovali ljude u uniformi od ljudi u civilu. Od tih ljudi koji su zatečeni u uniformi, kasnije sam uvideo, nijedan nije bio zlikovac, nijedan nije bio takav da je zasluživao metak u čelo. Sve je te ljude trebalo prebući i poslati na Sremski front ili negde da se bore, jer su svi oni bili voljni da to čine, svi bi rado otišli. Ali nesrećnici su smatrani saradnicima okupatora i zadesila ih je zla sudbina.

• *Nije bilo nikakvog suda?*

Mi smo bili sud, sve je obavljala Ozna. Tek će posle mesec dana Ranković tražiti da se uvedu redovni sudovi. Plan je bio da se pobije što više saradnika okupatora i neprijatelja revolucije. To je obavljeno uspešno. Ko god da je tada zatečen u Beogradu, bio je streljan.

• *Kako je obavljena presuda?*

Sa spiskovima se iz Maglajske vraćam u XII kvart i spiskove sada predajem komandi pratećeg voda. On predveče poveze određene ljude na streljanje i povede ih na Lisičiji potok ili Banjičku livadu.

Lički vukovi u Lisičijem potoku

Gospodin Trešnjić mi ovo priča dok se vozimo ka Lisičijem potoku. Parkirali smo na uzbrdici i posmatramo snegom pokrivenu uvalu zaraslu u šiblje. Ograda Belog dvora je s leve strane, nekih stotinak metara iznad, sa desne se grade kuće novih bogataša. Većina ih je nedovršena. Između šiblja se probijamo ka sredini Lisičijeg potoka. Po skorelom snegu ocrtavaju se samo mekani krugovi pasijih šapa. Dolazimo do odseka gde je nekad bio majdan za vađenje granita. Sasvim u podnožju je česma.

– Pa evo, to je bilo negde ovde. Ne znam tačno gde, jer je sav posao egzekucije obavljao prateći vod.

• *Da li je postojala neka posebna procedura?*

Ne, streljani su iz šmajsera.

• *Ko je zakopavao?*

Ni to ne znam, verovatno neko iz okolnih kuća, koje je prateći vod izvodio u pomoć. Bilo je tu strašnih scena. Dolazio je neki vodnik da mi kaže: “Jao družo kapetane, pogrešili smo, ima ovde nevinih ljudi. Mi ih odvedemo tamo na streljanje, a oni viču: ‘Živela Komunistička partija, živeo Josip Broz Tito, živeli oslobodioci Beograda’, a mi ih streljamo. Stravično je slušati te jauke, krik ljudi koji su padali pred puščanim mecima.” Znam samo da je komandir tog streljačkog voda bio uvek stravično potresen, ali naređenje se moralo izvršiti. U tim streljačkim vodovima bilo je i boraca iz izviđačkih četa. Sa mojim drugom Jankom Dinićem je došla izviđačka četa, koja je izvršavala likvidaciju, odnosno izvršavala presude. Sećam se jednog čoveka krupnog, vrlo viđenog intelektualca, zvao se Milan Komadina, bio je pripadnik Građanske stranke i došli su neki ljudi iz pozadinskih foruma Beograda, koji su znali te bivše političare, saslušavali ga, odveli u Maglajsku i tamo je osuđen na streljanje. Sećam se da je komandir streljačkog voda u Lisičijem potoku za tog čoveka rekao da je uzvikivao: “Živela oslobodilačka vojska”. Ja tvrdim životom da niko od njih ne bi bio osuđen na duže od dve godine robije da je sačekao da prođe taj prvi talas likvidacija. Primera radi, onaj ko je umeo da proceni situaciju, da se skloni i da sačeka neko normalno vreme, a ono je ubrzo došlo, već krajem novembra 1944. posle Rankovićevog govora, ostao bi živ. Kad sam se vratio sa Sremskog fronta, decembra 1944. godine i postao šef drugog odeljenja Ozne za Beograd sa kancelarijom u Čika Ljubinoj, ja sam pronašao čoveka po imenu Milivoje Jovanović, koji je bio načelnik odeljenja specijalne policije u okupiranom Beogradu i istovremeno predsednik komisije za kategorisanje političkih krivaca u logoru na Banjici. Taj čovek je oktobra 1944. godine mogao da izgubi milijardu glava da se prijavio. E on je ostao živ. Kasnije je osuđen i razume se, pošto je imao solidno vladanje, zaposlio se i mi smo ostali dobri poznanici. Kao policajci smo jedno drugom prenosili iskustva.

Prostitutke su samo OZNI davale džabe

- *Jasno mi je, Vi ste pravili kartone osumnjičenih na osnovu njihove samoprijave ili dojave građana. A da li je vođena neka detaljna istraga?*

Mi smo verovali građanima.

- *Dakle, bilo je dovoljno samo da neko uperi prstom?*

Da, pripadnici policijskog aparata, rezervnih policajaca, pa policajaca za čuvanje reda i morala, pripadnici političkih stranaka od pre ra-

ta, simpatizeri, ljotićeovci, dražinovci itd. Dakle, ako je neki građanin došao i rekao: taj i taj je ljotićeovac, njemu se verovalo.

- *Da li su prostitutke streljane?*

Zašto! One su nastavile da služe novoj vlasti. Na ceni su naročito bile one koje su imale žutu knjižicu, to je značilo Min njet, provereno čiste. Najpoznatija javna kuća po oslobođenju Beograda nalazila se u Pop Lukinoj 19. Povede nas jedno veče Srba Vuković (treba Luburić – nap. priređivača), pripadnik tzv. pozadinskih radnika, žena. U Beogradu je još uvek vladao policijski čas i odjednom, na Obilićevom vencu, kod Tanjuga, neko viknu stoj. Vidimo siluete u parku Vojvode Vuka, a park u rovovima i džakovima. Mi odmah zalegnemo, mislimo zaostali Nemci i ljotićeovci, kad ono Rusi. Pridemo, izgrlimo se i pitamo šta rade u parku. Oni kažu: “Tražimo Pop Lukinu 19.” Onda ih Srba tamo povede, a mi produžimo u Dositejevu 3, tamo je bilo još bolje.

- *Koliko ste platili za tu uslugu?*

Šta da platimo! Mi smo oslobodioci. One su davale za slobodu za narodnooslobodilački pokret. Prave gospođe u svilenim haljinama, okupaju te, srede, izadeš kao nov, pa valjda smo toliko zaslužili za četiri godine u borbi.

- *Nemci su uredno plaćali!?*

Nemci su okupatori, a mi smo oslobodioci.

- *Koje ste vi još privilegije imali kao oslobodioci?*

Hranili smo se u restoranu “Dedinje”, koji su držali čuveni hotelijeri gospodin i gospođa Mišić. Taj gospodin Mišić je negde sakrio vrlo skupocena pića: konjake, šampanjce, dobra stara vina, a pored toga je voleo slike golih žena – i dok je gospođa Mišić njemu spremala hranu, mi bismo njemu davali te pornografske slike, jer smo do njih lako dolazili. Beograd je uvek bio pun pornografije. Elem, zahvaljujući tim slikama, mi smo pili najbolji francuski konjak i jeli sve bolja i bolja jela. Odatle su sve nabavljali, pojma nemam. Tek jednog dana, dolazimo mi na ručak, a gospodin i gospođa Mišić stoje na vratima i plaču. Kažu napali ih Rusi. Mi unutra, kad ono Rusi se izbezobrazili, pa doveli kurve iz Pop Lukine i piju li i jedu sve ono što je bilo nama namenjeno. Jedva smo nekako oslobodili restauraciju “Dedinja” od tih nasrtljivih Rusa.

Radilo se u tri smene

- *Gospodine Trešnjiću, koliko je ljudi streljano u Lisičijem potoku?*

Pa za tih petnaest dana, koliko sam ja bio tamo, pre nego sam poslat na Sremski front, mislim da je ubijeno nekoliko stotina ljudi. Odve-

deni su noću do Lisičijeg potoka i tamo su streljani. Janko Dinić mi je pričao o nekom čoveku koji je pobjegao sa streljanja, jer je bio u vodu koji nije bio uvezan. Sutradan se prijavio, i kleo se u sve, da je za NOB, da je nevin uhvaćen, međutim, sutradan su ga opet poslali na streljanje, ali Janko Dinić mi je rekao da ga je pustio. I verujte mi mnogi ljudi, među mojim kolegama, bili su svesni da čine zločin. To bi im samo puklo onog časa kada su gledale te ljude na strelištu. Nikada niko nije opsovao komunističku partiju. Nikada niko nije uzviknuo: “Živeo kralj!” Vikali su: “Ubijate pravedne!” Bezbroy nevinih ljudi je oterano u smrt. Taj deo Dedinja i taj Lisičiji Potok je bio pust, sve je to bila pustinja. Čuli su se pucnji noću iz šmajsera.

- *Na kojim su još mestima obavljane egzekucije narodnih neprijatelja?*

Skoro svuda – Banjička šuma, Braće Jerković, Žarkovo, stadion Grafičara... Nema mesta na kojem nije obavljano smaknuće. Radi se o desetak hiljada života. Uostalom, u Beogradu se više ginulo nego živelo. Kada sam se vratio sa fronta i počeo da radim u Čika Ljubinoj 16, sneg je počeo da kopni i ja dobijem podatke da su kod zidina Kalemegdana neke glave počele da vire. To su bile glave pobijenih ljudi, a ko je pobio te ljude, Nemci, policija, Ozna, ko to zna. Oni su bili toliko plitko zakopani da su počeli da izviruju. Onda sam ja dao naređenje da se ti ljudi pristojno zakopaju i da se poseje neka trava. Kada bi se danas to zemljište oko zidina Kalemegdana otkopalo, tu bi se našlo kostiju i kostiju.

- *Da li ste, sa mesta na kojem ste bili, mogli nekoga da spasite?*

Naravno da sam mogao. Ja sam, evo čovek je danas živ, prepoznao svog komšiju iz mog sela, pripadnika srpske državne straže. Savo Pučnik, zvani Badža. I ja kažem jednom vojniku da dovede onog tamo. Dolazi on i ne znajući ko sam ja, onako vojnički izraportira svoje ime i prezime, odakle dolazi... Ja ga gledam, a bio sam komandujući oficir, pa ga upitam: “Je li Savo, otkud ti tu?” Njemu su se noge odsekle. Kad sam mu rekao ko sam, laknulo mu. Pitam ga ja bi li išao na front. Kaže da bi. Pitam ga ima li još takvih kao on i da mi ih pokaže. Sakupi on 5-6 i svi su otišli na Sremski front. Nekoliko je izginulo, a ostali su se vratili i video sam ih posle po Beogradu.

- *Jesu li oni određeni u Maglajskoj za streljanje?*

Ma nisu. Teško je neko mogao biti skinut sa spiska, neko ko je u Maglajskoj određen za streljanje. Moji drugovi su gledali svoje komšije kako ih vode i samo kažu: “Vodite ga, pizda mu materina on je državni neprijatelj, služio si okupatoru” – pravac streljanje. Sve to što se predalo, što je pohvatano, što nije pobjeglo sa okupatorom, što nije otišlo preko Save, što se nije sklonilo sa Dragim Jovanovićem, sa Bečarevićem, sa

Nedićem, sve je to bio čovek što nije kriv ništa, radio je ono što mu je bilo naređeno.

• *Kako su se Rusi ponašali u oslobođenom Beogradu?*

Kada su ruski obaveštajci upali u Beograd, oni s krenuli da hvataju vrhove, najvažnije ličnosti u okupatorskoj i obaveštajnoj službi, ili obaveštajnoj službi Draže Mihailovića. Oni su uhvatili šefa obaveštajne službe 1-A, tzv. Avalskog korpusa, Sašu Mihajlovića. A ja idem okolo po ulicama i pitam narod šta znaju da mi kažu o tom i tom saradniku okupatora. Oni su imali svoju mrežu. Tačno su znali koga treba da uhvate. Sve su radili nezavisno od nas i ništa nas nisu obaveštavali. Glavna bitka, vrlo nečasna protiv nas i protiv Ozne bila je u tome što su grabili sve do čega su došli o agentima i odmah ih vrbovali za sebe po kratkom postupku. Dosada si radio za njih, od sada ćeš raditi za nas, ako nećeš, streljaću te. Mnoge vile u kojima su Rusi živeli, posle se to saznalo, 1948. kada su proterani iz Beograda, mnoge od tih vila su bile grobnice nesrećnika, koji nisu hteli da rade onako kako su Rusi hteli.

• *Kada govorimo o Beogradu, u njemu su delovale tri najjače službe: OZNA, NKVD i GESTAPO. Možete li da uporedite te tri službe?*

Teško je uporediti to, jer surovost NKVD-a, pa i Ozne koja je bila motivisana mržnjom protiv tzv. klasnog neprijatelja i saradnika okupatora, bila je jednaka. Samo je svak radio za svoj interes, za svoj cilj. Ali ta surovost svih tih tajnih, policijskih, obaveštajnih službi je proizvodila strah kod ljudi, kod stanovništva, umirali su od straha, da ne dođu pod nož takvih operativaca.

REAGOVANJE MILANA TREŠNJIĆA NA OBJAVLJENI INTERVJU, KRUG br. 9, 17. mart 1999.

Pri skidanju mog razgovora s novinarom Sonjom Kovačević s trake, pogrešno su navedena imena od velikog značaja za istraživanje o tim strašnim, krvavim i sudbonosnim događajima prilikom likvidacije saradnika okupatora i saradnika NOB-a. Rukovodioci u II korpusu NOV i POJ, kojim su komandovali general Peko Dapčević i Mijalko Todorović, u Odeljenju Ozne (Odeljenje za zaštitu naroda) bili su Momčilo Dugalić i Dragoslav Pešić. Ovaj drugi mene je aprila 1944. na sektoru kod Drvara, pre čuvenog desanta nemačkih padobranaca na Vrhovni štab NOV i POJ i maršala Tita, ustoličio za oficira Ozne u Prvoj brigadi Šeste ličke divizije. On me je i rasporedio u Jajincima, gde se tada nalazio štab korpusa, pa i odeljenje Ozne, da zauzmem zgradu XII kvarta Uprave grada Beograda. A ona je bila na Dedinju.

U štabu Ozne koji se tada nalazio pri Vrhovnom štabu II korpusa smeštenom u Maglajskoj ulici, radili su visoki oficiri te službe: Đuro Stanković, Srđan Brujić, oba Ličani iz Šeste ličke, Zatim Pavle Pekić, Crnogorac, i Dragoslav Pešić, Šumadinac.

Oni su primali oficire Ozne- iz 16 kvartova, koji su dolazili na referisanje i sa spiskovima zarobljenih i pronađenih pripadnika kvislinškog aparata, policije svih vrsta, zatim pripadnika Srpske državne straže pod vladom Milana Nedića i ostalih kolaboracionista koje su građani patrioti prijavljivali organima nove narodne vlasti.

Ako Šestu ličku bije loš glas da su njeni pripadnici prilikom oslobođenja Beograda prolili potoke nevine krvi građana toga grada, onda bi to moglo da se odnosi na pomenutu dvojicu, Stankovića i Brujića, ali ne na sve borce te partizanske divizije koja je učestvovala u oslobađanju glavnog grada naše zemlje. Slamala je otpor nemačkih jedinica od Rakovice, preko Čukarice, Dedinja jednim delom, na desnoj obali Save, ispod ulice Kneza Miloša, pa Terazijama, i onda u delu samog grada od Zelenog venca, Brankove ulice i dalje. Njeni delovi su prvi prešli na levu obalu Save nesrušenim mostom, goneći Nemce prema Zemunu, u Srem.

Pozadinski radnik NOP-a zvao se Srba Luburić, a ne Vuković. To je onaj momak koji je crvenoarmejske i nas, u vreme policijskog časa i ograničenog kretanja noću, vodio u Pop Lukinu damama sa žutim knjižicama i Dositejevu. Ispovedajući se o onom što sam činio kao oficir Ozne prilikom oslobađanja Beograda i posle, ne činim to da spasem svoju dušu (*dixi et salvavi animam*, što bi rekli stari Latini), već radi istine. Zločin i greh i sam nosim na odgovornosti i u duši, učinjen u ime i za račun oslobađanja čovečanstva, od svih zala koje mu nameću nenarodni režimi i zlotvori svih vrsta. Tako je to propovedala ideologija kojom smo bili zadojeni. A ona je, makar da je komunistička, isto tako i toliko zločinačka kao i nacionalsocijalistička, odnosno fašistička. Neki među njima, tu sam i ja, nadživeli su te tragične zablude, u kojima smo živeli, a neki još misle da smo radili poštenu stvar. Ostali su dosledni svojim uverenjima. Sve takozvane revolucije, u ime neke i nečije pravde, prolivaju nevinu krv, kao vino. Kad je francuski revolucionar, čuveni pariski advokat Danton, po volji Robespjera 1794. kao tobožnji rojalista stavljen pod giljotinu, uzvknuo je: Slobodo, koliko li je u tvoje ime krvi proliveno! To se tačno može staviti kao naslov mog kazivanja, ispovesti novinarki Sonji Kovačević. Tada će moja ispovest dobiti svoj pravi kvalifikativ.

O likvidaciji dr Petra Zeca, TV dokumenat, Crveno doba, RTS 2, 2003.

... Meni je konkretno jako žao tog Petra Zeca, on je bio senator Kraljevine i kraljevske krune, bio je šef hirurškog odeljenja u gopicićoj

bolnici, inače je završio škole medicine u Gracu i za vreme rata nalazio se tu. Hteo je da pomogne izbegličkim vlastima da učine sve što je moguće i olakša položaj tom svetu izbeglica iz Hrvatske i Krajine. Tu su njegove velike zasluge. Ali su Đura Stanković, gospički advokat, i Srđan Brujić, gospički nezavršeni student-komunista, našavši se u Beogradu u tzv. Štabu Ozne, naišli verovatno na najsadi zalogaj, da ubiju jednog klanog neprijatelja, a jedna od prvih žrtava bio je taj Petar Zec...

priređio: *Srđan Cvetković*
Institut za savremenu istoriju,
Beograd

Branko Popović – *Na obali I*, 1906–1912.

Srdan Cvetković

Institut za savremenu istoriju, Beograd

BEKSTVO OD SLOBODE (1944-1953)

U Londonu je avgusta 1974. audio zapis koji je sačinio Borislav Pekić. Za života nije stigao da ga objavi. Original se nalazi u posedu Ljiljane Pekić. Njenom dobrotom, kao i dobrotom novinara Biljane Đorović, donosimo izvode iz svedočenja ovog dobro obaveštenog *insajdera*, koji bi mogli biti zanimljivi za širu čitalačku publiku, a odnose se na list *Vreme*, rat, okupaciju, emigraciju i sudbine i položaj političkih zatvorenika u zemlji posle Drugog svetskog rata.

Ko je Dragomir Dragi Stojadinović?

Dragomir Stojadinović, mlađi brat Milana Stojadinovića, rođen je 1903. godine u Užicu. Srednjoškolsko obrazovanje dobio je u Beogradu i za vreme I svetskog rata u Francuskoj, a pravne nauke završio je na Univerzitetu u Beogradu. Posle završenih studija u Beogradu studirao je finansijsko-ekonomske nauke na Univerzitetu u Londonu.

Tokom 1924-1925. bio je advokatski pripravnik, pa se zatim posvetio novinarstvu i publicistici.

Novinarstvom se počeo baviti od 1922. godine. Sarađivao je u *Privrednom pregledu*, uređivao je *Nedeljne ilustracije* i *Štampu*, dopisnik je pariskih listova *Agence Economique et Financiere* i političkog lista *L'Information*. Sem toga, uređivao je i ekonomski pregled beogradske *Pravde*.

Dragi Stojadinović je objavio veći broj studija i članaka o pojedinim finansijskim i privrednim pitanjima u kraljevini Jugoslaviji. Na izborima 1935. godine izabran je za narodnog poslanika prvi put, u izborom srezu belocrkvanskom, na listi Bogoljuba Jevtića. Izabran je za poslanika i na izborima 1938. na listi Milana Stojadinovića, a bio je neko vreme sekretar skupštine, kao i sekretar stranke.

Jedan je od akcionara i direktor lista *Vreme*, a tokom rata u upravi lista *Novo vreme*. Rat je proveo u Beogradu i okolini. Igrao je zna-

čajnu ulogu prilikom uspostavljanja komesarske uprave. Iako po ubeđenju demokrata, imao je dobre veze s Nemicima budući da je preko brata a i lično imao česte kontakte sa predratnim kulturnim i političkim poslenicima Rajha u Kraljevini, koji su kasnije u okupacionoj upravi igrali značajnu ulogu. Bio je dobar poznavalac i domaće političke i kulturne elite, a imao je prijateljstva i veze u raznim redakcijama i strankama. Pre ulaska partizana u Beograd, sluteći da se sprema velika *čistka* povlači se početkom septembra 1944. vozom za Austriju, zajedno sa ostalim pripadnicima okupacione uprave. Po ulasku u Nemačku, francuske snage su njega i Boška Pavlovića čak postavile za činovnike okupacione uprave u okolini Bergenca. Međutim, posle jednog incidenta francuske vlasti su dopustile da poručnik Ozne, Kosta Kilibarda, početkom jula uhapsi Stojadinovića, Pavlovića, Milana Batu Stojimirovića, Dragog Jovanovića i druge i izruči ih revolucionarnim vlastima u Beogradu.

Osuđen je početkom avgusta 1946. na smrt da bi smrtna kazna ubrzo bila zamenjena sa 15 godina robije. Iz istražnog zatvora *Glavnjače* prebačen je na odsluženje kazne u Sremsku Mitrovicu, gde je bio sve do amnestije 1953. Dobio je pasoš nakon što je otišao kod Rankovića krajem 1955. godine. Prema neproverenim informacijama, pušten je iz zatvora, a zatim mu je omogućeno 1955. da izađe iz zemlje, pošto se njegov brat Milan Stojadinović dogovorio sa Slobodanom Krstićem Učom i pristao da saraduje sa UDB-om na suzbijanju ustaške propagande u Argentini. Po dolasku u Argentinu radio je u Milanovom listu *El Economista* i pomagao mu oko pripreme knjige *Ni rat, ni pakt*. Početkom sedamdesetih boravio je u Engleskoj, gde se sreo sa književnikom Borislavom Pekićem, koji se oženio njegovom sestričinom Ljiljanom Glišić. Umro je u Buenos Airesu 1985. godine.

Evakuacija iz Beograda

... I uskoro posle je došlo do onog poznatog Apela od 12. septembra 1944, kada je kralj Petar II iz Londona poručio i pozvao da se sve naše jedinice stave pod komandu Tita. To je bilo strašno dezavuisanje generala Mihailovića, koji je bio nacionalista i pre toga bio kraljev prijatelj i ministar vojni. To je delovalo strahovito, Draža je bio strašno ogorčen i bio je zabranio slušanje radio Londona baš zbog toga što se radio London okrenuo protivu njega i njegovih ljudi, a svu moralnu, materijalnu i naročito vojnu potporu poklanjao partizanima. I ja sam tad u podne to pomenuo, međutim, moj sin nije hteo to da čuje, a onda sam mu ja plastično pokazao jednu sasvim realnu mogućnost, šta bi mi se desilo ako bih ja ostao u Beogradu i došli partizani a ja se krio, i rekao: šta hoćeš, jel' hoćeš da me izvade iz neke pomijare kao pacova i da me obese

pred tvojim očima, jel hoćeš to da to doživiš. On me zagledao onako zapanjeno: pa dobro, ako ti misliš da treba da idemo, da idemo. Ja sam onda brže bolje krenuo u grad, iako nije bio završen alarm. Prestalo je bombardovanje, ali još nije bio povučen znak za uzbunu. Na brzinu sam sve prethodne stvari svršio što je bilo potrebno, kako bismo u četiri sata mogli da budemo pred hotelom Bristol.

Borislav Pekić: *Vodio si neke interesantne telefonske razgovore tu...*

E sad kad sam ja stigao tamo sa fijakerom i sa malim kuferčetom, ja i sin i žena po jedno kuferče, mi smo imali dovoljno vremena da tu sačekamo i da se ja sada javim svima svojim prijateljima i da ih obavestim da sam odlučio da idem i da svima to isto savetujem. Prvo sam se javio mojoj snaji, ona je rekla da misli da još nije došao taj momenat i da će ona ostati još neko vreme. Međutim, sutradan, u vozu sam je video da sedi u jednom kupeu, na moje veliko iznenađenje ona je bila u istoj kompoziciji. Pa, reko, kad si se rešila? U pola osam, kad mi je telefonirao dr Fajne, otpravnik poslova nemačkog poslanstva, istaknuti prijatelj još od pre rata. On je rekao da se bolje i ja evakuišem, jer je pitanje da li će biti više takvih prilika. Most je željeznički već bio porušen, pa tako da se nije ni išlo iz Beograda nego iz Zemuna...

Borislav Pekić: *A do Zemuna kamionima...*

Da, do Zemuna kamionima. Onda sam se javljao i drugim prijateljima. Na primer, Đuru Jankoviću (streljan od partizana novembra 1944. – nap. autora), koji je bio ministar u vladi moga brata, ministar šuma. Jedan moj vrlo dobar prijatelj od ranije, koji je za vreme rata živeo povučeno i skromno. Žena mu je bila Francuskinja, on navijao za Francuze. Slušao je radio London, igrao tabličice sa Mikom Vrapcom i savest mu je zbilja bila mirna jer nijednog Nemca nije ni video niti ma šta radio...

Borislav Pekić: *Ali je napisao dva-tri članka?*

Molim?

Borislav Pekić: *Pa je li on napisao ona dva-tri članka?*

Ne. A osim toga Đura Janković mi je savetovao da ostanem i da on ima odličnu vezu sa svojim prijateljem, intimnim drugom iz gimnazije ili ne znam ni ja odakle, sa Nikolom Kalabićem, koji je bio komandant kraljeve garde u zemlji i jednim od glavnih ljudi u Dražinom pokretu. Njegov štab je bio kod Arandjelovca u Darosavi i Đura ga je tamo u nekoliko mahova posećivao i zvao je i mene da ga upoznam, međutim ja nisam imao dobro mišljenje o Kalabiću jer je on bio malo osion, malo kabadahija i slično. A on mu je govorio, na osnovu svega što mu je

pričao Kalabić, da je on spreman naoružan do zuba, da samo čeka da se Nemci evakuišu i da uđe u grad i da ga zauzme i da će njegov štab biti u Đurinoj kući u Prote Mateje br. 6. To je bilo dovoljno za Đuru da čeka mirno i spokojno bez obzira ko će doći, a naročito ako dođe Kalabić sa svojim četnicima.

Borislav Pekić: *Kakva je bila Đurina pamet?*

On je bio jedna normalna, razvijena, nije bila brilijantna, ali normalna, prosečna pamet. Ali kao većina Srba i on je često brkao želje sa stvarnošću. On je u priči svog prijatelja Nikole Kalabića video apsolutno jednu realnu mogućnost. da za njega nema opasnosti, a s druge strane oslanjao se na mirnu savest i da je to dovoljno...

Borislav Pekić: *Jesi li mu protivurečio, jesi li pokušavo da mu predočiš da tu nema šanse...*

Ja sam pokušavo malo, ali to je bilo telefonom, međutim on je tako energično pobijao, čak je pokušao da utiče na mene da ja ostanem, da grešim što idem i tako dalje... Pošto sam video da ne mogu da ga ubedim, onda sam rekao: dobro, možda je tako i pametnije... Onda sam se javio Momčilu Jankoviću (streljan od partizana 1944. – *nap. autora*), koji je bio kum moga brata i mi smo se znali dugi niz godina i sa njim i sa njegovom ženom i sa sinovima, koji su bili mlađi od mene a koje sam ja, najstarijeg Slobodana, venčao 1942. godine. Moj brat je njih krstio, ali nije bio u zemlji, onda sam ga ja zamenjivao i bio venčani kum. Momčilo Janković je bio jedna vrlo lepa pamet, trezvena pamet, advokat, Nišljia, prijatelj moga brata i kum.

Borislav Pekić: *On je bio aktivan za vreme okupacije...*

Pred rat je bio biran za narodnog poslanika na listi moga brata. Ali i za vreme rata je bio aktivan, bio je komesar u ministarstvu pravde u komesarskoj upravi Milana Aćimovića, a zatim u Nedićevoj vladi. On ga je uzeo ne za ministra, već za ministra pri predstavništvu vlade, kao ministar bez portfelja, tako kao lični savetnik, nije imao resor, ali eto tako. Ipak nije dugo ostao, jer se nije slagao ne samo sa Nemcima, već i sa generalom Nedićem.

Borislav Pekić: *Da li znaš možda zbog čega je izašao iz vlade?*

Prvo gde su se oni razili bilo je pitanje Pančevačkog rita. Nemci su tražili od nas da im ustupimo Pančevački rit, odnosno da ga prodamo. I Nedićeva je vlada rekla, on sam i većina ministara: pa dobro, kad to Nemci traže, šta mi tu možemo. Međutim Momčilo Janković, koji nije imao dlake na jeziku i koji je uvek govorio otvoreno svoje mišljenje bez obzira na posledice, je rekao: ne, mi to ne možemo da prodajemo.

Nemci mogu to da oduzmu, ali mi ne možemo da prodajemo, bez obzira kako će oni to da prime i da li će biti represalija ili ne. I to njegovo gledište ipak je pobedilo, on je pravio pitanje od toga. Nedić je rekao: pa dobro, videćemo ako se Nemci ne budu previše protivili možda će to tako da bude. Jer i on je u duši to odobravo, samo je mislio da ne bi mogli da se odupremo jednom nemačkom zahtevu. Međutim oni su ipak uspeli, tako da nije došlo do te prodaje.

Borislav Pekić: *Zna li se zašto je to zapravo Nemcima trebalo?*

Ja ne znam tačno zašto, nešto da oni to bolje koriste, jer taj Pančevački rit je bio neiskoršičen, oni bi to valjda koristili, ne znam tačno pobude, ali znam da je to bila prva onako veća čarka između njega i Nedića...

Borislav Pekić: *Izvini, molim te, da li su oni to tražili u zakup?*

Dragi Stojadinović: Ne, ne, oni su tražili prodaju. I uopšte, oni su bili vrlo čudni, oni su konfiskovali sva jevrejska imanja na taj način što su ih preveli u vlasništvo naše Hipotekarne banke, bivše Uprave fondova. Sva jevrejska imanja, radnje, kuće, stanove, sve što je bilo jevrejsko... Znači, on je smatrao da ne može biti reči nego da Nemci sami rukovode i sami odlučuju bez posredovanja srpskih ministara. Tako je ubrzo napustio vladu, ja mislim da nije sastavio ni godinu dana. Zbog toga mu je savest bila mirna i zbog toga je odbio da beži iz zemlje. Kad sam mu ja toga dana rekao i odlučio da putujem, podvukao i naglasio da su Rusi prešli Kladovo, da se može očekivati da će doći u Beograd, on je rekao: pa kako da ne, Rusi su naši saveznici. To me iznenadilo utoliko više jer je on odmah na početku okupacije napisao u *Novom Vremenu* nekoliko članaka, razbijajući kod našeg naroda staru zabludu o tome da je Rusija bila nekakva naša majka, a nije bila ni maćeha. Ona je nas tokom istorije više puta iskorišćavala protiv Turaka kada joj je to odgovaralo, a uvek ostavljala na cedilu i bila uvek više orijentisana prema Bugarima nego prema Srbima. I to me dakle još više iznenadilo, ali to je bio dokaz više kako Srbi mogu da brzo promene mišljenje. Iza toga sam telefonirao dr Jovanu Mijuškoviću (takođe streljan 1944. – *nap. autora*), koji je bio takođe član Nedićeve vlade. Kratko vreme je bio u jednom resoru koji je bio u korist naroda, nije bio političke prirode i njemu je savest bila mirna.

Borislav Pekić: *Koji je to resor?*

Ministar narodnog zdravlja. Međutim, kada sam mu ja takođe nagovestio da će doći partizani i komunisti, on se malo pokolebao i reko da će razmisliti. Razmislio je, ostao i bio streljan zajedno sa mnogim drugima kojima je savest bila mirna. Telefonirao sam takođe i Aćimoviću, s

kojim sam bio u dobrim odnosima. I moram reći da me je tom prilikom prvi i poslednji put malo obmanuo. On mi je rekao da još nije odlučio i da ne zna da li će da ide ili neće da ide. Ali on je imao jednu drugu kombinaciju. On je udesio sa Nemcima, koliko se sećam, da zajedno sa Radenkovićem, Arambašićem i još nekima navodno budu uhapšeni i internirani od Nemaca kod Beča, na Semerinu. Kad sam docnije saznao za njegovu internaciju, uveren da je to stvarno tako, a on je u stvari radio dogovorno s njima, on je promenio ime, nazvao se Milanović, tad sam ja poslao sina Momčila Jankovića Božidara, koji je bio tamo u Beču, da se raspita kako mu je, da li treba da se pomogne i interveniše za njegovo puštanje. Aćimović je bio iznenađen da ja znam da je uopšte tamo i rekao je da nije potrebna nikakva intervencija. On je docnije došao u Beč, vraćao se u Bosnu i posredovao između Draže, Nedića, patrijarha Gavrila i svih tamo naših uglednijih ljudi, ne bi li se ostvarila saradnja i spasilo ono što se moglo spasti... Neki su se odmah izdvojili od Draže, kao na primer moj prijatelj Đura Đurović, koji se odvojio od Draže i otišao u svoje rodno mesto (Gornja Gorevnica kod Čačka – *nap. autora*) i tu se krio kod kuma seljaka. Nije se odazvao jednom pozivu Dražinom da se smesta javi u njegov štab u Bosni i, kako je on govorio na sudu, izvodio je besne gliste samo da se ne priključi jednoj propalnoj stvari kao što je bila Dražina. Taj njegov kum mu je jednog dana rekao da ne može više da reskira život svoj i svoje porodice i savetovao mu da ili potraži drugo mesto ili da se preda vlastima. To je on i uradio jer nije imao nikakve izgleda da bi se mogao sakriti. Njemu je posle suđeno i on je došao u Mitrovicu i pričao kako je bilo u njegovom štabu i te njihove bezanije...

Spas u Austriji

I tako sam ja došao u Beč i tamo doživeo prvo bombardovanje...

Borislav Pekić: *Na putu, kako je bilo?*

Uz put smo doživeli nekoliko puta uzbunu. Mi smo morali da bezimo iz voza u kukuruze jer su nas nadletali takozvani kukuruzari, to su bili engleski avioni koji su leteli vrlo nisko i imali za cilj da mitraljiraju lokomotivu i transportne kamione na drumovima. Oni su bili vrlo opasni jer su leteli vrlo nisko tako da je protivavionska artiljerija bila nemoćna, a bili su opasni jer su stradali i oni koji su bili u vagonima...

Borislav Pekić: *Koliko je vremena trajalo putovanje?*

Dragi Stojadinović: To je putovanje trajalo dva dana. Mi smo krenuli osmoga... ne, više je trajalo... krenuli smo osmoga uveče iz Beograda u Zemun kamionima, a voz iz Zemuna je krenuo negde u ponoć desetoga, a stigli smo tek u noći između 11. i 12. septembra.

Borislav Pekić: *Ti si mi spomenuo da su za vozove postojali i neki spiskovi, pa ti nisi bio na spisku ?*

Ja sam čuo da su postojali spiskovi, ali ja sam došao i nisam bio ni na kakvom spisku. Došao sam i stao u red.

Borislav Pekić: *Ko je još bio tu?*

Pa bio je Đorđe Perić, pa onda Đorđe...

Borislav Pekić: *Šta je bio taj Đorđe Perić?*

On je bio šef obezbeđenja kod Nedića, a kod Dragiše je bio direktor Avale i bilo je dosta drugih..

Borislav Pekić: *Ti si spomenuo i interesantan primer čoveka koji je čak sa ulice došao.*

Da, bila su dvojica i sa ulice. Jedan je bio moj saradnik iz Vremena, Dušan Kasapinović, koji se slučajno zatekao i šetao gologlav, šetao se, nije ni znao da tu ima neka grupa i da se ide za Beč. I pita on mene šta radim, ja sam mu rekao a on kaže: i ja bih išao, ali nisam na spisku. Ja kažem: nisam ni ja. On kaže: nemam pasoš. Ja reko nemam ni ja. Pa nemam para. Pa što se para tiče, ja imam dovoljno para, nemačkih maraka, ali tamo vam pare ionako ništa ne vrede, nego nemačke markice. Prema tome nije problem imati. Pa vi mislite da ja mogu da krenem. Pa, rekoh, možete, ali ne znam kako ćete ovako gologlav, treba da se spremite. Ne, ne, reče, pošto sad treba da dođe kamion ja više volim da ostanem sa vama.

Borislav Pekić: *I on je krenuo, pa je li imao porodicu?*

Pa imao je ženu i decu.

Borislav Pekić: *I nije se javio uopšte?*

A žena mu iz Orašca, to je ono mestu u mom srezu, ja sam je poznavao, kad je on bio u zatvoru ja sam intervenisao za njega, a žena dolazila do mene. I tako došao je u Beč gologlav; ja sam mu davao para, ali to nije rešilo problem. Onda sam čuo da ima mogućnost da se zaposli kao staratelj naših radnika u Nemačkoj. Nemci su trebali jedno lice za tog staratelja, a onda sam ja pitao da li bi se on primio, on je rekao da, samo da ima neki status i prihod. Kad sam se ja raspitao, ispalo je da ima mesta samo u Hanoveru, jer niko nije hteo da se primi zbog čestog bombardovanja. Otišao je tamo i pet puta je bio bombardovan, ali je uspeo da preživi i tamo se čak ponovo oženio.

Borislav Pekić: *Pa to je bigamija...*

... E sad, pored njega nešto malo docnije pojavio se i Ratko Živadinović, koji je bio urednik *Obnove*, to je bio njegov položaj tog momen-

ta, jer je *Obnova* još uvek izlazila. Kad je čuo da ja idem, on je rekao: e idem i ja, ne čekam ja ovde Ruse, on je bio pristalica Ljotića. I otišao je da se spremi i da stigne na kamion. i ne samo s nama. već je docnije uspeo da poveze automobilom Ljotića i da doprinese i svojoj i Ljotićevoj smrti (Ljotić je poginuo u saobraćajnom udesu 24. aprila 1945. u Istri – *nap. autora*). On je bio kratkovid, a trebalo je neko da šoferira, pa su ga pitali jel' ume, on je rekao da ume. Kako je umeo, tako je zaglavio, i on i Ljotić. I mi smo krenuli u pola devet kamionima i stigli u Zemun, bilo je krcato jedva smo se smestili... Ja sam mislio da je to specijalni voz iz Beograda. Međutim, bilo je tu i Bugara, i Grka, čak i tri ruska visoka sveštenika, koji su nosili neku ikonu i tvrdili da je čudotvorna... I kao što rekoh, mi smo uspeli da stignemo u Beč tačno na prvo bombardovanje Beča 12. septembra 1945... Zatim smo otišli dalje do Innsbruka, gde je bilo dosta naših izbeglica, između ostalih i Boško Nedić, žena Svete Đorđevića sa sinom Draganom. Meni se dopalo to mesto i okolina. Docnije su ga Francuzi uzeli za svoje sedište okupacione zone u Austriji, čiji je komandant bio general Betuard, kod koga su se bila sklonila četvorica članova Nedićeve vlade, koje on nikako nije hteo da preda Titovim vlastima, kao ni jednoga Srbina sa teritorije Austrije. Da sam ja bio tamo, pored samog Innsbruka, ne bi mi se desilo to što mi se desilo, već smo otišli dalje, suviše dalje... Ali se Kosi mojoj ženi nije svidelo mesto, mada ja mislim da je to zato što je bilo dosta mladih ženskih osoba, a ona je bila ljubomorna, mada za to nije imala osnova, bar ne u to vreme. Ja nisam insistirao i tako sam otišao dalje, prema Švajcarskoj granici, u pogranično mesto Bergenc, Bergencvald, jer mi se tada činilo tada veoma zgodno.

Srbi okupiraju Nemce

... Major Lozije me je pitao ko je tu po činu najstariji od Srba. Ja rekoh: mislim da je to pukovnik Boško Pavlović, ako treba mogu da ga pozovem. Molim vas pozovite ga, ja bih hteo da njega postavim tu za komandanta jer je on tu najstariji po činu. Posle se utvrdilo da je bio jedan potpukovnik rezervista Dragičević, koji je bio zastupnik, onda je bio poručnik Radusinović i jedan potporučnik, mislim rezervni, ali je ovaj nesporno bio najstariji. Još kad je čuo da će biti komandant mesta, okupator, pa to je on bio presrećan i tako. I onda je rekao da će on doći sutra i doneti pismeno rešenje i da mu objasni šta će biti njegova dužnost. A onda kad je on otišao, Boško Pavlović sav srećan, ozaren, isprsi se jer su ga u zemlji bili označili kao kolaboratera, a on će sada da bude okupator itd. I on je odmah uzeo Batu Jovanovića, koji znao nemački, da mu bude pomoćnik. Taj Bata Jovanović, odnosno Milan Jovanović-Stojimirović bio je urednik *Obnove* i bivši narodni poslanik. Oni su se

sprijateljili bog zna kako i već rešili kao će da se organizuju, gde će im biti kancelarije, sve su to oni već utvrdili. I sutradan dolazi ponovo taj major Lozije sa šoferom bez tumača, pošto je video da ima ljudi koji govore francuski, sačekali su ga tu na trgu kao predstavnici nove vlasti pukovnik Pavlović i Bata Jovanović. Ja sam bio u hotelu, tamo nisam izlazio, pošto to nema veze sa mnom. Međutim, kad je izašao Lozije, koji se pozdravio sa Pavlovićem i kad mu je predstavio Batu Jovanovića i rekao da će ga uzeti za pomoćnika, on je pitao gde je onaj ugledni gospodin s kojim je juče razgovarao. On reče da je tu negde. Molim vas, reče, pozovite ga pa ga dovedite. I on dođe do mene i kaže: traži vas Lozije, sigurno će Vas da uzme u vlast, a mene će da škartiraju, ali ako treba ja ću da budem i ćata.

Borislav Pekić: *Samo da bude u vlasti.*

Da, samo da bude u vlasti. Rekoh: može da traži šta hoće, ali ja nemam nikakvih pretenzija. Kad dođoh tamo, Lozije reče da bi voleo da ja budem pomoćnik gospodina Pavlovića. I uopšte na Batu se nije obazirao, nije mu se mnogo dopao, niti ga je mnogo cenio, smatrao je da smo ja i Pavlović dovoljni. I on je rekao da ćemo imati sedište u Vaileru, to je šest kilometara odatle na teritoriji Nemačke, pošto je taj grad na samoj granici Austrije i Nemačke, koja normalno tada nije postojala jer je bila priključena Nemačkoj. I ja i Bata smo tu bili pet meseci i mi smo često prelazili preko te granice a da se to nije znalo ni primećivalo.

Kidnapovanja emigranata

Kod Lozijea je bio Kilibarda, koji je bio u zarobljeništvu i koji je bio kapetan i on je odmah počeo da juri svoje protivnike, odnosno kolaboratere i da ih odvodi raznim putevima i kanalima u zemlju.

Borislav Pekić: *Da li si ti za njega znao?*

Ja sam za njega znao i uopšte za njegovu akciju. Mi smo se sreli jedanput. Kilibarda i još jedan, koji je takođe bio u zarobljeništvu, koji mislim da se zvao Crljenica ili tako nekako. Kilibarda je bio Crnogorac, ali opet nekako sa granice i porekla izgleda nekako arnautskog. Taj Kilibarda je kasnije, to sam čitao u *Politici*, bio opominjan od Amerikanaca da ne krade ljude, pa su ga Amerikanci zatvorili, a ovaj je štrajkovao glađu. Naše su vlasti protestovale, pa su ga pustili, ali su zapretili da će ga opet zatvoriti ako ne poštuje propise i ako hapsi i izručuje na svoju ruku... U Bregencu i okolini je tada bila velika gužva, pravi krkljanac i svi su bežali sve dalje na Zapad i po mogućstvu da se prebace u Švajcarsku, ali u Švajcarsku nisu mogli da se prebace. Tu su bili i bodljikave žice, i vučije jame, i psi, i svakakva čuda, mogli su da prođu samo vojnici, begunci u vojnoj uniformi. I mnogi naši vojnici i oficiri su se prebacili iz

Italije. Vrlo veliki broj se prebacio kada je Italija kapitulirala. Raspustili su logore i mnogi su prešli u Švajcarsku i dan danas su tamo... A Kilibarda je bio krupan jedan čovek i bez skrupula, jer je on uzeo od Dragog Jovanovića jedan deo zlata koji se zatekao kod njega, dok je Bošku Pavloviću, kada je on dopao zatvora, uzeo zlatan sat, koji je ovaj dobio kao oslobodilac Novog Sada, kao prvi čovek koji je ušao u Novi Sad u Prvom svetskom ratu. Kod Dače Kovačevića je pronašao neku zlatnu platinu, koju je ovaj kao zubni lekar sa sobom nosio. On je imao dosta putera na glavi i ja mislim da nije smeo da se vrati u zemlju jer bi se otkrile te njegove prljave aktivnosti. Lozije mi je rekao da je Kilibarda bio i da je tražio naše izručenje ali da mu je on rekao da je dobro upoznat sa našim slučajem i da više ništa ne pokušava... Kilibarda je rekao kasnije Loziju da sam ja bio član Nedićeve vlade i da sam na listi ratnih zločinaca.

(Poručnik Ozne Kosta Kilibarda je kasnije zbog samovoljnog kidnapovanja emigranata uhapšen i držan tri dana u zatvoru po nalogu francuskog generala Betoarda, a ne Amerikanaca, kako navodi Stojadinović. Vladimir Velebit je protestovao u ime jugoslovenskih vlasti, međutim njemu je odgovoreno da je bolje zbog značaja ovog oficira da se ne obraća francuskoj vladi, a da je Kilibarda bio netaktičan i neelastično se ponašao – nap. autora.)

Hapšenje i izručenje

16. juna 1944. gledam ja kroz prozor i kažem sebi: Danas se neće ništa zanimljivo desiti. Međutim taj dan je bio jedan od najvažnijih i najozbiljnijih prekretnica u životu, jer me je uveo u najcrnji period mog života. Ali ja sam imao neki osećaj da će se sve dobro svršiti, to je bilo neko predskazanje, mada ne verujem mnogo u moć predviđanja...

Borislav Pekić: *Taj glas ti se javio i kasnije, kad si bio osuđen na smrt...*

To se javilo i donije, ali to ću ti kasnije ispričati detaljnije. Dakle, tad ugledam kroz prozor kako izlazi Kilibarda i jedan naš vojnik sa puškom, iza još jedan vojnik s puškom. Oni su otišli kod upravnika zatvora i kod njega se zadržali u kratkom razgovoru... Ubrzo se pojavio Kilibarda i saopštio mi: nadležne francuske vlasti su odlučile da Vi budete izručeni nama i da Vi treba da pođete. Ja rekoh: Vi treba da znate da sam ja ovde na nekom specijalnom položaju, ima delovodni protokol, tamo stoji... To ne važi, reče, to je viša vlast od ove ovde. Pa rekoh, ne znam ja to, to su vaše tvrdnje, to je vaša reč, imate li vi to napismeno? Kaže, nije potrebno, tu je ovaj Francuz. Francuz je cupkao u mestu i ništa nije razumeo, ali sad je trebalo da izigrava autoritet koji je trebalo da potvrdi sve što je ovaj pričao.

Borislav Pekić: *Šta je bio po činu?*

Bio je potporučnik, ali je pripadao neregularnim trupama koje su same sebi kačile činove i tako nekako. Jedan balavac koji se tu pravio važan, prekrstio ruke... Ja sam rekao Kilibardi da neću da idem dok se ne postupi po onome kako ovde piše. Molim Vas, rekoš Francuzu, obavestite nadležne da ste ovde i da nameravate nešto sa mnom. Onda me opomenuo Kilibarda rečima, ništa vi nemate da razgovarate s njim, imate samo da pođete, i nemojte da me terate da primenjujem grubu silu. Imam dva vojnika, pa ćemo da Vas iznesemo.

Borislav Pekić: *Kako se Kilibarda sporazumevao s Francuzom?*

Pa Kilibarda jer nešto natucao francuski, mada nisu mnogo ni razgovarali. Oni su se dogovorili da Francuz izigrava nekakvu francusku vlast.

Borislav Pekić: *Možda je to bio i neki trik?*

Ko zna, bio je toliki pokvarenjak, toliko prljav čovek. Pokrao je sve naše lične stvari, pa nije smeo da se vrati u zemlju... Sve je bilo s ciljem da me odvedu što pre na neku drugu teritoriju, gde bi mogli da rade sa mnom šta hoće. Ja pitam, gde će da me vode. On reče jedno mesto. Ja ne znam, pitam Švabu pored mene, nije znao za to mesto. Uostalom, kaže, to nije daleko, ići ćemo kolima. Ja, rekoš, treba da obavestim porodicu. Uostalom, on reče možemo da svratimo do tvoje porodice, da uzmete vaše stvari, da obavestite ženu i sina. To je bio poslednji trik na koji sam ja naseo. Ja sam krenuo, seli smo u kola, on usput rekao da se žuri i da će on to svršiti bez mene i mi preko granice u Nemačku. Moji su se raspitivali, nisu znali gde sam. Mi smo se obreli u jednom malom mestu, Tetnag severno od Lindaua, to je bilo neko selo sa dve-tri hiljade ljudi, ali je bio i jedan logor, Vaimer sa 15-20 naših zarobljenika i grupom od 10 nacionalista, čestitih i poštenih i jedan otresit Crnogorac, komunista Dabetić. Tamo je bio neki Francuz upravnik logora Vaimer, koji je želeo samo da se provodi. A to je bilo tada lako jer su žene preplašene išle vrlo rado i sa Francuzima i sa Marokancima, crncima i sa svima. Interesantno, pored Marokanaca bilo je tu neko i poludivlje afričko planinsko pleme, Gumije, oni su bili poludivlji i oni su držani kao u zatvoru. Oni su bili neustrašivi u borbi ali često su bežali, a Francuzi ih hvatali i kažnjavali, a vodili su s sobom i neke ženturače, koje su služile samo za zabavu.

Prijava u Legiju stranaca

Dođem ja kod francuskog oficira da mu kažem da sam kidnapovan, a da sam bio postavljen od francuskih vlasti. Međutim Boško Pavlović (takođe kidnapovan – *nap. autora*) me prekide i poče da se žali na

strašne okolnosti, stenice, prljavštinu. Mislim, šta je sad to važno, radi se o glavi, a on o stenicama. I šta sve nije tražio, i cigarete, olakšice, sve tako neke sitne i beznačajne stvari. Pa dobro, ja ću da učinim šta mogu, a ovo drugo ne znam. I Bata (Bata Jovanović je takođe uhapšen od Kilibarde – *nap. autora*) se umeša: pa dobro, jel smo mi sad izručeni ovde? Pa ja ne znam, ali kad ste ovde, ja mislim da je to u redu. Šta on zna kako smo i na koji način mi tu dospeli, ali pretpostavlja da kad smo tu, da je to u redu. Onda mu ja spomenem da smo mi nagovestili preko jednog vojnika da bismo mi hteli da se prijavimo u službu Legije stranaca, Bata Jovanović i ja, nas dvojica. Pa, kaže, vi ste malo u godinama. Nama je reko' vojnik kad smo ga pitali da nije važno, da ćemo mi biti u administraciji i tamo je potrebno, kaže, i takvih ljudi. Ne znam, kaže, mislim da ne tamo, ovamo... A tu nije bila smetnja da se primi bilo ko, ko je, šta je, koja mu je narodnost. Oni su u Legiji stranaca imali veći broj Francuza, koje su prijavili kao Belgijance, imali su veliki broj gestapovaca, esesovaca, njima je bilo nebitno da li je iz ove ili one zemlje.

Borislav Pekić: *Što je uzgred bilo vrlo čudno, napraviti jednu legiju u kojoj bi se legalno nalazili stvarni ratni zločinci.*

E pa tako je, šta je tu je. To su tzv. Merseneri, najamnička vojska, ali se zvala legija stranaca. Evo i sad vidim plakate po metroima u Francuskoj da se ponovo formira legija...

Borislav Pekić: *A gde je sad ta legija?*

Ne znam gde je i danas šta rade, jer nema više ni kolonija ni ničega, ali eto postoje. To je prosto bila jedna najamnička vojska, jer su znali da ti ljudi koji su došli sigurno imaju nešto na duši i da će se bezobzirno boriti. I imali su uspehe, borili su se kao ludi... Primali su esesovce jer su bili dobri vojnici. Mnogi su se prijavljivali na pet godina, a ubrzo bi pobjegli, a ovi su ih hvatali premlaćivali i sudili im... I tako mi ni na koji način nismo mogli da se izvučemo...

U avionu sa Dragim Jovanovićem

Kad smo dovedeni u Tetnag, mi vidimo u tom kraju grupa Francuza i komunističkih oficira. Vidim ja sa njima Dragi Jovanović, nisam mogao da ga prepoznam izdaleka, mnogo se izmenio. Međutim de fakto to je bio on. I tad su nas natovarili na avion, njih desetak i nas petoro (Dragi Jovanović, Dragi Stojadinović, Boško Pavlović, Bata Jovanović-Stojimirović i Damjan Kovačević)... I tako se vozimo avionom i kako je bilo prazno mesto pored Dragog Jovanovića, sednem ja pored njega. Zanimalo me mnogo kako se on proveo. On se krio u okolini Bregenca u podrumu jednoga hotela...

Borislav Pekić: *Tamo gde ste vi bili?*

Mi smo bili u Bregencu kasnije. Ovo se dešavalo u vreme Nemaca. Imao je šest kilograma zlata koje je bio poneo sa sobom da mu se nađu u nevolji i bio je dogovor sa nekima da ga štite od Francuza. Međutim on je nekako uspeo iz Bregenca, valjda je potplatio nekog, da se prebaci na švajcarsku teritoriju. Međutim, Švajcarci ga vrata nazad i on je bio tu i 30. aprila. Kaže, Francuzi su ušli dolazeći iz Švarevalda u Bregenc, a sutradan, 1. maja, nakon bombardovanja Bregenca, upada kod mene u podrum jedna grupa Francuza i sa njima moj Stanić, pa sam ja video da me je on odao. Onda su me strpali u zbirni logor Baden i tamo smo bili 10-15 dana, to je bila američka zona. Amerikanci su nas malo maltretirali, ustani, lezi, u blato i po kiši. Bilo je uglavnom Nemaca, ali i nekih drugih narodnosti. Dok sam bio u logoru, uhvatio sam vezu s jednim Poljakom, vojnikom. Kaže: imao sam samo jedan zlatan prsten, koji sam za vreme rata kupio od Marka Ristića, sve su mi bili oduzeli...

Borislav Pekić: *Na koji način je to kupio?*

Pa mene to baš tad nije interesovalo, ali eto, Marko Ristić mu ga je direktno prodao.

Borislav Pekić: *To je baš čudna situacija. Jedan policajac vrši jedan nelegalan akt i kupuje prsten od naprednog elementa?*

E sad, kaže, obrlatim ja jednog Poljaka, dam mu taj prsten da mi nabavi otrov što efikasniji. On je meni doneo neke antopan tablete ako se ne varam, koje ako se uzmu u većim količinama, to je pravi otrov. I ja popijem. Međutim one su bile izvetrile pa su samo izazvale velike bolove i jedva sam ostao živ. Bio je senka od čoveka... I tako 18. juna 1945. stigismo u Zemun. I nas iskrcaju, vrućina zapekla, i sad tu ispod krila jednog aviona mi čekamo, šta dalje. Međutim, na naše iznenađenje nema nikog, ama baš nikog. Taj potpukovnik je bio vrlo korektan, nudio nam biskvite, cigarete i slično i pozdravismo se bog zna kako dobro... I tako mi čučimo u hladu i čekamo šta će biti, aerodrom u ruševinama, neki Nemci tamo nešto raskrčuju, bili smo nas petorica i još prota Lukić i Velibor Jonić, sedmorica ukupno. I tada ustade Dragi Jovanović i proreče nam kazne tačno kako će i biti. Mene će, kaže, da sude na smrt vešanjem, tu se on malo prebacio, a i obesili bi ga da se nije dobro držao na sudu, on se tako dobro držao na sudu i učinili su mu olakšicu. Tebe Dragi na smrt streljanjem, tebe Joniću na smrt streljanjem, a vi ostali na vremenske kazne. E sad, interesantna su dva-tri momenta baš specijalno zbog držanja Dragog Jovanovića. Uzgred budi rečeno, ja sam s njim studirao, a pomogo sam mu da položi administrativno pravo jer ništa nije znao. Ja sam sedeo iza njega u klupi, šaputao mu i bio izbačen. Profesor je rekao:

kakav je to način, i izbacio me. Ipak je dobio neku jektičavu trojku. I on završi prava, bio je sposoban ali nije imao vremena da uči. Nije bio neka naročita inteligencija, ali je bio bistar i sposoban, okretan, bez skrupula, pa je kao takav trebao Nemcima. Moram reći da ga ja nisam mario jer je bio Korošček čovek, pričalo se da mu je prva žena čak bila s Korošcem i šta ti ja znam i uopšte da se potpuno stavio u službu Nemaca, sto posto njihov čovek i to nije krio... Nas dakle ubaciše unutra u neka-kva bolnička kola sa sve nekim malim koferčićima, bar onim koje su imali Bata, prota i Boško. I tako klati se i trucka auto Zemunom sve do mosta, koji je bio srušen glupošću. Nemci nadiru sa juga, a oni ruše most, kao da će da idu sa severa. Beograd tako nije imao most, jer su i željeznički srušili saveznici, pa smo prešli preko pontonskog, koji su podigli Rusi.

Borislav Pekić: *Vi ništa ne možete da vidite?*

Ne možemo, jer su stakla bila zamračena, ali ipak naziremo gužvu, krkljanac, vrućinu, prašinu, strašno... Tada je zastao na momenat auto i ne znam kako se to desilo, jedanput otvoriše se vrata i jedan radnik uperi prst na Dragog Jovanovića: Ti si mene hapsio! A ovaj će: Nisam te ja hapsio, ja tebe ne znam, već ako si i bio hašpen, mora da si se ogrešio o zakon. Onaj se naljuti, zatvori vrata i mi produžismo dalje. I tako stigo-smo u Glavnjaču oko pet, to je ulica prema Univerzitetu...

Borislav Pekić: *Preko puta Univerziteta.*

To bi mogla biti Gospodar Jevremova...

Borislav Pekić: *Tu je sada Tehnički fakultet, koji je projektovao čika Aca...*

Da, da, znam, nema sada ni traga od nje. A to je bio stari čuveni zatvor, u kojem je kaznu izdržavao i Nikola Pašić. I nas su doveli tu u dvorište betonirano i mi posedasmo tu po betonu. I onda nam pride jedan kapetan, pa se obrati Dragom, zaboravio sam reći da je Dragi sve vreme imao lisice na rukama (i to samo on). Nisi se nadao, kaže, da ćeš jednog dana doći u upravu grada sa liscama na rukama, tako malo cinično. Slušajte mladiću, reče mu Dragi, ja sam 25 godina vodio borbu protiv vas, vi ste pobedili. Da je pobedila moja strana, sad biste vi bili u liscama a ja bi bio upravnik ili nešto više, nije važno, ali ja sam svestan svog položaja, pa što rekli Rusi – ničevno. Ovaj ga na to ostavi na miru, videći da se drži, da govori istinu. I tako se držao do sudnjeg časa, do kojeg i je potrajalo tačno godinu dana, jer su oni streljani 17. jula 1946. godine. I onda taj što nas je vodio rasporedi nas u jednu ćeliju i mi se rasporedismo u ćeliji 25. Pored nas u ćeliji 24 je bio Jonić, a Dragi negde malo dalje. I tako mi tu sedimo i čekamo, vrlo su nam crne perspektive, naro-

čito je bio pesimističan prota Lukić, koji je ležao u uglu i bio odsutan duhom, a Damjan Kovačević je bio staloženiji. Ja sam ležao prvi, a onda Kovačević, pa do Kovačevića Boško Pavlović, pa Bata Jovanović, a sa strane u uglu prota Boža Lukić... U istražnom zatvoru je bio još i Cincar Marković, koji je zatvoren zajedno sa ženom, za koga ne znam zašto je oglašen ratnim zločincem kad u toku rata ništa nije radio.

Borislav Pekić: *Kako si ti saznao da je Cincar Marković tu. Da li je to negde objavljeno?*

Dragi Stojadinović: Nikad nije suđen, nikad nije oglašeno javno da je uhapšen. Ali znalo se, njegova žena je saznala da je mrtav i dobila je obaveštenje da je u zatvoru bez suđenja umro. E sad da li je izvršio samoubistvo ili nije, to ne znam. Njegova žena je dobila njegovu penziju... Nas tako 13. marta 1946. odvedoše u Đušinu ulicu, tamo nas ubaciše u jednu podrumsku prostoriju dugačku, jako prljavu, očevidno je bilo da su od jedne velike pregrađivanjem dobili više ćelija. Kasnije su nas prebacili u jednu veliku prostoriju, koja je imala peć i činila se kao raj i dovedoše nam još trojicu: Kostu Kumanudija, Đuru Vilovića, koji je bio sav prljav i još neke... Đura Vilović je bio član CNK, katolički raspop, čudan čovek, koji nam je iznosio prljavi veš katoličke crkve i naplaćivanja oproštaja grehova...

Borislav Pekić: *A kako je bio Kosta Kumanudi uhapšen?*

Pre nego što je završena okupacija Beograda, pardon oslobođenje, on je uhapšen nekom greškom. Izašao je napolje, valjda da vidi šta se dešava. I odveden je na Dedinje u neku vilu, gde je bio zatvoren zajedno sa Đurom Jankovićem, Jurajem Demetrovićem i Petrom Zecom i jednim mladićem, a potom su prebačeni u zgradu bivše Bogoslovijske, koju su pretvorili u privremeni zatvor. I onda su ih jednog po jednog saslušavali. Prvo Đuru Jankovića, koji se pravdao da nije ništa radio, nije nigde išao itd. Kaže, kad je ušao mladić, on je odmah rekao lozinku, neku čudnu, drugarica Radojka, i odmah smo shvatili da je bio ubačen da sluša. I pošto se Kosta dobro pokazao u zatvoru i nije ništa govorio protiv komunista i ništa nisu mogli da mu napakuju i njemu su kasnije prikačili da je bio član Demokratske stranke, iako je ovaj bio član JNS i istupio davno iz DS, a u greh mu je stavljeno da je savetovao Nedića da se prihvati obrazovanja vlade, i sve po iskazu Laze Markovića. Na suočavanju Laza Marković je negirao i povukao svoj iskaz, našta se tužilac razbesneo i povikao: pa kakvi ste vi to ljudi, ministar a laže. I zbog toga je Kumanudi blago osuđen i dobio kaznu ispod minimuma, 18 meseci jer je gotovo bilo pravilo – za vreme mira 3 godine, za vreme rata 5 godina. Međutim, on ionako nizašta nije bio kriv...

Borislav Pekić: *A Bećarević, šta je s njim bilo?*

On je ostao još čitave tri godine u životu, dok je on njima ispričao sve što njih interesuje. I suđen je tek kasnije, valjda s Vujkovićem, kada je osuđen na smrt i streljan.

Suđenje četvorici (početak avgusta 1946.)

Borislav Pekić: *Kaži mi kako je teklo suđenje?*

Suđenje je počelo u 8 časova, 1. avgusta 1946, a na optuženičkoj klupi našli smo se nas četvorica. Prvi je na listi bio Ljubo Babić. Njegovo pravo ime je bilo Adolf Šindler Frajher fon Klojstenburg (Adolf Schindler Freiherr von Kleustenburg).

Borislav Pekić: *Je li on bio baron?*

Da, on je bio plemić i njegova istorija je vrlo interesantna. Nju je objavio, u drugoj knjizi o Milanu Nediću, Stanislav Krakov, na osnovu mog kazivanja, odnosno ja sam mu jedanput u Parizu u pero izdiktirao celo to suđenje i u isto vreme interesantan slučaj o poreklu Ljube Babića, našeg generala, inače pruskog plemića. Ja sam bio drugi do njega, a pored mene levo je sedeo Damnjan Kovačević, koji je svojevremeno svršio Filozofski fakultet, francuski jezik i književnost, neko vreme ga predavao, pa se posle prebacio na zubarstvo, postao zubni lekar, jer mu se to izgleda više isplaćivalo nego da bude profesor.

Borislav Pekić: *A kakvu je funkciju imao za vreme okupacije?*

Za vreme rata nije imao nikakav naročiti položaj, radio je kao zubni lekar, ali je istovremeno pisao članke koje je objavljivao uglavnom u *Obnovi* ili nekom drugom listu. U Novom vremenu nije saradivao, jer njegovi članci nisu bili interesantni, a bili su na nekoj liniji koju *Novo vreme* baš nije odobravalo. Bio se zalagao za saradnju sa Nemcima, što smo mi izbegavali, naročito u člancima i komentarima. Poslednji među nama na klupi je sedeo Ilija Paranos, čiji je imenjak i prezimenjak Ilija Paranos bio u policiji, a ovaj je radio u opštini. Zato se uvek govorilo: Ilija Paranos iz opštine ili Ilija Paranos iz policije.

Borislav Pekić: *Da li on ima neke veze sa Prizadom?*

Sa Prizadom ne, ali sa DIRIS-om. To je bila Direkcija za ishranu, ona se starala o snabdevanju Beograda, uglavnom hlebom. Međutim i to je bilo vrlo retko i slabo je funkcionisalo. Retko kad se dobijao hleb, inače ništa drugo, poneki put malo krompira ili neke repe. Uopšte ishrana Beograda putem DIRIS-a je bila očajna. Beograd je gladovao, i ne bi nikad uopšte mogao da izdrži okupaciju, da nije bilo crne berze. Neko je vrlo duhovito kazao da treba crnoberzijancima podići spomenik zahvalnosti, jer oni su održali Beograd, odnosno Beograđane, u životu, a ne da se progone.

Dakle, tada pred Vojnim sudom u Beogradu, sa predsednikom, pukovnikom, Milonjom Stijovićem, nije bilo uobičajeno, uopšte nije se praktikovalo da pretresi budu javni ili da optuženi imaju braniocce. To je bio prvi slučaj da su se pojavili advokati na takvom pretresu. Pored predsedavajućeg Milonje Stijovića i dvojice prisuditelja, od kojih je jedan bio kapetan, aktivni borac, sa druge strane levo od predsedavajućeg bio je jedan vojnik, običan, imena se ne sećam više ni jednoga ni drugoga. Vojnik je bio iz Bosne, kao i drugi prisuditelj, međutim uopšte se nisu mešali za sve vreme procesa, niti jednu reč izgovorili. Zapisničar je bio kapetan Lakić, koji se vrlo korektno držao i savesno u izvodu pratio proces. Tužilac je bio poručnik Momčilo Božinović.

Kada smo se našli u sali, mi smo molili preko naših advokata, koji su se tada prvi put pojavili, a od suda bili određeni, da se dozvoli prisustvovanje našoj najbližoj rodbini, koja je bila tu u zgradi, kako su advokati obavestili predsedavajućeg. On je posle kraćeg razmišljanja doneo odluku da najuža porodica može prisustvovati suđenju. Na taj način od strane Ljube Babića bila je prisutna njegova žena i ćerka njegove svastike. Sa moje strane bile su obe moje sestre, Nada Glišić i Radmila Pečić, kao i moja svastika Capa Pantelić. Od strane Damnjana Kovačevića niko nije bio prisutan, jer su njegova žena i sin ostali u Austriji, a od strane Paranosa bila je njegova sestra. Dakle, bilo je tu i nešto malo publike, da prisustvuje jednom suđenju pred vojnim sudom.

Borislav Pekić: *Da li je bilo islednika tu?*

To ne znam, pošto naši islednici nisu prisustvovali, ali je bilo tu dosta uniformisanih predstavnika vlasti, pretpostavljam policije, tako da je u sali bilo jedno desetak ili petnaest nekih drugih lica, za koja nisam znao ko su, a koji su pratili pretres, verovatno po zvaničnoj dužnosti. Bili su prisutni i foto-reporteri, fotografi, kojima je bilo dozvoljeno da nas slikaju, pre nego što je pretres počeo, a dok smo mi sedeli na optuženičkoj klupi.

Borislav Pekić: *Imena advokata?*

Imena advokata se ne sećam svih, sem moga, dr Jovana Zdravkovića.¹ On je bio od suda određen, kao i ostala trojica, a znao sam po imenu i po čuvenju Paranosovog branioca, Batu Popovića.² Onu drugu

-
- 1 *Dr Jovan Zdravković* je bio nekada narodni poslanik i bili smo zajedno u Skupštini. Bio je po uverenju zemljoradnik, i to više levo krilo, ne baš kao Dragoljub Jovanović, ali nešto bliži njemu nego Joci Jovanoviću, zvanom 'Pižon'. (Prim. D. S.)
 - 2 *Bata Popović*, advokat rodnom iz Šapca, a koji je inače uživao vrlo veliki ugled u to vreme, pošto je bio sekretar Udruženja prijatelja Sovjetskog Saveza. Jedan mladi, vrlo okretan i sposoban advokat. (Prim. D. S.)

dvojicu nisam poznavao, sem možda po imenu onoga koji je branio Damnjana Kovačevića, a branioca Ljube Babića nisam poznavao, niti sam ranije čuo za njega. Pre nego što je proces počeo, moj branilac, kao jedan od najstarijih tu, u ime njih četvorice branilaca je podneo formalnu predstavku predsedniku suda, rekavši: “Mi smo tek danas u 7,30 obavješteni da ćemo biti branioci na pretresu četvorici optuženih. Nismo imali vremena za tih pola sata niti da se upoznamo sa materijalom optuženih, niti dokaznim materijalom, niti da razgovaramo sa našim branjenicima. Zato predlažem, u ime moje i trojice kolega, da se ovaj pretres odloži za poslepodne, kako bismo imali vremena da se upoznamo sa optužnicom, i da razgovaramo sa našim klijentima”. Na to je Milonja kazao: “Pa to nije potrebno, sav materijal je tu u optužnici, to ćete i ovde čuti. Nema potrebe da se to odlaže”.

Borislav Pekić: *To je genijalno!*

“Uostalom”, to su njegove doslovne reči, koje sam dobro zapamtio, “zar ima neke potrebe da se dokazuje krivica jednog Dragog, velikog Stojadinovića, pa svaki pionir u ovoj zemlji zna vrlo dobro da je on kriv”.

Borislav Pekić: *To govori pre suđenja?*

Čekaj, da vidiš kako mu je odgovorio moj advokat. Pa je Milonja nastavio: “I moje je samo da to i formalno stavim na hartiju”. Na to je ustao moj branilac, počeo da skuplja svoje hartije, pa je rekao: “Družo predsedniče, ja sam dvadeset i šest godina advokat. Ja sam branio komuniste pred zloglasnim sudom o zaštiti države. Nikada predsedavajući nije rekao da je optuženi unapred kriv. Pošto je to tako, da ne biste dangubili i vi i mi, molim vas saopštite te presude, pa da idemo kućama”.

Borislav Pekić: *Sjajno!*

Sjajno, ali zato je kasnije došao i on u Mitrovicu u zatvor. Milonja je bio zaprepašćen. On kao vojnik i kao partizan i uopšte naviknut na tajne procese, a ne na objašnjavanja sa advokatima, bio je iznenađen, pa je počeo da se vadi. Kaže: “Pa ja nijesam reka”, da li je to pet ili deset godina, to ćemo utvrditi”. Tako je bilo malo odstupanja. “Uostalom”, kaže, “vidite, malo razgovarajte tu, sad na licu mesta, ako treba, sa vašim branjenicima”.

Borislav Pekić: *Ja sam razgovarao dva minuta pre suđenja, i to tu u gužvi.*

E tako, tačno toliko. Onda su prišli advokati, svaki svome klijentu. Zdravković kaže: “Slušajte, gospodine Stojadinoviću, ja ne znam Vaš slučaj, pojma nemam šta ste Vi radili za vreme rata. Vi se branite na os-

novu činjenica koje Vam se stavljaju na teret, a ja ću govoriti o Vama onoliko koliko znam o Vama, načelno. Videćemo šta to i koliko vredi”.

Borislav Pekić: *U toku procesa on će videti šta da kaže?*

Šta otprilike može da se kaže. Isto to ili nešto slično su i drugi kazali svojim branjenicima, čemu treba posvetiti naročitu pažnju. Onda sam ja rekao mome braniocu da vidim iz optužnice da sam optužen za dva dela, međutim i iz jedne i druge tačke optužnice nigde ne vidim po čemu bi za mene bio nadležan vojni sud. Po našem zakoniku, ne znam kako je sada ovde, da bi neko građansko lice odgovaralo pred vojnim sudom, treba da je izvršilo neko delo čisto vojne prirode ili udruženo sa nekim vojnim licem. To nije moj slučaj i prema tome smatram da ovaj sud nije nadležan za mene. Na to je on kazao: “Pa to ne vredi ništa. Po njihovom zakonu Vojni sud je nadležan za sva lica i sva krivična dela koja ste vi naveli, kao i ona za koje bi izvestan građanski sud smatrao da je nadležan Vojni sud. Prema tome, Vi de fakto bi trebalo da budete suđeni pred Okružnim sudom za grad Beograd, koji je mogao da vas uputi Vojnom sudu. To formalno nije urađeno, ali pošto postoji takva jedina tehnička mogućnost, od nje se odustalo, valjda što se smatralo da nije tako važno ni potrebno. A drugo, možda bi to bio rđav znak, kao da Vi nemate poverenja u ovaj sud”. U redu, rekao sam da odustajem od toga, i onda kada smo tako minut, dva, razgovarali, svaki je seo na svoje mesto.

Predsedavajući je dao reč javnom tužiocu, koji je pročitao optužnicu, koju smo imali, i počelo je suđenje prvooptuženom Ljubi Babiću. On je bio malo nagluv, kao valjda i svi oficiri iz artiljerijske struke, i prišao je stolu da bi čuo šta predsedavajući govori, da bi se objašnjavao sa njim. Njemu su stavili bili na teret pet tačaka. Prva je bila najteža, da je organizovao Državnu stražu i stavio se na njeno čelo, pod vladom generala, izdajnika, Milana Nedića i okupatora, kako bi sa tim vojnicima, sa tom Državnom stražom, gonio i ubijao rodoljube koji su se nalazili u šumi. Da je tu dužnost savesno izvršavao i prema podacima koji su objavljeni u listovima, on, odnosno njegove te čete, pobile su 32.752 partizana.

Borislav Pekić: *To je malo mnogo.*

On se na to meni okrenuo, pošto sam bio najbliži njemu, pa je kazao: “Kamo sreće da sam ubio malo veći broj, ne bismo sada sedeli na optuženičkoj klupi”. Ali kako je on bio nagluv, to je tako glasno rekao, da su i drugi čuli. Onda se okrenuo predsedavajućem i kazao: “Što se tiče ove tačke optužbe, ja se ne osećam krivim. Ja sam vršio svoju dužnost. Gonio sam, pa ako je bilo potrebno i ubijao, ne samo partizane, nego i četnike i ljotićevce, jer sam hteo da zavedem mir i red u zemlji, što je bila moja dužnost. Prvo sam očistio zemlju od bandi bivših osuđenika, ko-

ji su iskoristili rat da pobjegnu iz Niša, iz Požarevca, i koji su pljačkali po okolini tih gradova. Ja sam njih pohvatao, neke sam vratio u zatvor, neki su bili pobijeni. Sve vreme, dok sam bio na toj dužnosti, zavodio sam red, a da li je tu neko stradao, nije bila moja krivica, niti namera da ih ubijam iz nekih ličnih pobuda”. Dakle on se dosta dobro branio. “A što se tiče”, kaže, “ovoga broja, ja ne znam, to je Krakov u *Obnovi* objavljivao povremeno. Da li se baš to podudara sa stvarnim stanjem, ja ne pravim pitanje”. Mi smo posle u šali govorili da se Ljuba Babić i Milonja nisu slagali samo u dvojici. Babić je priznavao taj broj, ali samo dva manje. Druga tačka je opet bila tako neka saradnja sa okupatorom, na nekom drugom polju. Treća tačka je bila da je on, pošto je svršio taj svoj krvavi posao u zemlji, prebačen u jedan zarobljenički logor u februaru 1942. godine, gde mu je bila dužnost da dostavlja nemačkim vlastima rodoljube, da ih denuncira, koji su posle zbog toga imali da ispaštaju pred okupatorom, odnosno pred Nemcima, u tom logoru gde je on bio.

Borislav Pekić: *Kako, po tvom mišljenju, stoji sa tom tačkom? Kako je on prebačen u logor?*

Ta tačka je vrlo interesantna, kao i ceo njegov slučaj i cela njegova istorija, o kojoj sam već pričao. Njega je doduše zabeležio Krakov u knjizi o Milanu Nediću, ali možda ona nije dostupna mnogima, pa je dobro da se to zabeleži. Bila je to jedna retka pojava, koja čini čast tome nemačkom oficiru, a našem saborcu u oba svetska rata, protivu Nemača. On je negde novembra 1941. imenovan od strane generala Nedića, a u saglasnosti sa nemačkim nadležnim vlastima, za vrhovnog komandanta, zapovednika svih naših oružanih sila koje su se stekle u tom momentu. To su bili u prvom redu graničari, onda pripadnici Državne straže, i tako još neke pomoćne jedinice, koje su bile pod njegovom komandom. Da li su tada već bili obrazovani Dobrovoljački odredi, ljotićevci, to sad ne znam, ali oni nisu nikada potpali ni pod čiju nadležnost, već su bili potpuno samostalni. Možda su imali neku direktnu vezu sa Nemcima, ali sa njime nisu. Naprotiv, on je njih na terenu gonio kao što je gonio i druge, jer nije dozvoljavao da neko remeti red ili da nešto na svoju ruku i na silu postupa u Srbiji.

Borislav Pekić: *Jedan nemački temperament, pruski?*

On je bio čisto nemački, možda bolje reći pruski temperament, vojnik, plemić poreklom, inače ispravan, čestit, vredan na poslu i na radu, a vrlo hrabar u borbi.

Borislav Pekić: *I hrabar na sudu?*

I na sudu se odlično držao. On je išao na teren, prvo sam, na teritoriju koja je bila pod, recimo, kontrolom partizana. Tamo bi otišao u

civilu, pretvarao se da je crnoberzijanac, da ide da kupuje nešto ili da prodaje, i onda se na licu mesta obaveštavao i utvrđivao kakve su snage koje su tu, da bi prilikom napada bio tačno obavešten kuda i kojim pravcem da ide. Nije se oslanjao na izveštaje svojih ljudi koji su tamo bili, već se sam, lično izlagao opasnosti da ga prepoznaju i da ga likvidiraju. Bio je neobično hrabar. Poslednja tačka, peta tačka, je najinteresantnija.

Borislav Pekić: *Izvini, molim te, zaboravio si da kažeš kako je on dospao u zarobljeništvo, to meni izgleda čudno?*

Pošto je na terenu gonio ne samo partizane i četnike, što su i vlada i Nemci odobravali, on se zamerio i ljotićevcima, odnosno dobrovoljcima, koji su u to vreme takođe vršljali po zemlji. On se zamerio svima redom, pa i Nediću i Nemcima. Oni su uvideli da su možda pogrešili što su jednog suviše revnosnog čoveka angažovali, koji je gonio po svom kriterijumu, što se nije uvek podudaralo sa njihovim i hteli su sada da ga se oslobode. On je već u februaru 1942. godine smenjen sa tog položaja i njega su poslali u Beč, pred ratni vojni sud. Optužba je bila strašna i vrlo opasna, jer je njemu stavljeno na teret da je on u Prvom svetskom ratu izvršio delo veleizdaje. On se krajem 1914. godine, prilikom bitke na Ceru, predao sa svojom malom baterijom, od dva brdska topa i dvojicom-trojicom posade. To je bilo iznenađenje za naše vojne krugove u tom momentu, da se jedan austrijski oficir predaje i to zajedno sa svojom baterijom, tim topčićima, iako nije bio niti opkoljen, niti je on to morao da uradi. On je direktno prešao na stranu tadašnjega neprijatelja zemlje u kojoj je bio oficir.

Delo je bilo izvršeno 1914. godine, a po njihovom zakonu, rok zastarelosti je 25 godina. Rekli su međutim ovako: zastarelost bi možda bila u odnosu na delo kada je učinjeno, ali pošto je rat trajao do 1918. godine, i nije bila nikakva mogućnost da se on progoni, prema tome rok zastarelosti treba računati od 1918, znači tek 1943. zastareva, a ovo se dešava 1942, prema tome njega ne obuhvata ta odredba. On se međutim branio, odnosno njegov branilac, da se takvo tumačenje ne može uzeti u obzir, pošto je važno kada je delo izvršeno, a da li su oni mogli ili ne da mu sude, to ne dolazi u obzir, jer nije predviđen zakonom nikakav izuzetak, naprotiv, kaže se od kada je delo izvršeno, a imali su 25 godina vremena, rat je odavno bio završen, prema tome mogli su ako je bilo mogućnosti i potrebe da mu sude, pa makar u odsustvu. Međutim taj prvi sud, vojni, nije usvojio njegovu odbranu, i njega osude na smrt. Žalio se višem vojnom sudu i tek je ovaj usvojio to tumačenje. On je bio oslobođen optužbe, jer pod takvom jednom optužbom ili je kriv, pa je smrtna kazna, ili nije kriv i trebalo je da bude pušten na slobodu. Umesto da ga oslobode i vrate u Beograd, oni su ga poslali u logor za zaro-

bljenike u Nemačkoj, mislim da je on bio u Oflagu 18, to je u Nirnbergu, tamo gde je bila većina naših oficira.

Poslednja tačka je najinteresantnija i vrlo karakteristična po njegovu držanje i mentalitet i uopšte njegove osobine kao čoveka. Tu je rečeno da je on zloupotrebljujući svoj položaj, kao višeg oficira i kao predsedavajući u jednom vojnom sudu na terenu, jednu partizanku, koju su njegove jedinice bile zarobile, osudio na smrt, a pre toga obeščastio. Tu je on skočio kao oparen, kada je to pročitano, kada je došla na red ta tačka. On je najenegičnije protestovao. Nije se toliko ljutio na 32.000 pobijenih partizana, ali tu tačku je najenegičnije odbijao.

Borislav Pekić: *Cilj je bio jasan, da se on moralno diskvalifikuje.*

Naravno. Pošto to nije bilo tačno, on je kazao: “Gospodine predsedniče, ovde se nalazi moja žena, ja molim da joj se dozvoli da ona donese iz našeg stana, ja ću joj objasniti gde se nalazi, jedna dopisnica koju je meni uputio seljak, otac te devojkice. A stvar je tekla ovako. Dva moja saradnika, jedan oficir i jedan vojnik, išli su u neko izviđanje i naišli su na zasedu partizansku i obadvojica su poginuli tom prilikom. Ja sam odmah naredio pokret, mi smo išli u tom pravcu gde su oni bili poginuli i uspeli smo da na terenu zarobimo samo jednu devojkicu, koja je u toj zasedi bila, učestvovala, nije bila uspela da pobegne. Ona je dovedena kod mene u privremeni štab na terenu. Pošto je bila uhvaćena sa oružjem u ruci i svakako je učestvovala u ubistvu mojih ljudi, to je imalo da joj sudi vojni sud, na licu mesta. Jasno je bilo da, ko se uhvati sa oružjem, naročito partizan, da tu nikakva druga presuda nije mogla biti nego smrtna.

Međutim, to je bilo predveče, a suđenje je bilo zakazano za sutradan, kod mene je došao otac te devojkice. Rekao mi je da je ona mlada, da je tek svršila učiteljsku školu, da je zavedena, da je otišla u šumu, i molio je da se ja zauzmem, da joj se poštedi život. Ja sam rekao da to više zavisi od nje nego od mene. Kazao sam da ću sa njom razgovarati i nastojati da nađem puta i načina da ona ne bude osuđena na smrt. Seljak je otišao, a ja sam je pozvao i rekao – tebi sutra predstoji suđenje i po svoj prilici bićeš osuđena na smrt. Nisam član suda, to će raditi trojica mojih oficira koji se time bave, ali ja mogu na njih da utičem, da te oni oslobode, ako budeš iskreno priznala da si zavedena, da si pogrešila, da se kaješ i da obećaš da više nećeš učestvovati u borbi. Garantujem da će sud usvojiti takvu odbranu i da će ti biti život pošteđen. Kod mene je bio tvoj otac i on je apelovao na mene, ja sam obećao da ću se zauzeti, a sad od tebe zavisi i od tvoga držanja, kakva će tvoja sudbina dalje biti. Ona na to ništa nije rekla, otišla je, odvedena je bila u zatvor, a sutradan je bilo suđenje, kome sam ja prisustvovao, kao i njen otac, seljak, da vidimo šta će biti, i kako će se ona držati pred sudom. Optužnica je bila

vrlo kratka, ona nije poricala, na svom saslušanju, da je učestvovala u borbi, da je uhvaćena sa oružjem i jasno je bilo da je mogla očekivati samo smrtnu presudu. Njoj je data reč da se brani i ona je rekla: “Ovaj ovde”, pa je pokazala rukom na mene, “vaš oficir, kome ime ne znam, sinoć me je nagovarao da se ja odreknem svojih ideala! I da ću na taj način, ako priznam da se kajem i da se više neću boriti, spasti glavu, a šta znači moja glava ili moj život u borbi za oslobođenje naroda”.

Borislav Pekić: *Svaka čast.*

Sigurno svaka čast. “Ona je tu održala kratak vatren odgovor, kaže: ‘Ja sa gnušanjem odbijam takav predlog, nije mi stalo do života, možda će naprotiv moja smrt imati više vrednosti za naš pokret i za našu borbu, nego da ja ostanem u životu’. Posle toga, razume se, jednoglasna odluka, nije bilo drugoga načina da se spase život, ona je osuđena na smrt. Odmah iza toga smrtna presuda je izvršena, a taj seljak, njen otac, molio me je da mu dozvolim da on leš ponese i sahrani na seoskom groblju. On mi je zahvalio na zauzimanju, ali je i sam uvideo da njoj nije bilo ni leka ni spasa i nabavio je neki primitivni, na brzinu sklepani sanduk od čamovine, nju je natovario na seoska, volovska, kola, odneo i sahranio. On mi je posle toga poslao dopisnicu, zahvalio se još jednom na zauzimanju, i izvestio da je svoju ćerku sahranio po obredima srpske pravoslavne crkve, uz učešće sveštenika. Ta je karta sačuvana i ja molim sud da se dozvoli da moja žena to pronade i donese”. De fakto je ona otišla i posle jedno pola sata, tri ftrtla sata, ona se vratila, donela dopisnicu, dala predsedavajućem Milonji Stijoviću na sto, on je pročitao, pa se okrenuo Božinoviću i kazao: “E ovo da mu brišeš. Ovu tačku da mu brišeš”. Babić je bio srećan i presrećan da je skinuo ljagu sa svoje časti, i posle toga on više nije uopšte mario šta će sa njime biti, kakva će biti presuda, on je sa time bio načisto, ali nije hteo da dozvoli da se njegova čast ukalja. Njegovo suđenje je trajalo skoro celo prepodne, odnosno od kada je počelo tako oko 8–8,30, pa dok se to nije završilo oko podne.

Onda je bio jedan mali prekid, pa je nastavljeno poslepodne. Ali interesantno je da je još dok je proces trajao, da ukratko opišem atmosferu koja je vladala na tom suđenju, jer sam prvi put prisustvovao tako nečemu, uopšte nisam imao pojma kako se to radi, to je zbilja bio jedan neuobičajen način. Ja sam bio pravnik i neko vreme advokat, dok je moj otac imao advokatsku kancelariju pre rata, pre nego što sam se posvetio potpuno novinarskom pozivu. Sada smo mi sedeli na jednoj klupi, skoro uz sam predsednički sto, koji je izgledao obično. Međutim ono što je razlikovalo taj sud od svih ostalih, to je da je nama pre svega bilo dozvoljeno da pušimo. Bilo je dozvoljeno da ustanemo, da pridemo stolu i da se objašnjavamo sa predsedavajućim. Onda je bilo takođe nešto

što još nikada nisam video niti mogao da pretpostavim da se može desiti, da u toku pretresa zazvoni telefon na stolu predsednika i da on prekinе momentalno suđenje, digne slušalicu i kaže: “A, ti si Joko. Ma kad si doša’ bogati”. Pa onaj nešto odgovori.

Borislav Pekić: *Vodi privatne razgovore!*

Naravno, sa njim se dogovara da se oni nađu u pola jedan. “Znaš, ja imam jedno suđenje ovde, ali biću slobodan, pa najbolje da ja dođem po tebe mojim kolima”, pa podvuče ono “mojim kolima”, jer onaj Joko možda nije znao da on ima svoja kola. Kad se lepo završio taj dogovor i razgovor, kada su utvrdili gde će Joko doći i šta će raditi, on je nastavio proces.

Pošto je bilo već vreme podmaklo, da se ne bi prešlo na moju optužnicu, to je odloženo suđenje za poslepodne, u 4 sata, kad će se nastaviti. Mi smo bili odvedeni opet u istu našu ćeliju gde smo bili ranije, dobili ručak, sačekali to vreme, i pretres se nastavio u zakazano vreme. Došao je moj branilac, kao i ostali, jedino nije bio prisutan Bata Popović, branilac Paranosov, jer se obavestio od predsedavajućeg da će pretres njegovom klijentu Paranosu biti sutra, a ne toga dana popodne. Pošto je on imao neka posla, to nije prisustvovao mome suđenju, što mi je žao, jer sam voleo da i on bude prisutan. Ja sam ga cenio, znajući ga od ranije, po čuvenju, da je bio dobar advokat. Međutim pre nego što je počeo pretres, mi smo tu neko vreme sedeli, i opet mi je rekao Jova Zdravković, da je on imao vremena, dat mu je materijal, da ga pregleda. Kaže: “Ja nisam mogao tamo da vidim, da zaključim, da Vi imate neku tešku krivicu. Ja ću možda i to malo da dotaknem, ali kao što smo se dogovorili, Vi branite tačku po tačku i ono što smatrate da je korisno po vašu odbranu, a ja ću govoriti o Vama načelno”.

Još jednom o nevaljalstvu Ribnikara

...I tako je bilo. Predsedavajući je rekao: “Dede”, kaže, “optuženi Stojadinoviću, čuli ste optužnicu. Šta imate da kažete? Osećate li se krivim?” Na to sam ja rekao da se ne osećam krivim. “E mora da vam je gruba Vaša savjest kad se ne osećate krivim”. To je bilo dovoljno da ja skočim sa klupe, na kojoj sam dotle sedeo, i onda sam, udarajući rukom o sto rekao: “Gospodine predsedniče, moj otac je nas vaspitao u srpskom nacionalnom duhu, a u isto vreme i u poštovanju zakona. On je sam proveo četrdeset dve godine u sudskoj struci, počevši kao praktikant, pa je došao do najvišeg položaja koji je mogao da postigne u svojoj karijeri, i završio je kao kasacioni sudija. Od četvoro dece nas troje smo završili pravne fakultete. U našoj kući je bilo prirodno da se zakon poštuje. Nikada se mi od toga pravila nismo udaljili. Osim toga, sa majčine strane

vodimo poreklo od jednoga poznatoga borca za prava i za suzbijanje samovolje kneževske – Tome Vučića Perišića. Njegov brat od strica bio je prvi srpski mitropolit Milentije Pavlović, čiji je rođeni brat bio pradeda moje majke. Moja majka se kao devojka prezivala Pavlović, ona nije mogla da rodi izdajnika, ja ću to dokazati”. Tako, tim rečima i stalno skandirajući, mogla se muva čuti u sali, svi su saslušali tu moju tiradu, izazvanu tom njegovom primedbom, da mi je savest gruba. A još sam dodao da je moja savest mnogo osetljivija nego svi vaši komunistički sudovi, bili vojni ili civilni.

Na to je, kada sam ja prestao da govorim i za koje vreme niko me nije, ni tužilac ni predsedavajućim opominjao, ili ma šta rekao, kada sam ja zastao, Milonja kazao: “Pređite na prvu tačku optužnice, saradnju sa okupatorom. Šta imate tu da izjavite?” Rekoh da sam ja nameravao da se u vezi sa tom tačkom malo duže osvrnem, ali vidim da sam ja ovde unapred kriv i osuđen i da je to više formalnost, da nekakva moja duža odbrana ne bi mnogo koristila. “Hteo sam da se pozivam na razne svedoke koji bi utvrdili, dokazali da ja nisam kriv po toj tački optužbe, ali ja ću moju odbranu da svedem na jednu vrlo jednostavnu i prostu odluku. Na tom položaju na kome sam ja bio za vreme rata, bio je pored mene u istom zvanju i sa istim kvalifikacijama, sa istim prinađležnostima, istom nadležnošću i radom, Vladislav Ribnikar”.

Borislav Pekić: *Sada bi mogao da ispričaš sve o Ribnikaru.*

Mi smo bili administrativni direktori Srpskog izdavačkog preduzeća, nismo se bavili uređivanjem lista. On je danas ministar prosvete, a ja sam ovde na optuženičkoj klupi kao izdajnik. Tu nešto nije u redu. Jer ili je i on kriv, pa treba da sedi pored mene, a ako nije kriv, onda nisam kriv ni ja. On je doduše ostao nekoliko meseci manje na tom položaju, pošto je krajem 1943. otišao u šumu, pridružio se partizanskim jedinicama i borio se u njihovim redovima do kraja rata. Ja sam međutim ostao još neko vreme, pa su i mene razrešili u martu 1944. godine toga položaja, prema tome mislim da bi bilo dovoljno da se pozove Vladislav Ribnikar, da on ovde na sudu izjavi jesam li ja kriv ili nisam kriv. Ja se oslanjam na njegovo svedočanstvo.

Borislav Pekić: *Nisi pri tom spomenuo da si ti njega spasao?*

Ne. Samo sam rekao da sam uveren da će on kazati istinu. Da se oslanjam na njegov sud. Na to je Milonja kazao: “E, bogu mi, ne može on da gubi vreme, on je ministar. Nema on vremena da dođe ovde da svedoči”. Ja sam rekao: “Ne znam kako je po vašim zakonima, a kod nas je svedočenje bilo obavezno, građanska dužnost. Uostalom ja sam uveren da će se on odazvati, bez obzira na svu zauzetost, jer smo bili u

dobrim i prijateljskim odnosima i on to mislim neće odbiti”. U tom je ustao javni tužilac Božinović, pa je rekao: “Druže predsedniče, možda neće biti potrebno da se poziva drug Vladislav Ribnikar da dođe da svedoči. Ja imam njegov pismeni iskaz”. Milonja, koji očividno nije čitao moj predmet, pojma nije imao ni o mojoj krivici, ni o dokaznom postupku. On to brže-bolje prihvati.

Borislav Pekić: *On stvarno nije čitav.*

Da, da. “Pročitaj ti to da vidimo šta je reka’ Vlada Ribnikar?” Ona da je Božinović pre nego što je počeo da čita, prišao, okrenuo dva listića, pokazao mi treću stranu i kaže: “Jeste li vi poznavali rukopis i potpis Vlade Ribnikara?” Ja sam pročitao, pogledao i rekao: “Da, to je njegov potpis”. Tako je utvrdio autentičnost dokumenta. Video sam da je pisano sa zaglavljem *Politike* i taj je njegov iskaz otprilike počinjao ovako:

“Na traženje ovog suda mogu da izjavim da mi o radu Dragomira Stojadinovića za vreme okupacije nije ništa poznato”.

U produžetku, on je rekao doslovce: “Međutim, on se povezao sa famoznom trojkom – Švarckopf, Glišić, Tanović, koja je opljačkala *Politiku*”.

To je bila aluzija na našu fuziju, na procenu vrednosti imanja jednog i drugog preduzeća, za koje sam ti rekao da je bilo mnogo povoljnije po *Politiku* i njene akcionare, nego procena *Vremena*. Prema tome nije tačno da je tu *Politika* bila oštećena, odnosno opljačkana. Ali bez obzira na to da li je *Politika* pretrpela štetu, tu se sudilo meni, za moj rad za vreme rata, a nije bilo važno da li je *Politika* oštećena ili nije. Međutim umesto da govori o meni, o mom radu i da se tu zaustavi, pošto je tvrdio da nije znao ništa, iako smo se viđali svakog dana tri godine, on je mogao da završi time svoju izjavu. Ipak on je nastavio još na dve stranice da objašnjava kako i na koji način je *Politika* bila oštećena.

Na kraju svoje izjave, što je takođe neuobičajeno za jednoga svedoka, on kaže:

“Ipak ja smatram da je Dragomir Stojadinović kriv i da snosi svu odgovornost za sve što je za vreme rata pisano u Novom vremenu pod okupacijom”. Dakle, on ne zna šta sam radio, ali zna da sam ja kriv i da snosim odgovornost za pisanje.

Borislav Pekić: *U međuvremenu, on ne zna za tvoj potpis u njegovu korist?*

To ne. To je zaboravio, naravno, sve on to ne zna, ništa, ali zna da sam ja kriv i da snosim odgovornost. Od svedoka se nikada ne traži da kaže šta misli i šta on smatra, najmanje njegov sud.

Borislav Pekić: *A pogotovu, što je on prvo izjavio da ne zna ništa.*

Pada u kontradikciju. Uopšte to je bila jedna čudna konstatacija za sve normalne pojmove. Ja sam bio zgranut, zaprepašćen, preneražen, nisam prosto mogao da verujem svojim ušima, da je Vlada Ribnikar tako mogao nešto da napiše i da potpiše, da dostavi sudu. Posle toga, naravno, cela moja odbrana, odnosno sva moja nada da će se on pojaviti, da će on intervenisati za mene, kao što sam ja intervenisao za njega, to je otpalo.

A Milonja je uz to dodao i svoj komentar: “Ma jes’ brate on bio u vašem preduzeću, možda je on i sarađivao sa okupatorom, ali sa znanjem Partije. I ja sam bio u Kolašinu u poreskoj upravi, a tu sedi Italijan, ali sa znanjem Partije”. Po njegovom mišljenju, otpada moja odbrana da sam ja isto što i jedan član Partije, koji je sa znanjem Partije tu sedeo, na tom istom položaju. Moja je odgovornost jedna, a njegova druga.

Borislav Pekić: *Molim te, Dragi, jesi li ti rekao sudu šta si ti uradio za Ribnikara?*

Ne.

Borislav Pekić: *Zašto?*

Nisam, jer posle takve njegove izjave, posle takvog jednog stava, ništa ne bi vredelo da ja to kažem.

Borislav Pekić: *Ja ne znam da li ne bi vredelo. Oni bi morali da provere to.*

Ne, ne. Taman posla, pa kada je Milonja počeo sa time da svaki pionir zna da sam ja kriv, da sam ja unapred osuđen, tu nema šta da razgovaramo. Tu otpada svaka iluzija. Vidiš, ti još uvek smatraš, da bi jedan vojni, komunistički sud, odmah posle rata, pristupio proveravanju. Stvar je za njega notorna, dokazana, utvrđena. To je izlišan posao, nepotreban.

Borislav Pekić: *Postoji možda jedan procenat nade.*

Nikakva nada tu nije postojala, meni je to bilo jasno. Toga momenta kad je on izjavio da sam ja kriv unapred, da je samo još formalnost da utvrdi veličinu kazne, meni je jasno bilo da nema nikakvoga puta i načina da se ja vadim redovnim putem. Ja sam od toga odustao. Nego kada je on mene pitao: “Imate li još štogod da izjavite u vezi sa tom vašom krivicom?” rekoh: “Ja sam to već uglavnom kazao, samo bih hteo da dodam da ja nisam vodio borbu ni protivu komunizma, ni protiv komunista, ni pre rata, ni za vreme rata. Naprotiv, za vreme rata, sticajem okolnosti što sam bio u dobrim odnosima sa srpskim vlastima, ja sam uspeo da spasem glave nekih dvadesetak komunista, koji su na ovaj ili onaj način bili dospeli do zatvora pod srpskom nadležnošću”. To je bilo moguće, jer su Nemci imali poverenje u naše vlasti, da će oni biti dovoljno ispravni, da sprovode tu borbu kako su oni to želeli. Nisu oni vero-

vali kada se radilo o nacionalistima, o četnicima, to su zadržali za sebe. Tako se desilo da sam ja mogao da spasavam neke komunističke kurire ili skojevce, koje su hvatali na delu da cepaju plakate, ili druge akte sabotaze, a nisam mogao da spasem Voju Đorđevića, koji je bio ministar u vladi moga brata, pa ni Milorada Đorđevića, koji je bio moj dobar prijatelj, takođe ministar finansija, niti Mihajla Ilića, profesora, koga su držali do pred kraj rata i tada likvidirali. Sve moje intervencije u tom pravcu nisu ništa pomagale, jer je to bila nadležnost Nemaca, a oni su tu gledali svoje interese, i dosta surovo postupali prema svima, koje su oni bili obeležili da su im protivnici. Video sam da tu i ne vredi mnogo se braniti, da je moja krivica unapred određena, utvrđena.

Borislav Pekić: *Da je odlučna bila izjava Vladislava Ribnikara, koja je mogla sve da preokrene.*

To sigurno. Da je on intervenisao, to sigurno. Kao što je on intervenisao u nekim slučajevima. Recimo, on je zaštitio potpuno Predraga Milojevića, koji je bio tri meseca prvi glavni urednik. Njega uopšte nisu ni saslušavali, ni ispitivali, niti hapsili. Prema tome, on je mogao da zaštititi.

Borislav Pekić: *Predrag Milojević je i sada neki faktotum u novinarstvu.*

Da, on radi, saraduje, prevodi, ima on neko uhleblje, ali nije na njihovoj liniji i jedino tako ta njegova saradnja stalna, od početka, spasava ga da može da životari. Ali interesantno je, da je on, kada je prestao da bude glavni urednik, ipak živeo od novinarskog rada, nije pisao članke, nego je prevodio neke romane, feljtone za *Obnovu*, koja mu je to objavljivala i honorisala. Prema tome, on je imao ipak nekakvu vezu sa listovima. Stradali su mnogi ljudi koji su bili manje opterećeni, ali samim tim što su bili u dodiru sa nekim listom, ili nekom sličnom ustanovom, odgovarali su. Prema tome, stvarno, da je Ribnikar uradio što se moglo očekivati od njega, moja bi sudbina bila drukčija. Onda je Milonja produžio: “Dobro, sada da pređemo na drugu tačku optužnice. Vi ste saradivali sa izdajničkom organizacijom DM. Priznajete li?” “Priznajem, ja sam bio učlanjen od početka, radio sam ne na terenu, nisam bio u vojnim jedinicama, ali sam bio u štabu generala Svete Đukića, u političkom sastavu. Pored toga sam organizovao članove Srpskog izdavačkog preduzeća, svi su oni bili, izuzev dvojice, trojice, za koje sam znao da su simpatizeri komunistički, bili organizovani, i u isto vreme sam skupljao priloge, i to dostavljaov vrhovnom štabu, kao doprinos od strane moje i mojih prijatelja”. Na to Milonja upita: “A jeste li davali priloge i za partizanski pokret?” Rekoh da nisam, i onda sam dodao: “Niko mi nije ni tražio”. Tako se otprilike završilo moje suđenje. Nije trajalo mnogo, ali vi-

deo sam da tu i ne vredi mnogo se braniti, da je moja krivica unapred određena, utvrđena.

Kada je to bilo sve završeno, pre nego što smo se razišli, mene je pozvao kapetan Lakić, Crnogorac, pročitao moje iskaze i tok moga suđenja, skraćeno. Ja sam rekao da je on to vrlo dobro i tačno obuhvatio, moju izjavu, moj stav i moje držanje, da ja tu nemam ništa da prigovorim, da sam mu zahvalan što mi je to pokazao i što je tako objektivno stvar vodio. Onda smo mi vraćeni opet u svoje ćelije.

Borislav Pekić: *Izvini, molim te, a ova druga dvojica?*

Pardon. Toga dana još posle mene bilo je suđenje i Damjanu Kovačeviću.

Borislav Pekić: *U par reči, ako možeš da kažeš, ako misliš da je to interesantna ličnost, ako nije, onda ništa.*

On nije naročito interesantna ličnost, sem možda po jednom njegovom stavu, držanju, za koje je on mislio da će mu nešto koristiti. Pre suđenja mi je kazao šta će i kako da se brani. On je na sudu izjavio: “Da, tačno je da je pod mojim potpisom, za vreme rata, izašao izvestan broj članaka u raznim listovima. Ja sam neke od njih pisao, a neki su pisani od strane drugih lica, a stavljali su moje ime, kao da sam ih ja pisao. Međutim ja sam morao to da radim, jer mene su Nemci uhapsili i rekli: ‘Vi ste osuđeni na smrt, i možete da se izbavite samo na taj način, što ćete pisati članke i mi ćemo to objavljivati, a ako vi to ne budete uradili smrtna kazna će se izvršiti’”. Drugim rečima, on je to delo navodno izvršio pod pritiskom kazne. Pitao je mene šta ja o tome mislim?

Borislav Pekić: *Nemaš baš mnogo poverenja u tu njegove izjavu?*

Rekoh: “Dačo, ne znam, zavisi mnogo od suda. Ako oni usvoje tvoju odbranu, ti ćeš biti spašen”. Nisam hteo da ulazim u to, koliko je ta izjava naivna, koliko to neće imati dejstva, pogotovo što je kod komunističkih sudova takva stvar bila suviše providna da bi mu se poverovalo. Na tu njegovu izjavu, Milonja je kazao: “Šteta. Šteta da Nemci nisu izvršili tu smrtnu kaznu nad vama. Danas Vi ne biste sedeli na optuženičkoj klupi, nego bi jedna ulica nosila vaše ime”.

Međutim zaboravio sam da kažem, da smo mi neposredno pred suđenje, na jedno pet, šest dana možda, bili prebačeni iz smrtne ćelije u jednu skupnu sobu. A docnije sam saznao da je njima trebala ta smrtna ćelija, u kojoj smo mi proveli više vremena, i u nju su bile smeštene tri, četiri devojke, koje su bile u redovima četnika, a nas su prebacili u skupnu sobu, gde je bilo valjda nekih 50-60 raznih ljudi koji su čekali na suđenje, ili bili osuđeni, pa čekali da se donese odluka po nekim žalbama. I tu sam naišao na neke poznate, sa drugima sam se upoznao, tako da

sam odmah našao jedan krug prijatelja i simpatizera. Kada smo vraćeni sa suđenja u ćeliju, tu je već pre nas stigao glas o mome držanju na sudu. Neki su mi čestitali i rekli: “Vrlo dobro. Hvala Bogu da se našao neko da im kaže u oči”. Ja na to nisam reagirao, nisam znao da li je to provokacija ili nije, ali sam pretpostavljao, pošto su mi rekli da je to saopštio neki brica, berberin, koji je takođe uživao poverenje Milonjino, jer on je njemu dostavljao sve što se govori, pa je verovatno bio prisutan suđenju, to video i to preneo ovamo, da bi video kakva je reakcija, da bi o tome mogao da podnese izveštaj.

Zaboravio sam da kažem, kada je reč o izjavama branioca, da je i moj branilac, Jova Zdravković, održao jednu kratku odbranu, u kojoj je kazao: “Čuli ste reč optuženoga, on je se vrlo dobro branio i mislim da je uspeo da ubedi sud, ili bar da ga pokoleba u stavu koji je prema njemu zauzet. Ja mogu samo toliko da kažem, da sam ga poznavao lično, da smo bili zajedno u skupštini, da je on bio vrlo skroman i povučen čovek. On je bio u senci svog velikog brata, i on bi sada trebalo da bude možda žrtva baš toga što je bio njegov brat, koji je u očima ovoga suda, a i mnogih drugih, bio jedan izraziti fašistički predstavnik bivšeg režima, i prema tome ne bi bilo pravo da to ime njemu škodi, da zbog toga što se on preziva Stojadinović bude osuđen. On lično, uveren sam, nije kriv, i to što je on izjavio, smatram da je jedna iskrena ispovest, i molim sud da to uvaži”. Njegova izjava je bila vrlo kratka i nije mogla ništa mnogo da izmeni u već donetoj odluci.

Sutradan je bilo suđenje samo Paranosu. Njega su optuživali da je za vreme rata saradivao prvo u opštini, pa onda u DIRIS-u, da je zbog njegove saradnje sa Nemcima naš narod patio, da se nije dovoljno brinuo za njegovu ishranu, i tako nešto malo neodređeno, uglavnom saradnja sa okupatorom.

Borislav Pekić: *Nije bilo tako opasno?*

Nije, vrlo blaga optužnica. Međutim Ilija Paranos mi nikada nije bio simpatičan, jer sam ga smatrao čovekom bez karaktera, koji se prepisao iz režima u režim. Bio je mlađi čovek. Pre rata je išao u Nemačku da prouči jedno pitanje specijalno, za koje mi je rekao da to ne pominjem, “Kraft durch Freude”,³ jer se pomišljalo da bi se nešto slično i kod nas moglo zavesti. Slao ga je Dragiša Cvetković, koji je bio vođa “Jugo-

3 “Kraft durch Freude” (“Snaga kroz radost”) je bila organizacija u Nemačkoj za vreme Hitlera koja se bavila priređivanjem predstava za radnike i narod po vrlo niskim cenama. Za male pare mogli su ići na najbolje predstave u operi ili u pozorištu. Tu se ogledao socijalistički duh Nacističke partije. Izleti lađom, bavljenje u banjskim mestima, plaćena odsustva i sl. U Beogradu za vreme rata u bioskopu “Beograd” na Terazijama održavale su se zabavne predstave za Nemce. (Prim. prir.)

rasa”. To je bio Jugoslovenski radnički savez i valjda je želeo da imitira Nemce, pa je ovoga poslao da on to pitanje prouči. Međutim to nikada nije ostvareno, ali on je smatrao da je to neprijatna stvar, i da je to bolje da se prećuti, jer se o tome nije znalo. On nije bio nikakva važna činjenica i ličnost, da bi to bilo poznato. Nije imao nekakav naročiti položaj pre rata, za vreme vlade moga brata, ali ja sam ga upoznao jednom prilikom i nisam ga mario, jer sam smatrao da je ljigavac. Mi smo razgovarali u nekoliko mahova, naročito kada smo bili tu zajedno u skupnoj sobi, i on mi je rekao da će se braniti, kaže: “Zavisi od presude. Ako budem dobio do 10 godina, neću se žaliti, ali preko 10 godina, žaliću se”.

Optužnica njegova je pročitana, ja sam je znao, jer smo bili svi na istoj optužnici. On je dobio reč, branio se i rekao da ono što je saradivao, to je morao, ali on je isto tako radio i saradivao sa partizanima. Ja sam tada čuo nešto što nisam znao, niti mogao da pretpostavim, da je on bio tripla vezan, sa jedne strane sa Nemcima, s druge strane sa četnicima, ali i sa partizanima. On je onda tu naveo da je on ceo vozni park sačuvao i predao Oslobodilačkoj vojsci, da je krio mnoge istaknutije partizane, među njima i gospođu Dedijer, majku Steve Dedijera, da je davao lažne legitimacije ljudima za koje je znao da su komunistički kuriri, da bi mogli da se slobodno kreću po zemlji, kao da su činovnici DIRISA. Pitao ga je Milonja: “Koliko njih?” “Ne znam tačno, ali mislim oko 17–18”. Tako da je ispalo da je on imao vrlo velike zasluge za partizanski pokret, za vreme rata, a isto tako da je odmah po završetku rata nastojao da spase nešto i za njihove ratne potrebe. Onda je ustao njegov branilac i kazao isto to, samo još više podvukao zasluge, tako da je izgledalo da sve ovo što je on radio, to je bila u krajnjoj liniji samo kamuflaža, da bi mogao mnogo veće usluge da čini Narodno-oslobodilačkom pokretu i da prema tome on ni u kom slučaju ne može da snosi bilo kakvu odgovornost, a najmanje da bude osuđen. Međutim Bata Popović, advokat Ilije Paranosa, toliko je insistirao i ulazio u polemiku sa predsedavajućim o ulozi Paranosa, da je to već bilo i samom Paranosu neprijatno.

Onda je to završeno, vrlo brzo. Njegovo suđenje je vrlo kratko trajalo, nije tu bilo nešto naročito da se dokazuje, utvrđuje, nikakav drugi postupak. “Pošto je već vreme poodmaklo”, kaže Milonja, bilo je 11 sati, “sud treba da veća, da rešava. Presude će biti izrečene danas posle podne u 5 sati”.

Presuda na smrt i pomilovanje

Borislav Pekić: *Kako je dalje tekao tok događaja?*

U 5 sati smo ponovo bili dovedeni u sudnicu, seli na svoja mesta. Opet su bili, kao i oba dana, za sve vreme suđenja, foto-reporteri, koji

su slikali, pisali izveštaje o pretresu. U jednom momentu Milonja je ustao i pozvao nas da ustanemo, da saslušamo njegovu presudu. “U ime naroda, sud je doneo odluku osuđujući na smrt strijeljanjem Adolfa Šindlera i tako dalje”, on nikako nije hteo da ga zove Ljubo Babić, nego Adolf Šindler, a nije mogao da izgovori celo ime, “konfiskaciju celokupne imovine, gubitkom časnih i građanskih prava doživotno, izuzev roditeljskih”. Onda je prešao na mene: “Sud osuđuje Dragomira Stojadinovića na smrt strijeljanjem”. Kako on to izgovori, ja samo malo trepnuh i pomislih: ipak je Vidak Popović imao pravo. Setio sam se njegovih reči i pretnji, koje mi je izrekao godinu dana ranije. Isto tako “konfiskacijom celokupne imovine, trajan gubitak časnih prava”, kao da se ta prava ne gase automatski izvršenjem smrtne presude. Onda je prešao na Damjana Kovačevića, za koga niko, pa ni on ni ja nismo verovali da će i on biti na smrt “strijeljanjem” osuđen. I najzad je došao na red Paranos. On je osuđen na 5 godina zatvora. Dakle, po sopstvenoj izjavi to je bilo ispod onoga maksimuma, na koji bi se on žalio.

Na to je svaki od nas imao da izjavi da li je zadovoljan presudom ili ne. Nas trojica smo rekli da nismo i da ćemo se žaliti, a ja sam dodao – ako vredi kome da se žalimo. Kada je izjavio Paranos da je zadovoljan da se neće žaliti, onda je i javni tužilac Božinović rekao da je i on zadovoljan presudom i da se neće žaliti. Međutim na to je ustao Bata Popović, advokat Paranosa i tako je energično protestovao, džapao se i bunio, i tražio od suda da se ta kazna izmeni, a ako ne, on će se žaliti, tako da je Milonja morao da se pravda: “E, brate, ipak je on nešto petljao za vreme rata. Ja ne sporim da on ima zasluge i za Narodno-oslobodilački pokret, ama nešto je radio sa Nemcima. Ja sam mu dao minimum”. Prosto se izvinjavao što mu je dao minimalnu kaznu. Međutim Bata Popović je insistirao i rekao je da će se žaliti. Na to se umešao javni tužilac, kaže: “Ako se žali advokat osuđenog, onda ću se žaliti i ja”. I tako su najzad uspeli posle 10 minuta objašnjavanja oko minimalne kazne, a nikakvog objašnjavanja za naše tri smrtne kazne, da se dogovore i javni tužilac i advokat da se ne žale ni jedan ni drugi.

Međutim brica je verovatno otrčao i stigao u našu sobu pre nas da saopšti presudu i kada smo mi došli, ja sam video krajnju potištenost u sobi. Svi su zanemeli i gledali u nas puni sažaljenja, ali vidi se da su saučestvovali u toj presudi, u našoj osudi, za koju su pretpostavljali da je na nas porazno delovala. Međutim ja ni tada, ni docnije, uopšte nisam osećao da je to nešto vezano za mene, da meni pretila neka smrtna opasnost. Zato sam rekao glasno i polu u šali: “Pa šta je ovo, kakvo je ovo raspoloženje sumorno, jeste li vi osuđeni na smrt ili nas dvojica?”

Borislav Pekić: *Na Kovačevića je verovatno najteže delovalo?*

On je ćutao sve vreme, bio je zbunjen, izgubljen. On nije verovao da će biti osuđen na smrt.

Borislav Pekić: *Babić je bio svestan toga?*

On ni trenutka nije trenuo, uostalom on i nije bio ubačen u tu našu sobu. Odveden je u smrtnu ćeliju, gde smo se svi ubrzo našli zajedno. Tako sam ja pokušao malo da ih animiram, pa sam dodao opet glasno, revoltiran: “Videli ste kakav je komunistički sud, kako se donosi odluka. Za isto delo Vladislav Ribnikar je danas ministar prosvete za celu zemlju, a ja sam osuđen na smrt. To je komunistička pravda”. Onda su mi neki davali znak glavom da ne govorim, pošto je u vratima stajao brica, koji će to saopštiti. Ja sam rekao: “Može brica da saopštava Milonji šta hoće, ja to ne krijem, ja sam to i na sudu rekao”.

Onda su nas povelili, izdvojili. Mi smo se ispozdravljali sa našim drugovima, koje smo poznavali, i nas su ponovo ubacili u onu istu treću ćeliju smrtnu, gde je bilo, u našem odsustvu, tih nekoliko devojaka. Kroz zid smo razgovarali sa nekim mladićima, koji su bili do nas. Naročito sam tu stupio bio u vezu sa jednim mladićem koji je bio iz sela Bjeljine, odakle je i moja tazbina. Kada sam mu se ja predstavio, on je rekao ko je, i kazao: “Vi ćete sigurno jednoga dana izaći na slobodu, iako ste osuđeni na smrt, neće biti izvršena kazna nad vama, niste Vi toliko krivi. Mi ovde smo jedna grupa ‘Belih orlova’. Nama je suđeno u tri grupe. Iz te tri grupe ima nas pet ili šest na smrt osuđenih. Molim Vas kada izađete na slobodu, kažite da smo se borili za kralja, za našu zemlju, za Srbiju protivu komunizma i da smo za to i život svoj dali. Hoćemo da se to ipak zabeleži, da se zna, da je bilo Srba, čestitih, ispravnih, a da nisu svi otišli i poklonili se režimu”. Ja sam obećao da ću to, ako mi se ikada prilika ukaže, a to je recimo sad baš ova, jedna od tih prilika, ja sam o tome govorio i drugima, ali ovde to ipak pominjem, da se zna da je bilo ‘Belih orlova’, i posle kraljevog držanja, koje je ozlojedilo sve nas i u zemlji i na strani.

U smrtnoj ćeliji smo se stekli, nas petorica, nas trojica taze osuđenih na smrt, Babić, Kovačević i ja, a tu smo zatekli još dvojicu. Jedan je bio osuđen za jedno ćudno delo, za koje mi nije bilo jasno kako može da bude osuđen na smrt. Zaboravio sam njegovo ime. On je bio činovnik rećnog brodarstva. Nekim brodom išao Dunavom u Konstancu, tamo ga je zatekao kraj rata, zatvorili ga, pa sproveli u Beograd. Pronašli su da je njegova greška što su ti brodovi za vreme rata služili Nemcima, kao da je on to mogao da spreći. On je bio neki šef srpskog brodarstva, tako nešto. Oćevidno jedna beznaćajna lićnost, niti je on mogao to da spreći, niti je pokušavao. Međutim i on je osuđen na smrt, ali sam docnije saznao da je njegova kazna zamenjena za pet godina zatvora. Pre-

ma tome, očividno nije bio kriv. Slučaj nije bio interesantan, zato možda nisam ni zapamtio njegovo ime.

Drugi je mnogo interesantniji, to je bio izvesni Tomašević. On je bio stolar, mlađi čovek, možda tako 35 godina, član Partije. Utoliko je njegova krivica bila veća, jer kako je on sam kazao: “Mi članovi Partije smo bili dužni da izvršujemo sve što je bila naša dužnost. Ako bi se najmanje ogrešili o partijsku disciplinu, bili smo izloženi najvećim progonima i neprijatnostima”. On je bio optužen za tri stvari. Prvo, da je on svoju pisaću mašinu bio pozajmio jednome, kako su oni to zvali, narodnom neprijatelju, i da su na toj pisačkoj mašini štampani leci.

Borislav Pekić: *Posle rata? Kao Kavaja,⁴ prijatelj moga oca.*

Tako nešto. Onda da je kod njega nađen, prilikom pretresa, jedan letak. Treće, da je on bio u društvu u kome se nalazio neki ilegalac, četnik, a da nije prijavio ni prisustvo tog ilegalca, niti da je imao letak, kao ni da je pozajmio pisaću mašinu, u svrhu štampanja i umnožavanja letaka. Pošto smo mi tu ostali dosta dugo zajedno, ja sam mu pomogao da napiše žalbu na smrtnu presudu.

Borislav Pekić: *Da li je on odbijao sve to?*

On je odbijao, i ovako se branio: Što se tiče pisace mašine, jeste je on pozajmio, ali nije znao šta će taj da radi? Što se tiče letka, priznao je da ga je dobio njegov ortak, za koga se ne zna šta je bilo sa njim, ali nije smatrao da je to važno, pošto je to bilo umnoženo. Pročitao, možda je kriv što nije prijavio, ali eto – propustio. Što se tiče prisustva ilegalca u tom društvu, on pojma nije imao da je to ilegalac. Bilo je veće društvo, bio je neki žur, sedeljka, nije se znalo tačno ko je ko?

Borislav Pekić: *Kada bi ljudi znali ko je ilegalac, on više ne bi bio ilegalac.*

Dabome, to je jasno. Prema tome ja sam smatrao da njegov slučaj, krivica je svakako, ne može dovesti do osude na smrt. Ja sam ga tako energično uveravao, da se on prosto pokolebao i počeo je i on pomalo da veruje u to. Premda je stalno ponavljao: “Prema nama, članovima Partije, su vrlo strogi”. Jednom prilikom je rekao: “Ja znam slične slučajeve, upravo ne slične, baš identične, da se za malu, sasvim minimalnu krivicu, mogla da izgubi glava. Mi smo dosta bili povlašćeni i to treba

4 Marko Kavaja iz Nikšića, saradnik u dnevnim listovima *Progres* i *Avala*, pre rata. Posle rata urednik *Glasa*. On je pozajmio B. Pekiću pisaću mašinu, na kojoj je ovaj pisao proglašavanje protiv režima. Po hapšenju Pekićevom, imao je neprijatnosti zbog toga. Ovo je obrađeno u knjizi Borislava Pekića *Godine koje su po-jeli skakavci*, II tom, str. 376, f. 18a. Pekić je u tom listu radio nekoliko meseci kao novinar i objavio jednu reportažu. (Prim. prir.)

reći, i kao članovi Partije bili smo dužni da poštujemo i da volimo Partiju iznad svega, ali mi smo imali sve moguće povlastice. I kada nam se daju povlastice, očekuje se od nas i krajnja poslušnost i slepo izvršavanje svih naredbi”. Osećao se kriv i strašno se bojao za svoj život. Ja sam ga razuveravao i on je po mojim sugestijama (prosto sam mu diktirao u pero) žalbu dostavio višem vojnom sudu.

U tom se desio jedan mali incident. Imao je ćerku Nadeždu, šest godina, i kada je donela korpu sa hranom, ona je molila da joj dozvole da vidi tatu. Neki čuvar, ne pitajući nikoga, poveo je devojčicu, doveo u ćeliju i uveo kod nas. On je grlio, ljubio, mi smo je svi takođe milovali, jedna ljupka mala devojčica. Onda je meni kazao Tomašević: “Imam jedan zlatan sat kod sebe. To je ženski sat, pošto nisam imao drugi, evo ga kod mene u džepu, možda je sada prilika da ga dam ćerci, da se taj sat spase. Inače ovde, ako se bude izvršila smrtna kazna, to će da propadne”. Rekoh: “Slušaj, ti gledaj da spasavaš glavu, a ne sat. Daš devojčici sat, oni slučajno tamo vide, to se primeti, pa će opet biti jedna otežavajuća okolnost za tebe. Nije važan sat, imaćeš satova ako spaseš glavu”. On je to usvojio, nije sat predao, ta devojčica je još neko vreme ostala sa nama. Ja sam je tešio da se ne brine. Ona je znala da je njen tata osuđen na smrt, to joj je bilo rečeno, iako je mala bila. Rekao sam joj: “Tvoj tata će uskoro da izađe, i mi smo osuđeni ali nama će to biti oprošteno, nismo mi tako krivi, kao što izgleda, pozdravi mamu i kaži da je tata dobro, da se žalio i da će i on uskoro da izađe odavde”. Ona je gledala, ništa nije rekla, i otišla.

Dakle, život za te dve nedelje, koliko smo proveli tu pod smrtnom kaznom, u smrtnoj ćeliji, tekao je dosta dobro i normalno. Ja sam bio naročito raspoložen, pevao i razveseljavao sve ostale, nisam osećao uopšte da neka opasnost preti, niti se u našoj ćeliji osećala atmosfera smrti.

Onda sam se zbližio i upoznao sa Ljubom Babićem, o kome sam već ranije pričao. Čak je on bio predviđen za onaj prvi egzemplarni proces sa Dragim Jovanovićem, koji je bio odložen, u kome sam i ja bio, i očevidno je bio među onih prvih sedam koji su bili predviđeni za smrtnu kaznu. Sad je to Milonja potvrdio takođe i tu nije bilo nikakve sumnje da će i viši vojni sud da podrži, ma kako ga ja tešio.

Kada bi zaboravili čuvari da nas povedu na pranje porcija, mi bismo nogama lupali u vrata i vikali, drali se iz sve snage. Šta može da nam se desi? Osuđeni smo na smrt, u svakom slučaju to je najviše čemu smo bili izloženi. Tako je proteklo jedno dve nedelje. Mene su izabrali za nekakvoga starešinu sobe, da se brinem ne samo o sobi nego i o hrani koja je dolazila, bilo ova naša privatna, jer nisu svi dobijali pakete, bilo ono što su nam davali, pa smo bratski delili.

Posle dve nedelje, 16. uveče, oko 7.30, ušao je u našu ćeliju upravnik zatvora, bio je partizanski, upravo komunistički oficir, poručnik. Mi smo sedeli, skrštenih nogu sva petorica, niko se nije dizao kada je on došao, on nas je pogledao, pa je kazao meni: "Tebi i ovom drugom", pokazuje rukom na Kovačevića, "smrtna kazna je smanjena, na vremensku, a njemu", pokazuje na Babića, "potvrđena je". Ja sam ga pogledao, nisam se uopšte obazirao mnogo na to što on kaže i pitao sam ga: "Je li to vi nama zvanično saopštavate, ili ste to samo čuli?" On se brzo trgao, na tu reč "zvanično saopštenje", pa kaže: "Ništa ja vama nisam kazao, ne, ne, ja sam došao ovamo samo da vas povedem, da pođete sa mnom u kancelariju i tamo će vam biti sve saopšteno. Ja vam ništa nisam kazao".

Borislav Pekić: *To je bilo fer od njega da vam kaže.*

To je bilo lepo s njegove strane, on je hteo što pre da nam saopšti prijatnu vest. Tada smo nas trojica pošli sa njim u kancelariju. Tu smo zatekli našeg zapisničara Lakića, koji je držao u ruci komad hartije, kaže: "Ja sam vas pozvao da vam saopštim odluku Višeg vojnog suda". I onda nam je ukratko saopštio da je meni smrtna kazna zamenjena. Oduzeta su mi građanska prava u roku od deset godina, po izdržavanju kazne, kao i konfiskacija celokupne imovine. Slična presuda preinačena je i Damnjanu Kovačeviću, s tim da je smrtna kazna zamenjena za dvadeset godina lišenja slobode, a meni za petnaest. Onda je prešao na slučaj Ljube Babića i rekao da je Viši sud potvrdio prvobitnu presudu i dao mu jedan komad hartije, da bi na njoj mogao da napiše molbu Prezidujumu za pomilovanje. Nama je bilo naravno vrlo prijatno da čujemo našu presudu i ja sam u ime nas dvojice zahvalio na toj prijatnoj vesti. Na to je Lakić vrlo korektno kazao da to nije njegova zasluga, to je odluka suda, koji je cenio razloge koje smo izneli u svojim žalbama, delimično usvojio, nije nas potpuno oslobodio, ali nam je smrtnu kaznu zamenio znatno blažom, vremenskom. Ja sam rekao: "To je tačno, ali vi ste nam saopstili jednu prijatnu vest, a to je ipak stvar koju mi cenimo". I ja mu se zahvaljujem, kao i na njegovom korektnom držanju za vreme procesa.

Krenuli smo kroz hodnik, koji je dosta dugačak, i prolazili pored skupnih soba levo i desno, gde je bilo u svakoj po 50-60, a možda i po 100 njih, i oni su kroz rupice ne vratima, znajući da smo mi otišli u upravu da nam tamo saopšte odluku po našim kaznama, gledali da li idemo praznih ruku ili nosimo komad hartije. Znali su za presudu smrtno kazne, a ako imamo u ruci komad hartije, znači da je presuda potvrđena, a ako idemo praznih ruku, znači da je preinačena. Nas smo dvojica išli prvi, a iza nas Ljuba Babić, i kako smo nailazili na koja vrata, tako su nam pljeskali otuda i vikali: "Živeli! Živeli!" Pozdravljali su, radosni da je naša kazna preinačena. Međutim iza nas je išao Ljuba Babić sa ko-

madom hartije i onda je najedanput prestajalo to pljeskanje i dovikivanje, jer su bili potrešeni da je njemu kazna potvrđena.

Vratili smo se to večer oko 8 časova u našu smrtnu ćeliju, kod naših drugova i iza nas je odmah došao i komandir zgrade, koji nam je prvi bio saopštio radosnu vest i rekao: "Sad vas dvojica treba da pređete u drugu sobu, skupnu, odakle ćete biti sprovedeni dalje na izdržavanje kazne". On je mislio da mi žurimo da što pre izađemo iz smrtne ćelije, u kojoj se čovek nelagodno osećao. Međutim ja sam pogledao Daču i on je klimnuo glavom, i mi smo se prećutno složili da tu noć provedemo još sa našim drugovima koji tu ostaju iza nas, i koji ostaju dalje pod tom strepnjom od izvršenja smrtne kazne. On kaže: "Pa to je vaša stvar, da li ćete da spavate ovde, pa da sutra pređete, to ja prepuštam vama". Ja sam rekao da mi želimo da budemo tu noć još sa našim prijateljima. Čim je on izašao, onda je Ljuba Babić odmah kazao: "Ja znam šta mene čeka. Ja sam od početka bio načisto s tim, smrti se ne bojim, ja sam joj vrlo često gledao u oči. Ali ima nešto čega se plašim i što ne bih hteo da mi se desi, a to je da pre nego što me streljaju, da me muče, da me mrcvare, da me kinje", pošto se govorilo da komunisti tako postupaju. "Zato sam odlučio da ove noći izvršim samoubistvo".

Borislav Pekić: *Mislim da greši u ovom slučaju. Nisu oni imali potrebe da to rade, ovo je već bila 1946. godina, mislim da oni to više nisu radili. U Rusiji je bilo svašta, a kod nas možda u početku, ali sada je već bio neki vajni legalitet uspostavljen.*

Sigurno, i ja mislim da je ta strepnja bila neopravdana, ali bez obzira na to, ja sam ga uveravao da nije još uvek sva nada izgubljena. Da uprkos svemu što on misli ili što izgleda tako da je njegov slučaj težak, da nije isključeno da oni ipak postupe drukčije malo, prošlo je dosta vremena, da ipak usvoje i da on bude pomilovan. Ovo utoliko pre što se sećam da je bilo neko suđenje, ranije, nekim vojnim licima, ustašama, i da su mnogi od njih, to je bila jedna veća grupa, bili osuđeni na smrt, pa su posle pomilovani. Kada su mogli ustaški generali da budu pomilovani, zašto ne bi jedan srpski general bio amnestiran. Tako sam ga tešio, a s druge strane sam mu rekao da bi to bio veliki greh da on digne ruku na sebe, on je dobar hrišćanin i da to ne bi trebalo da radi ni iz jednog ni iz drugog razloga. Jedva smo uspeali da ga nagovorimo Dača i ja, da on od svoje namere odustane.

Borislav Pekić: *Na koji način je uopšte on imao nameru to da obavi? Pa verovatno vešanjem, ne znam.*

Borislav Pekić: *Da pocepa nešto, pa da veže, da se na taj način reši? Svakako, on je govorio tako kao da tu mogućnost ima. Da li je imao neki nožić, žilet, da preseče vene, svakako je govorio da neće živ*

da ide na streljanje, a pošto nije nikakvu nadu polagao u pomilovanje, to je bio rešen na taj korak. Mi smo uspeli da ga odvratimo, tako da nije izvršio svoju nameru. Njegova je smrtna kazna ipak bila izvršena. On je, međutim, imao jednoga momenta priliku da se spase, ukoliko bi se uopšte spasao. Posle nas je ostao još neko vreme. Saznao sam docnije u Mitrovici, da je u susednoj ćeliji bilo dosta četnika, da su oni uspeli malo po malo da skinu nekoliko redova cigala ispod prozora, da to uvek vraćaju na svoje mesto, da pokrivaju, da skrivaju. Jedne noći su bili rešili da beže. Sve je bilo dogovoreno, oni su imali puta i načina, da nekom žicom iznutra otvaraju vrata, koja su bila samo zatvorena šipom.

Borislav Pekić: *To je bilo vrlo primitivno.*

Tom žicom je mogla da se gurne reza, tako da kada su se oni rešili da beže, oni su prešli u susednu sobu gde je bio Babić, jedini koji je tada ostao i pozivali ga da ide, da beži. Kada su mu rekli kako i na koji način, on nije pristao: "Neću da bežim, tamo će da me ubiju uz put". I on odbije. Pridružio im se iz jedne druge ćelije još jedan četnik, ilegalac, a oni koji su to organizovali imali su dogovor kako će da postupe. Znali su da stoji jedan stražar blizu vrata, a jedan drugi malo dalje, kod izlaznih vrata. Podelili su se u dve grupe, po dvojica, trojica, od kojih je jedan iz grupe imao da likvidira jednog stražara, a drugi drugog stražara. Imali su svaki po jednu flašu od litra napunjenu peskom i nekim otpacima od zida, tako da je to bio dosta težak predmet, dovoljan bar da onesvesti čuvaru. Uspeli su da savladaju oba čuvara i da neprimećeni dođu do glavnog izlaza, gde su imali da se dočepaju slobode. Međutim tu je dremao, u tim vratima, jedan ruski stražar, za koga nisu uopšte znali da tu stoji.

Borislav Pekić: *Baš Rus?*

Rusi su imali u zgradi, ili u dvorištu, jedan bataljon ruskih omladinaca koji su opravljali Pančevački most, pa su i oni imali svoga stražara, za koga se nije znalo i koga nisu bili predvideli. Taj je bio zaspao, ali kako su oni kretali, muvali, on se probudio, i kada je video grupu civila koji se spremaju da beže, on je opalio metak, dao znak za uzbunu, ovi su počeli da beže, svaki na svoju stranu. Vojnici su pripucali, neko je bio ranjen, neko je bio ubijen, ali dvojica-trojica su ipak uspeli da pobjegnu. Da li su se spasili ili nisu to ne znam. Po jednoj verziji, desio im se jedan neverovatan maler, koji izgleda malo filmski, tako da ga nisam uzeo ozbiljno. Oni su navodno pobjegli kod jednoga seljaka, pod Avalom, da se tu sakriju. Međutim seljak je toga dana imao neko porodično veselje i kod njega su bili došli, između ostalih, i dvojica milicionera sa kojim je on bio u poznanstvu i prijateljstvu, iako se nisu politički slagali. I kada su ovi četnici došli, nabasali su baš na milicionere. Došlo je do

gužve, do loma, tako da su i oni ili likvidirani ili vraćeni natrag u zatvor. Izgleda kao da se niko iz te grupe nije spasao. Ljuba Babić nije ni pokušavao, on je ostao i kako sam docnije saznao, 2. septembra 1946. godine odveden je, mislim baš u zgradu Bogoslovije, gde je bio kao neki kavez, nešto malo i čudno, gde su držali te na smrt osuđene, odatle ih vodili na izvršenje, za koje se pretpostavlja da se vršilo ili na Adi Ciganliji ili na Strelištu. Uvek se pričalo o Strelištu, zato što su Nemci tu vršili streljanja.

Borislav Pekić: *Gde je Strelište?*

Na putu za Jajince, na pola puta do Avale. Time bi bila završena sudbina Ljube Babića. Možda bi vredelo reći kako je on uopšte dospao iz zarobljeništva u Beograd na suđenje. To mi je on takođe pričao. Kada je završen rat, kada je bio oslobođen, on je obrazovao jednu grupu od nekoliko vojnika, koji su se tu zatekli, pa su u Minhenu otvorili krojačku radionicu. Ti vojnici su bili po zanimanju krojači, u građanstvu, i on je organizovao tu radionicu da bi imao prihod, neko izdržavanje. Međutim nije mirovao, udružio se sa Srbima, nacionalistima, tu je bio i general Mita Živković,⁵ Brašić⁶ i još neki drugi naši generali. Sa njima se družio, radio, tako da je pao u oči jugoslovenskim predstavnicima. Jednoga dana u radionicu su došla dva Srbina u američkoj uniformi, oficiri, predstavili se kao Srbi iz Amerike, u američkoj vojsci, da su slušali o njemu, hteli su da sarađuju, da nešto rade na propagandi. On je to sa nevericom primio, ali malo pomalo, kada su oni apsolutno davali znake kao da se slažu sa njim, ideološki, nudili mu neka sredstva ako treba, pomoć. On je na kraju krajeva pristao jednog dana da pođe sa njima na sastanak kod njih, gde su oni stanovali. Njima je samo to trebalo, u tom stanu on je premlaćen, vezan, i krišom kamionom prebačen za Beč, u sovjetski sektor, tamo je bio u zatvoru kod Rusa, i odatle prebačen u Beograd u jednu mračnu ćeliju, u Đušinoj ulici. To je verovatno bila jedna od onih dugačkih, uzanih, u kojima smo i mi bili, kako mi je on opisao. Tako je on dospao u Beograd na suđenje i njegova sudbina je time bila zapečaćena, a predskazanje Ciganke se obistinilo, on je umro nasilnom smrću. Mislim da to вреди da se zapamti, da se zabeleži, da se zna da je jedan pruski oficir bio častan i dobar Srbin i da je za te svoje ideale i život dao.

Borislav Pekić: *Izvini, kakva je bila sudbina onog radnika?*

-
- 5 *General Mita Živković* (1884-1961), armijski general. Organizovao je pokret Druže Mihajlovića u zarobljeništvu. (Prim. prir.)
 - 6 *General Ilija Brašić* po završetku rata bio je na čelu Kraljevske jugoslovenske vojske u Austriji, u logoru Markt Pongau. Jugoslavija je tražila njegovo izručenje. (Prim. prir.)

Tomašević me je molio i preklinjao da mu napišem takođe molbu za pomilovanje Prezidijumu. Ja sam rekao da neću da ga malerišem, uostalom ako se potvrdi smrtna kazna na Višem sudu, u šta ne verujem, mislim da nema takvu krivicu, ali ako bi se slučajno potvrdila, i ako treba da se obraća Prezidijumu za pomilovanje, nije važno šta će tu navesti, glavno je kako će uopšte oni posmatrati slučaj, da li su definitivno prelomili štap nad njim ili ima neke nade da se izvuče. Prema tome, mislio sam da ne vredi tu ništa da ja pišem, da je možda bolje svojim rečima, svojim jezikom to iskaže, ako bi se slučajno to obistinilo. On je malo insistirao, pa sam ga ja uverio da to nema nikakvog smisla ni značaja, da nije važno šta će da kaže, nego kako će oni po toj njegovoj molbi da postupe i on je od toga odustao. A onaj poslednji koji je tu bio, iz “Srpskog brodarskog društva” (?) čuo sam da je njegova kazna smanjena na pet godina, što je minimum za vreme rata. Ne znam šta je sa njim posle bilo...

Slike sa robije u Sremskoj Mitrovici

Već sutradan, 19. avgusta, krenuli smo vozom popodne. Natovarili su nas 10-15 osuđenika i stražare. Natovarili su nas u jedan vagon treće klase. Ujutro smo stigli oko šest sati i došli na stanicu. Dača Kovačević i ja imali smo kofere koji su bili teški. Ušli smo u dvorište. Prvi put smo sada bili u jednom komunističkom zatvoru, gde sam ja proveo više od osam godina svog života. Zatim smo otišli na prvi sprat da nam tamo uzmu podatke. Tamo je bio neki analfabeta, koji je pokušavao da nas zavede. Najzad je žena koja je bila tu uspela da nas zavede i da nam da zatvorske brojeve. Tako sam ja prestao da budem Dargomir Stojadinović i postao brojka 5282. Onda su nas uveli u kancelariju upravnika Dušana Milenovića, čoveka dosta lepe spoljašnjosti. On nam je tu održao neku pridiku, govoreći da komunisti ne kažnjavaju već prevaspitavaju i da samo od nas zavisi koliko ćemo tu ostati. Ja rekoх u šali da ako samo od nas zavisi, onda ćemo brzo izaći. Interesantno je napomenuti uzgred da sam ja došao u zatvor na Preobraženje, tj. na dan moga rođenja, tad sam punio 43, a evo ovih dana punim 71 godinu.

... Ja rekoх čuvaru da me čudi da se kreći usred zime, nije higijenski i nije humano, a čuvar Urošević će na to: “Bre Stojadinoviću, jesi ti lud il’ se praviš lud, kakva higijena ti si došao ovde kosti da ostaviš”. Tad sam shvatio gde se nalazim i kako se smatram u toj sredini. Sutradan smo krenuli prema Prvoj zgradi, najvećoj u Mitrovici. Kao što znaš, bila je dovoljna za smeštaj nekoliko stotina osuđenika pre rata, u svakoj sobi po pedeset osuđenika, pedeset kreveta, pod od parketa i život je bio podnošljiv. Naravno, život robijaša je uvek težak, ali ipak je bilo lakše sa pedeset kreveta u sobi nego kad nas je bilo slovom i brojem 206 i to bez

kreveta i na golom betonu. Bili smo zbijeni na podu i vrlo se često dešavalo da sobni starešina krene da obeležava naš životni prostor na 60 cm širine i dva metra dužine, a kad sam odatle odlazio smanjen je na svega 52 cm širine. Imali smo jedva prostora da se okrenemo, zbijeni gotovo kao sardine.

Zatvorska elita u izolaciji

Iz Zabele su došli 1948. u našu zgradu Vlada Ilić i tri brata, Vlada, Laza i Slavko Teokarević. Sva trojica su bili strašno uplašeni, mislili su da je to kraj i potpuno su izgubili nerve. Tu su još bili i ranije istaknuti: Đura Đurović, Moljević, Slavko Vranješević, Vojin Andrić, naravno Lazica Marković i drugi koji bi u očima komunista mogli da predstavljaju kolovođe u slučaju pobune, a od Nemaca je bio samo Nojhauzen i nijedan od onih generala i Nemaca koje sam poznao, kao što je dr Rupentorf. Ja sam bio u ćeliji sa Nojhauzenom, Lazom Markovićem i nekim Radetom Atanasijevićem zvanim Guro, jer je bio nekako poguren, koji je bio šef jednog odeljenja u policiji i 1943. otišao kod Draže i krio se do 1947, kada je došao kao osuđenik na 20 godina. Kosta Kumanudi, koji je pre rata bio ministar, koji je bio star i tako malo se držao oportuno, nije bio sa nama izolovan.

Na robiji se govorilo: nije teška robija, teški su robijaši. Jednom prilikom sam se našao u ćeliji sa Slavoljubom Vranješevićem, Lazicom Markovićem i Dragoslavom Bojovićem, sinom Petra Bojovića. Tu niko ni sa kim nije govorio, svi su bili nervozni, ljuti, bilo je pakosti i zlobe. Nijedan ni sa kim nije govorio, svako je sedeo za svoj račun. I ja sam pitao Lazicu Markovića zašto se posvađao sa sinom Bojovića. Lazica mi reče: "Pa kako da se ne ljutim, kad ja taman sednem da jedem a on čisti metlicom svoju postelju i svu prašinu meni u hranu". Pitam Bojovića zašto se posvađao sa ministrom, a on kaže: "Pa molim Vas, kakav ministar, kakav gospodin. Kako da se ne ljutim kad je taman sednem da jedem on ide na kibli i čuč tamo, stenje pola sata, meni se creva prevrću, ne mogu da pojedem ono malo hrane". Malo dobre volje je nedostajalo jer su svi bili ljuti i besni. Jedino je Slavko Vranješević bio dobro, bio je sirov, ali je bio u dobrim odnosima sa Lazom Markovićem. Međutim, Vranješević je imao stavove prema građanskoj klasi kao komunisti, da je korumpirana, da je maltene trebalo s njom da se obračuna kao što su to činili komunisti, tako da su se tu i oni pokačili i Laza mu je ubrzo otkazao časove jezika. Bio je sa mnom jedno vreme i Aca Pavlović, osuđen na deset godina, govorio je francuski, bio obrazovan i uopšte fin i kulturni čovek, zastupao američke firme, Standard Oil, znao mnoge jezike i bio nevideno bogat. Bio je pristalica Socijalističke stanke i Živka Topalovića i bio na kongresu u Ba i bio po toj liniji osuđen. I uopšte, na robiji

ji se dosta našlo pametnih i obrazovanih ljudi, bivše elite kao što su Kumanudi, Đurović, Moljević i mnogi drugi. Krem reakcije, kako politički, tako i čaršije, ugledni ljudi. Može se reći da ono što nije pobjeglo, što nije pobijeno, ono se našlo tu u Mitrovici, u tom odeljenju.

Danilo Gregorić prvi cinkaroš

Nije bio veliki broj cinkaroša, a bila je to jedna od najodvratnijih stvari...

Borislav Pekić: *Prema cinkarošu su se sprovodile represalije...*

Ne samo represalije, toga su izolovali i on je bio prezren i nije imao društva. Arnauti su išli i dalje, oni su jednog cinkaroša zaklali u zatvoru. I treće, ni sama uprava nije mnogo cenila cinkaroše... Mnogo su bili opasniji cinkaroši koji su bili inteligentni. Nažalost, sva trojica su bili novinari. Jedan od njih je bio dr Danilo Gregorić, o kome ću možda jednom prilikom posebno da govorim, jer je interesantna pojava i igrao je važnu ulogu prilikom pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Drugi je bio, Mića Dimitrijević, književnik i novinar, napisao je poznati komad *Posle deset*, a posle rata ironičan komad *Ono treće*, uspešnu parodija na Treći svetski rat, a treći je bio jedan novinar dalmatinskog lista *Novo doba* zaboravio sam mu ime, živeo je u Beogradu...

Borislav Pekić: *Dragi, ispričaj mi nešto o Danilu Gregoriću, to me specijalno interesuje.*

Danila Gregorića sam upoznao tek kada je on zauzeo izvestan položaj kod nas. Međutim ja sam ga viđao, jer oni su stanovali dosta blizu nas, mislim u Smiljanićevoj ulici. Njegov otac, dr Cvetko Gregorić, bio je sekretar Industrijske korporacije, tako nekako se zvala, u Beogradu. Poreklom Slovenac, ali je živeo, odmah posle I svetskog rata, u Beogradu i kao takav s obzirom na svoj položaj bio je često u dodiru sa mojim bratom, koji je bio u to vreme potpredsednik Beogradske berze, a centrala Industrijske korporacije je bila u susednoj zgradi, a i inače poslovno su se viđali. Simpatičan čovek, za razliku od svoje žene, koja je bila strašno uobražena na pamet sina i stalno je govorila da će on biti ministar, a možda i predsednik vlade, i to u vreme kada je on tek počinjao da studira. Danilo Gregorić se nije ničim naročito isticao, sem što je takođe bio nadmen, pušio je lulu, što je bila velika retkost u to vreme kod nas.

Međutim docnije je stupio u pokret Dimitrija Ljotića, ali nije dugo tu ostao. Kada je moj brat obrazovao vladu, pokušao je da pridobije izvesne mlađe ljude, pa je i sa njim razgovarao i rekao mu da greši što dangubi u Ljotićevom pokretu, koji neće nikada doći na vlast, niti će mo-

ći da ostvari svoje ideje, da to nije za njega. Govorio mu je malo u šali, malo ozbiljno: “Vi tamo da gubite, sposobni ste, Vi možete da tečete karijeru, a tamo nemate nikakvih mogućnosti. Vi plivate u plitkoj vodi, treba da tražite dublju vodu. To ne odgovara vašim sposobnostima”. Njemu nije trebalo mnogo, pošto je čovek dosta labavog karaktera, napustio je Ljotića, i prešao u Milanovu stranku, u Jugoslovensku radikalnu zajednicu. Dok je Milan bio na vlasti, nije imao neki naročiti položaj, mislim da je bio u Presbirou, tako nešto, bavio se novinarstvom, možda u listu *Samouprava*.

Međutim kada je Dragiša Cvetković obrazovao vladu, uzeo ga je za jednog od njegovih neposrednih izaslanika, specijalno što se tiče Nemačke. Govorio je perfektno nemački, bio je nemački đak, tako da je u vreme kada je Dragiša bio krenuo u pravcu zbliženja sa Nemačkom, ovaj mu je poslužio kao direktni poklisar. On je išao u Nemačku, posredovao između Dragiše i Ribentropa, kumovao Trojnom paktu, premda je to jako nerviralo Cincar-Markovića, koji je bio ministar spoljnih poslova i nije trpeo nikakvog posrednika, pogotovo ne Danila Gregorića, koji je bio strašno razmetljiv. Dolazilo je često do sukoba između njih dvojice i Gregoriću se nije dala prilika da ostvari svoju ambiciju, to jest da postane neka vrsta Gebelsa kod nas – ministar za propagandu. Cela njegova uloga u pitanju Trojnoga pakta i uopšte njegova aktivnost u to vreme je obimno kod nas pretresana i dosta poznata.

Docnije, međutim, kada je došlo do potpune promene bio Dragišinog bio u odnosu na Nemačku, kada se potpuno prepustio u te nemačke vode, on ga je postavio najpre za zamenika komesara u *Vremenu*, koje je oteo putem policije, a docnije i za komesara, kada je uklonio Nenada Đorđevića, i on je tada postao i direktor lista, namesto Nikolića. Ton kojim je on pisao u tom listu potpuno je odudarao od onoga koji smo mi ranije sprovodili u listu, koji se dosta neutralno držao. Međutim, on je tu direktno istupao, da je Jugoslavija prinuđena da ide zajedno sa Nemačkom, sa velikim Rajhom, u kome je on video silu i rešenje svih evropskih međunarodnih problema.

Tako ga je sačekao i dočekao 27. mart. On je, budući da je bio direktor *Vremena*, odmah bio obavešten od ljudi iz lista koji su tada još bili u redakciji i u toku noći spremali beogradske izdanje, da se nešto čudno dešava, da su se pojavili tenkovi na ulicama. Odmah je shvatio o čemu se radi i krenuo preko zemunskog mosta da pređe u Zemun, ali su ga zaustavili, odveli u Upravu grada, i zatvorili.

Tu je sačekao ulazak Nemaca, kojima se odmah stavio na raspolaganje i tražio od njih da ga uzmu ponovo u *Vreme*, gde je bio do pre nekoliko dana. Međutim to nije moglo odmah da se ostvari, pošto je je-

dno vreme trebalo da prođe, da se pojave ipak odgovarajuće vlasti, koje bi tu odluku donele, i tako se to malo odlagalo.

Kada sam ja došao, preuzeo list u ime uprave *Vremena*, u ime legalne uprave tog preduzeća, Nemci su pitali šta ja mislim o tome da on bude ponovo na položaju direktora *Vremena*, ili uopšte nešto da radi u *Vremenu* s obzirom na njegov stav. Ja sam rekao: “Njega možete uzeti za gaulajtera Slovenije, pošto ste jedan deo anektirali. On se oseća više Nemcem nego Srbinom, ja mislim da bi to bilo vrlo loše primljeno, kada bi on ponovno sada i pod vama došao u taj list. U svakom slučaju uprava ne može da ga primi, niti hoće da sa njim saraduje”.

Tako je otpala mogućnost da preuzme neku ulogu u Beogradu, i onda se jednoga dana obreo u Berlinu. Čuo sam u međuvremenu da je uzeo nemačko državljanstvo, pošto je bio na slovenačkoj teritoriji, koja je pripojena Nemačkoj, jedan deo sa Ljubljanom Italiji, a severni deo Nemačkoj. U Berlinu je bio dopisnik *Svenska tagblade*, jednog švedskog lista, i stalno je bio u krugu viših nemačkih funkcionera, specijalno onih koji su se bavili štampom.

Sve je to išlo tako do kraja rata, koji je on sačekao u Nemačkoj. Jedno vreme se krio, ali kada su se malo smirile prilike, on se pojavio, pošto ga niko nije tražio, niko nije specijalno nešto imao protivu njega, na terenu gde se on zatekao, pa je on smatrao da njegova situacija nije tako nepovoljna i onda je počeo opet da se bavi novinarstvom. Preuzeo je dopisništvo još jednog švajcarskoga lista i kao takav je čak prisustvo-
vao procesu nemačkim ratnim zločincima u Nirnbergu. On sam je napisao jednu obimnu knjigu, odmah po svršetku II svetskog rata, prvo na nemačkom, *So endete Jugoslawien*, ali u našem prevodu mislim *Kraj Jugoslavije*.⁷ Nešto slično tome. Tu je bilo dosta neistina, poluistina, upravo prikazao je stvari onako kako je to njemu najviše konveniralo, uvek u nekom prepotentnom tonu.

Čitave dve godine je radio. Postoje dve verzije kako je on izručen jugoslovenskim vlastima. Prema njegovoj, koju mi je on pričao docnije u zatvoru u Mitrovici, gde smo se našli zajedno jedno vreme, njega su na prevaru uzeli. Podmetnuli su mu neke izmišljene grehe i zločine i kao takav je izručen vlastima. Međutim Mikašinić, koji je u to vreme takođe bio u Berlinu, ima jednu drugu priču, koja možda nije isključena. Gregorić je imao svoj auto za vreme Nemaca. Kada su došli Amerikanci u taj sektor, oni su mu rekvirirali auto. U početku nije pravio pitanje, ali docnije, kada je mislio da je njegova stvar čista i da nema nikakve opa-

7 Knjiga *dr Danila Gregorića* je štampana u Nemačkoj 1943. u izdanju W. Goldman Verlag, Leipzig. Beogradsko izdanje je pod nazivom *Samoubistvo Jugoslavije* izdalo izdavačko preduzeće “Jugoistok” 1942. (Prim. prir.)

snosti, on je tražio, zahtevao uporno, da mu vrate auto. To je Amerikance nerviralo, i pošto su ga jugoslovenske vlasti i inače tražile da im se izruči, to su ga oni predali negde u aprilu, ako se ne varam, 1947. godine. Suđen je dosta dockan, 1947. godine, zajedno sa dvojicom namesnika i Milanom Antićem. To je bila jedna grupa zaostalih naših viših funkcionera, za koje nisu imali neke određene podatke, upravo pobude, da ih izvedu na sud. Na primer, namesnici su stvarno bili samo prisutni građani, jer nikada nisu igrali nikakvu ulogu, ni za vreme kneza Pavla, a još manje za vreme okupacije. Uopšte, nisam ni čuo šta su radili za vreme okupacije, nigde ih nije bilo.

Kada me je pitao jedan od islednika u istražnom zatvoru šta ja znam o njihovom radu, ja sam rekao da oni nisu imali nikakvu nadležnost. Knez Pavle ih uopšte nije fermao, kao da ne postoje, premda su po Ustavu bili sva trojica ravnopravni. I po Ustavu dvojica su mogla da nadglasaju trećega. Teorijski, oni su imali, njih dvojica, više prava zajedno nego knez Pavle.⁸ Na pitanje islednika šta je bila njihova funkcija, ja sam rekao da su oni bili prisutni građani, što je takođe malo preterano, jer nisu bili ni prisutni. Bili su prosto figure koje su izvršavale formalno sve te odluke. Ipak su oni osuđeni na po 15 godina zatvora. Milan Antić je takođe dobio 15, a Danilo Gregorić je dobio malo više. On je dobio 17 godina, jer se smatralo da je on bio suviše angažovan sa Nemcima, da je bio njihov čovek, što ga je naravno teretilo, malo više nego ovu dvojicu namesnika, koji su bili neaktivni. Jednoga dana, negde polovinom 1947. godine, pojavila su se sva četvorica u Mitrovici. Stanković je odmah odveden u bolnicu, bio je jako bolestan. Uskoro su tamo smestili i Perovića, ostali su samo Antić i Gregorić da izdržavaju kaznu sa nama ostalima.

8 U stvari, knez Pavle je za celo vreme namesništva uzurpirao namesničku vlast, proglasio se – prvim namesnikom, pa – knez namesnik, sve neke titule koje stvarno nisu postojale. Po Ustavu je postojalo samo namesništvo kao jedno zajedničko telo njih trojice, jer je trebalo sve stvari da rešavaju zajednički. Međutim on nikada njih nije ni savizao, ni pozvao. Njima je slao, kada je to bilo potrebno, na potpis pojedine odluke, koje je on sam suvereno donosio. Mnogi su se možda pitali, zašto se oni nisu pobunili, kada su bili ravnopravni, međutim odgovor je vrlo jednostavan. Bili su nepopularni, jer su svojevremeno pripadali Šestojanuarskom režimu. *Radenko Stanković* je bio ministar narodnog zdravlja kod Petra Živkovića. Njega je kralj Aleksandar cenio, jer je bio lični lekar njegov. *Perović* je bio ban Savske banovine, u to isto vreme. Obadvojica su bili poznati kao ljudi režima, koji više nije bio na vlasti. Osim toga, njima je data jedna vrlo lepa apanaža. Oni su imali po 100.000 dinara mesečno, čak su malo docnije izdejstvovali da im se zagarantuje i penzija, koja nije bila predviđena zakonom, kada budu prestali da budu namesnici. Trebalo je da imaju doživotno mesečni prihod od 30.000, kao da im je bilo malo preko 8 miliona, što imaju da prime za sedam godina namesnikovanja. (Prim. D. S.)

Ja nisam mario Gregorića nikada ranije, nisam ga lično ni poznao, ali on je insistirao, kad je obrazovao tu takozvanu ‘prevodilačku grupu’ u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, polovinom 1950. godine, da ja budem uključen, znajući da bih mogao da mu koristim, s obzirom na znanje stranih jezika. Ja sam pristao, jer mi je bilo dosadno, nisam znao šta da radim. A i inače bio sam jako nervno potišten, možda bi mi takav jedan rad ipak konvenirao, pored toga što je i položaj tih koji su nešto radili bio bolji, jer im je pripadala takozvana radnička hrana. Dok smo mi primali bedna sledovanja od 200 grama projinog hleba dnevno, tamo je to bilo malo više i bio je hleb pšenični. On je bio neka vrsta šefa tog odeljenja, koje je imalo oko 50 ljudi ukupno, na raznim radovima. Jedni su prevodili, drugi su to posle razrađivali, prekućavali. Neki su slušali strane radio stanice i beležili važne vesti. A on je bio u isto vreme i posrednik, preko njega je dolazio ceo materijal koji je trebalo prevoditi, a posle ga je on prikupljao od svih nas i dostavljao nekome koji je dolazio da materijal prima.

On se dosta loše poneo na robiji, čak je meni kazao u jednom razgovoru da nastoji da izađe po svaku cenu. Kada se kaže po svaku cenu, to znači čak i da bude njihov doušnik. Smatralo se da je on taj posao i obavljao. O svakome je davao karakteristiku, da li se prevaspitao ili nije. Oni su mu poveravali razne stvari, za koje se smatralo da ih jedan osuđenik ne bi trebalo da se prima, da odaje svoje drugove sa kojima radi. Ali on uopšte nikada nije bio neki karakter, prema tome ta uloga je njemu tačno odgovala, utoliko više što je on hteo da izađe što pre. Imao je velikih ambicija. Rekao mi je da ima već gotov tekst, rukopis, koji je ostavio kod nekoga izdavača u Švajcarskoj i čim izađe on će to da objavi, pa će imati dovoljno sredstava. Hteo je naravno da bude sa porodicom, jer je bio oženjen Srpkinjom, gospođom Zorom, i imao je dvoje dece, od kojih mu se sin zvao Grgur.

Liljana Pekić: *Porodica mu je bila ostala u Nemačkoj?*

Oni su bili ostali u Nemačkoj, pa su se svi prebacili docnije u SAD, njegovu roditelji, žena i deca. Kada je to bilo, nije mi poznato. Svakako kada sam ja izašao sa robije, odnosno bolje rečeno kada sam prešao u Argentinu, ja sam uspostavio vezu sa njima, jer se desilo u međuvremenu da je Danilo Gregorić umro u zatvoru. To me je malo iznenadilo, jer je bio stvarno snažan, zdrav, nije bolovao ni od čega, bio je relativno mlad, četrdesetak godina, tako da je njegova iznenadna smrt bila neočekivana. Raspitivao sam se šta je bilo, od čega? Bile su dve verzije, i to njihove, pa se čudim da nisu dali jednu jedinstvenu verziju, nego dve dosta različite. Po jednoj, on je umro od opšte sepse, a po drugoj od galopirajuće tuberkuloze. To je još više povećalo sumnju, odnosno uverenje

kod njegovih, naročito kod žene i majke, da je on likvidiran. Međutim ja se nisam sa tim složio i u dopisivanju sa njegovom ženom ja sam rekao da ne verujem da su ga likvidirali, jer nisu imali nikakvog razloga. On se bio potpuno stavio u njihovu službu, radio sve što su od njega tražili, čak je pokušao i da ih uveri da se potpuno prevaspitaao. Sam mi je rekao da su mu bili poverili da napiše jedan udžbenik o propagandi, što je bio njegov neki uži fah.

Liljana Pekić: *Šta je on studirao? Je li završio prava?*

On je diplomirao prava u Beogradu, a bio je i doktor prava.

Liljana Pekić: *Zašto kažeš da je bio nemački đak, da li je studirao u Nemačkoj?*

On je išao u Nemačku i možda je tamo doktorirao, nisam siguran. Svakako je perfektno govorio nemački, a to nije mogao da nauči u Beogradu. U kući su govorili srpski i slovenački. Pošto je zbilja vladao odlično nemačkim jezikom, to je verovatno po završenim studijama kod nas otišao u Nemačku, da nešto studira ili da doktorira, taj detalj mi nije poznat. Imao je ćerku i sina. Sin je oženjen, ćerka udata u Americi, oboje za Amerikance. Sin mu je služio vojsku u Americi, jedno vreme je bio u američkim okupacionim trupama u Nemačkoj. To mi je on govorio, jer se dopisivao, imao je vezu sa njima sve vreme.

Kada je otišao u Berlin za vreme rata, očigledno je hteo da tamo napravi karijeru. Uzeo je nemački pasoš i nemačko državljanstvo, digao ruke potpuno od Beograda. Tako da ja ne znam šta su njemu prebacivali komunisti sem tako neke opšte fraze, da je bio izdajnik, da je pisao u korist Nemaca, da je radio za Nemce. Ali de fakto nije bilo ništa konkretno u tom pogledu. Ono što je radio pre rata nije bio nikakav greh, niti zločin, a najmanje ratni zločin. A za vreme rata je bio vrlo kratko vreme tu i onda se izgubio.

Liljana Pekić: *Verovatno to što je pisao za nemačke novine, vršio propagandu, možda su mu to uzeli kao otežavajuću okolnost.*

Ne znam. Ne sećam se. U vreme njegovog suđenja, 1947. godine, mislim da nismo imali novine, ili bar nismo dobijali redovno, tako da nisam mogao da to pratim. Šta su mu sve prikazali, ko zna? Uostalom to i nije tako važno, kažu ma šta bilo. Oni cene da li je on za njih opasan ili nije, i to je krivica u njihovim očima, šta je on radio to nije toliko važno. Ako mogu da mu prikače neko delo, onda im to olakšava posao, ako nije ništa radio, oni će da ga osude, bez obzira što nije ništa radio.

On je meni govorio da ima nade da će da izađe, čak je pisao i ženi optimistička pisma, međutim bio je dosta iznenađen 1953. godine. Tada je već imao nekih šest, sedam, godina izdržanih. Onda su mu oni sma-

njili nekih pet godina. Bio je stražno razočaran, što su mu tom prilikom, 1953. godine, kada sam ja bio amnestiran i izašao, njemu skinuli pet, tako da mu je bilo još ostalo oko šest da izdrži. On se nadao da će ili da ga puste ili, kako mi je rekao, bolje da mu nisu ništa skinuli, jer to znači da treba još da sedi ovde. Nije bilo izgleda da će izaći ni iduće godine.

Liljana Pekić: *A ta knjiga njegova?*

Knjigu je napisao u zatvoru, taj udžbenik, i oni su, kako mi je sam pričao, bili iznenađeni da je on to tako lepo obradio, baš sa njihove tačke gledišta. Opisao je kako treba da vode propagandu, pa ga je taj kome je on to predao, verovatno iz Ozne ili Ministarstva unutrašnjih dela, pitao: “Kako je moguće da Vi ovakvo delo napišete? Ili ste toliko vešti da se pretvarate, pa ste to tako sročili, ili ste se stvarno prevaspitali? Osećate ovako kako mi osećamo sada”. “Na to sam”, kaže, “ja rekao”: “pa kako mogu tako da se pretvaram, to je nemoguće”. On se kao predomislio, upravo uvideo svoju zabludu, grešku, ali nisam uveren da su mu oni to baš poverovali.

Liljana Pekić: *A ona knjiga o kojoj ti je on govorio, koja je kod švajcarskog izdavača, je li ona izašla nekada?*

Ne znam, to bi bilo posle njegove smrti. Da li je nešto njegova žena uspela, da li je to nešto vredelo? Samo znam, da je on vrlo mnogo polagao na tu knjigu, da će ona biti interesantnija i senzacionalnija od one prve i da je sve gotovo. Rekao je da rukopis ima isti izdavač koji je izdao onu prvu knjigu na nemačkom, *Kraj Jugoslavije*. U mojoj prepisci sa njegovom ženom, a jedno vreme i sa ocem, ona je tvrdila da su komunisti njega likvidirali, a dokaz je što su dali dve različite verzije o njegovoj smrti. Ja sam rekao da to jeste malo čudnovato, ali to još za mene nije ubedljiv dokaz da su oni njega morali da likvidiraju. Onda mi je ona rekla u jednom pismu da je on pisao u više mahova tako optimistički, da se nada da će uskoro da izađe i da će uskoro biti zajedno. Međutim, rekla mi je, kada su ga prebacili iz Mitrovice u Beograd, u beogradski zatvor, ne znam zbog čega je tamo bio odveden, verovatno radi nekog razgovora, saslušanja, poslednje njegovo pismo je bilo vrlo pesimističko i rekao je da sve ono što je pisao ranije, to pada u vodu, od svega toga nema ništa.

Tu čovek može samo da nagađa. Prvo zašto su ga doveli u Beograd, i drugo zašto je on sada najedanput postao pesimista, posle takoreći sigurnog uveravanja da će da izađe. Moja je pretpostavka da su ga zvali u Beograd baš u nameri da sa njim još jedanput razgovaraju, da se eventualno sporazumeju, dogovore, o njegovom izlaženju. On je računao da izađe ne samo iz zatvora, nego i iz zemlje.

Međutim oni su morali da mu postave neke uslove, nisu oni tako naivni, pa da na njegovu reč prime sve što im govori. Recimo, jedan od načina da to provere mogao je biti da su mu kazali: “U redu, mi ćemo da vas pustimo iz zatvora, a vremenom i iz zemlje, ali prvo morate da dovedete porodicu u Beograd”. To bi bio jedan od načina da se vidi njegova iskrenost. Ako se on prevaspitao, ako je voljan da sa njima radi, saraduje, zašto da njegova porodica ne dođe u Beograd. I to svakako nije mogao da prihvati, jer on nije hteo da dovodi porodicu, nego da izađe i ode kod porodice. Tu je recimo pao na ispitu i onda su mu oni kazali: “E, pa kada Vi to nećete, to znači Vi ste neiskreni, onda imate da sedite na robiji”. Kako i zašto, zbog čega je umro, takođe možda je jedna ili druga verzija tačna, to nije isključeno, samo ja ne vidim zašto bi oni njega likvidirali kad on, po osudi koja je punovažna, ima da sedi još šest godina? Šta on njima smeta u zatvoru, u Mitrovici, potpuno izolovan? Mogli su ako treba još više da ga izoluju, da ga stave u ćeliju, ako su se bojali da bi on nešto agitovao.

Međutim on ne samo da nije agitovao, nego naprotiv, on je njih verno služio na robiji. Radio je sve što je njima trebalo, pa čak i cinkario. Prema tome, mene ne može niko da uveri, premda su mnogi smatrali, čak i izvesni Lazar Prokić, koji je tamo bio, ostao posle mene, da je on kao bajagi vodio neku anketu, raspitivao se i došao do pozitivnih dokaza, da je likvidiran. Međutim ja sam rekao da ne vidim zašto? Koji je taj povod? I to je tako ostalo, on je umro, njegova porodica je verovala da je on likvidiran, ja sam uveren da je on umro od ove ili one bolesti. Da li je to bilo opšte trovanje ili neka galopirajuća tuberkuloza, to nije tako važno. Tako se završila dosta tragično karijera jednog mladog, neobično ambicioznog i pretencioznog čoveka, koji je secovao na pogrešnu kartu, nije imao mnogo skrupula, tako da je prošao onako kako je zaslužio. Jer čovek može da se vadi na robiji i da se pretvara da se prevaspitao, ali ne po svaku cenu.

Borislav Pekić: *To niko ne veruje, to je koješta, nisu oni toliko naivni.*

Ja jedino što mu zameram, ne što se on pretvarao kod njih i što je bio tako revnosan u svemu, nego što je bio potkazivač, a to je jedan greh koji se ne oprašta.

Ucena Udbe

... Jednog dana probudi me ključar usred noći rečima: “Ne valja ti posao, došla su dvojica iz Beograda”. Počeše da me ispituju šta znam o advokatu Slobodanu Subotiću. Ja rekoh: “On je bio u vezi sa Dangićem i sa Žarkom Todorovićem, njemu su ustaše ubile oca, bio u logoru u Mathauzenu, bio je aktivan u borbi protiv ustaša, zbrinjavao izbeglice, išao

na teren i ceo život posvetio borbi protiv ustaša i da sveti oca...” “A”, kaže, “nije to baš tako, mi znamo da je sve to bilo fingirano jer on je išao u Hrvatsku da bi održavao vezu sa Hrvatima, ustašama, on je bio u službi ustaša...”

Borislav Pekić: *Samo u njihovom mozgu može tako nešto da se rodi.*

I ja sam im rekao da mene čudi da su mu tako nešto pronašli. “Da ste rekli da je bio u vezi sa Dražom Mihailovćem, Nedićem, da je u Mat-hauzenu potkazivao rodoljube i tako nešto, ali da je on saradnik ustaša, kojem su ustaše oca zverski ubile, pa mu čupali bradu i kosu, i bacili ga u Vrbas. Pa zar ništa pametnije niste mogli da izmislite”. “Ne, ne”, kaže, “Vi ćete morate da svedočite na sudu da je on bio ustaški agent”. “Pa”, rekoh, čudi me da ja svedočim nešto što vi znate bolje”. “Ne, ne, mi ćemo vam reći šta treba da svedočite”. “E, ako će te mi vi reći, onda neću”, rekoh. “Vi znate vrlo dobro da mi možemo Vas da likvidiramo, Vi znate da ste bili u službi Gestapoa”. “Me nemoj, vi pokušavate jednom iskusnom advokatu, poslaniku, da podmetnete, pa što ste čekali do sad kad ste znali da sam agent Gestaspoa”. I pošto sam najenergičnije odbijao, oni počеше: “Koliko rekoste da ste osuđeni?” “Petnaest godina”, odgovorih. “A koliko Vam je ostalo, deset godina? Onda ćete ih provesti u izolaciji potpuno jer nećete da sarađujete. Možete li Vi to da izdržite?” Rekoh: “Ne verujem, verovatno ću vam ostati dužan. Bolje da me ubijete odmah budite ljudi ako ste komunisti...”

Draži gledao u bob

... Onda je kod Draže u štabu bio, skoro od početka, u propagandnom odeljenju i moj dopisnik iz Sarajeva, Miro Borojević, Bosanac, koji je docnije bio osuđen i bio sa mnom u Mitrovici...

Borislav Pekić: *Puno sam bio sa njim.*

Ma nemoj!

Borislav Pekić: *Visok, crn, nervozan. S njim sam vodio vrlo duge i vrlo zanimljive razgovore...*

Da, crn, sa malom bradom. On je bio i sa mnom u Mitrovici jedno vreme.

Borislav Pekić: *Video sam ga kasnije u Sarajevu. Posle ne znam šta je bilo s njim, bio je bolestan...*

Bio je veoma bolestan, nervozan, bio osuđen na 15 godina, ali su ga posle 8 pustili... Jer on nije bio nikakva važna činjenica, on je bio stvarno u tom štabu kod Draže u propagandnom odeljenju. Ali Draža

je imao poneki put malo sklonosti da veruje, pa dobro, ne baš da veruje, ali da pušta da mu ovaj gleda malo u bob i da mu proriče šta će i kako će biti. Ovaj je bio majstor u tome i to mi je pričao ne Borojević, nego Đuro Đurović, kad smo se našli u Mitrovici. Kaže, on gleda tamo u bob, pa priziva duhove. Jednom prilikom rekao je da će da prizove duh Napoleona, da ga pitaju šta on misli šta će biti. Pa on pred nama kad je uspostavio vezu upita: “Pa može li srpski narod da se izvuče iz ovako teške situacije?”, a Napoleon odgovara: “Nemere!”

Branko Popović – *Zalazak*, 1911. ili 1912.

Branko Popović – *Autoportret*, 1922.

.....

DOSIJE

.....

Vasa Čubrilović

MANJINSKI PROBLEM U NOVOJ JUGOSLAVIJI

Referat “Manjinski problem u novoj Jugoslaviji” profesora Vase Čubrilovića, upućen komunističkim vlastima novembra 1944, predmet je istinske zavere ćutanja. Upitan u sudnici Haškog tribunala o njegovom sadržaju, akademik Čedomir Popov je odgovorio: “O dokumentu iz 1944. godine koji vi pominjete, ja pojma nemam, niti je iko o tome ikad govorio u jugoslovenskoj istoriografiji”. Ne bez razloga, budući da je reč o neobičnom tekstu koji sugerise niz aktivnosti kojima bi se neslovenske manjine zauvek odstranile iz nove Jugoslavije, u kojem se, između ostalog, prvi put u srpskom jeziku upotrebljava termin “etnički čist”. Iz ovih je razloga dokument bio interesantan Tribunalu, a verovatno iz tih razloga i nema u bibliografiji radova profesora Čubrilovića, iako dopunjava ranije tekstove u kojima on razmatra problem manjina (prim. “Politički uzroci seoba na Balkanu od 1860. do 1880. godine”). Atentator na Franca Ferdinanda, docnije učenik Jovana Cvijića, profesor Beogradskog univerziteta i sekretar Srpskog kulturnog kluba, Čubrilović je kombinovao naučno interesovanje za pitanje neslovenskih manjina sa političkim inicijativama usmerenim ka njegovom rešavanju (prim. “Iseljavanje Arnauta”). Čubrilovićeva posleratna karijera sugerise da je elaborat povoljno primljen, budući da je autor pozvan da u vladi FNRJ vrši dužnost ministra poljoprivrede. Rukovodeći tim resorom, nastavio je da eksperimentiše politikom prema manjinama kroz sprovođenje agrarne reforme i kolonizacije. Interesantno je, međutim, da je prema širenju interesovanja za etničku kompoziciju SFRJ u srpskoj intelektualnoj eliti zauzeo kritičan stav. Bio je jedan od akademika koji su se javno ogradili od Memoranduma SANU. Po sećanjima Ivana Stambolića, Čubrilović se „zgranjavao gledajući dokle se u tom velikosrbovanju ide... Pričao je kako čitava grupa takozvanih srpskih ‘besmrtnika’ godinama okapava nad mapama Bosne pokušavajući da otkrije makar i kozju stazu kojom bi se od Beograda do Karlovca moglo prepešačiti, a da se prolazi isključivo kroz srpska sela i gradove”.

Tekst je objavljen prvi put u *Mladini* (br. 49, 18. XI 1988), a zatim i u *Nedeljnom telegrafu* (18. i 25. IX 1996). Na engleskom jeziku ga je objavio Robert Elsie, u: *Gathering clouds: the roots of ethnic cleansing in Kosovo and Macedonia: early twentieth century documents*, Peja 2002, 68–76. Fragmenti su objavljeni u: Kristaq Prifti et alia (ed.), *The Truth on Kosova*, Tirana 1993, 301–6. i Mirko Grmek et alia (prir.), *Etničko čišćenje*, Zagreb 1993, 152–154. Između ovih izdanja postoje neznatne razlike, koje treba sravniti sa originalnim tekstom. Original je pohranjen u Arhivu Srbije, fond Prezidijum Narodne skupštine Narodne Republike Srbije G–16, fascikla 1, ali je usled višemesečnog renoviranja arhivske čitaonice nedostupan. U očekivanju originala, tekst se reprodukuje onako kako ga je u *Nedeljnom Telegrafu* objavio Goran Ilić, u nadi da će pobuditi interesovanja za dalja istraživanja o nastanku, sadržini i uticaju ovog dokumenta.

Priradio: Vladimir Petrović,
Institut za savremenu istoriju, Beograd

Branko Popović – *Katedrala u Sevilji III*, 1911.

MANJINSKI PROBLEM U NOVOJ JUGOSLAVIJI

Današnji rat među ostalim mnogobrojnim pitanjima postavio je u Jugoslaviji i problem njenih manjina. Sve manjine snažno su od samog početka 1918. god. bile protiv stvaranja države, ne zbog svog broja u odnosu prema nama Južnim Slovenima, koliko zbog mesta gde su bile naseljenje, i svoje povezanosti sa sebi srodnim narodima u susednim državama. Geopolitički položaj jugoslovenskih zemlja na raskršću civilizacija, imperija i naroda, na prelazu između istoka i zapada, severa i juga, delovao je tako tokom vekova, da su se u njih naselili ili pokušali naseliti i drugi narodi osim Južnih Slovena. Svojom žilavom vekovnom borbom mi smo uspevali da suzbijemo Italijane od našeg Jadrana, da zadržavamo Nemce na Karavankama, da uspešno vodimo borbu sa Mađarima i Nencima u ravninama Bačke, Banata i Srema, da zadržavamo širenje albanskog talasa od Drine prema Moravi i Vardaru.

Međutim, za vreme vladavine Venecije, Austrije i Turske ovi narodi ipak su uspeli da se infiltriraju u naše zemlje, stvarajući negde veća, negde manja svoja etnička ostrva u našim najbogatijim pokrajinama. U 18. i 19. veku, Austrija je prešla Vojvodinu, Hrvatsku i Slavoniju sa nemačkim i mađarskim kolonijama. Od seobe Srba pod Arsenijem Čarnojevićem 1690. u Ugarsku, Arbanasi sistematskim pustošenjem srpskih sela preplavili su Kosovo i Metohiju; niz padine Šar planine, oni se u to doba spuštaju u gornji tok reke Vardara u Makedoniji. U to vreme pojačava se italijanska civilizacija po našim gradovima na Jadrinu. Kad je 1918. god. došlo do stvaranja Jugoslavije, mi smo Jugosloveni dobili razgraničenje sa susednim narodima na načelu narodnosti. Iako smo izgubili zbog toga velik deo zemalja, kojim smo etnički vladali još pre 100 godina, mi smo dobili u okviru svoje države velik deo stranih naroda, koji su sačinjavali takozvane narodne manjine. Njih je bilo u svemu Nemaca, Mađara, Arnauta, Rumuna, Italijana.

Mi smo posle oslobođanja 1918. godine prema nacionalnim manjinama zauzeli stanovište najveće širokogrudosti, iako su neke od njih već u ratovima 1912–1918. godine tako se prema nama ponašale, da su opravdano zasluživale i drugi postupak. Mirovni ugovori sklopljeni između nas i pobeđene Nemačke, Austrije i Mađarske, pored toga su nam naturalni čitav niz obaveza kako da postupamo sa nacionalnim manjinama. Kod nas su manjine uživale sva građanska prava, imale potpunu prosvetnu autonomiju i pravo održavanja kulturnih veza sa sebi srodnim narodima. Posebice sve povlastice iskorišćavali su jugoslovenski Nemci. Oni su imali svoje osnovne, srednje i stručne škole, preko Kulturbunda bili su kulturno usko povezani među sobom, čitav niz privrednih ustanova, počev od zadružnih saveza do banaka, služio je privrednom unapređivanju nemačkog čoveka u Jugoslaviji. I politički su Nemci bili organizovani preko Nemačkog kluba u narodnoj skupštini. Ne tako svestrano i čvrsto, ali ipak dosta jako bili su organizovani i Mađari u Vojvodini. Arnauti u Staroj Srbiji i Makedoniji uspešli su, preko autonomije islamske verske zajednice, da dobiju u ruke

jednu organizaciju, koja će svestrano služiti njihovim kulturnim i nacionalno-političkim ciljevima.

Kako su jugoslovenske manjine iskorišćavale ovu našu širokogrudost i trpeljivost? Kod nas, kao i svugde u Evropi, pokazalo se da nikakva popustljivost nije u stanju da odvрати težnje pojedinih manjina, da se preko granica država vežu sa svojim maticama – zemljama. Nasuprot, još pre rata zapaženo je jačanje separatističkih težnji nacionalnih manjina u svima državama, pa i u našoj. Sve povlastice, kulturne i privredne, poslužile su im zato da ih iskoriste kao sredstvo za razbijanje država u kojima su živele. Posle pojave nacional-socijalističkog pokreta u Nemačkoj, njene manjine prednjače ostalim manjinama u tom pitanju. Vođi Trećeg Rajha svesno i sa planom su iskorišćavali svoje manjine kao minu za razbijanje njima neprijateljskih država. Nemački teoretičari nemačkog Nacional-socijalizma otišli su tako daleko, da su izgradili i novu teoriju o pripadnosti narodnoj. Po toj teoriji, osećanje nacionalne svesti jače je od osećanja lojalnosti prema državi. Zato svaki Nemač, bez obzira u kojoj državi živio i čiji građanin bio, pre svega je Nemač, dužan na poslušnost Rajhu i njegovom vodstvu. Šireći ovu novu nauku o građanskim obavezama, nemački Nacional-socijalizam je od manjine svoga naroda po raznim državama, stvorio jedno moćno sredstvo za borbu protiv tih država. On je nemilosrdno iskoristio te svoje manjine protiv država. Godine pre početka ovog rata, agenti Trećeg Nemačkog Rajha razmislili su se bili i po našoj državi, organizujući kulturno-politički, privredno i vojnički našu nemačku manjinu na ovoj osnovi. Neki uvidavniji i trezveniji jugoslovenski Nemci pokušali su tome da se odupru, ali su bili pregaženi talasom nacionalnog oduševljenja, koga je Adolf Hitler umeo da ulije u duše nemačkih ljudi, naročito nemačke omladine. Tako su sve manjinske povlastice nemačkog naroda u Jugoslaviji bezobzirno iskorišćene od vođe Trećeg Rajha, da od svojih sunarodnika u Jugoslaviji, još pre početka rata sa nama izgrade jednu moćnu petokolonašku armiju. Daleko bi odvelo opisivanje toga rada u našoj zemlji, svi znamo koje su bile posledice. Naši merodavni faktori u to doba bili su o svemu tačno obavesteni, ali nisu imali moralne smelosti, da na vreme preduzmu mere. Nažalost mnogi i od njih su bili i sami petokolonaši, a još više ih je bilo, koji su svesno zatvarali oči pred činjenicama iz straha pred moćnim Nemačkim Rajhom. Videćemo dalje od kakvih je posledica to bilo.

Slično držanju Nemaca bilo je i držanje Mađara. Oni su bili mnogo slabije organizovani od Nemaca, siromašniji su i kulturno zaostali, ali zato su imali neposredan naslon na susednu Mađarsku. U poslednjim godinama pred rat, naglo otvaranje mađarskih privrednih preduzeća, pokretanje časopisa i listova i osnivanje mnogih kulturnih organizacija po Vojvodini, sve snabdeveno sa velikim novčanim sredstvima, govorilo je da iza sve te pojačane aktivnosti stoji mađarska vlada sa svojim dispozicionim fondovima.

Arnautska separatistička akcija naročito je bila jaka na Kosovu i Metohiji. Tu je oduvek bio aktivan Kosovski komitet, obilno pomagan i politički i novčano od fašističke Italije. Kada je izbornim sporazumom sa Stojadinovićem, preko Mehmeda Spahe, Ferhat beg Drugi uspeo da proširi autonomiju islamske verske zajednice i na staru Srbiju i Makedoniju, sa sedištem u Skoplju, albanski separatisti dobili su moćno oružje u ruke. Oni su ga za dve do tri godine tako spremno iskoristili da su u svoje ruke dobili celokupnu versku i prosvetnu organizaciju Muslimana na Jugu. Preko nje, oni su se politički organizovali, i prešli u napad, tako da je vlada u Beogradu u jesen 1939. godine bila prisiljena da tu autonomiju ukine.

Kao što se vidi, još pre početka rata, još 1941. godine naše nacionalne manjine manje više neskriveno su pokazivale svoju težnju da iskoriste prvi ratni sukob, izađu iz okvira naše državne zajednice i priključe se susednim državama. Kako se u upućenim političkim krugovima o tome dosta znalo, niko nije ni slutio da se kod tih manjina nagomilala tako velika količina mržnje prema nama. Ta mržnja i neobuzdana težnja za našim uništenjem izbila je kod njih svom snagom posle 6. aprila 1941. godine. Već prvog dana rata i vojnik i građanin osetio je, da Nemci, Mađari i Arnauti čine glavni kadar petokolonaške vojske, koja se pojavila tako organizovana svugde i na svakom mestu, da je bilo jasno da se ta organizacija morala stvarati sistematski i dugo vremena još pre početka rata. Izlišno bi bilo navoditi primere za njihov petokolonaški rat. Pomenuću samo glavne stvari.

Već prvog dana rata celokupna nemačka manjina u Jugoslaviji zaboravila je na građansku lojalnost, zakletvu vernosti državi u kojoj je živela i stavila se na raspolaganje vojsci Trećeg Nemačkog Rajha. Kulturbund se preko noći pretvorio u političku organizaciju folksdojčera. Privredne organizacije Nemačke u Jugoslaviji smesta su se ukopčale u nemačku ratnu privredu. Nemačka manjina organizovala se čitavim nizom naredaba odozgo, odvojeno od ostalih naroda, privilegovana i isticana kao vladajuća rasa. Svi mi znamo da su ti folksdojčeri iz Gestapoa i SS odreda bili gori i od najgorih rajhsdojčera. Ko ne zna u Beogradu folksdojčere dželate, Rihtera, Krigera, Hana i čitav niz sličnih beštija u ljudskom obliku, koji su tri godine ubijali i pustošili ovu zemlju. Princ Eugenova divizija sastavljena od folksdojčera pročula se ne po junaštvu u borbi sa narodnooslobodilačkom vojskom, nego po svireposti, paljenju i pustošenju naših sela u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini. Drugi folksdojčeri, koji nisu bili u vojnoj službi, radili su u organizaciji Tot, bili u privrednim preduzećima komesari i eksperti za sva moguća pitanja, samo gde se mogla prigrabiti koja para. Od našeg Banata napravljena je bila posebna upravna oblast, u kojoj su folksdojčeri imali celokupnu vlast. Treba priupitati ljude iz toga kraja, da pričaju kakva je bila ta uprava, kakvu je pravdu delila. Mi smo bili građani drugog reda, često izjednačavani sa progonjenim Jevrejima, šikanirani, pljačkani i za najmanju sitnicu u masama streljani. Ovakvo ponašanje folksdojčera u Jugoslaviji izazvalo je ogromno ogorčenje kod svih Jugoslovena. Mi se možemo slagati i ne slagati u pojedinim pitanjima državne politike, ali smo danas svi složni u jednom, da sa folksdojčerima u Jugoslaviji treba jednom za uvek prečistiti račune. Oni su to zaslužili svojim nelojalnim držanjem prema državi u kojoj su živeli, svojom svirepošću i verolomnošću, sojom grabežljivošću i bezobzirnošću.

Kad je Mađarska u proleće 1941. god. propustila nemačku vojsku da nas napadne sa severa, ona je za nagradu dobila Bačku. Već u ratu 1914. do 1918. Mađari su se pročuli zbog svojih zverstava počinjenih po Srbiji i nasilja izvršenih nad Srbima u Vojvodini. Pored svega toga, kad je Vojvodina pripojena Jugoslaviji 1918. god. prešlo se preko svega. Ni jedna glava mađarska nije pala, kad je srpska vojska ušla u Vojvodinu. Međutim, kad je mađarska vojska 1941. god. prodrla u Bačku, bez borbe i krvi, ona je odmah počela sa sistematskim istrebljivanjem našeg življa u Bačkoj. Već u aprilu 1941. god. mađarska vojska izvršila je pokolje u Novom Sadu, Somboru i titelskom srezu. Glavni potkazivači i huškači bili su domaći Mađari. Koncem 1941. god. i početkom 1942. god. pokolji nad Srbima u Bačkoj su ponovljeni. Nove hiljade ljudi i dece pobijeno je iz pušaka ili pobacano u zamrznute Dunav i Tisu. Na hiljade dobrovoljačkih porodica, što nije pobijeno, dovedeno je u koncentracione logore u Mađarsku, gde

ih je veliki deo propao. Računa se, da je u toku okupacije Bačke pobijeno 20-25.000 Srba. Ne malu ulogu pri tom igrala je i mađarska manjina u Bačkoj. Mađari u Banatu, verujući u početku da će i on pripasti Mađarskoj, išli su listom sa Nemicima. Docnije, kad su videli da se tamo učvrstila folksdojčerska vlast, oni su skrenuli protiv. Bez sumnje, da je mađarska manjina u Bačkoj, mnogo manje kriva nego folksdojčeri za pokolj nad Srbima; od njih se docnije branila i Salajeva vlada u Pešti i tovarila odgovornost na leđa mađarskih fašista, ali ipak, objektivno uzevši, njihovo učešće u tome je bilo tako veliko, da se ne mogu opirati. Kad su u proleće 1941. god. prodrle nemačke motorizovane divizije na Kosovo i Metohiju, ceo arnautski svet skočio je na oružje i pritekao im u pomoć. Naoružani od Nemaca, Arnauti su počeli besomučno da pustoše srpska sela po tim predelima. Na hiljade kuća je popaljeno, narod bez ičega najuren i ko je u to doba bio u Crnoj Gori i Srbiji, mogao je videti reke izbeglica kako beže prema severu ili jugu, da spasu samo goli život. Italijanske i nemačke trupe išle su u svemu na ruku arnautskoj težnji, da unište naš živalj u Staroj Srbiji. One su Arnautima dale oružje i celokupnu spremu, i kad su u susednim zemljama Srbiji, Crnoj Gori, Albaniji i Makedoniji počeli ustanci narodnooslobodilačkog pokreta i partizana protiv okupatora, Arnauti iz ovih krajeva služili su kao glavna pomoćna snaga okupatoru u borbi protiv tih ustanika. Metohijski i kosovski Arnauti išli su sa Nemicima i Italijanima u takve pohode protiv partizana u svima okolnim zemljama. Njihovi odredi zbog svoje svireposti i grabljivosti bili su strah i trepet za stanovništvo tih zemalja. Oni i kad je nemačka snaga na izdisaju služe kao glavni oslonac nemačkoj vojsci, koja se iz Grčke i Makedonije, preko Kosova i Metohije, povlači prema severu. Oni su u toku cele narodnooslobodilačke borbe bili glavna smetnja spajanju narodnooslobodilačkog pokreta iz Crne Gore, Bosne i Srbije, sa pokretom u Albaniji i Makedoniji. Ljudi koji su upravljali operacijama narodnooslobodilačke borbe, najbolje to znaju.

Govoreći o držanju Arnauta u staroj Srbiji i Makedoniji u ovom ratu, izuzimam časne izuzetke. Posebice treba da se oda priznanje junačkom držanju pravih Albanaca iz Albanije. Oni su od samog početka povelu borbu protiv fašističkih osvajača njihove otadžbine, drugarski i lojalno saradivali sa narodnooslobodilačkim pokretom u Crnoj Gori i Makedoniji, stavljajući se sami na raspoloženje i pod vođstvo maršala Tita. Narodi Jugoslavije ne smeju to nikad zaboraviti, i što god bude u njihovoj moći mogu se truditi da im vrate vernost za vernosti, pomažući siromašne brđane s ove strane Drima, da i ovi što pre privrednim i kulturnim napretkom stanu u red kulturnih naroda u Evropi. Ali, simpatije koje mi osećamo prema narodu u Albaniji, ne smeju nas ometi da raščistimo račune sa kvislinškim razbojnicima Kosova i Metohije.

Iz gore napisanih redaka vidi se, da su se tri glavne manjinske grupe u Jugoslaviji same odrekle svojih građanskih prava istupajući otvoreno neprijateljski prema državi u kojoj žive. Zato su izgubili pravo da se i dalje zovu naši građani. Njih treba ukloniti iz naše države, jer su to i zaslužili.

Osim neloyalnog držanja ima i drugih dubokih državnih razloga, koji nas prisiljavaju da iskoristimo ovaj rat i rešimo pitanje iseljavanja manjina. Naše manjine, već smo podvukli, nisu za nas opasne zbog svoga broja, koliko zbog svoga geo-političkog položaja i svoje povezanosti sa sebi srodnim susednim narodima. Zato su one iskorišćavane od tih naroda u borbi protiv nas, a služile su ujedno kao kamen spoticanja između naše države i susednih naroda. Demokratska Federativna Jugoslavija može imati mira i osiguran sigurni razvitak samo

onda, ako bude etnički čista, i ako rešenjem manjinskog pitanja jednom za uvek ukloni uzroke trvenjima između sebe i susednih država.

Kada pogledamo na priložene karte, treba da vidimo, da su se naše manjine skupile na vrlo važnim privrednim i stratejskim položajima naše države. Na primer Vojvodina, koja vlada ušćima reka srednjeg podunavlja i Dunavom i gospodari pristupom iz Srednje Evrope na Balkan, geo-politički uzevši, stratejski je ključ Balkana. Bez nje, glavne jugoslovenske zemlje Srbija i Hrvatska, izgubile bi svoj oslonac na Dravi, Savi, Dunavu i Moravi i opet postale beznačajne periferijske pokrajine neke nove Austrije ili Turske. Vojvodina je žitnica cele Jugoslavije, i da u njoj nema ni jednog Srbina i Hrvata, morali bi se za nju boriti, zbog ishrane miliona naših građana, u pasivnim krajevima južno od Save i Dunava. Kada čovek pokuša da stvara plan za buduću privrednu izgradnju jugoslovenskih zemalja, on ga ne može ni zamisliti bez Vojvodine, kao žitne rezerve. Zemlje južno od Save i Dunava sa svojim rudnim bogatstvom, sa bogatim šumama i velikom hidroelektričnom energijom, pružaju sve uslove za izgradnju savremene industrije. Ali ona će se moći tamo podići samo u tom slučaju, ako vojvođanske ravnice pruže dovoljno životnih namirnica za ishranu radničkih masa po tim novim industrijama. Međutim, u toj Vojvodini, mi Srbi i Hrvati činimo samo relativnu većinu, zato nam se moglo i desiti u ovom ratu da Mađari uzmu Bačku, a Nemci, preko svojih manjina u Banatu, da od njega naprave mali Rajh.

Sličan je položaj zemalja oko Šar-planine, naseljenih sada pretežno Arnautima. Ti predeli su razvođe balkanskih reka, što odatle teku u tri mora, zato su Kosovo i Metohija oduvek smatrani kao stratejski centar Balkana. S druge strane, držeći centralni deo Balkana, ovi predeli razdvajaju Crnu Goru od Srbije, a njih obadve od Makedonije. Ove zemlje Demokratske Federativne Jugoslavije, sve dotle neće biti čvrsto među sobom povezane, dok ne dobiju i neposrednu etničku granicu. Ovo je pitanje naročito važno za Makedoniju. Od reke Vardara njegov gornji tok drže Arnauti, njegov donji tok imaju u svojim rukama Grci. Mi Južni Sloveni držimo samo njegov srednji tok. Pozicije su suviše slabe, a da ne bi mogle biti dovedene u pitanje onako, kako je to napravila Italija u ovom ratu, pripajajući Albaniji ne samo Kosovo i Metohiju, nego i Debar, Kičevo, Gostivar i Tetovo. Mi ne smemo da imamo iluzija o pitanju budućeg razvitka odnosa u Evropi. Ovaj strašni rat teško da će biti poslednji. Mi ćemo i dalje ostati na raskršnici svetova, zato i opet izloženi prvom udarcu u nekom novom ratu. Stoga je dužnost ljudi, koji upravljaju sudbinom svih zemalja, da sada već predviđaju sve mogućnosti i osiguraju ih od ponavljanja događaja iz ovog rata. Državnici stare Jugoslavije nisu to imali u vidu 1918. god. kad su zadržali nacionalne manjine. Još više, iz partijsko-političkih razloga, oni su te manjine pomagali, a mi smo u ovom ratu platili to desetinama hiljada glava. To se više ne sme ponoviti. I privredno važne su za nas plodne kotline Pologa, Kosova i Metohije. Oko njih se nalaze naše siromašne zemlje, kao Crna Gora, Sandžak novopazarski severno od Šar-planine i siromašna pečalbarska naselja Makedonaca južno od Šar-planine. Oni s pravom traže da im se natrag vrate zemlje odakle su ih Arnauti najurili poslednjih 150 godina.

Ja namerno u ovom referatu usredsređujem pažnju na Vojvodinu i Staru Srbiju, jer smatram da je tu čvor našeg manjinskog problema. Pri rešavanju ovog pitanja, nas ne sme da vodi nikakva želja za osvetom, zbog počinjenog nasilja od njihove strane nad našim narodima. Samo hladan državni račun mora da upravlja našom politikom po ovom pitanju. Mi imamo tih manjina rasutih i po dru-

gim pokrajinama. Bez sumnje posle ovih strašnih nasilje što ih uz pomoć domaćih Nemaca počinise Nemci iz Rajha po slovenačkim zemljama, Slovenci imaju puno pravo da traže čišćenje svojih zemalja od folksdojčera. Nova politička granica između nas i Austrije mora biti i etnička granica između Slovenaca i Nemaca. Samo, tu je u pitanju koja desetina hiljada Nemaca, i posao će moći svršiti sami Slovenci, bez velikih komplikacija. Nemačke i mađarske manjine po Hrvatskoj, i Slavoniji, Bosni i Hercegovini, rasuta su ostrvca u etničkom moru jugoslovenskih naroda, i daće se ili proterati ili pretopiti bez velikog otpora. Za nas je glavni problem, kako razbiti manjinske blokove na važnim geo-političkim položajima. Tu će morati priskočiti u pomoć snaga celokupne države preko Federalne vlade.

Pošto smo izneli razloge zašto je potrebno očistiti državu od manjina, da vidimo ima li mogućnosti za izvođenje toga plana. Objektivno uzevši, uslovi za taj posao vrlo su povoljni. Ako se 1918. god. prilikom izgrađivanja Evrope polazilo sa stanovišta, da se manjinsko pitanje može rešiti preko povlastica tim manjinama, iskustva iz ovoga rata su pokazala celoj Evropi, da to nije tačno. Bezobzirno iskorišćavanje nemačkih manjina od strane Trećeg Rajha dovelo je do saznanja da je jedino pravilno rešenje toga pitanja, raseljavanje manjina. Sam Treći Rajh poveo je jednu brutalnu kolonizacionu politiku, prebacujući milione s jednog kraja Evrope na drugi. Štaviše, on je spremao planove za iseljavanje čitavih naroda, i putem jedne smišljene kolonizacione politike težio je da zavlada jugoistočnom i srednjom Evropom. Da je on pobedio u ovom ratu, nas Južnih Slovena, posebice Srba, nestalo bi sa lica zemlje. Ovaj način rešavanja manjinskog pitanja, primili su bili i nemački saveznici Italija i Mađarska. Zato je razumljivo da su i naši saveznici stali na stanovište, da se u ovom ratu manjinsko pitanje reši putem preseljavanja. Prvi bratski Sovjetski Savez primenjuje još pre rata ovu metodu u rešavanju manjinskih pitanja. On je, već davno raselio Karelce na granicama Finske. Iz primorskih oblasti na Dalekom istoku iseljeni su Korejanci i Kinezi čak u Turkestan. Kad je Sovjetski Savez još 1940. zaposeo Besarabiju, on je iselio iz nje 150 hiljada besarabskih Nemaca. Čitav grad od baraka izgradili su te godine Nemci na ušću Save u Dunav u Zemunskom polju. Mi Beograđani imali smo tada prilike da gledao transport tih Nemaca pri odlasku za nemački Rajh. I sada Sovjetski Savez još u toku rata vrši izmenu stanovništva, preseljavajući Poljake iz Ukrajine i Bele Rusije, preko nove sovjetsko-poljske granice, a dovodeći otud Ukrajinke i Beloruse u Sovjetski Savez. Pozivajući se na ove primere i mi ćemo imati pravo, da tražimo od naših saveznika, da se i naše manjinsko pitanje reši na isti način, iseljavanjem.

Tražeci od naših saveznika da nam dozvoli iseljavanje manjina, mi ćemo na to imati više pravo, nego i jedan drugi narodu u Evropi. Nijedan narod u Evropi nije toliko podneo, od naroda srodnih svojim manjinama, kao mi. Preko milion ljudi, žena i dece izginulo je u ovom strašnom ratu kod nas, i to tri puta više poklano je nejači, nego što je ljudi palo na bojnopolju sa puškom u ruci. Veliki deo krivice za te pokolje nose na sebi, kao što smo videli, naše manjine. To našim saveznicima treba kazati i dokazivati. Duboko sam uveren, da će nas oni razumeti i izaći u susret našim željama. Naročito, veliko uzdanje polažem u bratski Sovjetski Savez. Mi smo bili jedini narod pregažen od nemačkog okupatora, što je digao ustanak Nemcu iza leđa onda, kada je Hitler u leto 1941. poveo nemačke horde na Lenjingrad, Moskvu i Staljingrad.

Tri godine mi smo se preko narodnooslobodilačkog pokreta borili pod najtežim uslovima. Zato se s pravom možemo nadati, da će nas bratski Sovjet-

ski Savez pomoći, da onako rešimo manjinsko pitanje kod nas, kako ga je on rešavao i rešava kod sebe.

Manjinsko pitanje putem iseljavanja najlakše se vrši za vreme ratova kakav je ovaj. Narodi na čiju će štetu to ići, naši su protivnici u ovom ratu. Oni su napali nas, ne mi njih. Oni su pustošili naše zemlje, i sami svesno iskoristili svoje manjine u borbi protiv nas. Mi nemamo prema njima nikakvih teritorijalnih zahteva, izuzev prema Italiji u pitanju Istre, Gorice i Gradiške. Zato, s tim većim pravom možemo tražiti kao pobednici da prime svoje manjine iz naše države.

Ovaj rat, sa svojim pokretima masa stvorio je i prethodno psihološko raspoloženje za iseljavanje. Naše manjine, svesne su šta su počinile, zato se neće dugo ni braniti, ako ih poteramo. Općenito uzevši, kad se i imaju u vidu svi elementi o kojima smo govorili, mi nikada nismo imali povoljnije uslove za rešenje manjinskog pitanja, nego u ovom trenutku. Ovisi od širine pogleda, uvidavnosti i energije ljud, što odlučuju sudbinom naših naroda, hoće li se to pitanje pravilno rešiti. Duboko sam uveren da oni shvataju značaj celog problema, i da će znati pristupiti njegovom rešavanju. Zato i pišem ove redove.

Način rešenja manjinskog pitanja u novoj Jugoslaviji

Kad se stane na stanovište, da je jedino pravilno rešenje manjinskog pitanja za nas, iseljavanje, nameće nam se čitav niz zadataka, koji se pritom moraju rešiti. Da li seliti sve manjine, ili samo pojedine narode, iz kojih pokrajina prvenstveno isterati manjinski elemenat, kako organizovati iseljavanje, a još važnije kako naseliti napuštena sela i gradove. Daću o tome nekoliko napomena.

Po pitanju važnosti naroda koje treba iseliti, mišljenja sam, da treba uzeti red: Nemci, Mađari, Arnauti, Italijani, Rumuni. Već smo izneli, šta su sve u toku rata počinile kod nas nemačke, mađarske i arnautske manjine. Načelno gledajući, oni su svi zaslužili da izgube građanska prava u ovoj zemlji. Međutim, politički obziri zahtevaju diferencijaciju.

Posle ovih strahota, što ih počinise Nemci po našim zemljama i po celoj Evropi, oni su izgubili svako pravo, zato ih treba sve nemilosrdno goniti. Mađarski narod i kod nas, kao i u Mađarskoj, i pored pokolja u Bačkoj, i pandurske službe Nemaca u Rusiji, ipak zaslužuju nešto obzira. Na njih ne bi trebalo primeniti sve one mere, koje će se primeniti protiv Nemaca. To isto važi i za Arnaute u Staroj Srbiji i Makedoniji. Međutim, prilikom rešavanja manjinskog problema, mi moramo po svaku cenu etnički osvojiti Bačku, Kosovo i Metohiju, izbacujući tom prilikom koju stotinu hiljada Mađara i Arnauta iz naše države. Fašistički režim u Italiji strahovito je postupao sa našim svetom u Istri, Gorici i Gradišci. Kad dobijemo te zemlje natrag, mi se moramo potruditi da ih ponovo etnički osvojimo, iseljavajući iz njih sve one Italijane koji su se tamo naselili posle 1. decembra 1919. god. Sa Rumunima stvar će biti najlakša. Nekoliko desetina hiljada Rumuna živi u Banatu našem, a nešto manje našeg sveta ima u rumunskom Banatu. Jednim političkim sporazumom sa vladom u Bukureštu, dala bi se izvršiti razmena.

Drugo važno pitanje je, koje zemlje prvenstveno treba očistiti od manjina. Već sam podvukao, zašto za nas nije glavno koliko isterati manjina, nego odakle ih proterati. One manjine, koje su rasute po našim zemljama, kao pojedinačne porodice i manja naselja, nisu za nas opasne. Za nas predstavljaju opasnost veliki manjinski blokovi u strategijski i privredno važnim graničnim pokrajinama. Posebice ti etnički manjinski blokovi su opasni onda kad graniče sa

sebi srodnim susjednim narodima. Polazeći sa ovog stanovišta, za nas je važno očistiti Nemce, Mađare iz Vojvodine, a Arnaute iz Stare Srbije i Makedonije. Isto tako, treba potisnuti Nemce iz Kočevja, Maribora i drugih graničnih oblasti. Ovim pitanjem ćemo se zabaviti detaljnije.

Počecemo sa Vojvodinom. Kad uzme čovek predase etnografsku kartu ove naše zemlje, videće da je tako šarena, kao najbolji pirotski ćilim. Ali, pažljivi posmatrač će vrlo brzo da izdvoji pojedine etničke blokove, koji daju osnovnu potku ovom ćilimu. Zapaziće na primer, da je glavna masa mađarskih etničkih naselja smeštena u severo-istočnoj i srednjoj Bačkoj. Tu se nalazi počevši od Horgoša i Subotice na severu, preko Sente, Bačke Topole, Kule i Novog Sada glavni etnički mađarski blok u našoj zemlji. Od pola miliona Mađara, koliko ih je bilo od prilike 1941. god. u Jugoslaviji, skoro 300.000 živi u Bačkoj. Ostalih 200.000 rasuto je po Banatu, Sremu, Hrvatskoj i Slavoniji, kao beznačajne manjine. Ukloniti iz Bačke 200.000 Mađara, značilo bi rešiti mađarski manjinski problem kod nas.

Problem nemački nije tako jednostavan. Nemci žive rasuti po celoj državi, ali i oni su uglavnom naseljeni u bogatim ravnica Bačke, Banata i Srema. Ako Mađari zauzimaju srednju i severo-istočnu Bačku (vidi priložene karte), Nemci zauzimaju jugo-zapadnu. Srezovi: Apatin, Novi Vrbas, Odžaci, Stara Palanka i dobrim delom Novi Sad i Sombor, naseljeni su Nemcima. Ako želimo, da stvorimo svoju apsolutnu većinu u Bačkoj, mi te srezove moramo očistiti od Nemaca. Uopšte, Bačka je ključ naših položaja u Vojvodini. Na nekih pola miliona Mađara i Nemaca u toj oblasti dolazi nešto više od 300.000 svih Slovena: Srba, Hrvata i Slovaka. Zato, prilikom rešavanja manjinskog pitanja na ovu oblast treba naročito obratiti pažnju.

U Banatu položaj je mnogo bolji. Ova oblast nije tako opustošena u ratu kao Bačka. Mi imamo u njoj apsolutnu većinu, a kao nacionalnu manjinu od većeg značaja samo Nemce. Oni su smešteni u srezovima: Pančevo, Bela Crkva, Vršac, Bečkerek, Itebej i odatle ih treba isterati. U Sremu naseljeni su Nemci u srezovima Zemun, Stara Pazova, Ruma, Šid. Oni drže najbolje i najplodnije zemlje, i te srezove treba od njih očistiti. U Sloveniji predeli oko Kočevja i Maribora moraju biti oslobođeni od Nemaca. U ostalim našim pokrajinama, treba po mogućnosti razbiti i raseliti nemačka i mađarska naselja, ali nabrojane srezove treba od njih očistiti. Ako bi mi uspeli da izbacimo iz Bačke, Banata i Srema, iz označenih srezova 5–600.000 Nemaca i Mađara, i na njihovo mesto da naselimo naš svet, Vojvodina bi jednom zauvek postala naša.

Pošto u pitanju Arnauta Stare Srbije i Makedonije, moramo i etnički da zavladamo Kosovom i Metohijom, a da izbegnemo sukob sa susjednim albanskim narodom, tu treba još smišljenije i taktičnije raditi nego u Vojvodini. Zato, treba dobro proučiti, koje predele moramo raseliti od Arnauta i naseliti svojim narodom, ne dirajući nijedno selo, ni jednu kuću arnautsku više nego što je potrebno. Ako se želi da se postigne cilj međusobnog povezivanja Crne Gore, Srbije i Makedonije, Kosovo i Metohija moraju iz temelja izmeniti svoj etnički sastav. Pre svega, treba očistiti Metohiju kao graničnu oblast, susednu Crnu Goru, zato najzgodniju za kolonizaciju Crnogoraca. Pored toga, metohijski i drenički Arnauti najvernije su sluge danas Nemaca, kako su juče bili fašističke Italije. Čuda i pokora počinili su Arnauti sa makedonskim selima na gornjem Vardaru. Zato Makedonci imaju pravo, da traže njihovo iseljavanje. Prilikom detaljnijeg izrađivanja plana, treba tačno utvrditi koja sela i koje srezove u Staroj Srbiji i Makedoniji treba očistiti, prema tome postupati.

Načelno čovek ne bi imao ništa protiv toga, kad bismo mi mogli sve manjine da uklonimo iz svojih zemalja. Zato treba na tome i raditi. Ali ovo što navodimo za Vojvodinu, Sloveniju, Staru Srbiju i Makedoniju, to je minimum, što se mora postići, ako želimo da osiguramo sebi za budućnost posed tih zemalja.

Ako smo načelno složni, da se manjinsko pitanje kod nas može rešiti samo putem iseljavanja i na način na koji smo naveli, postavlja se problem, kako to izvesti.

Prvo što moram da kažem po tom pitanju, to je ovi ratovi su najpogodniji za rešavanje tih problema. Oni kao kakva bura, hujeći preko država čupaju korene i raznose narode. Ono, zašto bi u mirno doba trebale decenije i vekovi, za vreme ratova svršava se za koji mesec i koju godinu. Ne treba da se varamo. Želimo li da rešimo to pitanje, možemo ga rešiti samo sad dok je rat. Ljudi, koji su posle 1918. god. vodili staru Jugoslaviju, mislili su da putem kolonizacije mogu razbiti manjinske etničke blokove u našim zemljama. Mi smo potrošili milijardu dinara naseljavajući dobrovoljce i druge koloniste po Vojvodini, Kosovu i Metohiji. U Vojvodini pomerili smo u roku od 20 god. razmer snaga u našu korist za nekoliko procenata, ali i pored toga u Bačkoj je ostala nemačka i mađarska većina. Na Kosovu i Metohiji, Arnauti su od 1918. god, do 1938. god. porasli više prirodnim priraštajem, nego što smo mi iselili kolonizacijom.

Tako je bez po muke uspeo Mađarima i Arnautima, da i to malo rezultata ponište isterujući naše koloniste iz Bačke, sa Kosova i Metohije. Da nam se to ne bi desilo i drugi put, vojska još u toku ratnih operacija mora planski i nemilosrdno da očisti od nacionalnih manjina sve ove krajeve, koje želimo da naselimo svojim, nacionalnim elementom. Neću da ulazim u detalje kako to treba izvoditi. Ako bi se ovo stanovište načelno usvojilo, od sveg srca bih stavio na raspoloženje svoje znanje i svoja iskustva Vrhovnoj komandi narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda za izradu detaljnih planova po tom pitanju. Zasad, samo napominjem, da bezuslovno treba očistiti Nemce i Mađare iz srezova u Vojvodini, koje sam naveo, a Metohiju, Kosovo i Polog od Arnauta.

Pored čišćenja od strane vojske u toku operacija, treba primeniti i druga sredstva, da bi se narodne manjine prisilile na iseljavanje. Pre svega, zbog njihovog držanja u ovom ratu, treba im oduzeti sva manjinska prava. Nemilosrdno treba staviti pred ratni sud sve one članove narodnih manjina, koji su se stavili na bilo koji način u službu okupatora. Za njih treba stvoriti koncentracione logore, njihova imanja zapleniti, a porodice im isto poslati u logore, pa prvom prilikom prebaciti u njihove nacionalne države. U tom pitanju mnogo nam može pomoći u odnosu Mađara i Nemca bratska sovjetska vojska. Prilikom čišćenja manjina naročito treba obratiti panju na inteligenciju i bogatije društvene slojeve. Oni su i inače bili prema nama najgori, a najvernije služili okupatorima, najopasniji su kad ostanu na svom mestu. Radnička i seljačka sirotinja inače nije mnogo simpatisala nemački i mađarski fašizam, zato je ne treba ni goniti. Isto ovo važi i za arnautske begove, i arnautsku čaršiju. Oni isti ljudi, koji su služili za vreme stare Jugoslavije svim režimima, zarađivali pare na prljavim poslovima, bili su naši najveći krvnici posle 1941. god.

Ima još niz pitanja uvezi sa iseljavanjem manjina, ako se tome pristupi. O njima ćemo govoriti docnije.

Kolonizacija napuštenih zemalja

Od neobično velike važnosti je naseljavanje napuštenih sela i gradova od strane našeg sveta. Evo zašto. Interesi državni zahtevaju da se napuštene zem-

lje od manjina što pre nasele, da bi i njih i celu Evropu što pre stavili pred gotov čin. Privredni interesi države traže da se ovo etničko pomeranje izvrši sa što manje štete za privredni život naše države, zato, napuštene zemlje ne smeju ostati neobrađene, fabrike moraju dalje da rade, a zanatske radionice da se ne zatvaraju. Sve to nije tao lako izvesti. Koliko god uneli volje, smisla za organizaciju i veštine za izvođenje ovih poslova, mi nećemo moći izbeći privremene privredne štete zbog iseljavanja narodnih manjina. To nas ne sme da odvрати od glavnog cilja, ali upravo stoga moramo preduzeti sve što je u ljudskoj snazi, da te štete svedemo na najmanju moguću meru. Ovo je pitanje tim važnije, što su naše manjine naseljene po bogatim poljoprivrednim oblastima Vojvodine, Stare Srbije i Makedonije. Naročito Nemci drže u svojim rukama proizvodnju industrijskog bilja. Ako želimo da održimo našu šecernu, lanenu i konopljanu industriju, mi ćemo se morati pobrinuti da brzo zamenimo proteranog nemačkog proizvođača. Isti slučaj je sa zanatstvom i industrijom, preko 80% svih zanata u Vojvodini nalazi se u rukama Nemaca! Mnogo manji procenat zanata u Hrvatskoj i Slavoniji, ali opet vrlo važan nalazi se u njihovim rukama. Nemci gospodare mlinarskom, pivarskom i konopljanom industrijom u Vojvodini, Mađari šecernom. Sve to moramo imati u vidu, i unapred spremiti aparat, koji će to sve preuzeti i osigurati pravilno funkcionisanje privrednog života i posle odlaska Nemaca i Mađara iz naših zemalja.

Da bi napuštene zemlje od manjina bile što pre obrađene, njih treba odmah naseliti našim svetom. Posle 1918. god. kod nas se kolonizacija izvodila sa dobrovoljcima i domaćim kolonistima. Dat im je zemljišni posed 5 hektara, nešto alata i po negde zidane kuće. Posedi su bili isuviše mali, alat slab, nedostajala je stoka i zato su naše kolonije sporo napredovale. To tim pre, što su planinci iz Crne Gore, Hercegovine, Krajine i Like svedeni u barovite ravnice Vojvodine, i teško se privikavali novoj klimi, novom načinu rada na zemlji. Zato su mnogi od njih počeli rasprodavati svoje posede, i pred rat 1941. god. država je morala posredovati, da spreči da te zemlje putem kupnje ponovo ne dođu u ruke narodnih manjina. Sad treba pristupiti poslu kolonizacije mnogo temeljnije, sa više ozbiljnosti i naučnih metoda.

Prilikom kolonizacije Narodno-oslobodilački pokret nalaziće se pred istim zadatkom kao i vlada stare Jugoslavije posle 1918. god. Najbolji borci pokreta regrutovali su se iz pasivnijih krajeva južno od Save i Dunava i od siromašnog sveta severno od tih reka. Seljaci iz hiljada popaljenih sela Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Dalmacije, Like, Banije, Hrvatske i Srbije, zahtevaće od svojih vođa nagradu za svoje patnje, odštetu za svoja popaljena imanja, i oni će im morati nešto dati. Njihova kolonizacija po napuštenim nemačkim, mađarskim i arnautskim selima biće im najbolja nagrada. Ali, pritom se ne smeju praviti pogreške rađene posle 1918. god. Načelno, zemlje i imanja napuštene od manjina, treba prvenstveno davati partizanskim borcima i svima članovima Narodno-oslobodilačkog pokreta uopšte. Ali, pritom se mora početi od stanovišta, da zemlju uzme samo onaj, koji je voljan sam da je obrađuje. Zemlja je alatka, s njom se ne sme spekulirati. Zato, ona ne sme služiti kao nagrada ni najboljem borcu, ma koliko inače bio zaslužan, ako je neće sam da obrađuje. U novoj Jugoslaviji, ne sme da bude ni malih ni velikih spahija.

Prilikom naseljavanja Vojvodine, Kosova i Metohije, treba početi od jednog pravilnog stanovišta: ne rešava se problem agrarnog proletarijata u Jugoslaviji na taj način, što će se jedan mali njegov procenat pretvoriti u sitnog posednika. Taj se problem može rešiti samo putem ubrzane industrijalizacije. Zato vojvo-

đanske ravnice trebaju da posluže, ne kao smestište za koju stotinu hiljada gladnih Crnogoraca, Hercegovaca i Krajišnika, nego kao poljoprivredna osnova za ishranu celokupne države, za njenu industrijalizaciju. Polazeći sa ovog stanovišta, mi višak hrane u Vojvodini za ishranu ostale države možemo dobiti na dva načina: 1) da stvaramo putem kolonizacije veće seoske posede od 5 hektara, koji će veliki deo svojih proizvoda izvesti na pijacu. Drugi je način, da državna vlast zadrži dobar deo zemalja napuštenih od manjina za sebe, i da ih obradi u svojoj režiji. Da se kombinovati i jedno i drugo rešenje, i to bi može biti bilo najzgodnije. Ne mogu dovoljno da podvučem značaj ovog pitanja, prostor mi ne dozvoljava da u njega ulazim podrobnije.

Pitanje industrije i zanatstva je isto tako važno kao i poljoprivredno, samo to će se mnogo lakše rešavati. Poljoprivrednu industriju u Vojvodini treba etatizovati. Isto to uraditi sa svima velikim neprijateljskim preduzećima po državi. Sa zanatima neće ići tako lako, ali bi se i tu dalo mnogo učiniti, pomažući domaće zanatlije i njihove pomoćnike, da preuzmu napuštene zanatske radnje.

Neobično je važno pitanje u vezi sa napuštenim zemljama od strane nacionalnih manjina, da kolonizacija bude vršena po svim propisima međunarodnih običaja i prava. Zato, treba što pre potražiti odobrenje saveznika i već sad se potruditi, da nam se dade pravo konfiskovanja imanja neprijateljskih manjina. Državna komisija za ratne krivice morala bi staviti na raspoloženje materijal kojim bismo mogli svetskom javnom mnjenju i saveznicima dokazati, šta su sve počinite narodne manjine po našim zemljama u ovom ratu. Ovaj predlog sam trebao staviti ranije, ali sam izostavio, pa ga ovde ubacujem.

Organizacija posla

Već smo podvukli značaj čišćenja manjina još u toku ratnih operacija. Zato je uloga vojske u ovom poslu najznačajnija. Ona je ta, koja ima da primeni oružanu silu pri izbacivanju manjina iz naše države. Zato je od prvoklasne važnosti, da naši vojni komandanti, u predelima naseljenim Mađarima, dobiju precizna uputstva, šta i kako da rade. Još bi najbolje bilo osnovati pri Vrhovnoj komandi narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda poseban odsek, koji bi imao zadatak da se brine o čišćenju manjina još u toku rata. Taj odsek skupio bi oko sebe jedan mali broj stručnjaka, poznavaoća manjinskog problema u pojedinim našim zemljama, još u toku rata. Vojska bi u prvo vreme dok se ne stvore civilne vlasti, osim proterivanja manjina, morala preuzeti na sebe i čuvanje napuštenih objekata i instalacija. Ona bi morala, može biti, da se pobrine i za jesenju setvu. Sve se to može izvršiti samo onda, ako se stvori poseban aparat preko koga će se to raditi. Njega treba zadržati kod vojske i onda, kad celo pitanje pređe u nadležnost nekog ministarstva ili povereništva.

Zamršenost poslova oko iseljavanja koga miliona nacionalnih manjina iz naše države i naseljavanje stotina hiljada našeg sveta po napuštenim selima i gradovima, zahtevaju stvaranje jedne posebne ustanove, koja će sve te poslove voditi. Tu ustanovu, ministarstvo ili povereništvo, treba što pre stvoriti. Mi smo posle 1918. god. imali ministarstvo agrarne reforme. Ono je imalo zadatak, da putem agrarne reforme zadovolji glad jednog dela našeg seljaka za zemljom. U osnovi uzevši, organizacija tog Ministarstva nije bila hrđava, ako ono nije ispunilo svoj zadatak, to je krivica do njegove birokratije i nesposobnosti naših partijskih vođa. Sve od 1918. god. imao sam prilike, da pratim rad činovnika toga Ministarstva. Ono se vrlo brzo korumpiralo, birokratisalo, i Ministarstvo je godinama postojalo ne zbog kolonista, već zbog svojih činovnika. Od 1.000.000.000

din. koliko je stara Jugoslavija izdala na agrarnu reformu po proračunima poznavao, samo 200.000.000 otišlo je za koloniste, a oko 800.000.000 progutale su činovničke plate. Pri organizaciji novog ministarstva za kolonizaciju, ovo se mora izbeći. Zato se ovaj posao ne sme poveriti starim činovnicima Ministarstva poljoprivrede, Odeljenja za agrarnu reformu. U njega se moraju potražiti i dovesti ljudi, koji će shvatiti značaj pitanja i biti spremni da svo svoje vreme i energiju utroše na ovaj veliki posao. Zato, prilikom osnivanja ovog Ministarstva, koje će inače biti privremeno, treba putem posebne Uredbe omogućiti izbor činovnika iz privatnih i javnih preduzeća za taj posao, njima treba dati dobre plate, osigurati napredovanje, ali zato nemilosrdno se obračunati sa svakim od njih, koji podlegne korupciji. A korupcije u ovoj vrsti poslova, gde se raspolaze sa milionima tuđeg imanja, uvek je bilo, pa će i biti.

Podrobnije izlaganje kako da se organizuje ovo ministarstvo odvelo bi daleko. Zasad napominjem, da pored strogog izbora činovništva treba pojačati nadzor nad njegovim radom preko Narodnooslobodilačkih odbora. Ovi odbori mogu igrati vrlo veliku ulogu u rešavanju pitanja kako da se isele manjine i kako da se nasele novi kolonisti. Federalna vlada i onako će morati po ovom pitanju da veliki deo poslova prepusti Narodnooslobodilačkim odborima u pojedinim pokrajinama.

To treba imati u vidu, kad se izrađuju smernice naše kolonizacione politike. Samo već unapred treba ograničiti delokrug rada ovakvoj ustanovi. Sukob kompetencija u ovakvim pitanjima može da zakoči svako pravilno otpravljanje poslova. U ovom trenutku, za nas su pored vojske, najvažniji činilac Narodnooslobodilački odbori na terenu. Ono ogromno ogorčenje, što se nakupilo u duši naših naroda u toku ovog rata protiv narodnih manjina zbog njihovih zločina, počinjenih nad nama, dolazi do izraza u svima našim pokrajinama u neodoljivom naletu našeg sveta protiv tih manjina. Tu mržnju i neutoljivu želju naših masa da raščiste sa manjinama, treba konstruktivno iskoristiti. Ona ne sme da se izvrgne u anarhiju i pljačku, nego ima da posluži državnim ciljevima, koje smo naveli. Zato, treba što pre uputiti precizna uputstva Narodnooslobodilačkim odborima po celoj zemlji, šta i kako imaju da rade. Ti odbori imaju da organizuju proterivanje manjina, ali isto tako i da se pobrinu, da se napuštena imanja očuvaju, zemlje obrade, radionice i fabrike očuvaju. Može biti, da bi bilo dobro, da počev od seoskih odbora, do zemaljskih, stvore svugde posebne sekcije za ovo pitanje. Od samog početka treba naviknuti naše ljude, da se zna ko za šta ima pravo, ali ko i za šta odgovara. Ovo pitanje je tako važno, da bi može biti bilo vrlo korisno, da Maršal Tito, kao Vrhovni komandant Narodno-oslobodilačke vojske, izdajući uputstva vojsci, izda što pre i posebna uputstva Narodnooslobodilačkim odborima, kako da se postupa po ovom pitanju. Pitanje je vrlo hitno, a osnivanje posebnog ministarstva i stvaranje njegove organizacije traži dosta vremena.

Isto toliko mogu biti korisni narodnooslobodilački odbori i za dovođenje kolonista u napuštena sela, koliko i pri čišćenju manjina iz njih. Već sam podvukao da je jedan od glavnih razloga neuspeha naše kolonizacije od 1918–1941. god. bio taj, što su zemlju dobijali ljudi, koji je sami nisu hteli obrađivati. Ovaj put ta se pogreška mora izbeći. Mi moramo pronaći puta i načina da za kolonizaciju pridobijemo seljake, domaćine. Ti se vrlo teško kreću, ali kad se jednom presele u novo mesto, brzo se ukorene. Narodnooslobodilački odbori po našim zemljama odakle ćemo dobijati koloniste, imali bi zadatak, da vrbuju ovu vrstu kolonista za iseljavanje. Oni bi isto tako morali da se pobrinu, kako popuniti

nedostatak zanatlija i stručnog radništva po Vojvodini pole proterivanja Nemaca. Tome poslu mnogo bi mogla pripomoći razna stručna i staleška udruženja, komore, zadruge, sindikati, preko njih bi naročito bio olakšan posao preseljavanja gradskog stanovništva.

Pitanje organizacije celog posla oko iseljavanja narodnih manjina i nove kolonizacije, nabacio sam ovde samo u glavnim crtama. Ima još mnogo stvari o kojima će se morati razmisliti, ali otišlo bi se suviše u pojedinosti. Ostavićemo to za slučaj detaljnijeg proučavanja celog problema. Reći ću nekoliko reči o neposrednim zadacima po ovom pitanju, koji se već sad nameću. Dok mi raspravljamo, treba li iseljavati ili ne manjine, kako bi i na koji način naselili opustele zemlje, vior rata huji preko naših zemalja. Iz svih krajeva, gde se vode ratne operacije, stižu izveštaji da se naše narodne mase nemilosrdno obračunavaju sa onim narodnim manjinama, koje su u ovom ratu bile protiv nas. Tu narodnu bujicu treba što pre kanalisati. Najvažnije, što bi sad odmah trebalo uraditi bilo bi: 1) Izdati uputstva vojsci, narodno-oslobodilačkim odborima šta da rade, 2) Kod bratske sovjetske vojske preduzeti korake, da nam pomogne u čišćenju Nemaca i Mađara, 3) Preduzeti sve mere da se napuštene zemlje još jesenas urade, a fabrike i radionice očuvaju, 4) Početi odmah sa naseljavanjem opustelih sela i gradova sa našim svetom, zabraniti svaku pljačku i raspolaganje sa imovinom neprijateljskih naroda pod pretnjom smrtne kazne.

To bi bile prve mere, koje bi se morale odmah preduzeti. Ostale poslove započeti što pre. Zaboravio sam da napomenem, da je vrlo važno ona imanja po gradovima i selima, koja ćemo dati kolonistima, odmah i preneti na njih. U staroj agrarnoj reformi, činovnici, politički korteši terali su čitavu trgovinu sa sirotim kolonistima, sad im dajući, sad im oduzimajući zemlje. To sad treba izbeći. One zemlje, koje se dadu seljacima, treba na njih i preneti, isto tako i kuće i zanatske radionice. Drugo je pitanje da li se tom prilikom seljaci mogu vezati, da moraju pristupiti zadrugama za zajednička obrađivanja zemlje. Mislim da bi to bio najbolji način kako da se pomoću savremenih poljoprivrednih mašina zemljišta bolje obrade. I o tom bi trebalo više govoriti, jer je pitanje vrlo značajno. Napominjem samo, da bi se zajedničko obrađivanje zemljišta kod nas dalo najlakše uvesti, baš u onim krajevima, gde se bude vršila ova kolonizacija.

Zaključak

Moj referat o manjinskom problemu ispaao je može biti preopširan. Međutim, pitanje je od tako velikog značaja za naš državni život, da se sve bojim da nisam šta ispustio. Može biti nikad nam se neće pružiti ovakva prilika da svoju državu napravimo etnički čisto našu. Svi veliki problemi današnjice u našoj državi, bili oni od nacionalno-političkog, socijalnog ili privrednog značaja, mogu neki manje, neki više i da pričekaju na svoje rešavanje. Međutim, manjinski problem, ako ne rešimo sad, nećemo ga nikad rešavati. Uzdam se, da će ljudi, koji vode Narodnooslobodilački pokret isto tako znati oceniti značaj ovog pitanja kao ja, i da će pristupiti njegovom rešavanju s istom energijom i samopožrtvovanjem, sa kojim su 1941. god. ugazili u strašnu borbu za oslobođenje i stvaranje nove Demokratske Federativne Jugoslavije. Ako ovaj referat ma i malo doprinese tome cilju, on je ispunio svoj zadatak.

Beograd,
3. novembar 1944. godine

Profesor Univerziteta
Vasa Čubrilović

Edvard Kardelj

O TAKOZVANOM OGRANIČENJU SLOBODA I PRAVA U NAŠOJ SAMOUPRAVNOJ DEMOKRATSKOJ ZAJEDNICI

Prilog koji donosimo je odlomak iz referata Edvarda Kardelja “Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja”, predloženog, diskutovanog i jednoglasno usvojenog na 30. sednici Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije 13. juna 1977. Tekst je jednoglasno usvojen i prihvaćen kao osnova u pripremama za 11. Kongres Saveza komunista Jugoslavije i predstavlja interesantno svedočanstvo o putevima kojima su upravljači Jugoslavije nakon Ustava iz 1974. usmeravali državni i društveni razvoj. Premda je čitav dokument veoma interesantan za upoznavanje tokova poznog komunizma, izdvojili smo iz njega ekscerpt pod nazivom “O takozvanom ograničenju sloboda i prava u našoj samoupravnoj demokratskoj zajednici”, koji je deo poglavlja “Sadržina i karakter sloboda i prava u našem socijalističkom samoupravnom društvu”. Ovaj je fragment izabran jer direktno teoretiše, postulira i legitimise represivnu politiku, objašnjava njene uzroke i motive i obrazlaže dinamiku njenog sprovođenja. Iza diskursivnog oklopa svojstvenog vremenu i poretku probijaju se razmišljanja o relativnosti slobode, uslovima u kojima je treba suzbijati i sredstvima njenog ograničavanja.

Priradio: Vladimir Petrović,
Institut za savremenu istoriju, Beograd

O takozvanom ograničenju sloboda i prava u našoj samoupravnoj demokratskoj zajednici*

Sloboda je u istoriji uvek bila sredstvo borbe čoveka za njegovo oslobođenje od svih prirodnih i društvenih sila. U tome čovek nikada nije mogao, a ni danas ne može, da se bori sam, nego samo zajedno sa drugim ljudima, udružen sa njima u radu i stvaralaštvu. Kao društveno biće čovek može da bude slobodan samo onoliko i u onoj meri u kojoj su slobodni i svi drugi ljudi, to jest u onoj meri u kojoj je slobodno društvo kao celina. U tom smislu neograničena sloboda

* Objavljeno u: *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar „Komunist”, Beograd 1977, 136-144.

da ne može da postoji tamo gde postoji međusobna zavisnost ljudi. A sam karakter te međusobne zavisnosti ujedno određuje i opredeljuje realne dimenzije slobode. Drugim rečima, slobode i prava čoveka i građanina u našem sistemu ograničeni su samo jednakim slobodama i pravima drugih ljudi i Ustavom utvrđenim interesima odbrane opstanka socijalističke društvene zajednice. Zato će sloboda čoveka i u „najidealnijem” demokratskom sistemu još uvek biti ograničena onoliko koliko bude ograničavala slobodu drugih ljudi upravo zbog te sopstvene slobode.

Ljudi se nisu opredeljivali za viši ili niži stepen demokratije sa većom ili manjom ljubavlju prema slobodi. Jer sloboda ne može po samoj prirodi stvari biti sama sebi cilj. Ona se uvek pretvara u oružje borbe za određene društvene ciljeve i interese. Isto tako, ni ograničavanje i ukidanje demokratskih sloboda nije, po pravilu, samo sebi cilj, nego oružje protiv onih koji napadaju postojeće stanje, bilo da se radi o odbrani reakcionarnih ili o odbrani revolucionarnih pozicija. Jer, ma koliko da su lepe reči u koje neko uvija pojmove demokratskih i ljudskih sloboda, ne može se pobeći od istine da je i demokratija politički sistem vlasti i da ta vlast izražava određenu klasnu društveno-ekonomsku političku strukturu društva, kao i pravo na prinudu u ime odbrane takve vlasti.

Socijalističko društvo treba da bude dosledno usmereno ka cilju da ostvari jednake dimenzije slobode za sve ljude, imajući pri tome u vidu polazna načela i pravce, kao i mogućnosti i razvojne perspektive sistema socijalističke samoupravne demokratije. Međutim, mogućnosti našeg društva u tom pogledu još uvek su ograničene. Razlike između demokratske sadržine načela našeg političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije i svakodnevnog društvene prakse nastaju delom zbog objektivnog ograničenja tih mogućnosti koja nameće sadašnji istorijski trenutak – zbog odnosa snaga kako u unutrašnjem razvoju našeg društva tako i u razvoju svetskih društvenih i političkih suprotnosti, što utiče na svest ljudi – a delom i zbog subjektivnih shvatanja, otpora i deformacija koja dolaze od izražaja u svakodnevnoj praksi.

Opšti politički interes radničke klase i svih radnih ljudi kao samoupravljača u našem društvu je u tome da održe i brane sistem socijalističkog samoupravljanja i samoupravne demokratije. Mi ne prikrivamo činjenicu da naš demokratski politički sistem treba da održava i brani sistem klasne vladavine radnika i svih radnih ljudi i da obezbeđuje njegov razvoj u pravcu besklasnog društva. Pri tome se mi ne držimo kao pijan plota pojedinih institucionalnih oblika našeg samoupravnog i demokratskog socijalističkog sistema, ali njegove revolucionarne društveno-ekonomske osnove naše društvo mora da brani i učvršćuje ako neće da se odrekne revolucije.

Protivnici socijalizma i socijalističkog samoupravljanja smatraju da je takav pristup problemu demokratskih prava – ograničavanje tih prava. Ovakvo shvatanje je daleko od istine. U stvari, naše društvo samo određuje način korišćenja demokratskih prava prema svome sopstvenom društveno-istorijskom karakteru. Drugim rečima, prava nisu ograničena, ali se mogu koristiti samo u skladu sa socijalističkim i samoupravnim karakterom našeg društvenog sistema. Prema tome, naše društvo ne postupa drukčije od drugih demokratija, jer sve one brane samo onu slobodu čoveka koja je u skladu sa klasnim i političkim karakterom sistema.

Činimo li mi time nešto drugo nego što čini vladajuća klasa građanskog društva? Ne, ništa drugo, osim što mi o tome otvoreno govorimo i što je takva

odbrana sistema u interesu ogromne većine radnog naroda, dok se u građanskoj demokratiji često licemerno prikriva činjenica da je ona u krajnjoj liniji ipak pre svega politički sistem kapitalističkih odnosa.

Takav naš stav nužno zahteva upotrebu određenih zakonskih zaštitnih mera protiv vanustavne akcije antisocijalističkih snaga. A takve mere mogu da budu, razume se, i oblik određenog ograničavanja pojedinca u pogledu korišćenja demokratskih prava. I tako zakonom mogu ponekad biti pogođeni i ljudi koji nisu neprijatelji socijalizma, ali koji po nekom konkretnom pitanju dolaze u sukob sa organima i ljudima koji tumače zakon. Protiv takvih negativnih uticaja na naš demokratski život moramo se uporno boriti kako samim sistemom tako i društvenom politikom. Međutim, moramo biti svesni da se oni ne mogu sprečiti nekim dekretom. Dalje jačanje odnosa moći društvenih snaga u korist samoupravno-socijalističkih odnosa, a time i dalje učvršćivanje sistema socijalističke samoupravne demokratije, svakako stvara uslove u kojima će politička snaga pobornika restauracije ovog ili onog oblika starog klasnog ili političkog sistema tako oslabiti da će i represivne mere postepeno postajati nepotrebne. Jer ne treba gubiti iz vida da se ovdje ne radi o progresivnim društvenim snagama koje nose budućnost i koje nikakve represivne mere ne mogu uništiti, nego o snagama koje brane preživjele istorijske oblike društvenog života, koje nose prošlost i koje će sve više nestajati sa istorijske scene.

Razvojne teškoće jednog do juče ekonomski nerazvijenog društva, unutrašnji društveni konflikti i politički i ideološki pritisci spolja na naše društvo, koji se pojavljuju kao izraz postojećih svetskih suprotnosti, još uvek predstavljaju izvor veće ili manje političke snage kontrarevolucije, odnosno neprijatelja socijalizma i socijalističkog samoupravljanja, kao i izvor pojava idejne i političke dezorijentacije koja automatski postaje oslonac i oružje socijalizmu i samoupravljanju neprijateljskih snaga.

To je prvi faktor zbog koga se naša samoupravna demokratija razvija i još dugo će se razvijati u priličnoj meri pod pritiskom ograničenja koja objektivno nameće odnos moći između tih socijalizmu i samoupravljanju neprijateljskih snaga i pokretačkih progresivnih snaga socijalističkog samoupravljanja. Jer, što je veća politička moć tih protivničkih snaga, one utoliko više ograničavaju afirmaciju sistema samoupravne demokratije i njegovu unutrašnju stabilnost i primoravaju naše samoupravno društvo da se brani odgovarajućim sredstvima, uključujući i sistem zakonitosti, to jest sistem mera propisanih zakonima.

A u takvoj situaciji u našoj društvenoj praksi često nastaju dvojaka kolebanja: ili se moć tih društvenih snaga i njihov uticaj precenjuje, ili se, pak, potcenjuje. U prvom slučaju se represivne mere primenjuju sasvim nesrazmerno stvarnoj opasnosti koja za društvo dolazi od tih snaga, pa te mere više ne znače samo ograničavanje političke akcije neprijatelja socijalizma i socijalističkog samoupravljanja, nego i ograničavanje slobode građanina uopšte. Takve situacije dovode do toga da se počinju izjednačavati razne sekundarne negativne političke pojave – kojih će u društvu uvek biti, ali koje nikad nemaju i neće imati ozbiljniji uticaj na društvena kretanja – sa ozbiljnim, organizovanim neprijateljskim političkim akcijama antisocijalističkih snaga. S druge strane, potcenjivanje moći socijalističkom i samoupravnom sistemu neprijateljskih snaga i nesagledavanje metoda njihovog organizovanog delovanja mora da dovede do porasta osećaja nestabilnosti društva, do kolebanja u širim narodnim masama i do ozbiljnih političkih kriza društva. Mi smo takvu situaciju imali na početku sedamdesetih

godina, pa ne treba posebno dokazivati opasnost od takve pojave. I gotovo je pravilo da se posle takvih situacija znatno usporava razvoj sistema samoupravne demokratije i demokratskih sloboda čoveka.

Naše društvo mora odlučno da se orijentise na to da izgradnjom političkog sistema samoupravne demokratije i svojom jasno opredeljenom praktičnom politikom postepeno uklanja raskorak između demokratskih načela ustavnog poretka i prakse koju nameće svakodnevna politička borba. Taj problem ne može da se reši, a mi nikako i ne želimo da ga rešavamo na način koji nam preporučuju nezvani savetnici iz inostranstva, nego moramo da ga rešavamo putevima koje otvara naš sistem radničkog i društvenog samoupravljanja. Takva orijentacija, naravno, postavlja niz zadataka u našem radu na daljem razvoju političkog sistema i na jačanju demokratskih prava naših radnih ljudi i građana.

Pri tome moramo biti svesni da je često zaista teško odrediti gde započinje stvarna neprijateljska akcija antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga, kakva je njena realna opasnost za društvo, gde se izražavaju samo prolazna kolebanja i sekundarne negativne tendencije, a gde se radi o borbi mišljenja i društvenoj kritici, koje moraju biti slobodne. To samo po sebi omogućuje preterivanje u jednom ili drugom pravcu, to jest bilo u pravcu administrativnog ograničavanja demokratskih prava naših radnih ljudi ili u pravcu liberalističkih iluzija, koje ne vode računa o stvarnom odnosu moći društvenih snaga.

U takvim situacijama odnos moći društvenih snaga i oštrina tog sukoba mogu negativno da utiču i na širu primenu demokratskih prava, to jest mogu praktično da počnu delovati i na ograničavanje demokratskih prava u slučajevima kada se ne radi o neprijateljima socijalizma. Da bi naše društvo sprečilo takve tendencije, odnosno ograničilo ih na minimum, neophodno je pre svega učvrstiti politički sistem. Osim toga, ono mora u tom pogledu imati i jasno opredeljenu praktičnu politiku. A upravo ta politika nije uvek dovoljno opredeljena, što dovodi do nepotrebnih kolebanja u našoj svakodnevnoj praksi. Ta politika bi, po mom mišljenju, trebalo da se kreće u sledećim pravcima.

Prvo, upravo zbog slobode i demokratskih prava ogromne većine ljudi koji samoupravno rade i stvaraju i kroz delegatski sistem upravljaju udruženim radom i društvom, sloboda i aktivnost onih društvenih snaga koje tu slobodu žele da ukinu mora biti ograničena. A to znači da slobodu političke akcije u našem socijalističkom društvu ne mogu da imaju kontrarevolucionarne snage koje žele da nametnu jedan ili drugi oblik eksploatacije i potčinjavanja kapitalističko-sopstveničkom ili tehnobirokratskom monopolu, niti one snage koje se suprotstavljaju pravu naroda na samoopredeljenje, slobodi i bratskoj saradnji naroda i narodnosti Jugoslavije na osnovama ravnopravnosti. Sloboda tim snagama mora biti ograničena i biće ograničena sve dok one budu predstavljale ozbiljnu opasnost za sistem socijalizma i samoupravne demokratije.

Drugo, borba protiv tih snaga treba da bude pre svega politička borba. Mi se moramo odlučno suprotstavljati potcenjivanju uloge političke akcije u toj borbi, odnosno precenjivanju uloge administrativnih mera. Ako hoćemo da se naš sistem samoupravne demokratije razvija bržim tempom, onda borbu protiv neprijatelja socijalizma i socijalističkog samoupravljanja idejne i političke snage socijalističkog društva treba da vode pre svega sredstvima političkog demaskiranja i potiskivanja tih snaga. Sredstva državne prinude odnosno represivne mere treba primenjivati samo onda kada je to zaista neophodno sa gledišta odbrane socijalističkog i samoupravnog društvenog poretka, a u svojoj političkoj akci-

ji moramo nastojati da razlikujemo i diferenciramo neprijateljske snage, s jedne strane, i kolebljivce koji se ne snalaze u realnim protivrečnostima društva, s druge strane, a ne da ih zbijamo u jedan front.

Na taj način postaćemo sposobniji da razlikujemo realnu društvenu opasnost od kolebanja i efemernih pojava i da u najvećoj mogućoj meri sprečavamo situacije u kojima politička borba sa neprijateljima sistema dovodi do usporavanja razvoja demokratskog sistema socijalističkog samoupravljanja i demokratskih prava radnih ljudi i građana, koja su izvor i uslov funkcionisanja tog sistema.

Treće, zakonske mere treba, po pravilu, preduzimati onda kada se radi o pokušaju organizovane antiustavne akcije. Na taj način doprinećemo da nužna borba protiv političke akcije neprijateljskih snaga deluje što manje ograničavajuće i usporavajuće na razvoj demokratskih odnosa i prava u samom samoupravnom i delegatskom skupštinskom sistemu.

Drugi faktor – ponekad čak značajniji od prvog – koji ograničavajuće deluje na razvoj samoupravne demokratije, jeste proizvod unutrašnjih protivrečnosti socijalističkog društva. Tu mislim na pritisak tehnobirokratskih tendencija koje vode ka monopolu upravljačkog aparata u udruženom radu i društvu, a samim tim i ka ograničavanju demokratskih prava samoupravljača, odnosno radnih ljudi i građana. Tehnokratizam dolazi sa liberalističkim zahtevima u pogledu svog položaja u društvu, ali istovremeno i sa antisamoupravnim i sasvim liberalnim zahtevima u pogledu položaja radnika u proizvodnim odnosima i u društvu. Ta tendencija, doduše, više je prisutna stihijski i nesvesno, ali se pojavljuje i kao svesna ideologija i politika. Takve tendencije tako reći svakodnevno izviru iz upravljačke strukture samoupravnog udruženog rada i društva, pa se zato one ne mogu onemogućavati merama administrativne prinude, nego pre svega jačim razvitkom proizvodnih snaga, društvene sveti i demokratskih odnosa u celovitom sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Da bi se takvim tendencijama suprotstavile snažne brane otpora radničke klase i svih radnih ljudi, neophodno je da politički sistem samoupravnog interesnog pluralizma dalje razvija i jača takve oblike i institucije i takva demokratska i ljudska prava samoupravljača, odnosno čoveka i građanina, koja će mu omogućiti da neposredno kontroliše stanje stvari na svim nivoima samoupravnog i društvenog upravljanja. Razume se, takav svoj položaj čovek može da ostvaruje samo u odgovarajućoj samoupravnoj i demokratskoj integraciji i organizaciji, a pre svega daljim učvršćivanjem demokratskog delegatskog sistema.

Neophodno je da u radu na daljoj izgradnji političkog sistema posvetimo posebnu pažnju uslovima u kojima radni čovek, odnosno građanin na mestu gde radi i živi ostvaruje svoja prava, a pre svega u svojoj samoupravnoj zajednici, kod organa opštine, samoupravnih interesnih zajednica, mesnih i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, naročito onih koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa. Ima dosta primera birokratizma, pa čak i maltretiranja radnih ljudi i građana u ostvarivanju njihovih prava i interesa. U pogledu odnosa između normativnog i stvarnog takođe ima dosta pojava nedovoljne spremnosti da se sprovodi usvojeno i dogovoreno, što dovodi u pitanje suštinu samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja. Odgovornost za vršenje samoupravnih i drugih javnih funkcije u pojedinim slučajevima je više deklarativna nego stvarna. Naši pojedini organi su ponekad u zaštiti prava i sloboda čoveka

suviše pasivni, pa čak i tolerantni kad se ta prava zakidaju i opterećuju birokratizmom ili, pak, nekritički štite društveno štetne postupke pojedinca, pa se zato događa da štite neradnike i ljude koji zloupotrebljavaju samoupravna prava.

Za sve protivrečnosti i probleme koji nastaju i koji će još nastajati u našem društvu, pa i u oblasti sloboda i prava ljudi, moramo stvarati uslove da ih brzo rešava pre svega sama samoupravna radnička klasa i svi radni ljudi, ali i sve druge stvaralačke snage socijalističke svesti sa Savezom komunista Jugoslavije na čelu, i to u skladu sa Ustavom i Zakonom o udruženom radu, koji su stvarne granice sloboda zaista povukli šire nego u bilo kojem društvu do sada.

Marks je smatrao da radnička klasa koja je revolucijom tek izvojevala vlast treba prvenstveno da ostvari dva zadatka: prvo, da ukine staru mašinu ugnjetavanja koja je bila upotrebljena protiv nje, što se, svakako, ne odnosi samo na ljude nego i na sam sistem; i drugi, da se mora osigurati od svojih vlastitih političkih predstavnika i činovnika, to jest, govoreći savremenim jezikom, od tehnobirokratskog izvršnog aparata, koji se od oružja radničke klase i naroda može pretvoriti u njegovog gospodara. A upravo ta dva glavna zadatka i cilja naše društvo ima i mora imati u vidu kada izgrađuje svoj specifični tip samoupravne demokratije.

Ne tvrdimo, dakle, da u našoj praksi sistem samoupravne demokratije funkcionise bez ograničenja, grešaka i deformacija. Ali naš Ustav obezbeđuje čoveku sva ona demokratska prava koja su neophodna za funkcionisanje takvog demokratskog sistema. Prema tome, stvar je svakodnevnne društvene prakse i idejne i političke borbe organizovanih subjektivnih socijalističkih snaga da se takav demokratski položaj čoveka što doslednije ostvaruje i učvršćuje.

Upravo iz tih razloga i u tom cilju neophodno je da ustavnost i zakonitost budu poštovane od svih i svakog, to jest kako od građanina tako i od svih samoupravnih i državnih organa i društvenih organizacija. Ustav i zakon ne štite samo društvo, nego i slobodu čoveka. Samo striktna primena načela ustavnosti i zakonitosti može u društvu sprečiti onaj nered koji automatski znači svojevoljno ograničavanje ljudske slobode bilo od strane pojedinaca bilo od strane državnih organa. Osim toga, u našem društvu zakonitost takođe znači sprečavanje nastajanja bilo kakve vansistemske vlasti ili političkih snaga koje pokušavaju vansistemskim sredstvima da se bore protiv postojećeg sistema. Prema tome, zakonitost nije samo prinuda, nego je i obezbeđenje demokratskog razvoja našeg društva, upravo zbog toga nužno je da naš politički sistem predvidi sve neophodne institucije i sredstva za striktno ostvarivanje i efikasnu zaštitu načela ustavnosti i zakonitosti u našem društvenom životu.

PRILOZI

PRESUDA BRANKU POPOVIĆU (1882-1944)

Poreklom iz ugledne užičke porodice industrijalca, završio je Tehnički fakultet, postao arhitekta i jedan od najpoznatijih srpskih slikara između dva rata, sa brojnim i zapaženim međunarodnim i domaćim izložbama. Učesnik je Balkanskih ratova (ranjen kod Kumanova), kao i Prvog svetskog rata za šta je odlikovan i unapređen (kao oficir VII pešadijskog puka dobio čin potpukovnika). Bio je iskreni pobornik saradnje južnoslovenskih naroda, ali politički se nije aktivirao iako je bio član Demokratske stranke. Uoči rata postao je dekan Tehničkog fakulteta. Bio je oženjen i imao tri sina, a kao dobrostojeći i ugledan građanin posedovao je više nekretnina širom grada.

Po slomu Jugoslavije, posle učešća u Aprilskom ratu 1941, uhapšen je kao intelektualac zagovornik zapadne demokratije i zatvoren na Banjici. Spletom srećnih okolnosti uspeva da se izbavi i vrati na radno mesto dekana Tehničkog fakulteta. Odbio je da bude potpisnik *Apela srpskom narodu* avgusta 1941, koji je pozivao na mir i rad (*iako se i za to u presudi tereti*). Kao dekan je spasavao studente – kako mlade komuniste tako i omladince Draže Mihailovića. Sarađivao je u izradi *Srpskog civilnog plana* sveukupnog nacionalnog preporoda, sa drugim uglednim intelektualcima (V. Čajkanović, S. Stefanović, N. Popović i dr.). Oslobođenje Beograda porodica Popović je dočekala sa oduševljenjem pozdravljajući oslobodioce: “*Bio je divan i sunčan oktobarski dan. Svi smo izašli na ulice da pozdravimo Ruse. Otac je poneo rakije i častio vojnike i ta proslava je trajala oko jedan sat.*” – seća se njegov sin Prijezda Popović, tada dvadesetogodišnjak. – “*Međutim, već oko 23 časa dva oficira OZN-e sa šmajserima su uhapsili i odveli oca. On se nije mnogo uzbuđivao oko toga, mislio je da će se brzo vratiti i nije hteo ni da uzme zimski kaput*”.¹

Iako je pet dana uoči oslobođenja upozoren od Jovana Avakumovića, tada čuvenog matematičara i kućnog prijatelja, da će ga komunisti

1 M. Pijade je navodno privatno izjavio da nikad ne bi dozvolio da se na spisku streljanih nađu ugledni Beograđani poput Branka Popovića (inače ličnog prijatelja njegovog brata Davida Pijade), samo da se u to vreme nalazio u Beogradu. – Svedočenje Prijezde Popovića dato autoru 10. januara 2003.

uhapsiti odbio je da beži iz Beograda smatrajući da nema šta da krije. Od tog dana porodica ga više nije videla. Prvi nagoveštaj da se Branku desilo nešto strašno stigao je od kućnog prijatelja, prorežimskog slikara Đ. Andrejevića Kuna (kasnije useljenog u njegov stan) koji je, očigledno više upućen, došao već 20. novembra 1944. da upita da mu se izda njegov atelje. Dana 27. novembra 1944, prelistavajući *Politiku*, porodica Popović je ugledala ime Branka Popovića među 105 osuđenih i streljanih “*narodnih izdajnika*”. Presudu do skoro niko nije video niti se zna tačno do danas gde je sahranjen. U fondu Državne komisije pronašli smo presudu kojom mu je suđeno sa još pet optuženih za kolaboraciju. Imajući razloga za sumnju da je proces bio potpuna režija OZN-e (onako kako je to major Trešnjić opisao) donosimo izvod:

U presudi Vojnog ratnog suda Prvog proleterskog korpusa od 18. novembra 1944, u kojoj se za pomenuta krivična dela ne navode nikakvi konkretni dokazi, kaže se da je “... *Optuženi Popović Branko kriv zato što je posle kapitulacije i posle izmene stare Univerzitetске uprave, on jedini od starih članova ušao u nov Senat, čime se vidno istakla podrška poznatom zlikovcu ministru Joniću i njegovom novom pravcu u vaspitanju školske omladine; kriv je dalje što je bio jedan od potpisnika Apela 1941. godine kojim je osuđena borba Narodno-oslobodilačkog pokreta, i najzad zato što je, kad je bio na položaju dekana Tehničkog fakulteta, često išao kod šefa otseka Specijalne policije Bećarevića i s njim se dogovarao kome treba dozvoliti izlazak na ispite i koga treba od studenata zbog svog rodoljublja i neslaganja sa postojećim stanjem, ukloniti s fakulteta i zatvoriti sa svim onim mučenjima koja su kasnije dobijali u Specijalnoj policiji*”.²

Suđeno mu je u šarolikoj grupi sa R. Jojićem i M. Jankovićem – bivšim komesarima M. Aćimovićem, K. Mihajlovićem – direktorom Čačanske gimnazije, V. Jovanovićem – novinarom *Obnove* i Jakšom Vagnerom, činovnikom specijalne policije u Beogradu. U predmetu postoje samo zapisnici sa saslušanja Jojić Rista i Janković Momčila dok izjava da se “*presuda temelji na priznanjima svih optuženih*” nema uporište u sudskim dokumentima. Zapisnik sa saslušanja B. Popovića, kao i ostalih, nismo pronašli u predmetu, dok saslušani Jojić i Janković osporavaju osnovu optužbe. U arhivi Specijalne policije grada Beograda za njega se čak kaže da je “*slobodan zidar nastrojen ka levici*” što je u suprotnosti sa navodima optužbe da je bio denuncijant.³ Naročiti je cilj bio

2 Presuda Vojnog ratnog suda I proleterskog korpusa od 18. novembra 1944, AJ, DK-110, fasc. 828-876. Inače Bećarević je ostavljen još tri godine u životu kako bi ispričao sve što zna o političkim oponentima, ali i ponašanju komunista. Osuđen je na smrt i streljan sa Vujkovićem 1949.

3 Dosije V. Jonića, AGB, BDS, PA, J-87.

optužene povezati u isto klupko (iako se često nisu ni poznavali) i krivicu kolektivizovati budući da u pojedinim slučajevima ona realno nije postojala ili bar ne u istom stepenu: “Svi optuženi predstavljaju i čine jednu te istu bandu, jer su svi oni skupa, mada lično nevezani radili, jedan isti, prljavi posao, jednu istu izdajničku rabotu. Zbog toga ih Vojni ratni sud na osnovu članova 13,14, i 16 Uredbe o ustanovljenju vojnih sudova, oglašava za narodne izdajnike i neprijatelje našeg naroda i kažnjava jednom istom kaznom, kaznom smrti koja se ima izvršiti streljanjem, gubitkom časnih prava za svagda i konfiskacijom celokupne imovine.”⁴ Porodično imanje je konfiskovano, a pod pretnjom smrti nije se smelo poneti ništa osim ličnih stvari. U njegov stan u Knez Mihailovoj uselio se slikar Đorđe Andrejević Kun sa ženom Nadom. Popovići su se na taj način, pred prvu posleratnu Novu godinu u slobodi, našli na ulici primorani da duže vreme žive u potkrovlju kod rođaka.

Na ovom mestu donosimo presudu Branku Popoviću Vojnog ratnog suda I proleterskog korpusa od 18. novembra 1944. koju smo pronašli u fondu Državne komisije za suđenje ratnim zločincima i saradnicima okupatora Arhiva Jugoslavije.

Priradio: *mr Srđan Cvetković*
Institut za savremenu istoriju, Beograd

4 Presuda Vojnog ratnog suda I proleterskog korpusa od 18. novembra 1944, AJ, DK-110, fasc. 828-876, Presuda Vojnog ratnog suda I proleterskog korpusa od 18. novembra 1944.

Војно право срп. у Војноправном институту одржао је 21/VI 1944 год. у Београду

D. br. 2251/45.

Генерал-мајор др Ј. Милошевић, доктор правних наука је 21/VI 1944 год. у Београду одржао предавање по предмету ВОЈНО ПРАВО командира у војноправном институту Милоша Алексића; ЈАНКОВИЋ др ЈЕВЉЕВА доктор правних наука командира у војноправном институту БРАНИМ ИРВИЊА професора војноправних наука у Београду; ЈОВАНОВИЋ МАНДИЋА, доктор правних наука командира у Београду; МИХАЈЛОВИЋ РАДОЈЕ доктор правних наука командира у Београду; МАНДИЋА, доктор правних наука је предавао и о правним питањима војног права у Београду, па је на одређеним предметима радио и у иностранству

И П Р И М Е Р И :

1. Драго Милошевић (ЈОВАН МАНДИЋА) командира у војноправном институту, доктор у војноправном институту одржао је 15/VI 1936 год. од срп. војног права и војног права у Београду, одржао је 1936 год. предавање у Београду о војноправном праву;

2. Драго Милошевић (ЈОВАНОВИЋ РАДОЈЕ), доктор правних наука и командира у војноправном институту одржао је 1936 год. предавање у Београду, од срп. војног права и војног права, одржао је 1936 год. предавање у Београду о војноправном праву и др. правним питањима војног права у Београду;

3. Драго Милошевић (МАНДИЋА) командира у војноправном институту, доктор у војноправном институту одржао је 1936 год. предавање у Београду о војноправном праву и др. правним питањима војног права у Београду;

4. Драго Милошевић (МАНДИЋА) командира у војноправном институту, доктор у војноправном институту одржао је 1936 год. предавање у Београду о војноправном праву и др. правним питањима војног права у Београду;

5. Драго Милошевић (МАНДИЋА) командира у војноправном институту, доктор у војноправном институту одржао је 1936 год. предавање у Београду о војноправном праву и др. правним питањима војног права у Београду;

И П Р И М Е Р И :

6. Драго Милошевић (МАНДИЋА) командира у војноправном институту, доктор у војноправном институту одржао је 1936 год. предавање у Београду о војноправном праву и др. правним питањима војног права у Београду;

7. Драго Милошевић (МАНДИЋА) командира у војноправном институту, доктор у војноправном институту одржао је 1936 год. предавање у Београду о војноправном праву и др. правним питањима војног права у Београду;

8. Драго Милошевић (МАНДИЋА) командира у војноправном институту, доктор у војноправном институту одржао је 1936 год. предавање у Београду о војноправном праву и др. правним питањима војног права у Београду;

**KO JE OVDE LUD? – SLUČAJ
VLADIMIRA MARKOVIĆA**
*Primer zloupotrebe psihijatrije u obračunu
s političkim neistomišljenicima*

Pozicioniranje Jugoslavije između Istoka i Zapada, formulisanje nove ideologije samoupravne demokratije i trećeg puta u socijalizam, zahtevalo je bar u u javnom životu otklon od staljinističkih metoda obračuna sa političkim protivnicima. Brutalni nkavedeovski metodi, likvidacije bez suđenja, masovni progoni i hapšenja početkom pedesetih lagano zamiru a smanjuje se i pritisak na porodice narodnih neprijatelja. Vlast se svesno trudila da se pred svetskom javnošću predstavi kao komunistička zemlja sa ljudskim licem koja je raskinula sa brutalnom staljinističkom praksom obračuna sa opozicijom. Ipak to nije značilo suštinsku demokratizaciju režima već samo liberalnu fasadu budući da se partija tj. njen vrh i sam Tito, vraćala već oprobanim metodama *čvrste ruke* praktikovanim intenzivno u periodu do 1953, uvek kada bi osetio da bi mogli biti ugroženi ili poljuljani temelji partijskog monopola na vlast. Tako je bilo kod pogoršanja odnosa sa Moskvom i Britanijom 1958, prilikom demonstracija 1968, hrvatskog proleća 70-tih, obračuna sa srpskim liberalima 1972. godine itd. Međutim, politički progon neistomišljenika nakon spoljnopolitičkog i ideološkog zaokreta pedesetih poprima i sofisticiranije oblike. Jedna od tih metoda perfidnog uklanjanja neistomišljenika iz javnog života svakako je i zloupotreba psihijatrije u svrhu eliminacije političkih protivnika (inače masovno primenjivana u SSSR-u i zemljama istočnog lagersa). Praksa je jednostavna režim preko instrumentalizovanih psihijatarskih institucija ili pojedinaca oglašava ličnost koja je izložila kritici režim ili politički establišment neuručunljivom i stavlja je pod neograničeni bolnički nadzor zatvorenog tipa. Između ostalih primera u SFRJ za ovu priliku izdvajamo slučaj novinara Vladimira Markovića koji je suđen u drugoj polovini sedamdesetih, u vreme pobeđe konzervativnog krila u SKJ i ponovnog intenziviranja državne represije nakon eliminacije srpskih i hrvatskih liberala iz javnog života kao i gušenja hrvatskog proleća.

Ko je Vladimir Marković? Novinar rođen 1952. u Leskovcu, završio je Četvrtu i Treću gimnaziju u Beogradu. Upisao najpre Višu turističku školu zatim završio Jugoslovensku školu za novinarstvo. Bavio se

nezavisnim novinarstvom, a od januara 1992. je član UNS-a. Politički proganjan nakon što je 1974. počeo da se interesuje za srpsku i hrvatsku političku emigraciju. Objavljivao je u emigrantskim časopisima *Naša reč* i listu *Hrvatska država* tokom 1976. Optužen je krajem sedamdesetih zbog intervjua sa Franjom Tuđmanom, gde se ovaj zalagao za konfederaciju i osporavao broj žrtava u Drugom svetskom ratu na teritoriji NDH (marta 1978.) kao kasnije sličnih razgovora i sa Eduardom Kocbekom i Francom Miklavčičem, poznatim disidentom. Razgovor sa Tuđmanom verno i doslovno je pretvorio u intervju i u leto 1978. poslao *Našoj reči* i *Hrvatskoj državi* kao i slovenačkoj *Klic Triglava* u Londonu. Tuđman tvrdio da je ubijeno u Jasenovcu samo oko 60.000 lica nasuprot oficijelnim podacima od 700 hiljada. Posle objavljenog intervjua Marković je optužen pred Drugim opštinskim sudom u Beogradu 20. oktobra 1978. zbog članaka u *Hrvatskoj državi* jer je između ostalog kako se kaže “*izazvao uznemirenje i neraspoloženje kod građana*” objavljivanjem Tuđmanovih *neistinitih* tvrdnji. Na suđenju je iskorišćena činjenica da je dotični još 1970. sa 17 godina proveo tri nedelje sanatorijumu otvorenog tipa psihijatrijske bolnice na Avali zbog lakših psihičkih problema. Presudom je oглаšen neuračunljivim i na neodređeno vreme poslat na lečenje neuropsihijatrijsko odeljenje. Veštaci koji su ga oglasili neuračunljivim bili su neuropsihijatri primarijusi Vukosav Vučković i Božidar Dželebdžić. Advokat Vladimira Markovića se žalio ali bezuspešno – od 23. maja 1979. do 2. maja 1982. proveo je u bolnici na četvrtom spratu CZ-a u užasnim uslovima. Međutim februara 1982. izašla je brošura *Amnesti International-a*, gde se pominju slučajevi Vladimira Markovića i Vjekoslava Nagličića kao primeri zloupotrebe psihijatrije u Jugoslaviji, koja je bila svojevrsan pritisak na vlasti posle čega je ubrzo pušten. Bio je dužan da se svake dve godine javlja u neuropsihijatrijsku bolnicu sve do kraja 1984. Nije mogao da nađe stalan posao, bio je nadgledan i diskriminisan. Zanimljivo je da je novinar koji je objavio intervju mnogo teže kažnjen nego sam Franjo Tuđman, bivši visoki partijski funkcioner SKJ, koji je i izneo sporne podatke: Početkom 1981. osuđen je na svega dve godine uslovno od kojih je odležao samo devet meseci.

Smatrajući da je o slučajevima zloupotrebe psihijatrije u obračunu s političkim neistomišljenicima u Srbiji nedovoljno pisano, na ovom mestu donosimo optužnicu i presudu kao i ostala prateća dokumenta ustupljena dobrotom samog Vladimira Markovića.

Priredio: *mr Srđan Cvetković*
Institut za savremenu istoriju, Beograd

NAREDBA ISTRAŽNOG SUDIJE

KRI-br. 322/78

DRUGI OPŠTINSKI SUD U BEOGRADU, i to istražni sudija u krivičnom predmetu okr. Marković Vladimira, zbog krivičnog dela Širenje lažnih vesti iz čl. 218 st. 1 KK SRB, po predlogu za preduzimanje određjenih istražnih radnji II OJT-a u Beogradu KT-br. 1004/78 od 16. 16. 1978. godine, na osnovu čl. 242 ZKP, doneo je na dan 13. novembra 1978. godine, sledeću,

N A R E D B U

Naređuje se veštačenje k krivičnom predmetu okr. Marković Vladimira u cilju utvrđivanja uračunljivosti okrivljenog u vreme izvršenja krivičnog dela koje mu se stavlja na teret predlogom za preduzimanje određenih istražnih radnji II OJT-a u Beogradu.

Veštačenjem je nužno utvrditi kakvo je bilo stanje duševnog zdravlja okr. Marković Vladimira, u vreme izvršenja krivičnog dela, koje mu se stavlja na teret, potrebno je utvrditi da li je okrivljeni bio sposoban da shvati značaj svojih preduzetih radnji i da upravlja svojim postupcima u to vreme, obzirom da u spisima postoje podaci da je Marković Vladimir lečen u Specijalnoj bolnici za psihijatrijske i nervne oboljenja " Dr. Laza K- Lazarević " u Beogradu, te i da sam izjavljuje da je osim u ovoj bolnici lečen i u Psihijatrijskoj bolnici "Avala" pod Avalom, sve to u toku 1975 i 1976 godine.

Veštačenje sve poverava Bolnici KFU u Beogradu Ul. Božvanska br. 14.

U tom cilju nalaže se Marković Vladimiru da se na dan 20. 11. 1978. godine, u 10 časova, javni Dr. Vukosavu Vučkoviću, upravniku te bolnice, radi pregleda.

Troškovi veštačenja padaju na teret budžetarnih sredstava grada.

U Beogradu
Istražni sudija
[Stempel i potpis]

PREDLOG JAVNOG TUŽIOCA ZA IZRICANJE MERE BEZBEDNOSTI OBAVEZNOG PSIHIJATRIJSKOG LEČENJA

DRUGO OPŠTINSKO JAVNO TUŽILAŠTVO U BEOGRADU
Br. Kt-1404/78
11.XII 1978. god.
B e o g r a d
ME/MD

ПРИМЉЕНО
11. XII 1978
ОПШТИНСКО ЈАВНО
ТУЖИЛАШТВО

II OPŠTINSKOM SUDU U BEOGRADU

B e o g r a d

Na osnovu čl. 493. ZKP, podnosi

P R E D L O G
ZA IZRICANJE MERE BEZBEDNOSTI OBAVEZNOG
PSIHIJATRIJSKOG LEČENJA

prema:

okr. MARKOVIĆ VLADIMIRU, od oca Radovira i majke Branke, rođj. 24.I 1952. godine u Lenkovcu, iz Beograda Ul. Vučkovićeve br 21 - Kneževu brdo, studenta I godine Više turističke škole, neoženjenog,

Š T O J I

U drugoj polovini marta meseca 1978. godine u Beogradu, pročitao lažno tvrdjenje u nasumi da iz svoje neraspoleženje i uznemiravanja građana, na taj način što je napisao i usmorio cirkularno pismo u kojem je naveo i sledeće: "Po sigurnim i pouzdanim statističkim, u svim logorima u Hrvatskoj za vreme rata pogubljeni je 60.000 ljudi i to tako Srba, tako i Hrvata, Jevreja, Čigana i drugih antifašista a ne 600.000 samo u Jasenovcu kako se to znanostotruduje da bi se potencirala nekakva kolektivna i trajna krivica hrvatskog naroda", a potom poslao na više adresa pa i ustaškoj emigraciji u Nemčkoj koja je ovo pismo objavila u svojim novinama od avgusta 1978. godine,

čime je izvršio krivično delo širenja lažnih vesti iz čl. 215. st. 1. KZ SR Srbije za koje nije odgovoran, jer u vreme izvršenja ovog krivičnog dela nije bio sposoban da shvati značaj svoga dela i da upravlja svojim postupcima.

Stoga

P R E D L A Ž E N J E

Da se pred tim sudom kao osuđeno i stvarno nadležnih sebaže i održi glavni javni pretres na koji da se pozovu:

- 1/ Javni tužilac,
- 2/ Okr. Marković Vladimir, preko date adrese,
- 3/ Sudski veštak dr. Vučkosić Vučković.

Da se na glavnom pretresu u toku dokaznog postupka pročitaju cirkularno pismo Marković Vladimira, da se izvrši uvid u novine "Hrvatska država" od avgusta 1978. godine i da se pročitaju izveštaji komisije veštaka br. 515-381-(250/78)-01 od 6.XII 1978. godine.

Da sud nakon održanog glavnog pretresa prema okr. Marković Vladimiru izrekne meru bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi.

ZAVRŠNIK JAVNOG TUŽIOCA,
Mr. Miliivoje Karai ovdj
Miliivoje Karai

REŠENJE II OKRUŽNOG SUDA O IZRICANJU MERE
BEZBEDNOSTI OBAVEZNOG PSIHIJATRIJSKOG LEČENJA

DRUGI OPGOVORSKI SUD U BEOGRADU, u veću sastavljenom od sudije Mirjana Đalić, kao predsednika veća, sudije-porotnika Gorana Manjasa i Radozruga Miladinovića, na zahtevljenara Varam Šegić, u krivičnom predmetu okrivljenog Vladimira Markovića zbog krivičnog dela širenja lažnih vesti iz člana 218 stav 1 LH SR Srbije, povodom predloga za izricanje mere bezbednosti i obaveznog psihijatrijskog lečenja od drugog opštinskog javnog tužištva u Beogradu št. 1404/79 od 11. decembra 1978 godine, nakon pretrage održane u prisustvu saslušala javnog tužioca Dragana opštinskog tužištva Milivoja Karanovića, okrivljenog i njegovog branioca, advokata Bjervana Tomasevića. Danas je 2. februara 1979 godine i istog dana objavio,

R E Š E N J E

Okrivljenom VLADIMIRU MARKOVIĆU studentu prve godine Vile turističke škole iz Beograda, ulice Vukovskih bna 21 - Knezeva brda, rođenom 29.10.1952 godine u Laskovu od oca Aleksandra i majke Brankice, rođene Milević, Jugoslovena, državljanina SFRJ,

šta je:

U drugoj polovini marta meseca 1978 godine u Beogradu promenio lažno tvrdjenje u novinari da isao na nerecepeloženje i usmirenje građana, na taj način što je napisao i ušao u cirkularne pismo u kojem je rekao i sledilo: "Po sigurnim i pouzdanim statističkim, u svim logorima u Hrvatskoj se vreme rata pogubljeno je 60.000 ljudi i to tako Srbi, tako i Hrvati, Jevreji, Gitanje i drugih antifašista i na 500.000 samo u Jasenovcu kako se to udeštruntračuje da bi se potencirale neke kolektivne i trajne krivisahrvatskog naroda", a potom poslao na više mesta je i ustetkoj emigraciji u Švedskoj koja je ovo pismo objavila u svojim novinama od avgusta 1978 godine,

- Šta je izvršio krivično delo širenja lažnih vesti iz člana 218 stav 1 LH SR Srbije,

pa na sud na osnovu člana 60 Krivičnog zakona SFRJ i člana 49a stav 3 ZKP,

IZREČE MERE BEZBEDNOSTI

GRAĐEVNOG psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi.

Otpuštanje iz zdravstvene ustanove sud je odrediti kada utvrdi da je dalje održavanje u zdravstvenoj ustanovi nepotrebno. Troškovi krivičnog postupka padaju na teret učesnika suda.

Obrasci otkrivanja

Drugo vjštinsko javno tužilaštvo u Beogradu stvilo je predlog št. 1404/78 od 11. decembra 1978 godine, da se prema otkrivenom Vladimiru Markoviću izrekne mera bezbednosti iz člana 64 KK SRJ, što je na glavnom pretresu, a podle mišljenja sudskog veštaka Dr. Vučkovića, stavio predlog da se prema otkrivenom izrekne mera bezbednosti iz člana 61 stav 1 KK SRJ, zbog toga što je u narednijem stavu izvršio krivično delo širenja lažnih vesti iz člana 218 stav 1 KK SR Srbije, na način kao je to u izradi napisano.

Sud je saslušao otkrivenog Vladimira Markovića, a zatim i sve dokazni postupak saslušanjem sudskog veštaka Dr. Vučkovića, nezavisnih stručnjaka, saslušanjem oca otkrivenog Vladimira, Radomira Markovića, u svojstvu svedika, uvidom u novine "Hrvatska država", od avgusta meseca 1978 godine, čitanjem cirkularnog pisma Vladimira Markovića, opšteg osuda novinarske kulturne i izdatničke stranke i radna organizacija u Jugoslaviji i čitanjem nalaza i mišljenja komisije veštaka od 8. decembra 1978 godine.

U svojoj odbrani otkriveni je isticao da je napisao cirkularno pismo marta 1978 godine, ali inkriminacije koje su se stavile na teret od strane javnog tužioca ne može se posmatrati posebno, nego mora u sklopu celokupnog teksta ovog pisma. Navedi da je htio da pomogne ljudima, i to onima čiji se imena nalaze u tom pismu, a nikako da izazove nešto što bi bilo loše.

Sud je svešteno činio ispitane dokaze i odbranu otkrivenog, i utvrdio činjenična stanja utemeljena u izradi. Neoporno je utvrdjeno da je otkriveni Vladimir Marković napisao cirkularno pismo u kome između ostalog stoji tvrdnja da je po ciganima i poverljivim statističkim, u ova logorima u Hrvatskoj i na vreme rata pogubljeni 60.000 ljudi i to tako Srba, tako i Hrvata, Jevreja, Giganu i drugih antifašista, a ne 600.000 samo u Jasenovcu, kako se to izjednačava, da bi se potvrdilo nekakve kolektivne i brajne krivice hrvatskog naroda. Ovo kao i činjenicu da je to pismo poslao na više adresa u zemlji i inostranstvu, utvrdjeno je čitanjem saigračkog pisma "Hrvatska država", od avgusta 1978 godine, kao i priznanje otkrivenog, zatim i uvidom u isto pismo adresovano na Dom kulture "Dimitrije Lektorski", kao i sekretara Komunističke organizacije Saveza komunističke omladine Kosti Vučkovića.

Ovaj des odbrana: da otkrivenom Vladimiru Markoviću nije bilo namera da izvrši nešto loše, da bi nešto ili nekome sa tim akcijom odinuo, već upravo htio je da pomogne ljudima, sud nije prihvatilo, što što se iz cirkularnog pisma, koje je upućeno pojedinačnim organizacijama i tekstom objavljenog u listu "Hrvatska država" utvrdjuje se da se ne radi ni o kakvoj poveri. Nema navedenih u tom pismu, već se radi o statističkim činjenicama koje dovode do nerazpoloženja i uznemiravanja građana.

3. STR.

Postupajući po naredbi istravnog sudijskog Dragog Spiti-
nskog suda od 13. septembra 1978 godine, Komisija veštaka ne-
stavljena od neuropatijatra, Dr. Vukosava Vučkovića i Dr.
Bolišara Bolebodića, obavilo je potrebne psihijatrijske i
neurološke preglede okrivljenog Vladimira i dala nalaz i mi-
šljenje u kome se konstatuje da okrivljeni Vladimir Marković
boluje od paranoične psihoze, zbog čega nije bio sposoban da
shvati značaj svojih dela i da upravlja svojom postupcima, te
u vreme izvršenja krivičnog dela nije bio podložan na uredu-
nljivost. Komisija je zauzela stavovište da okrivljeni Vladi-
mir mora da ponovi izvršenje ovog krivičnog dela, ali da se
ova opasnost mora otkloniti izricanjem mere bezbednosti ob-
vezne psihijatrijskog lečenja na slobodi, iz člana 69 ZK
SRB.

Na glavnom pretresu od 21. septembra 1977 godine član
komisije veštaka Dr. Vukosav Vučković, odgovarajući na pitanje
suda o stepenu uređunljivosti okrivljenog Vladimira Markovića,
izneo je sledeći okrivljeni se leži u neuropatijatrijskim
ustanovama od 1970 godine, sad je Marković progredirao na sve-
gna bolobodu, bolat je u pogorlađu, razmatrat izvršena i an-
nema nikakvog vida u svoja bolast, okrivljeni boluje od do-
ševne bolasti paranoične psihoze, u vreme izvršenja krivičnog
dela on nije bio sposoban se shvati značaj dela i da upravlja
svojom postupcima i postoji opasnost da ponovi slično krivično
dela, se obolava na ovakvo sadolaje stanje preklade prisnom
mere bezbednosti obvezne psihijatrijske lečanja i čuvanja u
adrcvetvnoj ustanovi.

Sud je ovakav nalaz i mišljenje veštaka prihvatio
kao verodostojan, pošto nije bilo dokaza koji bi doveli u
sumnju pravilnost ovog stručnog mišljenja i zaključio da se
veštaci dali nalaz i mišljenje poala psihijatrijskog i neuro-
loškog pregleda okrivljenog, kao i nakon razmatranja raspolo-
žive dokumentacije i opservacije okrivljenog, a u skladu sa
pravilima Neuropatijatrijske nauke.

Zaključio se islečeno, okrivljeni je, kako je sud
stvodio, izvršio krivično delo iz člana 218 stav 1 ZK SR
Srbije, se sadim opisan u izreči rešenja, a u vreme izvršenja
krivičnog dela bio je neuređunljiv.

Zbog opasnosti se sklapan a i zbog toga što je radi
otklanjanja ove opasnosti, po mišljenja i nalaza veštaka,
potrebno lečanja i čuvanja okrivljenog Markovića, sud je
izrekao mere bezbednosti iz člana 69 stav 1 ZK SRB stala
da se ovu mere sud obavstavi kad utvrdi da je prestala po-
treba sa lečanjem i čuvanjem piničosa u adrcvetvnoj ustanovi.

pošto okrivljeni nije oglašen krivim, troškovi krivi-
čnog postupka padaju na teret oštećenog suda.

IZPISNIČAR,
Vera Begić

PREDSEDNIK VEŠTAČKE KOMISIJE,
Bolišara Bolebodića

OPŠTINA KUMODI protiv ovog rešenja dopušta žalbu u Višem krivičnom sudu
u Beogradu, a preko ovog suda, u roku od 8 dana od dana prijema.

REŠENJE II OKRUŽNOG SUDA O ODBIJANJU ŽALBE

II. 811/79

OKRUŽNI SUD U BEOGRADU, kao drugostepeni u veći sastavljen od sudije Nadomira Milevića, kao predsednika veća i sudije Gabrijela Doniljak i Slavka Višića, kao članova veća sa zapisničarem Stojom Radulicom, u Kriv. predmetu protiv ukr. Vladimira Markovića, sluga Kriv. dela Kirenja ležnja vesti iz čl. 210 st. 1 KK SR Srbije, rešavajući po žalbi okrivljenog i njegovog branioca, izjavljenoj na rešenja Drugog opštinskog suda u Beogradu 6.1961/79 od od 23.II.1979. godine, na sednici veća od 10.IV.1979. godine nakon razmatranja ispitnika LUTE, JACA Beograda, i doneo je

R E Š E N J E

ODBIJATI se kao neosnovanu žalbu ukr. Vladimira Markovića i njegovog branioca, izjavljenu na rešenja Drugog opštinskog suda u Beogradu 6.1961/79 od 23.II.1979. godine.

O p r a s l o u ž a l b e

Drugi opštinski sud u Beogradu je neposredno rešenjem zabrane čl. 63 KK SRJ i čl. 499 st. 3 KK izrekao svu bezbednost okrivljenog Vladimira Markovića ležnja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi ukr. Vladimira Markovića koji je izvršio Kriv. delo Kirenja ležnja vesti iz čl. 210 st. 1 KK SR Srbije. Otpuštanje iz zdravstvene ustanove sud se opredeli kada utvrdi da je dalje sadržavanje u zdravstvenoj ustanovi nepotrebno. Tužilaštvo Kriv. postupke podaju na osnov budućihij prestava.

Protiv ovog rešenja blagovremeno su izjavili žalbe lične okrivljenog i njegov branioca. Na rešenja otkaz de u žalbama navodi se priloze kolekti okrivljenog na zdravstveno polijetrisku ležnja u zdravstvenoj ustanovi, nego da je dovoljno ležnja na slobošću i na svetu je stavljen i ostanak drugostepenom sudu.

Na razmatranja svih dokaz. materijala ostavlja se, na obe žalbe po molitvenja ostanke OJZa grada Beograda, a izjavljujući prvostopana rešenja u smislu čl. 390 ZKP, veća Okružnog suda je

dalju okrivljenog i njegovog branioca na bezbednost.

U svemu je prvostepeni sud pravilno postupio kada je u smislu čl. 63 KK SRJ i čl. 499 st. 3 KK izrekao određenu svu bezbednost. Mišljenja lakava vaktak koje je dato na pretresu je jasno i kategorično. U tekoj situaciji prvostepeni sud je i donao pravilnu odluku. Razloga koje je sud u obrazloženju svoje rešenja u potpunosti prihvata i Okružni sud u Beogradu. Otpuštanje iz zdravstvene ustanove sud se opredeli kada utvrdi da je dalje sadržavanje u zdravstvenoj ustanovi nepotrebno.

Na izloženog se u smislu čl. 399 ZKP i odloženo je kao u izreci.

Zapisničar,
Stojko Stojko s.r.

Predsednik veća-sudije
Nadomir Milević s.r.

Na izreci od... pare 2 tyrdi :

REŠENJE II OKRUŽNOG SUDA O OBUSTAVLJANJU MERE
BEZBEDNOSTI OBAVEZNOG PSIHIJATRIJSKOG LEČENJA

L. 1901/78
ST. 403/81

DRUGI OKRUŽNI SUD U BEOGRADU, u veći sastavljenom od
Predsednika suda-vođe Bratimira Tošića i sudija: Dobošana Kelića i
Kaje Kovačević-Tomić, kao članova veća sa zapisničarom Sanjom Lekić,
u kriv. predmetu ovog suda protiv okr. Marković Vladimira, po predlogu
II OJZ-a u Beogradu št-1004/78, od 13.12.1978.g., za izricanje mere
bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja, a po pribavljenom
mišljenju II OJZ-a u Beogradu, a predlogu Bolnice KPD-a u Beogradu,
da se okrivljenom izreče mera bezbednosti obaveznog lečenja i šivanja
u odgovarajućoj ustanovi nameni merom bezbednosti obaveznog psihija-
trijskog lečenja na slobodi, doneo je dana 2.4.1982. godine.

U O S U D A

1. OBUSTAVLJAJE se mera bezbednosti obaveznog psihijatri-
jskog lečenja i šivanja u odgovarajućoj ustanovi, koja je okr. VLA-
DIMIRU MARKOVIĆU, izrečena rešenjem ovog suda št-1901/78, od 23.2.
1979.g., zbog kriv. dela iz čl. 218, st. 1 ZK SR i određuje se
njegovo otpuštanje iz Bolnice KPD-a u Beogradu.

2. Okr. Vladimiru Markoviću izriče se mera bezbednosti
obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi iz čl. 64 ZK SRJ,
koje se trajati najviše dve godine.

Izrečena mera bezbednosti izvršavaće se u Bolnici KPD-a u
Beogradu.

Protiv ovog rešenja dozvoljena je žalba u roku od tri
dana od dana prijema pismenog otpreva Okružnog suda u Beogradu,
a pred ovog suda.

O b r a z l o ž e n j e

Rešenjem ovog suda št-1901/78 od 23.2.1979 g. okr. Vlada-
miru Markoviću izrečena je mera bezbednosti obaveznog psihijatri-
jskog lečenja i šivanja u odgovarajućoj ustanovi iz čl. 63 ZK
SRJ. Ovo rešenje potvrđeno je rešenjem Okružnog suda u Beogradu
št-8811/79, od 10.4.1979. godine.

Izrečena mera bezbednosti izvršavana je u Bolnici KPD-a u
Beogradu.

Bolnica KPD-a u Beogradu, podnela je dana 29.3.1982 g.
predlog da se okrivljenom izreče mera bezbednosti obustavi i da se
odredi njegovu obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi, uzimajući
da je prestala potreba za lečenjem i šivanjem okrivljenog u ovoj
ustanovi.

2. što

Odlučujući o predlogu, Krivično veće je izvršilo uvid u spise predmeta i pribavilo mišljenje II OŠT-a u Beogradu, koje je saglasilo sa predlogom Bolnice KPD-a, pa je našlo da je predlog osnovan i Vladimiru Markoviću, obustavilo izvršenje izrečene mere bezbednosti.

Ove stvari što iz predloga Bolnice KPD-a u Beogradu, proizilazi da je nakon odgovarajućeg lečenja poboljšano duševno zdravlje Vladimira Markovića, te da je prestala potreba za njegovim lečenjem i čuvanjem u zdravstvenoj ustanovi. Obzirom da je na osnovu rezultata lečenja utvrđeno da je dovoljno dalje lečenje na slobodi, Krivično veće je, na osnovu čl. 64 st. 2 KK SRJ i čl. 498 st. 1 KK-a, obustavilo dalje izvršenje izrečene mere bezbednosti i odredilo otpuštanje osuđenika iz zdravstvene ustanove, a istovremeno odredilo njegovu obaveznu psihijatrijsku lečenje na slobodi, izrekavši mu meru bezbednosti iz čl. 64 KK SRJ.

Izrečena mera bezbednosti da se izvršavati u Bolnici KPD-a u Beogradu, a tim što je Marković Vladimir, obavezan da se redovno javlja lekarima ove ustanove. Ukoliko ne bude postupio po ovom rešenju, sud mu može izreći meru bezbednosti iz čl. 63 KK SRJ obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi. Bolnica KPD-a u Beogradu, dužna je da najmanje svakih šest meseci obavestava ovaj sud o zdravstvenom stanju navedenog lica i o uspehu lečenja, a izrečena mera bezbednosti može trajati najduže dve godine.

Zbog izloženog, doneta je odluka kao u izreci.

IZREČENJE
Senja Letić

PROSEKUROR KUDA-VUKA
Br. 11111111111111111111
Počudo

REŠENJE II OPŠTINSKOG SUDA O OBUSTAVLJANJU MERA
OBAVEZNOG PSIHIJATRIJSKOG LEČENJA NA SLOBODI

K- 1901/78

KV- 209/83

DRUGI OPŠTINSKI SUD U BEOGRADU, u veći sastavljenom od predsednika suda Točana Bratimira, kao predsednika veća i sudija Ugoićevke i Račić Slobodana, kao članova veća sa zapisničarem Rinković Bojanom u kriv. predmetu MARKOVIĆ VLADIMIR po predlogu II OJTa u Beogradu št. 1404/78 od 13. 12. 1982 godine sa izricanje mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja a po pridavljenom mišljenju II OJTa u Beogradu, odlučujući o predlogu okr. Marković Vladimira da mu se izreče mera bezbednosti iz čl. 64 KK SRJ obustavi, na sednici veća održanoj dana 13. 03. 1984 godine, doneo je

O B U S L O B O D I

OBUSTAVIJA MERE bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi iz čl. 64 KK SRJ koja je okr. Marković Vladimiru izrečena rešenjem ovoga suda K-1901/78 -KV. 485/81 od 2. 04. 1982 godine zbog kriv. dela iz čl. 218 st. 1 KK SRJ.

Protiv ovog rešenja može se izjaviti žalba Okružnom sudu u Beogradu, u roku od 3 dana od dana prijama pisanog otpovrka rešenja, a preko ovog suda.

O b r a t i l o s t a n j e

Rešenjem ovoga suda K-1901/78 od 23. 02. 1979 godine okr. Marković Vladimiru izrečena je mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi iz čl. 63 KK SRJ zbog učinjenog kriv. dela iz čl. 218 st. 1 KK SRJ. Ovo rešenje potvrđeno je rešenjem Okružnog suda u Beogradu KK.511/79 od 10. 04. 1979 godine. Izrečena mera bezbednosti izvršavana je u sv. Dom Bolnici u Beogradu.

Rešenjem ovoga suda K- 1901/78-KV-485/81 od 2. 4. 1982 godine obustavljena je uopred navedena mera bezbednosti istovremeno izrečena mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi iz čl. 64 KK SRJ. Ovo rešenje postelo je pravosnažno dana 10. 4. 1982 godine.

Okr. Marković Vladimir podneo je ovome sudu predlog da se izreče mera bezbednosti iz čl. 64 KK SRJ obustavi a obzirom da smatra da je potpuno psihički zdrav teko da je preterala potreba za dalje lečenje na slobodi.

./.

Odlučujući o ovom predlogu krivično veće je izvršilo uvid u spise predmeta, pribavilo mišljenje II OJTa u Beogradu i izveštaj Specijalne bolnice za psihijatrijska oboljenja "Dr. Laza Lazarević" pa je našlo da je predlog osnovan i okr. Marković Vladimiru obustavilo izvršenje izrečene mere bezbednosti iz čl. 64 KK SRJ.

Naime iz izveštaja Specijalne bolnice za psihijatrijska oboljenja "Dr. Laza Lazarević" br. 821 i 1267/782 utvrđuje se da je okr. Marković Vladimir redovno dolazio na kontrolne preglede u ovu ustanovu, da nije opasan po okolinu, da je tokom dužeg perioda lečenja konstatovano stanje dobre remisije, sa da je potrebno da se i dalje leči i odlazi na kontrolne preglede kod Neuropsihijatra. S obzirom da je na osnovu rezultata lečenja utvrđeno da okr. Marković Vladimir nije opasan po okolinu, krivično veće je na osnovu čl. 64 KK SRJ obustavilo dalja izvršenje izrečene mere bezbednosti okr. Marković Vladimiru obaveznog psihijatrijskog lečenja na slobodi iz čl. 64 KK SRJ.

S obzirom na izloženo, odlučeno je kao u izreci rešenja.

Zapisničar,

Bojana Rimković

ODGOVOR II OPŠTINSKOG SUDA U BEOGRADU
VLADIMIRU MARKOVIĆU

DRUGI OPŠTINSKI SUD U BEOGRADU
K.br. 1901/78
Beograd, 29.6.1987.god.

MARKOVIĆ VLADIMIR

BEOGRAD

Svojom zahtevom za reviziju psihijatrijske dijagnoze od 28.4.1987.god. tražili ste od II opštinskog suda u Beogradu da vas uputi Komisiji psihijata neke ugledne eminentne zdravstvene ustanove radi pregleda i revizije psihijatrijske dijagnoze paranoične psihoze koja vam je utvrđena nalozom i mišljenjem Komisije veštaka-neuropshijatra od 13.11.1978.god. u kriv. predmetu ovog suda K.br. 1901/78.

Nakonjav ovog suda K.br. 1901/78 od 23.2.1979.god. zbog izvršenja kriv. dela širenja lažnih vesti iz čl. 218 st. 1 KK SRB primenom gl. 65 EZ SFRJ i čl. 494 st. 3 ZKP-a naređeno vam je mora bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i boravka u zdravstvenoj ustanovi jer je na osnovu nalaza i mišljenja Komisije veštaka-neuropshijatra od 13.11.1978.god. utvrđeno da bolujete od paranoične psihoze.

Bako je navedena odluka II opštinskog suda u Beogradu postala pravomoćna a mora bezbednosti izvršena, to ovaj sud ne može da izvrši reviziju navedene psihijatrijske dijagnoze kao ni da vas uputi Komisiji veštaka - neuropshijatra jer nema nekakvih mogućnosti da postupi po svakom vašem zahtevu.

Procednik suda,
Bogdan Tošić

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

Aleksandar A. Miljković

SEĆANJA NA VESELINA ČAJKANoviČA

Legende Beogradskog
univerziteta, *Veselin Čajkanović*,
1881–1946

Katalog izložbe, Univerzitetska
biblioteka “Svetozar Marković”,
Beograd 2006.

Pod nazivom “Legende Beogradskog univerziteta” Univerzitetska biblioteka “Svetozar Marković” organizuje izložbe i predavanja o istaknutim profesorima i nastavnicima Beogradskog univerziteta, koji su svojim radom

i delom učinili bogatijom ne samo našu nauku i kulturu, nego su, bar neki od njih, dosegli evropske i svetske vrhunce. Ovaj ciklus izložbi i predavanja održava se više od dve godine i slobodno može da se kaže da postaje tradicija po kojoj će ova renomirana univerzitetska ustanova takođe da se spominje u našim naučnim i visokoškolskim krugovima i srpskoj kulturi uopšte.

Do sada su održane izložbe o ovim profesorima Beogradskog univerziteta: matematičaru Mihailu Petroviću (čuvenom Miki Alasu), “klasičaru”, pesnikinji, esejistkinji i prevodiocu Anici Savić-Rebac, histologu Aleksandru Đ. Kostiću, arhitekti i proučavaocu našeg narodnog graditeljstva i graditeljstva kroz našu istoriju Aleksandru Deroku, kao i psihijatru, psihoanalitičaru, teatrologu i prevodiocu Hugu Klajnu. Poslednja izložba, kao i katalog za tu izložbu (koji ovom prilikom prikazujemo), posvećeni su takođe jednom našem velikanu, Veselinu Čajkanoviću, istoričaru rimske književnosti, proučavaocu istorije religije, našeg narodnog duhovnog stvaralaštva i prevodiocu.

Da je Veselin Čajkanović gigant srpske nauke i kulture u oblastima kojima se bavio odavno je opšteprihvaćeno, a izložba u Univerzitetskoj biblioteci i katalog koji je pratio ovu izložbu samo su još jednom tu konstataciju nedvosmisleno potvrdili. Gospođa Marija Vranić-Ignjačević, koja je urednik čitave ove kolekcije, a ta-

kođe i autor ove izložbe i kataloga, prezentovala nam je u svom tekstu Čajkanovićev portret, i to i onaj privatni, porodični, i onaj u kome se odslikava njegova naučna, rodoljubiva i javna delatnost. Kao i u svim ranijim katalogima, i u ovom se na zanimljiv i pristupačan način daju, i to vrlo iscrpno, podaci o Veselinu Čajkanoviću, na osnovu kojih se mogu vršiti čak i detaljna proučavanja njegovog života, rada i dela, s potpunom bibliografijom njegovih objavljenih radova, kao i bibliografijom radova o njemu.

Zahvaljujući u prvom redu Nikoli Čajkanoviću, sinu Veselina Čajkanovića, na izložbi je moglo da se vidi i više porodičnih fotografija, rukopisi i drugi pisani materijali (na primer, dopisnica u kojoj aprila 1923. Čajkanovićev student Miloš Đurić pozdravlja svog profesora iz Atine), a koji se čuvaju u porodici. Tu su i fotografije njegovih profesora, saradnika, drugova i kolega, kao i naslovnih strana njegovih objavljenih radova i druge dokumentarne građe. Pored ostalih dokumenata, reprodukovano je i rešenje Ministarstva prosvete Srbije o otpuštanju Veselina Čajkanovića iz državne službe od 2. juna 1945. godine, koje je potpisala tadašnji ministar prosvete Mitra Mitrović-Đilas. To je sramni dokument koji svedoči o komunističkoj destrukciji srpske nauke i kulture u tom razdoblju.

Čajkanovićeva supruga Ruža je još kao studentkinja pomagala svom suprugu kao naučniku i nastavniku, a i sama je ranih dvadesetih godina prošlog veka objavila nekoliko priloga u našem uglednom naučnom časopisu

Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, a o kojima je bibliografske podatke gospođa Vranić-Ignjačević takođe unela u ovaj katalog. Ali pored podataka o Ruži Čajkanović, gospođa Vranić-Ignjačević daje i podatke o njihovoj deci, ćerki Mariji i sinu Nikoli (s njihovim fotografijama), a takođe i o Veselinovim roditeljima. Čajkanovići su bili jedna od onih uglednih srpskih porodica koje su imale vidno mesto u našem ondašnjem kulturnom i društvenom životu.

Iako je autor teksta u ovom katalogu Marija Vranić-Ignjačević, u njegovom okviru objavljen je i vredan ogled Aleksandra Lome o ovom našem gorostasu pod naslovom *Veselin Čajkanović – sudbina čoveka i njegovog dela*. Gospodin Loma je s naučnom pouzdanošću ukazao na to koliki je gubitak za našu nauku i kulturu predstavljalo udaljavanje Veselina Čajkanovića s Filozofskog fakulteta od strane surove, štetočinske i u osnovi antisrpske komunističke vlasti. On je, na osnovu izvanrednog poznavanja Čajkanovićevih istraživanja, ali i savremenih saznanja koja se odnose na proučavanje istorije religija, izneo hipotezu da je ovaj naš velikan u toj oblasti “prerastao svoj naučni profil”, i da je u svojim poslednjim radovima “načinio iskorak u smeru istraživanja koja će postati dominantna” tek u drugoj polovini dvadesetog veka.

Na kraju možemo s punim uverenjem reći da će katalog posvećen Veselinu Čajkanoviću poslužiti kao pouzdan temelj u daljim proučavanjima rada i dela ovog našeg velikana, ali i naučnih disciplina kojima se bavio.

Vladimir Petrović

DILEME TRANZICIONE PRAVDE

*Forum za tranzicionu pravdu /
Forum for Transitional Justice,*
Fond za humanitarno pravo,
br. 1, 2007. (Vladimir Petrović)

Aprila ove godine izašao je iz štampe prvi broj *Foruma za tranzicionu pravdu*, tromesečnog časopisa koji izdaje Fond za humanitarno pravo iz Beograda. Časopis nastoji da interdisciplinarno tematizuje složenu oblast tranzicione pravde, sa posebnim naglaskom na postjugoslovenski kontekst. Programska namera časopisa je “da podstakne započetu regionalnu debatu o različitim aspektima tranzicione pravde, kao i da otvori nova pitanja koja su relevantna za stvaranje kulture odgovornosti, formiranje istorijskog sećanja i poštovanja žrtava”. U tom cilju, časopis objavljuje priloge različitog karaktera iz više disciplina, pa tako i rubrike (Ogledi, Pravda, Istina, Dokumenti, Svedočanstva i Izazovi) odražavaju složenosti ovog poduhvata. Pored autorskih istraživačkih tekstova, časopis objavljuje i teorijske uvide od značaja za razumevanje tranzicione pravde, kao i tekstove polemičkog karaktera koji utiču na tok debate o suo-

čavanju sa prošlošću na prostoru bivše Jugoslavije. Značajno mesto u časopisu zauzimaju i pregledni tekstovi, koji analiziraju tokove tranzicione pravde u bivšoj Jugoslaviji, kao i dokumentarni materijal sa suđenja za ratne zločine.

Sudeći po izgledu prvog broja, časopis u velikoj meri doprinosi kritičkoj artikulaciji teme, čiji društveni značaj nigde nije izraženiji nego u postkonfliktnim društvima. Stoga je i napor usmeren ka sistematizaciji već nepreglednih materijala predstavlja važan iskorak ka oblikovanju javne debate o prevladavanju posledica rata. Rukovodeći se principom inkluzije, časopis tematski pokriva prostor čitave bivše Jugoslavije. Posebna je pažnja posvećena stvaranju neophodnog mosta između globalne debate o tranzicionoj pravdi i njenog ispoljavanja u lokalnom kontekstu. U tom cilju dani su u prevodu na srpski strani tekstovi relevantni za ovu problematiku, a koji do sada nisu bili dostupni na južnoslovenskim jezicima. U istoj su nameri i dokumenti lokalne provenijencije i radovi objavljeni na domaćim jezicima koji doprinose unapređivanju debate prevedeni na engleski jezik. Ishod je dvojezični časopis sa potencijalom da produbi razumevanje ove važne i složene problematike na razmeđu istorije, prava, sećanja i politike.

Srđan Cvetković

RAZMIŠLJANJE O EVROPSKIM REVOLUCIJAMA

Čarls Tili

Evropske revolucije 1492-1992.

CID Podgorica, 2005.

Šta je revolucija? Koji se evropski događaji mogu okarakterisati kao stvarne revolucije? Kakav je odnos između države i revolucije i kako široke promene u organizaciji države na njih utiču? Na koji način velike revolucije korespondiraju sa regularnostima nerevolucionarne politike? Ovo su samo neka od pitanja na koja Čarls Tili u navedenoj knjizi pokušava da odgovori, hvatajući se u koštac sa ogromnim izazovima u nameri da rasplete klupko složenog društvenog procesa kakav je revolucija. Knjiga dovodi u vezu evropske revolucije izvršene u poslednjih pet vekova sa promenama u karakteru države, ali istovremeno daje lucidnu i sistematičnu analizu njihove međuzavisnosti. Ona nudi jedno moguće opšte objašnjenje evropskih revolucija, njihovih uzroka i posledica, poklanjajući posebnu pažnju vezama između promena u karakteru državne vlasti i prirode, mesta i ishodišta društvene revolucije. Iako osvetljava englesku, francusku i rusku revoluciju, autor nije toliko zainteresovan za utvrđivanje zajedničkih obeležja velikih revolucija koliko njihovim mestom i ulogom u dugoročnim evropskim transformacijama, pokušavajući da poveže prošlost, sadašnjost i budućnost.

Na stranicama ove knjige preispituju se evropska revolucionarna iskustva iz tri osnovna ugla: prvo, kako su nasilna preuzimanja državne vlasti menjala svoj karakter u funkciji preobra-

žavanja evropskih društvenih struktura; drugo, u kojoj meri su promene u karakteru revolucije povezane sa promenama u tipu nerevolucionarnog konflikta i kolektivne akcije; treće, na koji način deluju revolucije i da li su se revolucionarna pravila sistematski menjala tokom pet razmatranih vekova. Pri tom autor nalazi da se ove tri perspektive ukrštaju u jednoj tački: tj. da nužni element revolucija predstavlja nasilno preuzimanje vlasti nad državama kao i da upotreba sile varira u zavisnosti od vremena, prostora i društvenog konteksta. Po Tiliju stvar nije samo u tome što organizacija svake posebne države uslovljava njenu podložnost revoluciji, već da i odnosi među samim državama uslovljavaju mesto, verovatnoću, karakter i ishod revolucije (tako navodi primer ruske revolucije 1905. i 1917, koje su proistekle iz smutnih ratnih okolnosti, dakle iz odnosa snaga i kao rezultat interakcija između više država). Osim spoljnog faktora istovremeno naglašava ulogu složenih društvenih procesa i okruženja u kojima se revolucije odvijaju (npr. prelaz sa agrarne na industrijsku ekonomiju preinačio je karakter države i umanjio značaj zemljoposjednika). Takođe zaključuje da su slabe države podložnije revoluciji nego jake države. Naročito je zanimljivo poređenje po kome se revolucije dešavaju poput saobraćajnih zastoja – njihova dešavanja povezana su sa pravilnostima saobraćajnog toka i njihovog „*tajminga*“, one zavise od odgovora vozača na vremenske prilike; od načina održavanja i pravljenja puteva, od lociranja automobilskih nesreća i kvarova i mnogih drugih faktora, od kojih je svaki ponešto nezavisan od drugih i relativno predvidljiv sam po sebi. Ipak, koincidencija tih faktora je toliko složena stvar da ona izgleda kao rezlutat

slučajnosti, baš kao što pravilnosti u saobraćaju proističu iz načina na koji se vozila i prolaznici kreću ulicama i autoputevima (na primer, gusta magla je dovoljna u jednom kontekstu, pokvarena kola u drugom, otvaranje mosta u trećem itd.). Međutim, ni za saobraćajna zagušenja ni za revolucije nije moguće postaviti opštu teoriju koja bi specifikovala nužne i dovoljne uslove, standardne unutrašnje sekvence ili invarijantne konsekvence.

Tili određuje revoluciju kao proces nasilnog preuzimanja vlasti nad državom tokom kojeg bar dva različita pretendenta (uz podršku znatnog dela populacije) ističu međusobno nespojive zahteve za kontrolu nad državom i to u periodu kada transfer vlasti traje bar mesec dana. Po takvoj definiciji, državni udari bez prolivanja krvi i društvene transformacije od vrha nadole koje su pod kontrolom vrhovne instance ne označavaju se kao revolucije, već se tretiraju kao njihovi bliski srodnici. U knjizi se analiziraju i razmatraju *revolucionarne situacije* i *revolucionarni ishodi* kao glavne komponente revolucije. Zatim se na oko dve stotine strana daje studiozna analiza revolucija počev od promena nakon 1492. i razmatraju i poredе različite situacije u tzv. *niskim zemljama*, Iberijskom poluostrvu, Balkanu, Engleskoj, Francuskoj i Rusiji. Pri tom se autor upušta u česte horizontalne i vertikalne komparacije, sveobuhvatno analizira uslove, uočava kontinuitete i diskontinuitete, ali ne daje čvrsto zakucane odgovore na postavljena pitanja, već ostavlja mogućnost za različite ishode, u zavisnosti od mnogih složenih faktora (što se piscu prikaza posebno dopalo).

Na kraju autor postavlja pitanje revolucije juče, danas, sutra, poredeći protekla evropska iskustva sa savre-

menim kretanjima, pokušavajući na toj osnovi da anticipira budućnost. Međutim, kako sam kaže, analiza ne daje baš jasne odgovore na pitanje budućih revolucionarnih situacija, osim što ih smešta nedvosmisleno u odgovarajući kontekst. Knjigu završava pitanjem: da li se na osnovu petstogodišnjeg iskustva mogu ustanoviti *pravila revolucije?* – na koje takođe daje neodređen odgovor. Naime, po Tiliju, na krajnje apstraktnom nivou mogu se postaviti neke generalizacije kao što su: 1. oštra diskrepanca između onog što država zahteva i država pruža građanima 2. kada država ispostavlja građanima zahteve koji mogu ugroziti njihov kolektivni identitet i prava 3. kada se moć vladara umanjuje zbog prisustva jakog rivala. Ipak ne može se u potpunosti predvideti u kom pravcu će se događaji odvijati. To zavisi od mnoštva faktora, kao što su trenutni karakter države, način organizovanja prinude, prevladajuća uverenja političke organizacije izvan države i međunarodnog sistema. Čak i neke nerevolucionarne situacije mogu ponekad proizvesti revolucionarne ishode (*kad postojeću državu osvoji druga, ratni sporazum, spoljna intervencija, iznenadna smišljena revolucija odozgo od strane nekog vladara /Kemal Atatürk/, kada se dominantna klasna koalicija povuče iz državne vlasti i slično*). Takođe uočava na kvantitativnom nivou da se revolucionarne situacije na Balkanu i Iberijskom poluostrvu dešavaju i posle 1930, kada su već u niskim zemljama, Francuskoj i Engleskoj (ukoliko se izuzmu pobune Iraca) one gotovo iščezle posle 1648.

Konačno, autor zaključuje da su *promene u karakteru evropskih država i državnih sistema* nesumnjivo uticale na oblik i obuhvat revolucije. Najpre je tokom osamnaestog i devetna-

estog veka bio naglasak na teritoriji na nacionalnom nivou. Međutim, naročito u drugoj polovini XX veka, određene tendencije ukazuju na opadanje nacionalizma, gledano na dugi rok. Pri tom je najvažnija promena sužavanje sposobnosti evropskih država da nadziru kretanje kapitala, radne snage, roba, usluga novca i kulture, sposobnosti koja je počela da dolazi do izražaja pre 200 godina. Evropska zajednica promovise slobodno kretanje roba, kapitala, usluga, čime na duži rok podriva autonomije pojedinih država i dovodi do zamagljivanja njihovih granica i redukuje kontrolu nad vođenjem zasebne fiskalne, socijalne i nacionalne politike. Kapital sve više deluje nezavisno od interesa države, čime sve više slabe krila državnog nacionalizma. Zamisliv rezultat tih tendencija mogao bi, ironično, biti proliferacija kulturnih partikularizama, koji neće biti usmereni na dovođenje u pitanje državne vlasti i na zahteve

za političkom autonomijom. U budućnosti kulturni pluralizam može postati spojiv sa prenošenjem ekonomske i političke vlasti na velike jedinice, koje više neće biti identične sa unitarnim državama kakve poznajemo u poslednja dva veka. Ono što neki posmatraju kao obnovu revolucionarnog nacionalizma u poslednje vreme, prema autoru, može se pokazati kao uvod u eru njegovog konačnog zalaska.

Knjiga Čarlsa Tilijsa svedeće se i onima koji u istoriji ne traže konačne i matematički precizne odgovor, onima kojima će poslužiti kao inspiracija za razmišljanje, uočavanje procesa dugog trajanja i sveobuhvatnu i racionalnu analizu, povezivanje proteklih sa sadašnjim društvenim procesima, kao i anticipaciju budućih kretanja. Toplo je preporučujemo naučnoj javnosti i široj čitalačkoj publici koja voli da mozga nad složenim procesima koji izazivaju lomove i oblikuju tok istorije, kao što su društvene revolucije.

Branko Popović – *Podbočeni ženski akt*, 1906-1912.

Vladimir Petrović

DRŽAVNA REPRESIJA U SRBIJI

Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006, str. 370.

Akademska obaveza prikazivanja naučne produkcije postaje tim priyatnija kada je reč o radovima dragih koleginica i kolega koji predstavljaju vredne i trajne naučne doprinose. Upravo je to slučaj sa knjigama Ivane Dobrivojević i Srđana Cvetkovića, saradnika Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, čije monografske studije po mnogo čemu zavređuju zajednički prikaz. Obe su knjige izašle iz štampe iste godine i kod istog izdavača. Autori su diplomirali na istom fakultetu (Odsjek za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu) i magistrirali na istoj katedri (Katedra za istoriju Jugoslavije). Istra-

živačka osnova obe knjige proistekla je iz njihovih iscrpnih magistarskih istraživanja, pa tako i ove studije predstavljaju jedan od poslednjih izdana-

Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006, str. 599.

ka akademske kategorije koja odlazi u nepovrat implementacijom "Bolonjskog procesa" u Srbiji.

Međutim, ključni razlog zajedničkog prikazivanja ove dve knjige je u njihovoj tematici. Knjiga Srđana Cvetkovića je naslovljena *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, a naslov knjige Ivane Dobrivojević je *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*. Već iz naslova je jasno da su se autori posvetili istraživanju istog fenomena (represije) na istom prostoru (Srbije i Jugoslavije) u veoma bliskom vremenskom periodu. Nastojeći da obrade svoju istraživačku temu, autori su se susretali sa

sličnim heurističkim, metodološkim, teorijskim i kompozicionim izazovima. Oba autora su krenula od logičnog stano- višta da je represija fenomen imanentan životu u državnoj zajednici, pa su veliku pažnju posvetili definisanju ovog “klizavog” pojma i njegovoj kontekstualizaciji u balkanskom i evropskom okviru (Dobrivojević, 15-94; Cvetković, 49-114). Posmatrajući diktaturu kralja Aleksandra, Dobrivojevićeva je posebno istakla važnost razumevanja opšteg trenda dvadesetih i tridesetih godina, tokom kojeg je čitav evropski politički spektrom klizio udesno, a balkanske monarhije dobijale manje ili više autoritarna obeležja. Slično je i Cvetković analizirao represiju u socijalističkoj Jugoslaviji u kontekstu opštih karakteristike teorije i prakse socijalizma, kao i globalnih represivnih trendova indukovanih Drugim svetskim ratom.

Na ovakvoj kontekstualnoj osnovi autori su nastojali da integrišu dosadašnju literaturu koja se bavi represijom u srpskom i jugoslovenskom društvu. U tome su se autori mogli osloniti tek na oskudna naučna istraživanja fenomena o kojem se decenijama radije ćutalo no govorilo, a ponajmanje pisalo u akademskoj zajednici. Težeći da probiju ovaj zid ćutnje, autori su se koristili i političkom publicistikom, pamfletima i polemikama, u pokušaju da iz ovog ostraoženog korpusa literature izdvoje naučno proverljive uvide. Stoga njihovi osvrti na postojeću literaturu predstavljaju dragocenu “kontrolu kvaliteta” i putokaz istraživačima koji će se u budućnosti baviti ovim temama.

Istraživanja Dobrivojevićeve i Cvetkovića su oslonjena na primarnu, arhivsku građu, i ne može se preceniti heuristički izazov koji su morali da savladaju. Problem dostupnosti izvornog materijala verovatno nigde nije izraženiji no u domenu njihovih intere-

sovanja. Delimično dostupni ili u potpunosti nedostupni arhivski fondovi, zaplenjena, uništena, “doterivana” ili u potpunosti falsifikovana dokumentacija povod su za dodatni oprez i kritički pristup, koji su autori umeli da ispolje. Na fragmentarnost slike o obimu represije u periodima koji su ih interesovali ukazali su u svojim pokušajima kvantifikacije represije (Dobrivojević, 148-9), upozoravajući da se “sva istraživanja, pa i ovo, moraju uzeti sa velikim oprezom” (Cvetković, 418). Ipak, njihove analize broja izrečenih i izvršenih smrtnih kazni, broja političkih zatvorenika, dužine zatvorskih kazni, i poređenje ovih parametara sa razvojem u drugim evropskim državama, pružaju osnovu za razmišljanje o prirodi i razmerama represije u međuratnoj i posleratnoj Jugoslaviji. Konceptualno, autori su tražili i našli zadovoljavajući balans između strukturalnog i deskriptivnog pristupa. Dobrivojevićeva se posvetila istraživanju institucionalizacije represije (Dobrivojević, 95-220), ali i njenih društvenih manifestacija (Politički protivnici Šestojanuarskog režima, 221-301; Štampa i cenzura, 301-322; Kralj i narod, 323-342). Cvetković je krenuo nešto drugačijim analitičkim putem, raščlanjujući represivni aparat posleratne Jugoslavije na političku represiju (157-430), socijalno-ekonomsku represiju (431-477) i represiju u kulturi (478-528).

Tako su pred nam dve obimne studije koje zahvataju isti fenomen, kontekstualizujući ga u različitim vremenskim periodima i društvenim sistemima. Stoga je i osobito zadovoljstvo čitati ih skupa, što daje zamašan podsticaj razmišljanjima o zabrinjavajućim kontinuitetima, ali i bitnim diskontinuitetima u represivnim oblicima političke kulture Srbije i Jugoslavije. Četvrt veka koja dele početak Ivani-

ne od kraja Srđanove knjige u potpunosti potvrđuje misao Vinstona Čerčila da Balkan proizvodi daleko više istorije no što može da svari. U tih četvrt veka desili su se atentat u skupštini Kraljevine SHS, uvođenje diktature i ukidanje političkih partija, ubistvo kralja Aleksandra, paulinski period Jugoslavije, državni udar od 27. marta, raspad Jugoslavije u Drugom svetskom ratu i građanski rat ogromne razorno-

sti, pobeda partizana i revolucija, rekonstituisanje Jugoslavije i njena staljinizacija, raskid sa SSSR-om i formulisane jugoslovenskog posebnog puta u socijalizam. U periodu tako burnih promena, upravo su fenomeni nasilja, kao surovog agensa istorije, i represije, kao njegove institucionalizacije, ključni za shvatanje prirode ovih promena i cene kojom su plaćene.

Branko Popović – *Portret crnca*, 1906–1912.

Branko Popović – *Zlatibor - Ribnica*, oko 1928.

.....

IN MEMORIAM

.....

SEĆANJE NA OLGU POPOVIĆ OBRADOVIĆ 1954 – 2007.

U Beogradu je 28. januara ove godine umrla dr Olga Popović Obradović, docentkinja Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i poznata pravna istoričarka.

Olga Popović je rođena 1954. godine u Mariboru. Diplomirala je na Pravnom fakultetu u Beogradu 1977. sa prosečnom ocenom 9,86, kao jedan od najboljih studenata u svojoj generaciji. Magistarsku tezu “Državno uređenje u nacrtu ustava Stojana Protića (1920. god.)” odbranila je 1985. sa odlikom i ocenom njenih profesora da se radi o ozbiljnoj naučnoj studiji koja ispunjava sve uslove da se smatra odličnom doktorskom disertacijom. Doktorirala je 1996. takođe cum laude, a njena doktorska disertacija, koja je nekoliko godina kasnije objavljena pod naslovom “Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914”, postala je ključna, nezaobilazna referenca u istorijskoj nauci koja se bavi tzv. “zlatnim dobom” srpske demokratije.

Olga Popović Obradović je u nekoliko navrata boravila na stručnom usavršavanju u Parizu, a kao predavač po pozivu učestvovala je u nastavi na poslediplomskim studijama na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti. Od 1999. do 2002. bila je voditelj kursa i predavač na Alternativnoj akademskoj obrazovnoj mreži u Beogradu. Bila je član više domaćih i međunarodnih istraživačkih projektnih timova.

Tekstovi Olge Popović Obradović bave se različitim temama iz oblasti moderne pravne istorije Srbije i Balkana, kao što su dometi i granice parlamentarizma u Srbiji, pitanja racionalne artikulacije nacionalnog interesa na Balkanu, istorija ustavnosti u Srbiji, pojmovi liberalne i “narodne države”, vladavina prava, politička kultura, uloga Srpske pravoslavne crkve u tranziciji u Srbiji... Knjige, projekti i članci koje je ostavila Olga Popović Obradović svedoče o njenom retkom i autentičnom daru za pisanje, originalnom stilu i velikom obrazovanju. Predano i temeljno istraživanje istorijskih izvora – od kojih je mnoge ona prva koristila i naučno tumačila – pribavili su joj reputaciju ozbiljne i cenjene pravne istoričarke čija se reč uvek sa pažnjom čekala i slušala.

Olga Popović Obradović bila je beskompromisni borac za slobodu misli i dostojanstvo ljudskog života, nepokolebljiva u stavu protiv rata, mržnje i svake zloupotrebe čoveka. Kada je 1998. protivpravno otpušten profesor Vladimir Vodinelić s Pravnog fakulteta u Beogradu, ona je stupila u štrajk, zajedno sa osamnaest drugih svojih kolega, u znak protesta protiv autoritarne vlasti, a u odbranu dostojanstva univerziteta i profesorskog zvanja.

Olga je bila i lepa i pametna žena. Imala je aristokratsko držanje i rafiniranost koja krasi samo retke pojedince. Bila je čudesni spoj ogromne preosetljivosti i gordosti, gorštačke izdržljivosti i mediteranskog senzibiliteta, nežnosti i snage, suptilnosti i hrabrosti.

Prijatelji s Pravnog fakulteta

NAPOMENA REDAKCIJE

U prošlom broju *Hereticusa*, br. 3-4 za 2006. godinu, nastala je greška u prelomu, koju članovi redakcije nisu balgovremeno primetili. Naime, ime gospodina Saše Ilića nije objavljeno uz njegov tekst “Carski rez”, već samo na prvoj strani korica. U sadržaju i na str. 12, umesto imena g. Saše Ilića, objavljeno je ime g. Saše Ćirića.

Redakcija *Hereticusa* se iskreno izvinjava g. Saši Iliću i čitaocima.

HERETICUS

Journal for Re-examination of the Past

Vol. V (2007), No. 1

TABLE OF CONTENTS

<i>Introduction</i>	5
REPRESSION IN SERBIAN AND YUGOSLAV SOCIETY	
<i>Vladimir Petrovic</i> Ethnic Cleansings in Words and Deeds. Repression and its Scientific Legitimation	11
<i>Mirko Popovic</i> “Peoples Revenge” and the Arrival of the National Radical Party to Power	37
<i>Ljubomir Petrovic</i> Understanding of Repression in Legal and Sociological Discourses of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians	48
<i>Srdjan Cvetkovic</i> “Wild Cleansings” in Belgrade of 1944	74
<i>Zoran Janjetovic</i> Expulsion of Hungarian and German Population at the End of the Second World War	106
<i>Dragomir Bondzic</i> Political Pursuit of Belgrade University Students from 1945 to 1948	119
Research	
<i>Ivana Dobrivojevic</i> Prisons in the Kingdom of Yugoslavia	137
<i>Milan Koljanin</i> Repression as the System – Prison Camps in occupied Serbia from 1941 to 1945	157
<i>Kristofer Brauning</i> Final Solution in Serbia – Judenlager at Belgrade’s Fair	172
<i>Srdjan Cvetkovic</i> Some Possible Forms of Quantification of State Repression from 1944 to 1953	198

Essays

- Dejan A. Milic*
“I do not do not accept to be Convicted” 207

Developments

- Dragoljub Jovanovic*
I do recognise your Right not to no Longer
Keep me in your Company 243

Events

- Rehabilitation Act 247
Vladimir V. Vodinelic
Rehabilitation, Despite Everything 251
Srdjan Cvetkovic
Partial Overview of Rehabilitated
Political Convicts – January 2007 272
Appendixes
Judgements on Rehabilitation 275
Rehabilitation Judgements in Slovenia 292
Request for Opening of Archives of the Centre for Critical
Thinking of the Institute for Modern History 295

Polemike

- Srdjan Cvetkovic, Vladimir Petrovic*
Iron Prohibitions - Relationship Towards the Archives
of the Communist Period 299
Djordje Stankovic
Iron Prohibitions and Scientific Superficiality 302
Vladimir Petrovic
Towards Historiography without Supervision 305
Branka Prpa, Milan St. Protic
About Rehabilitation - Collaborators
in the War, Victims in Peace 308

Interviews

- Milan Tresnjic*
“O, Freedom, How Many Crimes were
Committed in your Name?” 315
Srdjan Cvetkovic
Escape from Freedom 325

Dossier

- Vasa Cubrilovic*
Minority Problems in New Yugoslavia 377

<i>Edvard Kardelj</i>	
Concerning the so-called Limitation of Freedom and Rights in Our Self-Governing Democratic Community	392
<i>Appendixes</i>	
Judgment of Branko Popovic (1882-1944)	398
Who is Crazy Here? – Case of Vladimir Markovic	405
<i>Retrospectives and Review Articles</i>	
Aleksandar A. Miljkovic, Remembrance of Veselin Cajkanovic (<i>Legends of Belgrade University, exposition catalogue</i>)	419
Vladimir Petrovic, Dilemmas of Transitional Justice (<i>Forum for Transitional Justice, No. 1, 2007</i>)	421
Srdjan Cvetkovic, Reflection about European Revolutions (<i>Charles Tilly, European Revolutions 1492-1992</i>)	422
Vladimir Petrovic, State Repression in Serbia (<i>Ivana Dobrivojevic, State Repression in the Time of Dictatorship of King Alexander 1929 to 1935, Institute for Modern History</i>) (<i>Srdjan Cvetkovic, Between Hammer and Sickle. Repression in Serbia from 1944 to 1953, Institute for Modern History</i>)	425
<i>In memoriam</i>	
Memory of Olga Popovic Obradovic	429
Editor's Note	431

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

1/2007

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. - Vol. 4, No. 3-4 (2006) -
. - Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2006-. - 23
cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

a magazine for re-examination of the past
Vol. V (2007), No. 1

Editor-in-chief

Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Slobodan G. Markovich, Deputy Editor

Predrag J. Marković

Dejan Milić, secretary

Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies

Editorial Board Address

Belgrade, Goce Delčeva 36, tel/fax: +381 11/2095-512

E-mail: cups@cups.org.yu

Language editing and proofreading

Marinko Arsić Ivkov

Executive publisher

Dosije, Belgrade

Printrun

500 copies

Front-page illustration

Mića Popović, "Svečana slika", 1974

Works published in this review may not be reproduced, either entirely or in parts, without express permission of the Editorial board. Assessments made in the articles are personal opinions of their authors and do not necessarily express the opinion of the editor or the publisher.

ISSN 1451-5822

9 771451 582001